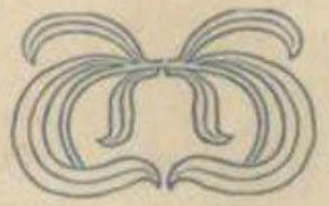
ԵՂԻՇԷ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

Ա Ն Ա Պ Ա Տ Է Ա Ն Ա Պ Ա Տ

Շար. «ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ՆԱՀԱՆՋ ԲԻԲԼԻՈՑ»-ին

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ
ՍՈՒՐԲ ՂԱԶԱՐ–ՎԵՆԵՏԻԿ
1923

Ա Ն Ա Պ Ա Տ Է Ա Ն Ա Պ Ա Տ

ԵՂԻՇԷ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

Ա.ՆԱՊԱՏԻ Ա.ՆԱՊԱՏ

(շարունկը. «ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ՆԱՀԱՆՋ ԲԻՒՐՈՑ»ին)

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ
ՍՈՒՐԲ ՂԱԶԱՐ–ՎԵՆԵՏԻԿ
1923

ԵՐԵՍՈՒ ԽՕՍՔԸ

Հրատարակելով ներկայ հատորը, ունայնակ ուզեցած եմ ամբողջացնել Վասպուրականի Դահանջ բիւրոցը՝ որ յոյս տեսաւ Ամերիկայի մէջ «Ազգ» թերթի խմբագրութեան միջոցաւ. որու համար կը յայտնեմ խորին շնորհակալութիւնս նոյն թերթի այն ժամանակուան յարգելի խմբագրութեան, հրատարակիչ յանձնախումբին, գրաշարներուն, և գրքիս հրատարակման օժանդակող և աշխատող բոլոր յարգելի անձնաւորութեանց. համձելի պարտականութիւն մը՝ որու մէջ թերացած եի ցարդ յարմարաբոյն ատիթը ներկայացած չըլլալուն համար։

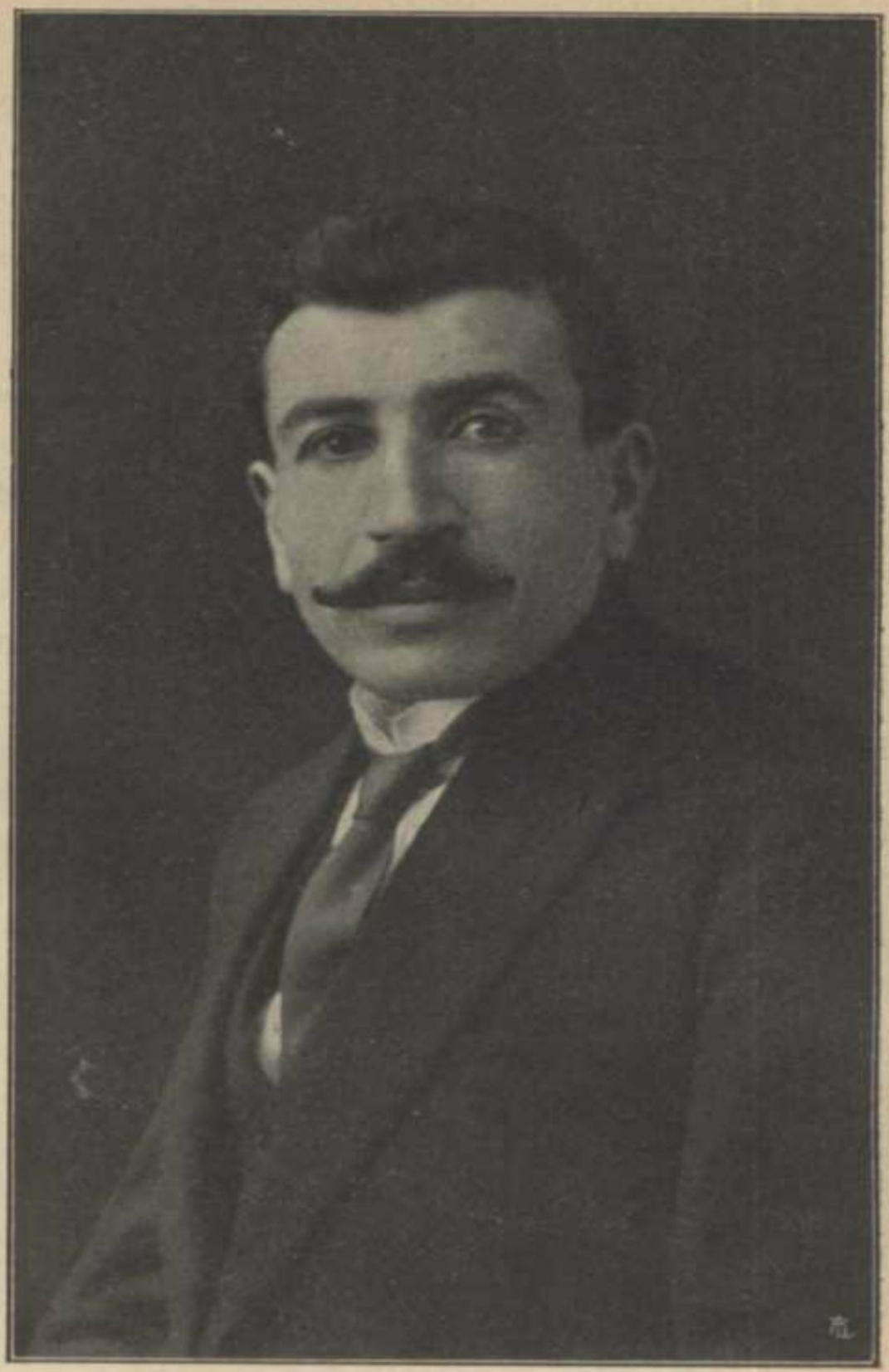
Այս հատորն ևս առաջին հատորի նման պատմութիւն մը ըլլալով մեկ տեղ՝ կը ներկայացնէ Միջագետք ապրած հրեական վասպուրականցիներուն անապատի չորս տարուան կեանքը իր կարելի ամբողջականութեամբ։ Պատմելով այդ դժբախտ ժողովրդեան կեանքը, ես չեմ զգուշացած իր չարագոյն կողմերուն հետ զուգընթաց ներկայացնել նաև անոր վսեմ կողմերը, յուսալով որ տարիներ յետոյ, խաղաղիկ այրերու համար, ինչպես առաջին՝ նոյնպես և վերջին պարագան հետաքրքիր կ՚ըլլայ։

Առանց սկսելու որ ներկայ գործը՝ որուն հրատարակութիւնը բաւական խոշոր ծախսեր պիտի գոցէ, ես հրատարակեցի պարզապես Վասպուրականի Ղահալչ Բիւրոցը, այդ պատմական ձամբորդութեան վերյիշը, անոր շուրջ եղած ժէչ չրոցիկներ և. կորսուելու վտանգին ազատելու համար. զի որքան որ ներկայիս արժէքէ զուրկ ըլլայ այդ չորս տարուան անապատի անիրապոյր կեանքը, այնուհանդերձ տարիներ վերչ կը փնտռուի, և. ինչ իսկ անիրաժեշտութիւն մը կը գտնուայ գէթ Վասպուրականցիներուն համար

Ներկայ հատորս հրատարակութեան առթով, ես չեմ կարող իմ խորին շնորհակալութիւնս չյայտնել Վանեցի Արժանապատիւ տէր Յովհաննիս խաչակիր քահանայ Սիմոնեանի և. Պ. Արմենակ Տէր Մովսիսեանի, որոնցմէ առաջինը որբանոցի սկզբնական շրջանի՝ և. Բ.ը Հայկական Բանակի մասին՝ տուին գրաւոր ակնարկս գործակցի իրենց ընդարձակ տեղեկութիւնները. որոնք օգտակար եղան ինծի շատ չափերով, իմ սիրելի եղբօրս Պ. Հայկ Վարդանեանի, որ սիրայօժար տրամադրեց իր նիւթական ամբողջ միջոցները:

Ե. ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

1 Մարտ 1923
Երեւան

ՆՂԻՇԷ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

1.

ՆՈՐ ՏԱՆՋԱՆՔԻ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ

ՔԻՄՄ–ԻԼ–ԱՏԱՄ (Մայր ակերաց) կը կոչուէր հազար ու մէկ գիշերներու փառազեղ մայրաքաղաքին մօտիկ գտնուող այն գեօինը, ուր մեր՝ Վատպուրականցիներու 500 է աւելի, մեծաւ մասամբ կիներէ ու երեխաներէ կազմուած՝ առաջին կարաւանը, 18 փոքրիկ վրաններու տակ կը նստէր հանգչելու, կխսամերկ, անօթի, մաշուած ու կիսակենդան.....

Ամբան զզուելի, այնքան արգահատելի էր մեր տեսքը, որ նոյն իսկ կխսամերկ Հնդիկներու տեսքին վարժուած Անգլիացիներն անգամ, ապշահար ու պժգանքով տալի, հետեւէն դիտելու հազիւ սիրտ ունէին։

Հազիւ քէ վրաններու տակ հաստած, բոլորը միաբերան, այլայլեալ ու այլմոռաս Օ՜ֆ, օ՜ֆ բացագանչելով,

իրարու վրայ փռուեցան. կապոցնին բանալու խակ այժ չըկար .... : Մեր քաշած նեղութիւնները կէսօրուայ անտանելի տաքութիւն ու փոշիով կատարեալ եղած՝ մեզ դարձուցած էին կիսամեռ դիակներ. հիւանդանոցներու անյոյս հիւանդներու բաժնին արժանի, եղկելի արտաբաժներ: Մեռա՜յ.... կը պոռար մէկը: Աստուա՜ծ... կը ձայնէր ուրիշ մը. Թաղեցէ՛ք... ողջ ողջ թաղեցէ՛ք, կը մռլտար երրորդը. քիթն ու բերանը փոշիի մէջ կոխած՝ երանի թէ մեր տառապանքի վերջաբանը ըլլար այս, կը յարէր չորրորդը. Վերջաբա՜ն, ինչե՜ր կը խօսիս, կը պատասխանէր ուրիշ մը մեղմագոյա չեչոտով մը մարդասիրական հանդիսաւորութեամբ. Չո՜ւր, կը պոռար երեխան մօր ծխքէն քաշելով. Մեռա՜... կը ձայնէր մայրը՝ որդւոյն տանջանքին անկարելիը . . . . . : Բնութիւնն ու մարդիկ ձեռք ձեռքի տուած, իրենց երկաթեայ թաթերով կը սպմէին 500 եղկելիներու կոկորդը, ու անոնք տուայտանքի բոլի մէջ կը խորտուբէին, կարծես ապագայի տառապանքներուն անդգայ դառնալու համար:

Զորս քաղաքացիներս, մեր 13 անձերէ բաղկացեալ ընտանիքներով գետեղուած ենք առանձին վրանի մը տակ: Բոլորս ալ անօթի ենք և ոչ մէկուս քով հաց կը գտնուի: Բոլորիս ալ աչքերը ուղղուած են դէպ ի այն ճանապարհը, ուրկէ երևնալու էր մեր հացի պաշարը. և ի՜նչ զարմանք, կէս օրէ վերջ, ժամը երեքին, այնքան տանջուելէ վերջ, տեսանք հնդկական եղնիերէ տարուած սայլ մը՝ որ իր դանդաղ ու խաչոր անիւները քաշկռտելով եկաւ, ու մեր ցանցաթելի առաջ կանգ առաւ: Բոլորի աչքեր մեքենաբար այդ սայլին յառեցան, ուրկէ հնդիկ սայլապանը 4 պարկ բրինձ, երկու թիթեղ իւղ, երկու պարկ ալիւր և մէկ պարկ շաքար դուրս տուաւ: Քիչ վերջ այդ պաշարը բաժնեցին մեզի: Մեր յուսահատու-

թիւնը մեծ էր, պատասխին մօտիկ էինք և բոլորս ալ այն յոյսը ունէինք թէ, գոնէ առաջ հաց առանալու ենք, հաց՝ որու երջանկարներ տեսքէն պրկուած էինք հինգ օրէ ի վեր, բայց եկուր տես որ, այդ բաղդին արժանանալու չափ երջանիկ չէինք։ Ո՞ւր պիտի երթայինք ալիւրը, ի՞նչ պիտի ուտէինք, ու բոլորս ալ յուսահատ և զայրացած՝ ամէն մէկս մէկ կողմ քաշուեցանք։ Մայրս անմիջապէս ոտքի ելաւ ու չընայած իր 60ի մօտ տարիքին ու կրած չարչարանքներուն, թևերը ծռթռեց, մեր կապոցին մէջէն հանեց փոքրիկ կաթսան, գետինը մի քիչ փորեց և ճամփա մը չինելով ակաւ փիլավ եփել։ Ըը գիտեմ թէ որքան չարչարուեցաւ, ի՞նչ ըրաւ, ես այլ ևս չը դիմանալով յոգնածութեան, խորունկ քնոյ մէջ թաղուեցայ, և այլ ևս թէ անօթութիւնս և թէ մօրս պատասանքները անզօր եղան գիս քնէս սթափեցնելու...։

Թէ որքան ատեն քնացայ, ժամը քանի՞ն էր չը գիտեմ, միայն պարապ առամոքսիս գալարումները սթափեցուցին գիս, աչքերս բացի ու նստայ։ Գիշեր էր արդէն, յոգնած ժողովուրդը մեռելատիպ քունի մէջ թաղուած էր, ո՛չ մի ձայն, ո՛չ մի շշուկ։ Վրանէն դուրս ելայ, յաւիտենական լուսինը իր մխրճնակ պող ցոլքերով այցի եկած էր հանգստացող դժբաղդներուս. անամպ երկինքը իր կախարդական հմայքով այնպէս մը կաշկանդեց հոգիս, որ պահ մը մոռցած աշխարհն ու անոր մէջ քաշած տանջանքներս, անէացած ու ակնապիշ, ակամայ անհագուրեամբ գիտել երկինքը արձանի մը կատարեալ երևոյթով, ու շրթունքներս մեղմօրէն շշնչացին և սա «Հազար ու մէկ գիշերներու» հայրենիքի երկինքն է, այդ վսա երևակայութեան արժանաւոր մայրը....։ Թէ որքան ատեն ձեռքի այդպէս կանգնած՝ չը գիտեմ, միայն յանկարծ այդ երազէն

ու անորոշ վայրկեաններըը չքացան անպատկառ քրքիջի մը առջեւ չնչաերէն։ Աթափեցայ, աչքերս քրքիջի լուսած կողմը դարձուցի. մեր ցանկապատէն դուրս գանուած, խոշորկեակ վրանի մը տակ 4 Անգլիացի պիւնորներ, ինչ որ խմիչքի չիշեր առջեւնին, կը խմէին ու կը խնդային անփոյթ ու զուարթ։ Մեր վրայ հակելու պաշտօն ունեցող Անգլիացիներն էին անոնք, իսկ մեր ցանցաթելի փակ դռան առաջ, դրսի կողմէն լսելի էր սուինաւոր հնդիկ պահակի միօրինակ քայլերու դլկդլկոցը.... Նախանձն ու առելութիւնը իրենց էն թունաւոր ցած գոյներով արտէս ներս խուժեցին. անօթութիւնն սկսաւ աղիքներս գալարել ու ես ձայն հանելու անկարող, մատովին նզովելով երկինքն ու երկիրը, վրանս քաշուեցայ, ուր և այնքան տառապեցայ մինչեւ լուսաբաց։

Օգոստոս 14ի առաւօտը կը լուսանար. խաղաղ ու կապոյտ քունէն կը սթափէր ժողովուրդը, որոնցմէ մեծ մասը անդորր քունէն վերջ միայն կը դպար տանջանքներէն ու անառողջութենէն յառաջացած ցաւերը։ Մէկը կը սրանջար իր մէջքի ցաւէն, ուրիշներ ոտքերու, ձեռքերու, գլխի, առամոքսի, և դեռ հազար ու մի նման ցաւերէ, որոնք թէև վաղուց էլ ներկայ էին ենթակային վրայ, բայց նա ժամանակ իսկ չէր ունեցած իր այդ հիւանդութեանց մասին մտածելու, և այժմ երբ մէկ դիշերուայ անհոգ քունը վայելած էին անոնք, նոր կը զգային որ կը տառապէին այս ու այն հիւանդութենէն։

Լուսաբացի թարմութիւնը հազիւ թէ մէկ ժամ վայելելու բաղդն ունեցանք. որովհետև արեւածագէն քրեթ ժամիկ առաջ վերջ, օդը կը սկսի տաքանալ, և մեզ նման ջառեխաան կամ աւելի ճիշտ ցուրտ կլիմայի վարժուած մարդկանց համար՝ այդ արեւի ներկայութիւնը հաճելի

չըսալէ զաս առնչանք էր. ամէն մարդ սկսաւ վրաննե-
րու շուքին ապաւինիլ։

Ժամը 11ին եկան Անգլիացի պաշտօնեաներ և մարդիկ, կանայք ու երեխաներ իրարմէ զատել սկսան, ոչ ոք գիտէ թէ ինչո՞ւ, ոչ մենք հարցնելու սիրտ ունինք, ոչ ալ անոնք պատճառը բացատրելու տրամադիր են. դաւոզանի չարժուձիներէն վարուած, ամէն մէկը իր տեղը կը կանգնի։ Երբ բաժանումի գործողութիւնը վերջացաւ, Անգլիացին՝ մարդիկը որոնց թիւը 32 էր, երկշարք կանգնեցնելէ վերջ, առջևնիս ընկաւ և գաւազանի չարժումով ու գրմա՛ն.... հրամայական կարճ խօսքով մը մեզ իր եաևէն քաշեց։ Կը քալենք գլխիկոր առանց իրարու հետ խօսելու սիրտ ունենալու։ Մեր առաջնորդը անցաւ 10 վայրկեան առաջ ճանապարհէ մը, որու ընթացքին Անգլիացի և Հնդիկ զինուորներու հետաքրքիր ակնարկներուն ու երբեմն նոյն իսկ անգութ ծաղրին ենթարկուեցանք։ Վերջապէս հասանք տեղ մը, ուր մեզ օճառի փոքրիկ կտորներ բաժնելով, առաջնորդեցին լոգարան մը, ուր երկու մարդու համար մէկ դոյլ հականեխուած սառ ջուր պատրաստուած էր. ցոյց տուաւ դոյլերը և ձեռքի չարժումներով հասկցուց որ պէտք է լողանանք. հրամանը երկրորդել տուող չեղաւ. բոլորս ալ գոհունակութիւն արտայայտող բացագանչութիւններով հանուեցանք և սկսեցինք լողանալ. օ՜հ, որքան քաղցր, որքա՜ն հաճելի էր այդ օրուան լոգանքը, կեանքիս մէջ տակաւին ունեցած չեմ, և հաւանաբար չը պիտի ունենամ ալ վայելքի այն անհուն քաղցրութիւնը, քան որ զգացի այդ օր, երբ օրերու քրտինքէն ու փոշիէն ապտակած ու միջագետքի արևէն խանձուած ու կմախքացած մարմինիս վրայէն սահեցին սառ ջրի առաջին կաթիլները, արբշռութիւնն անգամ այնքան հաճելի չը պիտի ըլլար որքան այդ օրուան բաղնիքը։

Լոգանքը այնքան երկար տևեց, ջուրը այնքան խնայողութեամբ կը գործածէինք որ, Անգլիացի պաշտօնեաներ զղուած, ակռան ջուրերը դոյլերով վերցնել ու վրանիս թափել և միւս կողմէն մարակել մեր մերկ մարմինները, ջլոտի, ջլոտի, կրկնելով, կարծես թէ հնդիկներու բազմութիւն մը լինէինք։

Երջանկաբեր լոգանքը վերջացուցած՝ հագիս տեղերնիս վերադարձած էինք, երբ կառք մը կանգ առաւ մեր ցանցաթելերու առաջ. մէջէն դուրս եկան քահանայ մը ու Եպիսկոպոս մը, ցանկապատէն ներս մտան. արագ արագ անցան մեր վրաններու առջևէն. մինչև որ ես պատրաստուեցայ որ վրանէս ելնեմ Եպիսկոպոսին երթամ, որու Մուշիզ Եպիսկոպոս ըլլալը լսած էի, նա արդէն վերադարձած էր կառքը ու անհետացած. կարծես աստղ մը լինէր, որ եկաւ ու անցաւ, առանց 5 րոպէով ժողովրդին հետ տեսնուելու ժամանակ ունենալու։ Վերջէն տեղեկացայ որ Արաբներու քովէն հայ երեխաներ ազատագրելու նպատակով խիստ մօտալուտ ճամբորդութեան մը պատրաստութեանց մէջ գտնուելուն պատճառաւ ստացած էր, իր վերադարձին թողով այցելութիւնը։ Եպիսկոպոսէն վերջ եկաւ բժիշկը. հիւանդներուն նայեց ու գնաց. և այնուհետև սկսաւ կաթսաները հետաքրքիր Անգլիացիներու, որոնք մէկմէկ նկարչական գործիք ձեռքերնին՝ կը լուսանկարէին ու կը լուսանկարէին։ Ի՞նչ պիտի ըլլայ վիճակնիս, ոչ ոք կը խորհի նոյն իսկ. բոլորս ալ այնքան թմրած ենք որ, միայն հանգստութեան մասին կը խորհինք։ Դժգոհելու սովը հացն է միայն, հա՛ց, որմէ զուրկ ենք գրեթէ, գրեթէ կ'ըսեմ, որովհետև հնդիկներու միջոցաւ ասկի վրայ թխուած փոքրիկ հացեր բաժնեցին մեզ, բայց այնքան լեզի, այնքան լեզի, որ առաջին անօթութիւններս անգամ անզօր եղաւ պարարտելու մեզ որ այդ

հացերը ուտենք։ Սառ ջրի լոգանքը այնքան մխիթարական էր որ, բոլորս ալ թէ և անօթի, բայց գոհ սրտով պառկեցանք քնանալու, օ՜հ խաղաղ ու քաղցր քուն, որն ատեղ, մեր տարաբաղխութեան ընթացքին առաջին և վերջին խաղաղ քունը եղաւ ...։

2.

ԲԱՆՏԱՐԿՈՒԹԵԱՆ ԱՄԻՍԸ

Խաղաղ ու հանգիստ քունէ մը վերջ, օգոստոս 15ի արշալոյսը կ'ողջունենք։ Այս անգամ արդէն այնքան հանգիստ ենք որ, բթացած զգացումներ ու քարացած անտարբերութիւնը հրաժեշտ տուած են մեզմէ, անոնց յաջորդած են կենդանութիւն ու հետաքրքրութիւնը։ Վրանէս դուրս կ'ելլեմ մեր բնակած տեղն ու շրջապատը պատելու, բան մը որ ցարդ ընելու ոչ սիրտ, և ոչ ալ տրամադրութիւն ունեցած էի։ Մօտաւորապէս 100 քայլ երկայն ու 50 քայլ լայն մի լերկ ու տեղտեղ դաշտային փոքրիկ փուչերով ծածկուած մի գետին էր մեր բնակավայրը, երկաթ փուչերով հիւսուած ցանցաթելէ մը շրջապատուած՝ և միակ անցքով մը, ուր գիշեր ու ցորեկ Սուինաւոր հնդիկ պահակը կ'երթևեկէր արդիլելով ելքն ու մուտքը՝ բացի Անգլիացի սպաներէ, որոնք ուխտի կու գային կարծես այս տարօրինակ ժողովուրդը դիտելու ու նկարելու համար, անցքէն քանի մը քայլ ներս

դրուած էր խոշոր երկաթեայ ջրամբար մը, որն ցորեկուայ այրող արեւէ տակ այնքան կը տաքնար, որ իր բովանդակած ջուրը, որ մեր խմելու ջուրն էր, աւելի շատ ցրտահարները տաքցնող թէյի կը նմանէր, քան արեւահարի պապակ մարեցնող զով ջրի։ Մեզմէ քանի մը քայլ հեռու կը գտնուէին առատ պտուղներով, ծաղրաբեռն արմաւենիներ՝ որոնց շուքին տակը կը բարձրանային Անգլիացի և Հնդիկ զօրաց վրաններ։ Առաւերախիտ ու խորհրդաւոր արմաւենիներու այս կախարդական հայրենիքի մէջ, մեր բնակութեան յատկացուած վայրը՝ անապատի մը երեսքին ունէր, անապատի մը վայել բոլոր առանձնայատկութիւններով, մեզմէ մի քանի տասնեակ քայլ անդին՝ ծառեր, մարդիկ, ազատութիւն, եռ ու զեռ, մինչ ասդին մենք բանտարկուած ցանցաթելէն ներս, բանտարկեալի մը արգահատելի վիճակով, ոչ կրնայինք դուրս ելնել և ոչ ալ դրսէն մէկը կարող էր ներս մտնել։ Հեռուէն խորհրդաւոր կիսամշուշով մը շրջապատուած ու արմաւենիներու գրկին մէջ պատապարուած, հազիւ թէ կանաչ տանի մը նման ինքզինք կը ցուցադրէր խալիֆաներու մայրաքաղաքը, գեղեցիկն Պաղտատ՝ որու միակ դռծարանի երկնաբերձ ծխնելոյղն ու զարդարուն մինարէները միայն, գլուխնին ամպերուն երկարցուցած կը խանգարէին քաղաքին միօրինակ հեռապատկերը. բնութեան ակնախտիղ այս տեսարանը կը յուզէ շատոնց քարացած սիրտս, աչքերս կը լեցուին, ու Բանտարկեա՜լ, բանտարկեա՜լ, բանտարկեա՜լ ենք մենք չընչելով, վրանս կը քաշուիմ պատապարուելու արեւէն, որ սկսած էր այրել։

Պաղտատ, որու հայկական գաղութի և ազգային մարմիններու մասին գաղափար իսկ չ'ունէինք, բացի Մուշեղ Եպիսկոպոս անունէն, անուն մը որ գոնէ ինծի

պատկառանք և մեծ յոյս կը ներշնչէր, ինչ կ՚ընէին՝ ինչ կը խորհէին մեր մասին, չգիտէինք, միայն ցանկալով կը ցանկայինք, որ գոնէ մէկը գար, հետը խօսէինք, դրսի աշխարհէն լուր մը առնայինք, և մեր ցաւերը պատմէինք մի քիչ թեթևնալու համար. չէ՞ որ վշտալից մարդը, երբ իր ցաւերը կը պատմէ, մի քիչ կը հանգստանայ։ Բարեբախտաբար մեր մտատանջութիւնը երկար չը տեւեց. ժամը 10ին հովանոցէ մը պատսպարուած և ծառայի մը ուղեկցութեամբ ցանցաթելէն ներս մտաւ քահանայ մը, նախապէս ներս մտնելու թոյլտուութիւն խնդրելով ցանցաթելէն դուրս գտնուած և վրանի տակ սպրող մեր կառավարիչ Անդիլիացիներէն։ Քահանան բոլոր վրաններուն իր ողջոյնները տալէ վերջ, իր շունչը մեր վրանի տակ առաւ, որ բաղդատաբար աւելի մաքուր և կոկիկ էր, բնակչութեան համեմատաբար սակաւութիւ և քաղքենի ըլլալուն պատճառաւ։ Առանց թագցնելու վայրկենական տպաւորութիւնս, պիտի ըսեմ որ կարճլիկ, խիտ նիհար, դեղնած երեսով, ցանցառ մօրուքով, փոքրիկ ու խոր ընկած և խորամանկութիւն արտացոլող աչքերով, ու անուշիկ չեչաերով խօսող՝ եկեղեցւոյ այս պաշտօնեան, առաջին իսկ վայրկեանին այնքան խոր անվստահութիւն մը ներշնչեց ինծի, որ իր մեկնելէն անմիջապէս վերջ, յուշատետրիս մէջ արձանագրեցի հետեւեալը. « Այսօր Ժողովրդեան այցելութեան եկաւ Պաղտատի քահանաներէն մին, աէր Վահան Թաճիրեանը, նիհարկեկ և խորամանկ մարդու տպաւորութիւն թողնող մի մարդ »։ Ես որ անծանօթ մարդկանց հետ ունեցած առաջին տեսակցութիւններէս վերջ վայրկենական տպաւորութիւններս յուշատետրիս մէջ արձանագրելու սովորութիւնը ունիմ, բնաւ մտքէս անցնել իսկ չէի կարող որ, տպագրելին, այս անծանօթ կղերականին հասցէին արձա-

նպրատներս պիտի վաւերացնէի, աւելցնելով միայն աշխատասէր ու պնդերես բառերն, բառեր մը որոցմով կատարելապէս կ'ամբողջանայ այս մարդու նկարագիրը։

Քահանան, որուն ըրած առաջին հարցումս եղաւ. Հայերէն թերթեր կա՞ն Պաղտատ և ինչ կը գրեն։ — Նա առաւ մի այնպիսի տարօրինակ պատասխան, որ դիս չուարքի մատնեց.

« Ամէն տեսակ թերթեր կ'առանանք, բայց ես թերթ կարդալու սովորութիւն չ'ունիմ. որովհետև չափազանց զբաղած եմ, բայց այս ու այն կը կարդան և կարևոր նորութիւն մը չեն պատմեր »։

Ը՛ր գիտեմ այս խօսքերով իր բազմազբաղութիւնը նկարագրելով պարծենալ կ'ուզէր, թէ մեզ դժուարներու տեղ կը դնէր, միայն այսքան որոշ է որ, ես հակակրանք մը զգայի դէպի այս ինծի համար արդէն խորհրդաւոր ու տարօրինակ մարդու կարգ անցած անձը, և չուզելով այլ ևս խօսքի բռնուիլ, Թողուցի որ ընկերներս խօսին։ Ունկնդրի դերի մէջ միայն ալ բան մը չշահեցայ, որովհետև ինծի հետաքրքրող հարցերէն և ոչ մէկու մասին գոհացուցիչ խօսք մը լսեցի իր բերնէն։ Երկու ժամուայ տեսակցութենէ վերջ, երբ կը մեկնէր, իր միակ գործը այն եղաւ որ, երեք անձերէ բաղկացեալ մարմին մը նշանակեց. դիս, Աբէն Չոպաղեանը, և Շահրաղեցի Գաբրիէլ Գաբրիէլեանը՝ որ մի քիչ անգղիերէն ալ գիտէր և Թարգմանի գործ կարող էր տեղանել ի հարկին։ Այս մարմինը պիտի լինէր ժողովրդեան և կառավարութեան, ժողովրդեան և Պաղտատի առաջնորդարանի միջև յարաբերութիւն պահպանող մարմին մը. և որպէս այդպիսին՝ երեքս ալ ներկայացուց մեզ կառավարող Անգլիացիներուն, ու ինք անտերևոյթ եղաւ, խոստանալով շուտով կրկին այցելել. խորամանկ քահանան սակայն մեկնելու պահուն իր յայն վերարկուին

տակէն քաշեց խոշոր տոմար մը և մատիտ մը հետ ինձի երկարեց՝ ցուցնելով միաժամանակ այն ձևը, որու համաձայն կատարելու էի ես մեր ժողովրդեան ցուցակագրութիւնը։

Հապա թէ քահանան հեռացեր էր, երբ Անգլիացիներ կանչեցին մեզ, երեք նոր նշանակուած ներկայացուցիչներս, և յանձնարարեցին որ ժողովուրդը ցուցակագրենք, այր, կին ու երեխաներ առանձին առանձին, որպէս զի հպատաո բաժանեն։ Անգլիացիներուն պահանջին բաւարարութիւն տալու համար, հապա թէ ձեռնարկած էինք ցուցակագրութեան, երբ դանդաղ քայլերով մեր ցանկապատէն ներս մտաւ անգլիական գլխարկ հագած, հասակեկ պատգան մը ձեռքին, գլխահակ ու տխուր դէմքով ծերուկ մը, իր գլխարկէն հեռևցուցինք որ նորեկը անգլիացի մը լինելու էր, բայց զարմացանք երբ «Բարև ձեզ» խօսքը լսեցինք իր զառամած շրթունքներէն, հետաքրքրութեամբ բոլորուեցանք շուրջը։ Հայ մըն էր ան, մեզ նման տառապանքի ճամբաները չափած, վիպային օրեր բոլորած. Սանասարեանի ծերուկ Տէտուշ փրօֆէսէօր Խաչատուրեանն էր այն, որ վշտաբեկ արտով մեր բազմատանջ ժողովուրդը դիտելէ վերջ, համբերատարութեան հայրական խրատներ կը տեղար իր աչ ու ձախ հաւաքուած բազմութեան, որոնք բոլորն ալ սկսած էին դժգոհիլ ու գանգատներ մը ընել, որպէս թէ խեղճ ծերուկը ի վիճակի ըլլար անոնց բազմապիսի ցաւերուն դարման մը ընելու։ Երեք քառորդի չափ ժողովրդեան մէջ պտտելէ վերջ, նա ևս հրաժեշտ առաւ ու մեկնեցաւ Պաղտատ՝ թողնելով մեզ մեր տանջարանի մէջ, մինակ ու յուսահատ։

Բոլոր նշանները ցոյց կու տային որ, այնքան ալ հաճելի հանգրուան մը չէր և չըպիտի ըլլար այս ան-

ծանօթ աչխարհը, ուր նետած էր մեզ բախտին չար փոթորիկը։

Օգոստոս 16ը հոգեկան անպատում տանջանքներու մի օր եղաւ ինծի համար։ Անգլիացիները մեզ այս ցանցաթելէն ներս բանտարկելէ վերջ, երկու խոշոր կաթսաներու մէջ կը պատրաստէին մեր կերակուրը ու կը բաժնէին բոլորին հաւասարապէս։ Գաղափար մը կազմելու համար այս համայնական կերակուրի մասին, պիտի ըսեմ որ, ինչ որ կ'ուղարկուէր մեզ որպէս պարէն, ոսպ, ոլոռ, դդում, վարունգ, ամրուկ, կարտօֆիլ, միս, կարճ խօսքով՝ ամէն ինչ, խառնի խուռն կը լեցուէին այս երկու կաթսաներու մէջ, միասին կ'եփէին, ու այս բազմերանգ ու բազմահամ խառուռիկ կերակուրը կը հրամցուէր բոլորին, ուրիշ միջոց չըկար, կամ պիտի ուտէինք կամ պիտի անօթի մնայինք։ Շատ պարզ էր որ այսպիսի կերակուրը մեր քայքայուած առողջութիւնը վերականգնելու փոխարէն, ալ աւելի պիտի քայքայէր, և այդպէս ալ եղաւ, զգուանքով կլլուած այս համադամը սկսաւ իր աւերը գործել, ալ մարդ չմնաց որ փորհարութենէ չըբռնուէր. արտաքնոցը՝ որ քով քովի չարուած 12 թխթեղներէ կը բաղկանար, այլ եւս մի վայրկեան պարապ գտնել անկարելի էր. նահապետներու թիւի կրկնապատիկը, հերթի կը սպասէր, նահապետները վեր կենալու միտք չունէին, կայնողներն ալ համբերելու ի վիճակի չէին, այնպէս որ հազուագիւտ միջադէպ մը չէր անպուեր, երբ հերթի սպասողները չըկարողանալով տոկալ, ինքզինքնին կ'ապականէին. չարիքը մեծ էր և դարմանը մեր ուժէն վեր։ Ժողովուրդը սկսած էր բարձրաղաղակ բողոքել այս սխալ կերակուրի դէմ. խնդրելով որ նիւթերը հում հում արուին, որպէս զի ամէն մարդ իր ճաշակին կերակուր պատրաստէ, բայց լսող չըկար։ Աւար հետեւանքը այն

եղաւ որ՝ ժողովուրդը սկսաւ քրքրել իր պարկերը, ու անոնք որ բրինձ ունէին ճանապարհին տրուած պարէնէն աւելցած, սկսան այդ բրինձներով իրենց համար կերակուրներ պատրաստել՝ չզուշանալով երբեմն նոյն իսկ համայնական պարկերէն բրինձ ու իւղ գողանալէն։

Օգոստոս 16ին՝ մեր ցանկապատէն ներս՝ տասնէ աւելի տեղեր փոքրիկ կաթսաներու մէջ ժողովուրդը իրեն համար կերակուր կը պատրաստէր։ Ըրկաբևորելով համայնական կաթսաներն ու կերակուրը, ինչպէս նաև այցելութեան եկող խումբ մը բարձրաստիճան անգլիացի սպաներ՝ որոնք ծերուկ ժենէռալի մը առաջնորդութեամբ ներս մտան, այցելուները մեր վերահսկիչ անգլիացիներու հետ քանի մը խօսքեր փոխանակելէ վերջ, մօտեցան փոքրիկ կաթսաներուն և բարկութեամբ լի՝ ոտքով թափեցին բոլորն ալ՝ մատով ցոյց տալով համայնական կաթսաները, որոնք կրակի վրայ կ'եռային բազմահոտ բուրմունք մը տարածելով շուրջ կողմ. թէև անգլիերէն չէինք հասկանար, բայց կռահեցինք թէ ըսել կ'ուզեն. «Ձեզ համար կերակուր կը պատրաստուի արդէն, ատոնք աւելորդ են»։ Կանայք, որոնք բացարձակ մեծամասնութիւն կը կազմէին, հակառակ մեր յորդորներուն ծվատանցի Ալիսաակէս անունով մէկը առջևնին ձգած, հաւաքուեցան ծերուկ ժենէռալի դլխին և խնդրեցին որ արգիլէ իրենց այս կերպ պատրաստուած կերակուրը, և հրամայէ՝ հում նիւթեր տալ իրենց. ժենէռալը դարձեալ խօսեց Անգլիացիներու հետ ու քիչ վերջը պիտ կանչեց։ Գողը առաւ ծունկերս, պիտի որ ծերուկ արջէն իեր չէր ելլեր. գողգոջալով մօտեցայ, պինուորական բարև մը տուի ու կանգնեցայ։

— Անգլիերէն գիտե՞ս,

— Ո՛չ. պատասխանեցի ես, կերկեր ձայնով մը.

— Անգլերէ՞ն,

— Ո՛չ.

— Ֆրանսերէ՞ն,

— Մի քիչ.

— Լա՜ւ. ակաւ այս անգամ Ֆրանսերէն լեզուով, դուն Հայոց առաջնորդարանի կողմէն այս ժողովրդեան ներկայացուցի՞չ կարգուած ես.

— Այ՛, երկու ուրիշ ընկերներու հետ.

— Շատ լաւ, ի՞նչ կ'ուզէ այս ժողովուրդը.

— Կ'ուզէ որ կերակուրի նիւթերը հում վիճակի մէջ իրենց տրուին, որպէս զի իրենք եփեն.

— Ինչո՞ւ,

— Որովհետեւ այս եփած կերակուրը չեն կրնար ուտել.

— Ըսէ իրենց որ պիտի ուտեն այս կաթսաներէն, այս մեր կարգադրութիւնն է։

Ես ալ դարձայ և ժողովրդեան ըսի իր խօսքերը, բայց ժողովուրդը միաձայն. «Չե՛նք ուզեր, չենք ուզեր», պոռացին։

— Ի՞նչ ըսին — հարցուց ժենէռալը յայտնապէս զայրացած.

— Չենք ուզեր, ըսին.

Հազիւ թէ խօսքս վերջացուցած էի, երբ, «Դուն կով ես, եղի գլուխ ես, յիմար ես, ապուշ ես, ապիկար ես, ծոյլ ես, դուն այս էշերու մէջ խոշոր էշ մըն ես. կորսուիր առջևէս», պոռաց զայրագին։

Զը գիտեմ թէ ինչպէս եղաւ, միայն զգացի որ ականջներս այլ ևս չէին լսեր, ծունկերս կը դողային, գլուխս կը դառնար, ու ես չուարած ու զայրոյթէս ինքնիրմէս ելած, եկայ վրանս ու պառկեցայ։

Հազիւ թէ այցելու Անգլիացիները հեռացած էին, երբ վրանէս ներս մտաւ մեզ կառավարող Անգլիացի-

ներէն մին, երկար մարակը ձեռքին ու հատ մը կռնակին չափելէ վերջ՝ «Գըման,» պոռալով ոտքի հանեց ու տարաւ 15 քարիւղի թիթեղ ջուր կրել տուաւ, կարծես թէ խոշոր յանցանք մը գործած էի ու պատժի դատապարտուած։ Անգլիացին ջուրով լիք թիթեղը ուսիս դնելէ վերջ, եաեէս ինկած կը մարակէր, ատիկելով որ վազեմ, ոտրմելի դատապարտեալս երբ աշխատանքս վերջացուցած վրանս դարձայ, մեռել մըն էի այլեւս, հոգեկան տագնապիս վրայ բարդուած ֆիզիքական այս անխիղճ պատիժը սպառած էր պահեստի ոյժս, ու ես տարածուելոյ դիակի մը նման — ժողովրդական ցոյցի քաւութեան նախաղն էի ես.....։

Օգոստոս 17ի արեգակը սովորական անխութեամբ ամբողջ աշխարհի հետ կը լուսաւորէր նաև մեր վրաններն. դժկամակութեամբ անկողնէս ելայ. թևերս տակաւին կը տքային իրիկուայ ջրի թիթեղներու ծանրութենէն, դիմակոր և մտածկոտ՝ սիկարիս բարեկամութեան անձնատուր՝ նստած էի, երբ դարձեալ «Մարդ եկած է քեզ կը կանչէ» անախորժ լուրը բերին։ Հազիւ թէ մի քանի օրէ ինչ Անգլիացիներուն յանձնուած ենք, այնու ամենայնիւ անոնց երկաթեայ բռունցքի ծանրութիւնը զգացած ենք արդէն ու կշտացած, չա՜տ գոհ պիտի ըլլայի, եթէ «Մարդ եկած է քեզ կը կանչէ» լուրը չըրկէին ինծի. բայց ճար չկար, պէտք էր ոտքի ելլել. այլապէս անգլիացիի մարակը, իր չատաչուն հարուածներով, այնպէս ազուորիկ մը ոտքի կը հանէր որ չորս օր մտքէն չելլեր։ Ցառաչացայ դէպի ցանցաթել, որու առաջ կանգնած էր երկայնահասակ ճերմակ պեխերով, ևս փողկապով, պինուորական տարազով Անգլիացի մը, որուն մտեցայ թէ չէ, ֆրանսերէնով բարևեց. փոխադարձաբար բարևելէ վերջ՝ ակնդէտ սպասեցի այս նոր բարի ծագիկի բերնէն լսուելիք հա-

ժեմուած խօսքերուն. ես այնպէս մը ապաւորուած էի որ իրրև թէ քաղցը խօսող անգլիացի չի ճարուէր. մեզի հանդիպողը պիտի պօռայ, կանչէ, հայհոյէ ու անցնի. բայց եկուր տես որ, այս ծերուկը, բարեծադիկին բարեծադիկն էր, միայն թէ մինչև այժմ պատահածներուս բոլորովին տարբեր մէկ տեսակը, նա իմ ֆրանսերէնովս պատասխանելէն ոգևորուած, ճիզուիթական ժպիտը շրթունքին՝ ըսաւ,

— «Կարծեմ այս ժողովուրդը ամբողջապէս կաթոլիկ է».

— Ո՛չ, պատասխանեցի ես, զարմանալով այս անհեթեթ հարցումին.

— Կաթոլիկ չէ՞ն, ուրեմն դուն ալ կաթոլիկ չես.

— Ո՛չ, ես ալ կաթոլիկ չեմ, ես, ինչպէս նաև այս ամբողջ ժողովուրդը Գրիգորեան ենք։

Ծերուկ ճիզուիթը գէմքը կախեց, աչքերու փայլը մարեցաւ և յուզուած շեշտով մը,

— Մէկ հա՞տ ալ կաթոլիկ չի ճարուիր.

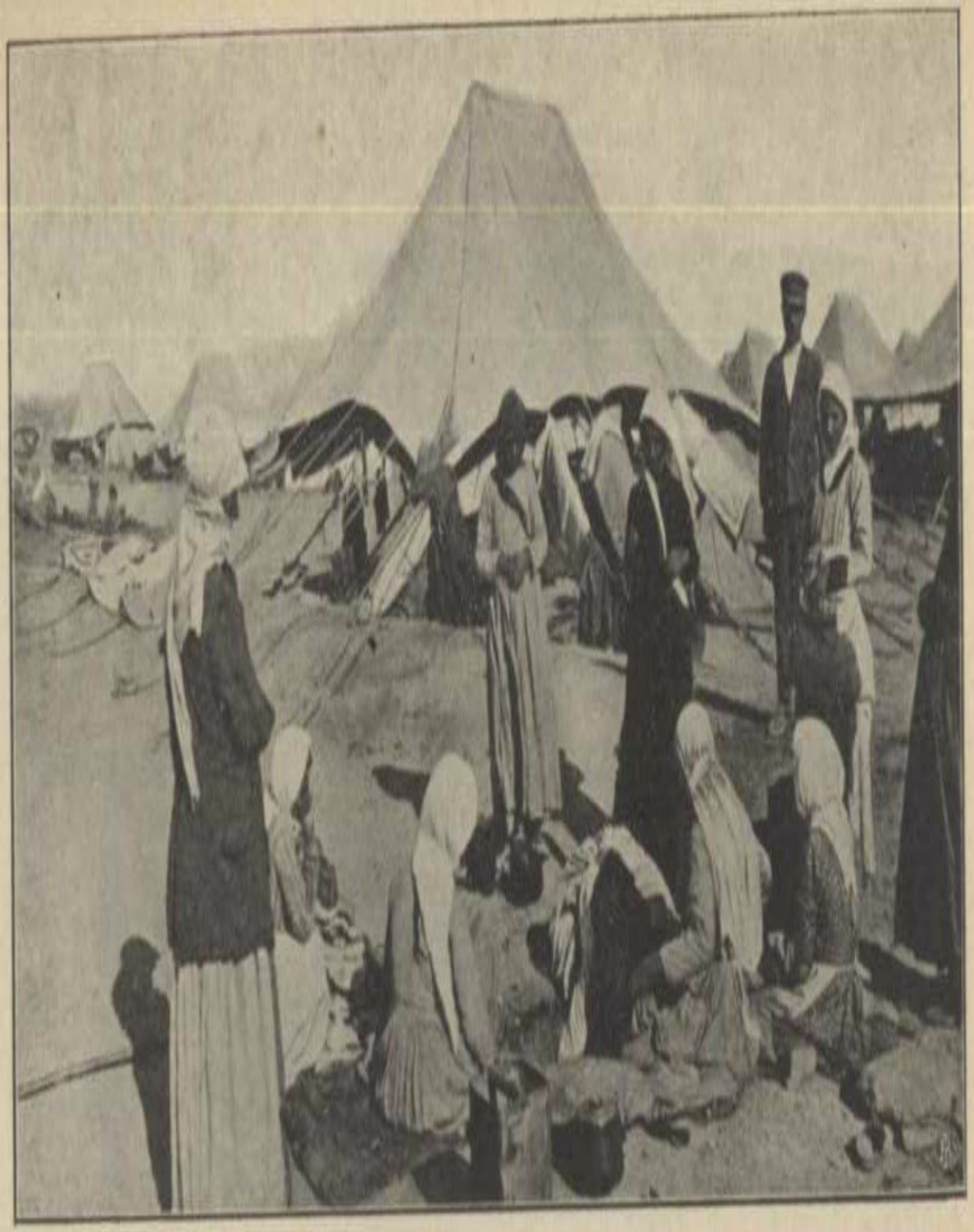
— Ո՛չ, դժբաղդաբար, ամէնացուցի ես աշխատելով կարելիւ չինել իր մեծ վշտին.

— Ազէկ պիտի՞ս, մէկ հատ ալ չի ճարուիր.

— Շատ ազէկ գիտեմ, չի ճարուիր։

Ծերուկը քիթ տակէն բնթբնթաց, ճակատը չմուշ, գլխարկը յարդարեց ու ապա գարձաւ ինծի,

— Շնորհակալ եմ որ նեղութիւն կրեցիք, բայց շատ աւելի շնորհակալ պիտի ըլլամ, եթէ հատ մը կաթոլիկ գտնէք այս ժողովրդեան մէջ, վաղը հաւանաբար գարձեալ գամ, և եթէ կաթոլիկ մը գտած ըլլաք, շա՜տ երախտապարտ պիտի ըլամ։ Ցետոյ սեղմեց ձեռքս, սեւեռուն ակնարկ մը նետեց երեսիս ու գնաց։ Քարացած կանգնած կը գիտէի խոշոր խոշոր քայլերով հեռացող պարոնը. արտասովոր ապշութիւն մը համակեց

Հայկական ջարդէն տեսարան մը 1918ին

ամբողջ էութիւնս. ինչ է այս, մենք ինչ վիճակի, ինչ արամադրութեան տէր ենք, ասիկայ եկեր, ինչ կը հարցնէ, ուակէ պիտի ճարեմ կաթոլիկ. կ'երեւի անուղղակի կաթոլիկ դառնալ կ'առաջարկէր։ Երբ շուարքի վայրկեաններըը անցան, կաթոլիկ պարոնի ուրուականը ցցուեցաւ առաջիս, իր սխուր ու մառածկոտ դիմերով. դէմքիս ժպիտ մը երեցաց, ու տարօրինակ աչխարհ, տարօրինակ տիպեր մրմնջելով վերադարձայ վրանս։ Վրանիս ընկերներուն պատմեցի եղածը. Դրամ, դրամ, դրամ կու տայ այդ պարոնը, եթէ տանկ կլորիկ գումար մը տալու ըլլայ, քանի մը օրուան համար մի քանի հատ կաթոլիկ կը ճարենք մէջերնիս, ըսին ընկերներս ծիծաղելով։ Միջադէպը այնքան տարօրինակ էր որ բոլորիս ալ արամադրութիւնները բացուեցան և այս անգամ սկսեցինք ծիծաղիլ ու մեր մէջ դառանանքի դատաւորումներ կատարել, որպէս զի եթէ բողոքական, նեստորական, կաթոլիկ և կամ նման դաւանութեանց տերտէրներ պապակած արտով դիմեն իրենց դաւանակից մը դառնալու, պէտռազ եա չը պրկենք,... Երբեմնի կաթոլիկ, թէ և կաթոլիկ մը չըգտաւ, բայց մի քանի ժամով մեր արամադրութեանց բարելաւուելուն պատճառ եղաւ։

Կաթոլիկ ապայի առեղծած արամադրութիւնը տակաւին երկար չը տեւեց. հազիւ 10 վայրկեանով վրանէն դուրս ելնող Աբէն Հայտագործեանը ներս մտաւ կարմրատակած երեսով, դէմքը կախած, գլխիկոր ու տխուր,

— Ի՞նչ կայ, ինչ կայ, հարցուցինք չորս կողմէն շրջապատելով զինք.

— Էհ, ինչ պիտի ըլլայ, չուենչանորգի ապայ մը, ալ չըմնացած խօսքեր թափեց գլխիս և որպէս զի հատկանամ, ֆրանսերէն լեզու գործածեց։

— Շատ լաւ, ինչ ըսաւ։

— Ի՞նչ պիտի ըսէ, ըսաւ որ դուք մարդկութեան տակաւնները էք։

— Է՜հ, գուն ալ տխրելու առիթ ես գտած, վրայ տուի ես կեղծ անհոգութեամբ մը, ալ ո՞ր օրուայ համար ձին եկած է, եթէ ոտքերնիս չպաղի, այս վիճակը, որուն ենթարկուած ենք նման խօսքերն ու արտայայտութիւնները այնքան սովորական պիտի դարձնեն որ, մեր դիմագիծն ալ ուրիշներուն չկրնան նենգաւոր փորձեցինք նորէն կառավարել, բայց ի զո՞ւր, տարիներու փորձառութիւն պէտք էր նման խօսքերէ չազդուելու համար, կիսանկախ Վասպուրականի արիւնը կ'եռար բոլորիս ալ երակներու մէջ, ու չէր թողուր որ համակերպուէինք։

Վասպուրականի մէջ մեր անցուցած կեանքը ընդհանրապէս և վերջի երեք տարուայ կեանքը՝ մասնաւորապէս, մեր նկարագրի և բնաւորութեան վրայ այնքան խոր ազդեցութիւններ թողուցած էին որ, ներկայի դրութեան համակերպելու համար բաւական ծանր ճնշում մը բանեցնելու էինք մեր վրայ, անկախ, զէնքը ձեռքին, հրամայողի ու ընդդիմանալու վարժուած ժողովրդեան մը համար, մահու չափ ծանր կու գար լռել և անտառնի նման ենթարկուիլ պինք կառավարող մարակի հրամաններուն, հեղնանքն ու զզուանքը, որ կը ցուցահանէին մեզի հանդէպ, հաւանաբար ծանր բարդութիւններ յառաջացնելու ըլլային, եթէ առկայն նախապէս զինաթափած ու ցանցաթելերու մէջ մի առասակ բանտարկած չըլլային մեզ. ցանցաթելերը, որոց տեսքն անգամ այնքան խոր զզուանք կը յառաջացնէր որ, ցարդ զգացած չ'ունէինք։ Մարմնական տառապանքը տեղի տուած էր հոգեկան տանջանքներուն, իրաւացի էինք թէ անիրաւ կը ժխտարանամ ճչդելու, միայն այսքան պարզ էր որ, կը մեղքընայինք թէ ինչո՞ւ պատուոյ համբան չընդ-

կանք մեր միւս նահատակներուն նման, ինչո՞ւ փրկութեան առնչացինք, մինչ փրկութիւն ըսելով այսպիսի սաոր գերութիւն ըսել է։ Մինչ Եւրոպական քաղաքակրթութիւն ըսելով, դէպի սարբեր ցեղեր արհամարհանք ու նողկանք զգալ ըսել է։ Մինչ մարդասիրութիւն ըսելով, բանտարկել ու չունեցու նման կեցակրե՞լ ըսել է։ Անգլիացիներուն հասնելէն առաջ ունեցած յոյսերնիս այժմ այնպիսի վսասաբեր խարկանքի մը կ՚ենթարկուէր որ, դիմանալու անկարող կը զգայինք ինքզինքնիս, մեր մասուորականներէն սկսեալ մինչև ամենայետին անկիրթ դիւզացի կինը այսպէս կը խորհէր, այսպէս կ՚արտայայտուէր, յուսախարութիւնը և յուսալքումը ընդհանուր էին, հոգեբանութիւնը նոյն։

Մինչ մենք մեր յուսախարութեան ցաւով կէս քուն կէս արթուն կը սառապէինք, ահա լուսացաւ Օգոստոս 18ի առաւօտը, արևուն հետ լսելի եղաւ մեր վրայ հակելու պաշտօն ունեցող Անգլիացիներու ԳլամՆն, գլամՆն խոպան և հրամայական բառեր մորակի ձայնթոցներով համեմուած, բոլորը դէմքերնին կախած, զգուանքով լեցուն, ոտքի վրայ են արդէն։ Անգլիացիները զատեցին կանայք և անոնց կէսը, երկշարք կազմել տալով, ցանցաթելէն դուրս հանեցին ու տարան, բայց թէ ո՞ւր, չըպիտենք։ Անգլիացիներուն հարցում ընել մորակի համը տեսնել ըսել էր. ու բոլորս լուռ անոսնային համակերպութեամբ կը դիտենք կանանց կատառանը, որ կամաց կամաց կ՚անհետանային։ Մեր ցանցաթելէն դուրս հնդիկներէն ամենք ուրիշ չրջանակ մը կը չինէին ցանցաթելով, իսկ ամենք նոր վրաններ կը կանգնէին, բոլորս ալ այնպէս համոզուած էինք թէ, երեւի շուտով հասնելու է մեր ժողովրդեան Բ. կարուանը և հաւանարար բնակելու է այս նոր բանտի մէջ. մէկ ժամ վերջ սակայն մեր ենթադրութիւններն

օդ ցնդած էին, որովհետև հետևէն երևցաւ ոստրոպիկ, ձերմակազգեստ և կարմրագլուխ կարաւան մը, կռունկներու կարաւանի նման. ճնշուած ժողովուրդը չըկարողացաւ այլևս իր քրքիչները պահել, նորեկները ժամ մը առաջ մեզմէ հետացած կանայքն էին, որոց լողացընելէ և բոլորի ալ մազերը մեքենայով խուզելէ վերջ հագուստներին ալ առած էին, տալով մէկ մէկ վարտիք ու շապիկ և կարմրաւուն խաւտուտիկ թաշկինակ մը՝ որպէս գլխակապ։ Կռունկներու այս կարաւանը զետեղուեցաւ մեր քով նոր շինուած ցանցաթելերու մէջ, մենք կը խնդայինք, իսկ կանայք և աղջիկներ կու լային, ու այսպէս լացն ու արցունք իրար խառնուած այնպիսի անախորժ ու սրտաճմլիկ տեսարան մը պարզած էին որ միայն անզգաններուն և անդութներուն կը վայելէր դիտել. քանի մը խօսքերու փոխանակումէն պարզուեցաւ որ, քարանթինայի վերջին բովէն պէտք էր անցնէինք բոլորս ալ, սա մաքրութեան վերջաբանն էր։ Անգլիացիները առանց կարևորելու կանանց և աղջիկներու արցունքներն՝ կարած էին բոլորին ալ մազերը. գողը առաւ կանանց և աղջիկներուն, որոնք «Մենք մեր մազերը չը պիտի թողունք որ կարեն» ըսելով այնպիսի աղմուկ մը բարձրացուցին որ, բառ մը հասկնալ անկարելի դարձաւ։ Հապա թէ կանայք զետեղուած էին, Անգլիացիներ այս անգամ մօտիկցան տղամարդկանց և 25 հոգի առջևնին առած՝ ԳլամՆն, գլամՆն ըսելով քշեցին, տարան. մէկ ժամ վերջ անոնք ալ վերադարձան փետրափոխուած, ձերմակ շապիկ, վարտիկ ու արաբական ձերմակ գոտակ մը գլուխնին. առնք ալ բերին և կանանց քով տեղաւորեցին։ Այսօրուայ աշխատանքը վերջացած էր։ Մաքրուածները մէկ կողմ, անմաքուրները միւս կողմ, ոչ մէկը կարող էր միւսի հետ խօսիլ կամ իր մը փոխանակել։ Մէկէն կայծակի

արագութեամբ լուր տարածուեցաւ թէ, մեր բոլոր հագուստեղէնները ու անկողիններըը այրելու են, այս լուրը աւելի համոզիչ դարձաւ, երբ երեկոյեան նոր մաքրուածներուն առեալները բաժնեցին։ Երեքի մէկ առեալ, որպէս զի գիշերը պատսպարուին։ Ժողովուրդն այն խոր համոզումը ունէր որ, Անգլիացիներու որոշումէն ազատուելու որ և է հնարաւորութիւն չկար. թէ իրենց ունեցածը ու չունեցածը պիտի այրէին, ուստի տարբեր միջոց մը ձեռք առաւ։ Անգլիացիներէն գաս կային նաև երեք արաբներ, որոնք կը հսկէին մեր քլմբի մաքրութեան, և ահա ժողովուրդը սկսաւ իր լաւագոյն զգեստները տանիլ և ազաչել այդ արաբներուն որ գնեն. անխիղճ կողոպուտը սկսած էր, 40–50 հնդկական ռուփի արժող մետաքսեայ կտորներ, 1–2, շատ շատ երեք ռուփիով հաւաքուիլ սկսան. ու այսպէսով ժողովուրդը կը զրկուէր արեան ճանապարհներէն մեծ դժուարութեամբ ազատած ու հետը բերած իր վերջին հագուստներէն։ «Ինչ ընենք այս ալ չահ է, եթէ այրուին ինչ կը հասկանանք» կը միխիթարէին ինքզինքնին։ Կ'ուզենք արդիլել ծախելու գործը, բայց հնարաւոր չէ, ոմն կարող է երաշխաւորել թէ հագուստները չըպիտի այրեն և կամ ոմն կը կարևորէ ուրիշին և կը լսէ անոր խրատները. Անգլիացիի շնորհքը բոլորն ալ տեսած էին, բոլորին ալ աչքերը վախցած էր. «Աւար Անգլիացի կ'ըսեն, ոչ Աստուած ունին և ոչ խիղճ»։ Այս էր բոլորին համոզումը ու կը ծախէին....։

Ձոյգ մը տատառնակներ խլացուցիչ ժխորով մը կը պըտըտէին օդի մէջ օգոստոս 19ի առաւօտը ողջունելով. կառապետ և ազիկներ արտասովոր գործունէութեան մէջ են, լուր տարածուած է թէ, որու գլուխը որ մաքուր է՝ անիծ, ոջիլ չըճարուիր, անոր մազեր չեն կարեր, ուստի անոնք ձեռնարկած են իրենց գլուխները մաքրութեան,

օրուայ կարգախօսը մազերը խուզելու չխուզելու խնդիրներն են, կանանց գեղեցիկ երևնալու բնազդը այնքան ուժգնօրէն հրապարակ իջած է որ, մեացեալ բոլոր խնդիրները տեղի տուած են. ժգոհանք, հիւանդութիւն, քաշուած տուգանքներ, բոլորը՝ բոլորը ցնդած են, ամէն ջանք ի գործ դնելու է որ մազերը չկտրուին, այս է բոլորը զբաղեցնող խնդիրը, ու անոնք լեցուած իրարու դլուխներուն անիծները ու ջիլերը կը հաւաքէին ու կը հաւաքէին « Վա՜յ աղջիկ, կամաց, աունդ քանդուի, բռւ, պուպուլի բոյն է գլուխդ, ապուաւեցար ալ մազերդ չըպիտի կարեն », ահա այն խօսքեր, որոնցմէ զատ ուչինչ պիտի լսէր անժանօթ այցելուն, եթէ այդ ժամերուն պատահէր։

Գըմա՜ն, լաւլի եղաւ Անգլիացիի ձայնը. կանայք չանթահար գլուխնին բարձրացուցին, ու միաբերան պոռացին. « Չենք երթար, չենք երթար, եթէ մեր մազերը պիտի կարէք, չենք երթար »։ Անգլիացին չըհասկնալով կանանց ազազակի պատճառը, չփոթուած կանգ առաւ, թարգմանի միջոցաւ հասկացաւ եղած առաջարկը ու գայթացկոտ՝ մտրակը շարժելով՝ Գըմա՜ն պոռաց կառապետին համար, բայց ի զուր, կանայք տեղերնէն չըշարժուեցան, մազերու սէրը յանդգնութեան մը մղած էր զիրենք, որու նմանը դեռ տեսնուած չէր Անգլիացիներուն հասնելէս ի վեր. ու մեր պարոն Անգլիացին միայն այն աստէն յաջողեցաւ կառապետը իրենց տեղէն շարժել, երբ հրապարակաւ խոստացաւ մազերնին պաշտպանել ու չըթողուլ որ կարենն Կանայք գացին, բայց հետաքրքրութեամբ կը սպասէնք այս ցոյցի ելքին, բայց խօսակցութեան նիւթը կանանց մազերն էր. մէկ ժամ վերջը երեցաւ կառնանց կառաւանը փետրափոխուած, բայց ժպտերես ու յաղթական, պարզ էր որ յաջողած էին մազերու պաշտպանութեան հակառա-

մարտին մէջ, բոլորին ալ գունատ այտերուն գոհունակութեան ու յաղթողի ժպիտը կ'երեւար, բոլորս ալ գոհ էինք որ կանայք յաղթական դուրս եկան. միայն առաջին կարուածի կանայք չըմտածակցեցան մեր գոհունակութեան, անոնց սրտի մէջ կ'եռար չար նախանձը իր ճիւաղային կռռոչներով, անոնք շա՜տ գոհ պիտի ըլլային եթէ ամբողջ կանայք ենթարկուէին իրենց վիճակին, բայց եղածը եղած էր արդէն, անոնք անմոռ էին և թերևս մի քանի օրէն քաչա՛ղ մակդիրին արժանանային, մի մակդիր որ անխուսափելի էր այլ ևս կանանց մաքրութեան գործը վերջանալէ յետոյ կարգը աղամարդկանց եկաւ, որոյ վրայ ևս կատարուեցաւ մաքրութեան այս վերջնական արարողութիւնը, այն տարբերութեամբ միայն, որ աղամարդկանց վերջին կարուածին այլ ևս չապիկ, վարտիկ հասած չըլլալով, իրենց շորերով վերադարձուցին, նախ քան հագնուիլը հականեխելով կաթսայի մէջ շոգիով՝ այրուելու աստիճանին եփելէ վերջ։

Այժմ արդէն հինգ հարիւրն ևս մաքրուած էին և կղզիացած. ոչ ոքի կ'արտօնուին նախկին վրաններու տակ երթալ և հոն գտնուած իրեղէններուն դպչիլ. կարգը եկած էր մեր իրեղէններուն, ինչ պիտի ըլլար մեր իրեղէններու ճակատագիրը, պիտի այրուէի՞ն թէ պիտի հականեխուէին միայն, ոչ ոք գիտէր։ Իմ իրեղէններուս մէջ կը գտնուէին յուշատետրս և սիկարներս, երկու գանձեր, որոց կորուստը ինծի աւելի ծանր պիտի ըլլար, քան ամբողջ տունս ու հարստութիւնս, որոց յիշատակը ոչ սրտիս և ոչ դէմքիս մկաններէն չարժելու ի վիճակի էին։ Ընդհակառակը սկսան մեր իրեղէնները հաւաքել, անկողնիս մէջէն դուրս եկաւ Ռուսական Մօսին հրացանս, որ պահած էի չը յանձնելու համառաս մտադրութեամբ. թէև կսկիծ մը զգացի այդ կորուստովս, բայց

դարձեալ ոչինչ, ուշքս թուղթերուս ու սիկարիս վրայ էր, թուղթերս իմ հարստութիւնս էր, իսկ սիկարը առատապանքիս ընկերը, երկուքէն ալ հրաժարուիլ ծանր էր ինծի. գիմացի Անգլիացիներուն, ու երկու անգամ մերժուելէ յետոյ, երրորդին վերջապէս յաջողեցայ արտօնութիւն առանալ այդ երկու գանձերը վերցնելու. Հնդիկ պինուարի մը ընկերակցութեամբ վրանս գացի ու վերցուցած միայն ու միայն թուղթերս ու սիկարներս՝ վերադարձայ։ Անգլիացիները նախ քան նոր վրաններ մտնելը, իրենք ալ քննեցին, աչքով անցան թուղթերն ու սիկարը և այն առեն միայն արտօնեցին միւսներուն ալ վերցնել թուղթերն ու սիկարները միայն, եթէ ուներին ասկայն։

Զը նայելով որ խիտ ցանցաթելով մը չրջապատուած էինք, այնու ամենայնիւ չորս սուինաւոր հնդիկ պինուարներ ամբողջ գիշեր ամենայն աշալրջութեամբ կը հակէին մեզ, որ մի գուցէ մեզմէ մէկը թելերու տակէն սողոսկելով միւս կողմը անցնի և իրեղէններ փոխադրէ։ Անգլիացիներ շատ լաւ ըմբռնած էին մեզ, չորս պահապաններ կանգնեցնելով մէկի փոխարէն, որովհետև, ժողովուրդը միայն այն առեն հանգիստ քնացաւ, երբ մի քանիս ազուոր մը ձեռ կերան պահակ հնդիկներէն, թելերուն տակէն դէպի մեր իրեղէններ սողոսկելու փորձեր ըրած ըլլալնուն համար։ Անգլիացիները թէև կանանց գիշերելու համար ամէն մէկին մէկ առեալ տուած էին, բայց երբ կարգը ազամարդկանց հկաւ, տարբեր վերաբերուեցան, այնպէս որ մեզ 14 տղամարդու մէկ առեալ տուին, ինչ պիտի ընէինք այդ մէկ առեալով, ոչ խօսելով կարող էինք ճար մը առնել և ոչ մտածելով, առիպուած այդ մէկ առեալը գետին փռեցինք ու բոլորս խիտ առ խիտ պառկեցանք մրմնջելով «Աստուած աւելի վատէն ազատ մեզ»։

Գաղթի ճանապարհին գետին քնանալ, անձրեւի ու ձիւնի մէջ, սովորական մի երեւոյթ էր, նոյն իսկ ուշադրութեան առնուելու իսկ անարժան, ոչ ոք նեղութիւն կզգար, այնքա՞ն խորհելիքներ կար, որ կարգը հանդրտութեան չէր հասներ. բայց հոս արդէն առանց անկողնի քնանալը այնքան ծանր կերեւար որ, չըգիտեմ գիշերը եկած էր մեզ հանգստացնելո՞ւ թէ տանջելու համար. միայն այսքան պարզ էր որ, մինչեւ լուսադաց հազար անգամ վրանէն դուրս ելանք առուգելու թէ աղօթարանը մօ՞տ է, թէ ոչ։

Մեր այս նոր բնակավայրի ամենէն անտանելի պայմաններէն մէկն ալ ջրի խնդիրն էր. բացի այն, որ ջրամբարը արեւին տակ գտնուելով իր բովանդակած ջուրը հրաշալիօրէն կը տաքցնէր. կար նաեւ այդ ջրի մատակարարութեան խնդիր. ջրի գլխաւոր ամբարը կը գտնուէր մեզմէ տասը վայրկեան հեռու, ուրկէ թիթեղներով ջուր փոխադրելու ստիպուած էինք. մեր ջրամբարը լեցուելէ յետոյ, օրական երկու անգամ միայն առաւօտեան և երեկոյեան հրաման ունէինք ջրամբարէն ջուր առնելու և որովհետեւ բաւարար ամաններ չ'ունէինք, որպէս զի ամբողջ օրուան բաւելու համար ջուր վերցնէինք, օրուայ մեծ մասը այս կիզիչ կլիմային տակ ստիպուած էինք ծարաւ անցընել, կարծես թէ բոլոր դժուարութիւններ չէին բաւեր մեր կեանքը դառնացնելու, ծարաւի տանջանքն ևս կաւելնար։

Օգոստոս 20ի առաւօտ ընկերներով ջրամբարը լեցընելէ վերջ, առտուկ յոգնած ու նեղսրտած նստած կը ծխէի, երբ վրանէն ներս մտաւ Պազտատի Տէր Վահան քահանայ Թառխրեանը։

— Ի՞նչ նորութիւններ կան, հարցուցի,

— «Նորութիւն մը չկայ», եղաւ պատասխանը. մինչ ես վրդովուած սիկարիս անձնատուր եղած գլխե-

կոր նստած էի, լսելի եղաւ Տ. Վահանի հանդիսաւոր ու պատգամի չեշտով ըրած սա առաջարկը,

— «Առաջնորդարանս ձեր գաղթի պատմութեան պէտք ունի, որպէս մատուռական այդ նեղութիւնը դուք յանձն պիտի առնէք, Պ. Եղիշէ»

Տ. Հոր խօսքերը հայհոյանքի մը չափ ծանր եկան ինծի. ուստի քաղաքավարութիւնը մոռնան ըրած գրեթէ գայրացկոտ ըսի, —

— Տ. Հայր, սա զգուելի ցանցաթել Անգլիացիներու գլուխն, ջրի թիթեղներու ծանրութիւնը ու ակաթութիւնս իրրև թէ բաւական չեն ինծի, դուն ալ եկեր ես նոր աչխատանք մը կը դնես վրաս. պատմութենէն առաջ մեզ սա տեղէն ազատելու ճարը նայեցէք. այս վիճակի, հոգեկան այս դրութեան մէջ կարելի՞ է մտաւոր աշխատանքով զբաղուիլ: Տէրտէրը թէև երկար բարակ համոզոզական ճառ կարգաց գլխիս, բայց ես կտրականապէս մերժեցի ըսելով որ. — Երբոր մեզ ազատէք այս ցանցաթելերէն, մեր հոգեկան վիճակը մի քիչ կանոնաւորուի, այն ատեն միայն կը խոստանամ Ձեր պահանջին բաւարարութիւն տալ:

Երբ Տէր Հայրը սկսաւ ժողովրդեան կարիքներու մասին հարցուփներ ընել, թէև անյոյս, բայց ըսի որ, եթէ ի վիճակի էք բան մը ընելու, առաջին առթիւ քանի մը ջրի և կերակուրի ամաններ բերէք, իսկ հագուստներու մասին խօսիլ աւելորդ է, աչքով կը տեսնէք որդէն, ասկէ գատ, մեր ունեցած մի քանի կտոր շորերէններն ալ վտանգի տակ են. անոնց ալ ապագան անորոշ է, չըզխանէք պիտի այրէն թէ հականեխելով պիտի բաւականանան. տէրտէրը քմծիծաղով մը ըսաւ թէ, անհոգ եղէք, հագուստները պիտի հականեխեն միայն, իսկ ջրի և կերակուրի ամաններ առաջին առթիւ պիտի բերեմ. բայց թէ մէկը և թէ միւսը հոգէ

ամաններ պիտի ըլլան, մեր պիտուէն հազիւ կարողանայ հողէ ամաններ արտադրել, գոհ ենք Տէր Հայր, Հողին ալ գոհ ենք, միայն թէ աման ունենանք։

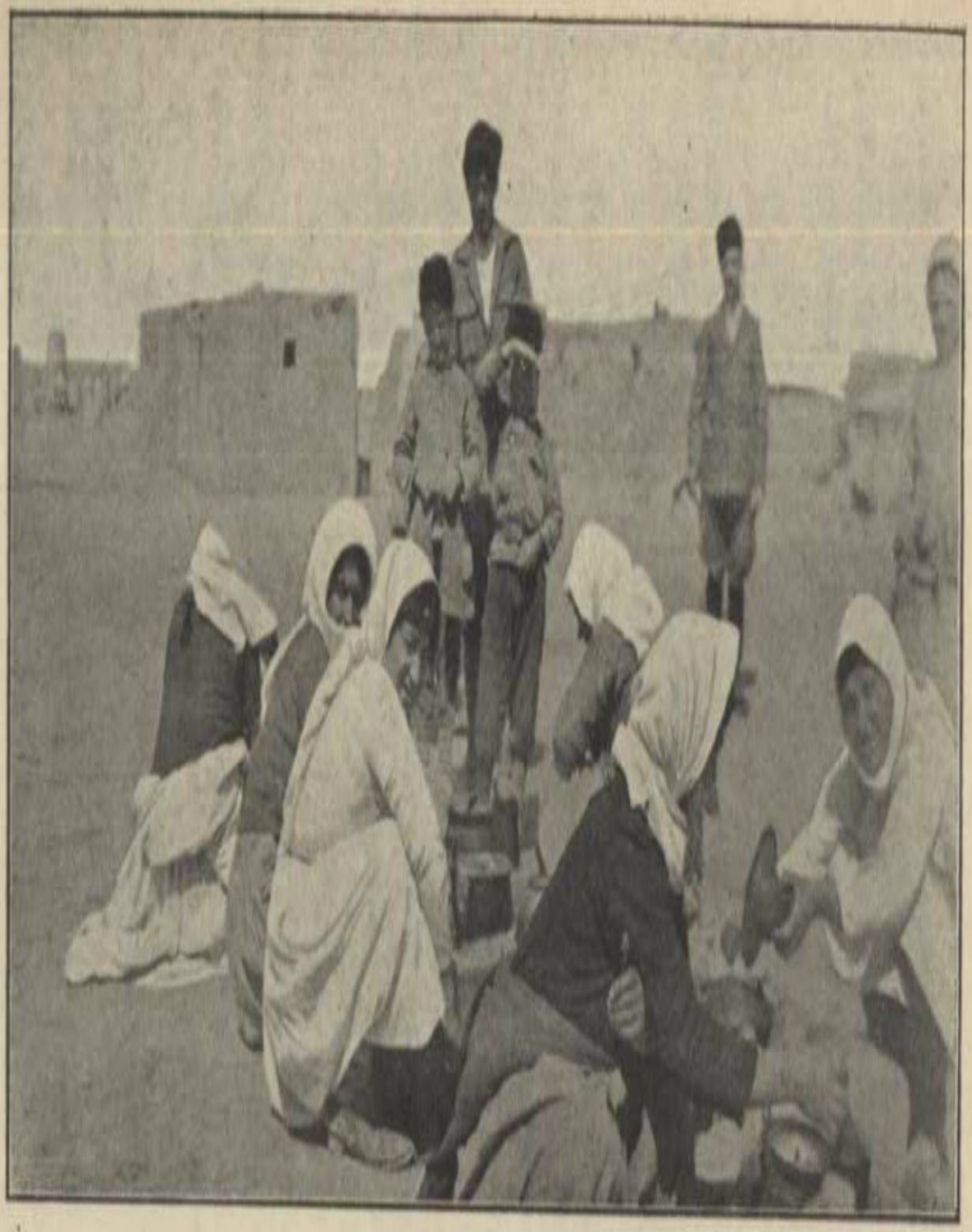
— Հպատակներուն գալով, ապամարդկանց համար կարելի է մի քիչ արտադրել Ամերիկեան Ընկերցածներէն. վերադարձիս այս մասին որոշ պատասխան կը բերեմ։

Քահանան հետացաւ, մենք մնացինք միմեակ, թէև իր խոստումներուն այնքան ալ վստահ չէինք, բայց ժողովրդին յուսադրեցինք թէ չուտով ջրի և կերակրի ամաններ առանալու ենք։ Թէ ես և թէ Ամէն հացագործեան հիւանդ էինք, այնպէս որ օրուայ մեծագոյն մասը պառկելով կանցնէինք և ի վիճակի չէինք մեր վրայ արուած պարտականութեան բերմունքով իսկ, ժողովրդեան մէջ պտտելու յուսադրել. իսկ յուսահատ ու ջղայնոտած ժողովուրդ, երբ կը տեսնէր թէ առաջնորդարանէն եկած ներկայացուցիչները մեր վրանը կու գան, կը հայհոյէր մեզ ըսելով «միայն ձեր գլխի ճարը տեսնելուն կը նայիք, մեր մասին չէք մտածեր բնաւ»։ մեզադրել ժողովուրդը աւելի քան յանցանք էր, որովհետև ան իրողութիւն է որ, մենք ժողովրդեան ցաւեր ներկայացնելով մէկտեղ, մեզ պատսելու մասին ալ կը մտածէինք։ Տէր Վահանի խօսքը իրականացաւ, հպատակները հակառնեխեցին միայն, այրելու վախէն տարուած հպատակներն ծախող ժողովուրդը դղջաց, բայց եղածը եղած էր արդէն ու անոնք ինքզինքնին միխիթարելու տարբեր խօսքեր գտան. «Ո՞հ, որո՞ւ մտքէն կանցնէր թէ պիտի հակառնեխեն միայն, հապա թէ այրէին, այնպէս կը սեպենք թէ այն չորերն ալ միւսներու նման ճամբան թողուցած էինք»։ Խեղճ ժողովուրդ, և արդէն ինքզինք միխիթարելէ զատ ուրիշ ինչ ճար ունէր...։

Օգոստոս 21ը իր պզտիկ միջադէպով նշանաւոր օր մը եղաւ ինծի համար. նշանաւոր կըսեմ, որովհետեւ այդ օրուայ պզտիկ միջադէպը ուշքի բերաւ զիս և տրամադրեց մինչեւ այժմ եղածէն քիչ մը տարբեր տեսակ գաղափար կազմել Անգլիացիներու մասին. որոշ չեմ գիտեր ի՞րը, հնդիկ զինուոր մը տիրող իրարանցումէն օգտուած՝ կամքած էր հայ կին մը, որն վախցած սուր ճիչ մը արձակած էր, Անգլիացիներ իսկոյն քովը վազեր էին պատճառը հասկնալու, կինը թարգմանի միջոցաւ եղածը հասկացուցած էր, ցուցնելով միաժամանակ այն հնդիկ զինուորը, որն այդ յանդգնութիւնը ըրած էր։ Միջադէպը, որով ժողովրդէն ոչ ոք հետաքրքրուած էր, մոռցուած էր, մոռցած էր նաև այդ կինը, բայց այդ օր տեսանք որ հնդիկ զինուորը ձեռք ու ոտք չղթայակապ՝ երկու սուինաւոր հնդիկ զինուորներու հսկողութեամբ և երկու Անգլիացի սպաներու ընկերակցութեամբ եկան և մեր ցանցաթելէն դուրս գտնուած պարապ վրանի մը առջեւ կեցան, յետոյ լուր ղրկեցին այդ կինը, իր ամուսինը, և զիս իրենց քով տարին, հոն միայն հասկցայ խնդիրը, երկու Անգլիացի սպաներ եկած էին քննութեան. ես զարմանքէս քար կտրած էի, Անգլիացիներէն այս տեսիճանի բծախնդրութիւն չէի սպասեր։

Կինը չղթայակապ հնդիկի տեսքէն խղճահար քննութեան ընթացքին լաւ թէ, զիս կամքեցին, բայց ո՛վ էր կամքողը չգիտեմ։ Երկու սպաներ մի քանի անգամ կրկնեցին թէ, եթէ այս հնդիկն էր, ճիշտը խօսէ մի վախնար, քեզի բան մը չըլլար. բայց կինը միշտ ալ ուրացաւ և լաւ թէ չեմ գիտեր։

Այն ատեն երկու սպաներ գայթացած հնդիկ զինուորը ազատ արձակելէ ու հետացնելէ վերջ, ինծի դարձան և իրենց բարկութեան թոյնը գլխիս թափե-

Գազուպա հայկական քոմթի մէջ գաղթականներ կերակուր կ'ուտեն 1918ին

ցին. — Ամօթ չէր ձեր այս ըրածը, դուք հայերդ կամ ասախաս և կամ վախկոտ մի ժողովուրդ էք, կոտուեցէք ասկէ. գլխիկոր ու զարմացած հեռացայ, չը կարողանալով եղածի մասին ինքս ինծի հաշիւ տալ. իրա՞ւ բծախնդիր են ասանկ խնդիրներու նկատմամբ, թէ ենթական հնդիկ ըլլալով մեզ կը գերազանէին չգիտեմ, միայն այնքան պարզ է որ, աւելի խոր համոզում մը գոյացուցի Անգլիացիներու արդարասիրութեան մասին։

Երբ Անգլիացիներէն բաւական մը հեռացած էինք կինը խօսքը Անգլիացիներուն ուղղելով գայրացկոտ շեշտով մը ըսաւ.

«Ներեցէք. եթէ կամքելու համար հնդիկի ձեռքերն ու ոտքերը շղթայել կարելի է, հապա ձեզի ինչ կերպ պէտք է շղթայել, որ մեզ այսքան կը շարշարէք»։

Երբ իրեն ըսի թէ «ճշմարտութիւնը ըսելու էիր», աւելի գայրացաւ ու գրեթէ ճչաց.

«Քա եթէ հնդիկին պատժէին, ես ինչ կը շահէի, այս անօրէններ մեզ հետ որ այսպէս կը վարուին, հապա բանտարկեալին գլխին ինչ կը հանեն, չէ՞ որ այդ հնդիկն ալ մարդ է և թերևս մեզ նման կին ու երեխայի տէր». ես պարտուած էի, անխելք կարծածս կնոջ ուղեղը իմ ուղեղէս աւելի լաւ կը գործէր։

Մինչ ես մտապրող վրանս կը դառնայի, լսելի եղաւ ժողովրդեան իրարանցումն ու աղմուկը։ Պատճէն հացագործեան, որն աշխատանքի բաժանման օրէնքով խոհանոցի հսկողութիւնն առանձնած էր, ժողովրդէն վռնտուած էր, ժողովուրդ դժգոհ էր որ կերակուրները խնամով չեն պատրաստուիր, և թէ լաւագոյն մասը այս ու այն կուտեն, և այս պատճառաւ չէին ուզեր որ նա այլ ևս վարէ այդ գործը, նա ևս գոհ և ուրախ՝ իր տեղը եկաւ ու նստեցաւ, բայց ես ընդհակառակը դժգոհ

ձնացի, գիտէի որ այդ բեռն ևս ինձի բեռցնելու մատ-
դիր էին։

Օգոստոս 22ը հազիւ թէ լուսացած էր, երբ ենթա-
դրութիւնս իրականացաւ, ժողովուրդը՝ լեցուած գլխիս
պահանջից որ խոհանոցի հակոդութիւնն ու մատակա-
բարութիւնը ևս առանձնեմ, բայց ևս այնքան թոյլ էի,
որ այդ աշխատանքը առնելու այժ չէի զգար մէջս,
ուստի կտրականապէս մերժեցի։

Ժամը 10ին եկաւ, Տէր Վահան խումբ մը պաղ-
տատի մէջ խնամուող որբերու ընկերակցութեամբ, որոնք
բեռնաւորուած էին ջրի և կերակուրի հոգ ամաններ-
րով. ջրի ամաններէն ամէն մէկ վրանին արուեցաւ մէկ
հատ, իսկ կերակուրի ամաններէն 4 չունջին մէկ հատ։

Վահանան բերած էր նաև 21 ձեռք գինուորական
խաքի զգեստներ, որոնք բաժնուեց ամէնէն կարօտեալ-
ներուն, բերուած իրեղէններ թէև աննշան էին, բայց
որպէս հոգածութեան ապացոյց մխիթարական էր ու
ոգևորիչ։

Հազիւ թէ քահանան հեռացած էր, երբ այս ան-
գամ մեզի նայող Անգլիացի բժիշկը մի քանի բեռ-
նաւորուած Հնդիկներու հետ ներս մտաւ և սկսաւ
կօշիկներ բաժանել բոլորին անխտիր. չը գիտեմ թէ
ինչու մեր վրանի բնակիչներուն լաւ կօշիկներէն տուաւ,
և որովհետև կօշիկներ այլևս չէին, ժողովուրդը երբ
տեսան թէ մէկին լաւ է, մէկին վատ, աղմուկ մըն էր,
որ բարձրացուց. մանաւանդ մի քանի Շահպաղեցի կա-
նայք, որոց գլխիս թափած հայհոյանքներն ու անէծք-
ներ չափ սահման չունէին. «այս բոլոր քո կերած
ապուրներն են, դուն սորվեցուցիր Անգլիացիին որ
լաւերը ձեր վրանին տայ, իսկ վատերը մեզ». թէև
եղածը հիմնովին ամբաստանութիւն էր, ևս բերանս իսկ
բացած չունէի, այսու ամենայնիւ համբերութեամբ

ունկնդրեցի բոլոր խօսքերուն, ինչ ընէի. գիտէի որ այսքան տառապած ու չդայնոտած ժողովրդէ մը աւելին սպասել արդէն միամտութիւն կը լինէր, այս այսպէս ըլլալով մէկտեղ զգուեցայ և մտադրեցի ամէն միջոց ձեռք առնել որպէս զի առանձնանամ այս ժողովրդին ազմուկէն. ես ալ հանգստի և կազդուրուելու պէտք կզգայի, իմ ջղերս նուազ քայքայուած չէին։

Կօշիկներու բաժանումէն վերջ, ներս մտան չորս Անգլիացիներ և խնդրեցին ամբողջ ժողովուրդը վրանները դուրս հանել նկարելու համար, այս անգամ արդէն հասցէիս անդացող հայհոյանքները իրենց առաւելագոյն աստիճանին հասան, «լաւ կօշիկները ով առացաւ թող նա նկարուի» վերջապէս հարիւ կարելի եղաւ մի կերպով համոզել և վրաններէն դուրս հանել, Անգլիացիներուն խնդիրքին բաւարարութիւն տալու համար։ Անգլիացիներ չորս տարբեր գործիքներով և զանազան դիրքերով ժողովուրդը նկարելէ վերջ հեռացան. ժողովուրդ իր վրաններ քաշուեցաւ. ու մինչև կէս գիշեր հայհոյեց ու հայհոյեց...։

Պաղտատի առաջնորդարան իր պզտիկ նուէրներով հետզհետէ լաւ տպաւորութիւններ կը գործէր մեր վրայ։ Օգոստոս 23ին հասցէիս ուղարկուած պզտիկ երկտողով մը առացայ 16 գլխարկներ և 8 գինուորական կիսամաշ չաքէթներ. գիտէի որ բաժանումի գործը այնքան ալ հեշտ չէր. իսկ իմ քայքայուած ջղերս անգոր էին դիմանալու ժողովրդեան յարուցած ազմուկին, ուստի փորձանքէն ազատուելու մտադրութեամբ, հագուստներն ու գլխարկները ժողովուրդին յանձնեցի. պատուիրելով որ իրենք բաժնեն իրենց մէջ, ինչպէս որ կուզեն։ Ժողովուրդ ազմուկով վերցուց գլխարկներն ու չաքէթներ, հեռացաւ, իսկ ես պառկեցայ քայքայուած առողջութեանս մի քիչ հանգիստ տալու համար, բայց

հանդամանքին մի բան էր որ մեզմէ փախչելով կը փախչէր։ Պաղտատի ատորի քահանաներէն երկուքը լսելով որ Ուրմիոյ և Սալմաստի ատորիներն ևս մեր ժողովրդեան ընկերացած են, այս մեծ գործի ճանապարհին, եկած էին մեզմէ տեղեկութիւններ առնելու, երկար բարակ հարցումներէ վերջ հապիւ օձիքնիս ազատուեցաւ այս հետաքրքիր կղերականներէ. որոց մէկ ժամ առաջ ճամբու դնելը, եթէ դրամով գոնուէր, ուրախութեամբ պիտի դնէի։

Աչահով ու խաղաղ կարծուած այս անկիւնն անդամ պիշեր մը մի քանի ժամով այնպիսի սոսկում մը կզգայինք, որ մեզ յիշեցուց մեր ատաղանքի ճանապարհը իր արհաւիրքներով։

Կէս գիշերուայ մօտիկ, աշխելի թնդանօթաձգութեան մը խլացուցիչ որոտներ բոլորս վեր հանեցին. լուսարձակներու խաչաձև լոյսերու հեղեղներ միացած այս զարհուրելի որոտներուն դժոխքը կը պատկերացնէին, բոլորս այլայլած ոտքի վրայ ենք, բոլորս ալ ակամայից «հապա մենք անդէն ենք» կը կրկնենք մեքենաբար։ Թնդանօթներու այս աշխելի ժխորը բոլորիս ալ ենթադրել տուաւ թէ, մի ինչ որ արտասկան չարժումի հետևանքն է այս, ու մեր իրարանցումը միայն այն տանն մի քիչ հանդարտեցաւ, երբ երկու ժամ վերջ ազմուկը լռեց ու գիշերուայ յաւխանական անդորրութիւնը վերահաստատուեցաւ. առաւօտ միայն իմացանք որ եղածը մի վանօվառ էր, թէրևս արաբները աչառելելու Անգլիական ճարպիկ հնարամտութիւն մը։

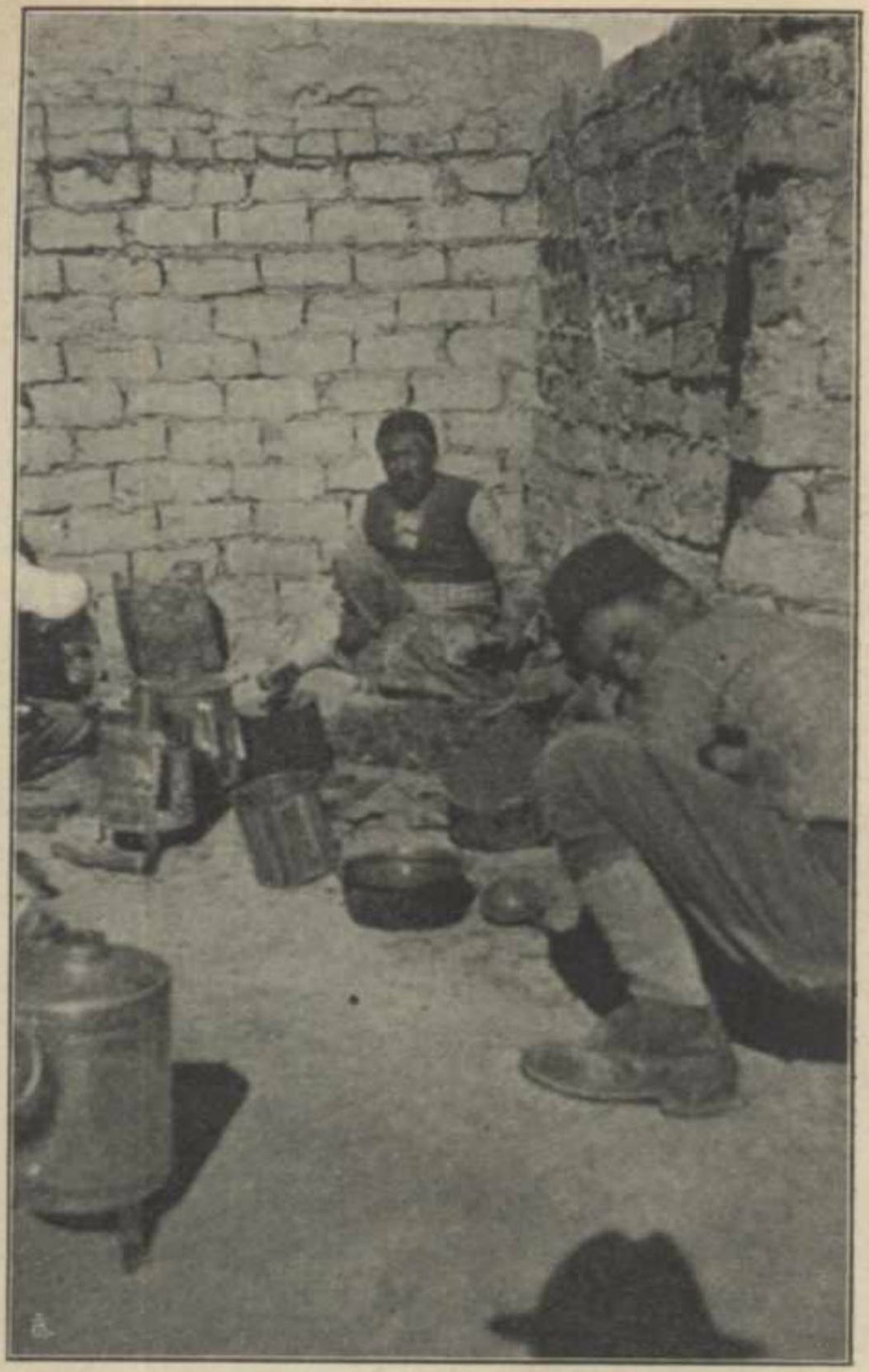
Օգոստոս 24ի առաւօտը իր հանդարտութեան հետ կը բերէր նաև հոգեկան մեծ բաւարարութիւն մը. ինք ամէն ի վեր առաջին անգամն ըլլալով թերթի երես տեսանք։ Այսօր Պաղտատի քահանան աղաչանքիս պիջանելով ու Աստուածը մատերելով 5 թիւ Եգիպտոսի

«Լուսարեր» թերթեր ուղարկած էր, որոնք ծայրէ ի ծայր և մեծ անյագութեամբ կարդացինք, բայց չթողնելով նոյն իսկ յայտարարութիւնները։ Աստուած իմ, ինչ վիճակ է այս, մի հատիկ թերթի իսկ կարօտ...։

Անգլիացիներու մեղի տուած պարէնէն ամենէն ոգեմելի քանակ ունեցողը շաքարն էր, որն կը լեցուէր խոշոր կաթսայի մը մէջ ու քէյի հետ եփելէ վերջ կը բաժնուէր բոլորին անխտիր. մութ ու գրեթէ լեղի թէյը սակայն բոլորիս ալ մեծ բաւականութիւն կը պատճառէր, փորհարութիւնը, որ համաճարակի ընոյթ առացած էր, այնքան կը նեղէր բոլորս որ, ամենքս ալ խեսա երջանիկ պիտի զգայինք ինքզինքնիս եթէ մի բաժակ տաք ջուր կարողանայինք ձեռք ձգել ցանկացուած բոպէին, բայց եկուր տես որ այդ աննշան բաւարարութենէն իսկ զրկուած էինք, ջուրի փոխարէն թէյ կուզինք խմել, բայց շաքար չունինք. Անգլիացիներուն կատաչենք կը պաղատինք որ արտօնեն մեզմէ երկու մարդու քաղաք իջնել միայն շաքար գնելու համար. չ'արտօներ. գոնէ թոյլատրէ ուրիշներուն, որ բերեն ծախեն, գործակ չ'արտօներ. ծայրայեղ կարիքը ստիպեց մեզ տարբեր միջոցի դիմել, միջոց մը որ մի կերպ բաւարարեց մեզ։ Պագուպայի Ամերիկեան Ընկերի Կոմիտէի որբանոցի որբերը հետաքրքրութեան համար եկած էին մեզ տեսնելու. առանց նախապէս ճանչցած ըլլալու այդ պարոնները, դրամ յանձնեցինք խնդրելով որ մեզ հաց, արմաւ և շաքար բերեն, փոքրիկներ, որոնք բոլորն ալ կանխահասօրէն վայելած էին տառապանքի ամէն ձևի տաժանքները, կարեկիր մեր դրութեան, սիրով առանձնեցին այդ ծառայութիւնը և երեկոյեան հասցուցին մեղի մեր ապագրանքները, ուրախութեան հուրը վառուել սկսաւ մարած աչքերու մէջ, ցոլալուլներու նման իննկանք հացերու վրայ, երկու վայր-

կեան վերջ արդէն անհետացած հացի փշրանքներ հաւաքելով էինք զբաղուած, թէյ ալ պատրաստեցինք, վերջապէս մեր կիսաքաղց վրանային կեանքի բարեկենդանն էր այդ օրը. ուրախ էինք ու զուարթ։

Սովալուկ ժողովուրդը սակայն քթերնէս վար բերաւ. հացի առթած բաւականութիւնը տեղի տուաւ ժողովրդին հայհոյանքներու և անէծքներու տեղատարափին, որոնք մեր վրանի վրայ լեցուած յուսահատ անճարակի մը զայրոյթով, կը հայհոյէին մեզ, թէ ինչո՞ւ մենք պիտի հաց բերել տայինք, իսկ իրենք ոչ, ու կը պահանջէին բերուած հացը բաժնել բոլորին «մենք ալ դրամ կուտանք, մեզ ալ հաց տուէք»։ Ի զուր ապաշնեցի որ ցրուին, յայտնելով որ մի քանի հատ էին հացերն ու վերջացած. դուք ալ բերել տուէք, երբ երեխաներ այցի կուգան, բայց ի զո՞ւր, ամբոխը, որոց կառաջնորդէին շահրապեցի կանայք, միայն այն ատեն հեռացաւ երբ հայհոյելէն յոգնած էր այլ ևս. ինչ ընել, մեղադրի՞լ հայհոյողներուն, չէինք կարող, որովհետև կզգայինք թէ անկարողութեան և յուսահատութեան արդիւնք էր այն. գիտէինք որ արհաւիրքներէն մազապուր ճողոպրած այս տառապակոծ կանանց բազմութիւնէն տարբեր ընթացք ապասել իսկ միամտութիւն կը լինէր, բայց քանի որ մեր ալ ֆիզիքական ու հոգեկան վիճակը նոյն էր ինչ որ իրենց, այդ իսկ պատճառաւ չէինք կարող առանապարութիւններս պահել ու չզգուշանալ սուր վիճաբանութիւններէ, որոնք անխուսափելի կը դառնային նման ցոյցերու առեն. ինչ կընէինք, ինչ կը խօսէինք, ինչ իրաւամբ իրարու կանպատուէինք հարցնող չկար, քառս մըն էր այն, ուր միայն իրարանցում ու աղմուկ կար, ուր մարդ կաղմկէ միայն իր ներսէն բղխող աղմկելու ցանկութեան բաւարարութիւն տալու համար, եթէ օգուտ չեղլէր, գոնէ բոլորին ալ

Վառոդուրականցի թիթեղագործներ Պագուպայի հայկական թաղի մէջ 1919ին

պատերը կը հովանար, հայհոյանքները կսպառէր ու կը հանգստանար։ Օգոստոս 25ը հացով ու թէյով երջանկացնելէ վերջ, 26ը դիմաւորեցինք տխուր ու երէկի տպաւորութեան տակ ճնշուած, հացն ու շաքարը հրաժեշտ տուած էին, սասցուելէն մէկ ժամ վերջ և մեզ թողուցած դարձեալ նոյն աշաւոր կացութեան մէջ, անօթի ենք, հաց չկայ, թէյ կուզենք շաքար չկայ, ու ակամայից մտաբերելով Վանը ու հոն մեր անցուցած երազներու կարգը անցած օրերը, լռելեայն ու վշտաստակ կը մրմնջենք, «ով Աստուած, մինչ դեռ երկար շարունակուելու է այս տանջանքը, մինչ այս տառապած ժողովրդեան տարտամ մրմունջները այնքան անզօր են, որ ցարդ չկարողացան ամենակարողիդ սթռոմն հասնիլ»։ Բայց լուռ է երկինքը ու անգութ են Անգլիացիները, նեղ ու անմատչելի են մեզ շրջապատող ցանցաթելերը. ու մենք բանտարկեալներու եղկելի խումբի մը նման մոխիրներու վրայ նստած. կերազենք մեր երթեմնի ազատութիւնն ու առողջութիւնը, կը վերյիշենք մեր ոսկեզոյն երազները ու յոյսերը, կը նայինք ներկային ու կը բուռկանանանք խնդալ ու աշաւոր Ա՛հ — ով մը, որ շրթունքներէն դուրս պրտռելէ վերջ կը բարձրանայ. փոքրիկ պտոյտ մը կը գործէ գլխուս վերեւ, ու ապա թափով մը, մուրճի հարուածի մը նման, կ'ջնջէ գլուխս փշրելու, որն ուղեղէն աւելի այժմ փոթորիկ մը պարակած է խառնակ ու լաբիւրինթոսային...։

Հիւանդ էի, աչքացաւ, տասմի ցաւ և փորհարութիւն պինակցած յարձակած էին վրաս. կխտամեռ դիակի մը նման ասրածուած էի վրանի տակ, եթէ արտաքնոցին շուտ շուտ այցելելու հարկադրուած չըլլայի, երբէք չը պիտի կարողանայի գլուխս դեռանէն վերցնել, միակ անուղտ թէյն էր, և որովհետև շաքար չ'ունէինք, որ-

մաւը անոր տեղը կը բռնէր, թէյը պատրաստելէ վերջ, արմաւը կը ծամէինք ու թէյը վրան առնելով կը խմէինք. բայց այնքան զգոյշ և խնայողութեամբ որ մէկ արմաւով երկու բաժակ թէյ կը խմէինք. որովհետև գիտէինք թէ, եթէ այս արմաւը վերջանար, թէյէն պիտի զըրկըւէինք, ինչու որ արմաւի նոր պաշար մը ձեռք ձգել այնքան ալ դիւրին չէր։

Մինչդեռ մենք հոս այս վիճակի մէջ էինք, միւս կողմէն կանայք սկսած էին ժպտիլ և իրենց կորսուած ամուսիններու ուր ըլլալուն մասին մտահոգուիլ, ամէն գլխէն ձայն մը կելլէր, ամէն մի շեչա մանաւանդ հոգեբանութեան մը ու զգացումի արտացոլումն ու արտայայտիչն էր. ֆիզիքական տառապանքներուն ընկերացած էին մտահոգութիւն ու անորոշութիւն ու ժողովուրդն ինչ ընելիքը չուտարած, երբեմն կաղօթէր, երբեմն կը հայհոյէր, երբեմն կը խնդար, բայց յաճախ կուլար, երբեմն քարի նման անտարբեր, երբեմն զգայուն և դիւրագրգիռ, և եթէ անծանօթ այցելու մը այս ժողովրդեան նկարագիրը ուսումնասիրելու փորձանքին ենթարկուէր, պիտի դժուարանար բնաւորութեանց և սպրումներու մասին բնորոշիչ գիծեր գտնել։

Օգոստոս 27ը կիսամեռ անցնելէ վերջ, 28ի արշալոյսը ողջունեցինք, ուրախ լուրի մը հետ։ Այսօր բժշկական քննութեան ենթարկուելու էինք ու այդ քննութեամբ պիտի պարզուէր թէ քանի՞ օր ևս տակաւին մնալու էինք այս ցանցաթելերէն ներս. ժամը 10ին եկաւ բժիշկ մը, բոլոր հիւանդներ գերմարդկային ճիգ ի գործ կը դնէին ինքզինքնին առողջ ցուցնելու համար, քննութիւնը սկսաւ, բժիշկներն չէին խօսիր, միայն արագ արագ կը նայէին, այնպէս որ դժուար թէ կարողանայինք հասկանալ թէ բժշկական քննութիւնն էր որ կանցնէինք, եթէ սակայն նախապէս լսած

չը լինէինք։ Բոլորս շնչատպատ ու ակնապիշ կսպասէինք քննութեան ելքին։ Երեք բժիշկներ քիթ քիթ տուած կը խօսէին. կենթադրէինք թէ իրենց խօսակցութեան նիւթը մենք էինք։ Վերջապէս թարգմանի բերանով յայտարարուեցաւ թէ, «ժողովրդեան մէջ հիւանդութիւն չատ կայ, հետեւաբար 16 օր ևս մնալու էինք հոս։ Տասն և վեց օր բաւերը տասն և վեց գնդակներու նման ծակեցին մեր սրտերը։ Ժողովուրդը յուսահատ լռեց. գերեզմանի թագաւորութիւնը կը պատկերանար։ Տասն և վեց օր ևս շարունակելու էր տակաւին այս սրդէն անտանելի կեանքը. և սակայն ցաւն այն էր որ, ոչ ոք կը հաւատար թէ 16 օրէն վերջ պիտի ազատուէինք. 16 օր այս կեանքը պիտի չարունակուէր, իսկ անկէ՞ յետոյ...։ Ո՞վ որամտիր էր լաւատեսութեան, չէ՞ որ 16 օր վերջ դարձեալ այս Անգլիացիներու ճանկի մէջն էինք, չէ՞ որ ուր ալ որ տանէին մեզ անոնց երկաթեայ թաթը մեր գլխին էր և պիտի ստիպէր շարժուիլ այնպէս՝ ինչպէս որ իրենք կը կամենային։ Իսկ թէ այդ բռունցքի ծանրութիւնը բարի՞ք կը ծնէր մեզ համար թէ չարիք, ոչ ոք կը մտածէր, միայն Անգլիացիներն անարժելի ազատութիւն մը չէին թողուցած. հետևաբար իրենց ըրած ամենալաւագոյն բարիքն անգամ կ՚անցնէր աննկատ։

Քանի գիտնալով որ բժիշկներու որոշումը անվերապահելի էր. ու մենք 16 օր ևս դատապարտուած էինք այս կեանքին, լուռ ու գլխիկոր վրանս քաշուեցայ, վճռելով այլ ևս չը մտածել այս ցանցաթելերէն ազատուելու մասին. որովհետև համոզուած էի թէ, այլևս որքան ատեն որ Անգլիացիներու խնամքին ենթակայ մնայինք, ցանցաթելերէն ազատուելու խօսք ընելն իսկ աւելորդ պիտի ըլլար։

Հոգեկան այս որամտութեան մէջ, մեր վրանի

դիմաց ցանցաթելերու առաջ երեցան Պաղտատի որբա-
նոցէն երկու որբեր ու ձեռքով նշան ըրին ինձի իրենց
մօտենալու. դեռ ցանցաթելին չը հասած, նկատեցի որ
երեխաներէն մին գրպանէն նամակ մը դուրս քաշեց,
նամակի ուրուագիրը վարկենական ուրախութիւն մը բերաւ
վրաս, մօտիկցայ, ծրարը առի, Պաղտատի քահանան
էր գրողը, ուր կը գրէր «Այսօր պաշտօնապէս իմա-
ցանք, որ ձերայիններէն 1500 հոգի հասած են Պաղ-
տատէն դէպի արեւելք Պագուպա կոչուած գիւղաքա-
ղաքը, որո՞նք են չը գիտեմ. չուտով իրենց այցելութեան
կ'երթամ ու մանրամասն կը գրեմ ձեզ». լուրը ժողո-
վըրդեան ականջը հասաւ թէ չէ, գլխուս խմբուեցան,
խնդրելով պատմել ինչ որ գրուած էր, բոլոր արտերու
մէջ մխիթարութեան շողեր մը նշուլեցին, համոզուեցան
թէ չուտով պանելու են իրենց հարազատները, որոնց
ուր ըլլալը իսկ չը գիտէին։

Պարսկաստանի Թէզէքէնա գիւղէն՝ որն դէպի Պաղ-
տատ ուղեւորութեան միայն կայարանը եղաւ, մինչև
որ ամբողջ ժողովուրդը փոխադրուեցաւ. երբ մեր ժո-
ղովուրդէն մաս մը Սուլթանապատ ուղարկուեցաւ, ես
ինչպէս նաև ամբողջ ժողովուրդը այն տպաւորութիւնը
առացանք թէ, Անգլիացին այս բուսական հակայ բազ-
մութիւնը, հաւաքաբար խնամելը դժուար գանելով,
պանապան խումբերու պիտի բաժանէ և պանապան վայ-
րեր ուղարկելով սկզբնական շրջանին մի քիչ պիտի
օգնէ, և ապա թողու որ ամէն մարդ իր գլխի ճարը
ինք տեսնէ, և արդէն խումբ մը դէպի Սուլթանապատ
և խումբ մը դէպի Պաղտատ ուղարկուելը պարզ ապա-
ցոյցներ էին այս ծրագրին, և սակայն դէպքերը եկան
ապացուցանելու որ, մեր ենթադրութիւնները սխալ
էին, կամ աւելի ճիշտ Անգլիացիներու սկզբնական
շրջանի ծրագիրը փոխուած էր այլևս, անոնք պանապան

վայրեր գաղթականական խմբեր զետեղելու մասին հրաժարած, որոշած էին ամբողջ փախստական հայութիւնն ու Ասորիները կեդրոնացնել մէկ տեղ ապագային այդ գաղթականներու վերաբերմամբ ըլլալիք կարգադրութեանց առնն դժուարութեանց չհանդիպելու համար. և այսպիսի հոծ բազմութիւն մը, Պաղտատ կամ իրեն շատ մօտիկ մի վայր տեղաւորելը անյարմար գտնելով, ժանաւանդ կլիմայական և առողջապահական պայմանները նկատի առնելէ վերջ, որոշած էին Պաղտատէն դէպի արևելք 30 Ընգլ. մղոն հեռու՝ Պաղուպա կոչուած գիւղաքաղաքի մը առջև տարածուող համեմատաբար ընդարձակ անապատը բնակեցնել, որու եզերքէն իր ծաւալուն գնացքը կը հասնէր Տիալա կոչուած փոքրիկ գետ մը։ Փախստականներու 500 անձէ, մեծաւ մասամբ կիներէ կազմուած առաջին կարաւանը երբ Պաղտատ հասաւ, ու Խամիս-իլ-առամ տեղաւորուեցաւ, երեք օր վերջ, Պաղուպա մեկնող երկաթուղին մեծաքանակ վերաններ ու հնդիկ աշխատաւոր գիներուներ կը փոխադրէր Պաղուպայի անապատը. ուր առաւօտէ մինչև երեկոյ, օդասահման կիզիչ արևին տակ, հնդիկներ վրաններու շարաններ էին որ կը բարձրացնէին, լայն և ուղղաձիգ փողոցներ կազմելով, և այս նորակերտ վրանային քաղաքի կառուցման պատճառը միայն այն առնն հասկանալի եղաւ, երբ Օգոստոս 27ին հոն հասաւ ժողովրդեան 1500 է կազմուած Բ. կարաւանը. (Ա. կարաւանը մենք էինք) ու այդ օրէն սկսեալ քաղաքը մեծցաւ, չէնցաւ ու երկու տարի չարունակ բնակավայրը ու տուապավայրը դարձաւ 50–60 հազար Հայ և Ասորի փախստականներու։

Նորակերտ քաղաքի մէջ, սկզբնական շրջանին, եռուզեռը, գրմաւնն ու չլուծիլ տարօրինակօրէն աննդոտ էին, ժողովրդեան մի օր հանդիստ տալէ վերջ. տպա-

մարդիկ ոտքի կը հանէին ու կաշխատացնէին վրաններ կառուցանելու աշխատանքով, վայ այն մարդուն որ պարապ կը կենար, մարտկը իր գործին կանցնէր։ Անգլիացիներու խոժոռ երեսներ, հասա ձայնով արտասանուած հրամայողական հրահանգներ, ապշեցուցած էին ժողովուրդը, որոնք յանձին Անգլիացիի կը սիրէին տեսնել կարեկից, գթոտ և մարդասէր արտեր։ Բայց արդէն եղածը եղած էր, ինկած էին ու պիտի քաշէին. իրենց տառապանքի վերջին հարիւրյի իւղն էր այս։

Ժողովրդեան Պագուպա հասնելուն ու հոն տեղաւորուելուն լուրը լսելէ վերջ, սկսած էինք անհանգստանալ. կանայք կուզէին հոն երթալ, օր առաջ իրենց հարազատները գտնելու համար, իսկ ես մեր այս վիճակէն զզուած, կը խորհէի ելք մը գտնել այս արգելարանէն ազատուելու համար։ Պագուպան առանց տեսած ըլլալու արդէն զզուանք կը պատճառէր ինծի, իմ մտահոգութիւնս էր ամէն միջոց ի գործ դնել՝ ու ազատուիլ գրման լսելու տհաճութենէն։

Օգոստոս 30ին մեր ցանցաթելերէն ներս մտաւ երկայնահասակ, անգլիական գլխարկով, կոկիկ ֆրանսական մօրուքով, հասակեկ գաւազանը ձեռին մի մարդ, որն հազիւ թէ ժողովրդեան մօտեցաւ, սկսաւ ալ ու ձախ ողջոյններ ափեղ. բոլորս ալ բերանաբաց և ակնապիշ կը նայէինք այս աշխարհական Պարոնին, որն կղերականներու յատուկ բարև կուտար. չկարողանալով դիմանալ հարցուցինք իր ինքնութիւնը և նա ծիծաղելով ըսաւ թէ. «ես Մուշեղ Եպիսկոպոսն եմ», բոլորս ամօթէն կարմրեցանք, և սկսանք մտածել. վարդապետական գլխարկ մը ու վերարկու մը հագցնել իրեն և տեսանք որ իսկապէս Մուշեղ Եպիսկոպոսն էր, զոր միայն մէկ անգամ տեսած էինք մի քանի վայրկեանով և կղերականի յատուկ տարազով։ Քիչ մը խօսելէ վերջ.

Գազուպայ հայկական քէմթի մէջ կանայք կը քաժնեն կառավարութեան տուած պարէնը

երբ մեր վրանը նստաւ մի քանի րոպէով հանգստանալու համար, խնդրեցինք իրմէ, որ մեզ 13 վանեցիներս ազատէ և Պաղտատ տանի. Արբապանին առաջին պահանջը եղաւ որ Պաղտատ գալու ցանկութիւն ունեցողներս առորագրութիւն մը տանք իրեն թէ «Պաղտատ հասնելնէս յետոյ բնաւ չպիտի ըլլանք Ազգային մարմիններուն և նպաստի կամ օժանդակութեան խօսք չպիտի ընենք։ Արբապանին պահանջը վայրկենապէս կատարեցինք ու դիր մը պատրաստելով իրեն յանձնեցինք, խնդրելով որ մեզ ազատէ։ Արբապանը թուղթը դրպանելով, առաջարկեց ինձի որ մեր գաղթի պատմութիւնը գրեմ և իրեն տամ ու ապա հեռացաւ, խոստանալով մեզ ազատել։ Թէև հիւանդ ու անոյժ, սակայն եպիսկոպոսի «Ձեզ կազատեմ, անհոգ եղէք» խօսքերը մեծ մխիթարանք մը եղան, ու կարծես ծանր բեռէ մը ազատուած խոր շունչ մը քաշեցի՝ մօտիկ ապագային ազատուելու հեռապատկերէն գինովցած։

Օգոստոս 31ը ամբողջապէս յատկացուցի մեր գաղթի համառօտ պատմութիւնը գրելու՝ տետրակի մը ձեւով. թէև փորհարութեան անհաճոյ էր նման խստագլ և մտային աշխատանք, բազմիցս նոյն իսկ կը հարկադրէր ընդհատել գործը ու արտաքնոց վազել հերթի սպասելու համար. այնու ամենայնիւ գերմարդկային ճիգ ի գործ կը դնէի որ առ պահանջուած պատմութիւնը ամփոփ ձեւով պատրաստ ունենամ, որով Արբապանի պահանջը ի վիճակի կըլլամ ցանկացած րոպէիս բաւարարել։ Մէկ կողմէն կը գրէի, միւս կողմէն կորոճայի թէ, եթէ մէյմը առ պատմութիւնը իր ձեռքը անցնի, ալ մեզ կը մոռանայ և մենք բան չունինք, թող ազատութիւն երթանք. ասոր ապէկն այն է որ պատրաստելէ վերջ քանի պատրաստ պահեմ, և եթէ Արբապանը անգամ մըն ալ յիշեցնէ իր պահանջը, այն ատեն կարա-

կանոպէս առաջարկեմ, մեզ Պաղատաս տար, որպէս զի առանձնաւ։

Օգոստոս 31ի արեգակը իր սովորական պտոյտը կատարած, ու ճաճանչափայլ վերարկուն հագած, հեռաւոր հորիզոնին գիրկը կը թաղուէր հանգստանալու, ես ալ մտախոհ վերջին վերջակէտը կը գնէի ամիսներով գրպանիս մէջ բանտարկուած ու քրտինքէն կաշիի երեսէթ առացած թուղթին վրայ, որն ինձ հետ քրանած, ինձ հետ չորացած, ինձ հետ տառապած և ինձ հետ աշխատած էր մինչև վերջին վայրկեան և այժմ Վատպուրականի ՆԱՀԱՆՋ ԲԻՒՐՈՒԹԻՒՆ կմախքը պարփակած. չարաչար աշխատանքի պատռոտ ծոցերաբեւն՝ ահա կրկին իր տեղը կը վերադառնար, գրաւելով գրպանիս մէջէն էն պատուաւոր ու ապահով անկիւնը։ Պահանջուած աշխատանքը վերջացած էր, ծանր բեռէ մը ազատուողի մը նման խորունկ ու հանգստացնող շունչ մը քաշեցի, որօրեցի արիւնալի աշքերս, որոց կոտտալը աշխատանքի բոպէին ուշադրութենէս իսկ չէր արժանացած, սիկար մը վառեցի ու պառկեցայ կռնակիս, աշքերս գոց։ Թէ ինչ քաշեցի ամբողջ գիշեր, թէ ինչ տառճանի ներկեց ինծի աշքացաւը, նկարագրելն իսկ աւելորդ է. աշքացաւ ունեցողներ եթէ աշխատելու տիպման տակ գտնուած են երբ և իցէ, համը զգացած կըլլան արդէն։

Ակզբնական չրջանին հովիւ մը ինչպէս սուլելով կամ մտրակով կը խօսի իր հօտին հետ, Անգլիացիներն ալ այդպէս կը վարուէին մեզ հետ, կարծես թէ կենդանիներու մի հօտ լինէինք լեռներէն բերուած, բայց և այնպէս կը սիրեմ հաւատալ թէ սկզբնական չրջանին Անգլիացիներ ինչ մտայնութիւն որ ունէին, ինչ գաղափար որ կազմած էին մեր մասին, հետզհետէ և աւելի մօտէն ճանչնալով սկսեցին փոխել, բայց թէ

դէպի լաւն կամ վատը չեմ կարող որոշել. որովհետև վերաբերմունքի եղանակները վայրկեան վայրկեան կը տարբերէին իրարմէ, խոժոռ կնճիռներն ու ժպիտի ծալքեր այնքան թեթեւօրէն և այնքան վայրկենական իրարու կը յաջորդէին որ, դժուար էր ինծի համար որոշել թէ, ինչ կերպ արամադրուած էին, լա՞ւ թէ վատ։ Միակ խօսք մը որ կարող եմ ըսել այն է թէ, հաւանաբար Անգլիացիի մը համար Անգլիացի չծնողը կատարեալ մարդ չէ, իսկ Ամերիկին մարդ համարելը յանցանք է. իսկ մեր առումով Ամերիկին ոգէտ, կիսավայրենի, յետամնաց բայց վեհանձն է, իսկ քաղաքակիրթ Եւրոպան, լուսաւորեալ յառաջադէմ, բայց բռնակալ և եսասէր է։ Այս կարճ տողերով ես իր ժամանակին մեր կրած ապաւորութիւնները և մեր կազմած կարծիքները արձանագրելով կանցնիմ, առանց վերլուծումներու և բաղդատութեանց մէջ մտնելու, որն թէ այժէս և թէ նեթէս գուբս է։

3.

ԿԱՆԱՆՑ ՅՈՑՑԸ

1918 Սեպտեմբեր մէկը մէկն է այն օրերէն, որն ապահովաբար առիթ տուած է Անգլիացիներուն քիչ աւելի չրջահայեաց լինելու և տարբեր տեսակ գաղափար կազմելու մեր ժողովրդեան վերաբերմամբ։

Ժողովրդեան Պագուպա հասնելու լուրը լսուելէ վերջ, կանանց մէջ արտասովոր եռուզեռ մը ընկաւ.

անվերջ ազմուկը. անպայմանօրէն պատահական անցորդներու ուշադրութիւնը կը գրաւէր. որոնցմէ աւելի հետաքրքիրներ, հեռուն կանգնած, ժամերով անձնատուր կը լինէին դիտելու ունակութեան. առանց ասկայն այդ ընդհանուր ժխորէն բան մը հասկանալ կարողանալու, և ասկայն մեր ժողովրդեան նկարագրին ու բնաւորութեան ծանօթ եղողներու համար, դժուար չէր գուշակել թէ բան մը կար, ծրագիր մըն էր որ կը դարբնուէր. կարճ խօսքով ժողովրդական ցոյցի մը նախաբոյլն առաջ կը գանուէր. և այդպէս ալ եղաւ: Անգամներ մի արշալոյսին երբ մեր վրայ հսկելու պաշտօն ունեցող Անգլիացիներ դեռ քունի մէջ էին, կանայք երախաները գրկած, միաձայնաբար դուրս խուժեցին վրաններէն, կրցածնուն չափ բարձրաձայն պոռալով ու աղմկելով, առանց կարևորելու ցանցաթելի առաջ պահակ կանգնած սուինաւոր հնդիկի արգիլելուն. խուժեցին Անգլիացիներու վրանին վրայ, և «մեզ մեր մարդկանց քով տարէք, կամ անոնք հոս բերէք» ըսելով պոռացին ու աղմկեցին: Քնած Անգլիացիները, ապշահար ու բերանաբաց, անկողնոյ մէջէն ցատկեցին ելան, տեսան հարիւրաւոր զայրացկոտ կանայք ու մեծացին ապշած. իրենց խաժոռ երեսներու կնճիռները տեղ տուած էին զարմացական արտայայտութեան մը. մրափակներ չարժելու վարժ բազուկները, մեղկօրէն կախուած էին կողքերն ի վար, ու անոնք ապշահար կը դիտէին բազմութիւնը, առանց ասկայն այս յուզումին ու ցոյցին պատճառը հասկանալ կարենալու: Վերջապէս կանչել տուին Թարգմանը ու եղելութիւնը հասկանալէ վերջ, հանդարտ ձայնով մը ապահովցուցին յուզուած ամբոխը թէ, չուտով ձեզ ձերայիններու քով կը տանինք: Ժողովուրդն աւելի քաջալերուած ժամանակամիջոցը ձշտել փորձեց, բայց անյաջող, այնու ամենայնիւ

կանայք իրենց բարկութիւնը թափած ու մի քիչ յուսադրուած, իրենց տեղերը կը վերադառնային գայրոյթն ու ժպիան իրարու խառնած։ Վրանէ առաջ կանգնած, մառմոլոր կը դիտեմ յուզուած ու գայրացկոտ կանանց բազմութիւնը, որոնք Անգլիացիներու վրանէն հեռացած, իրենց արգելանոցին մէջ տակաւին կաղմկէր ու կեռար։ «Մեր մարդիկ կուզենք, մեր մարդիկ» խօսքը օրուան կարգախօսն էր, իրենց տղամարդկանց քով լինելու ցանկութիւնը այնքան բուռն էր որ, նոյն իսկ հիւանդներ ոտքի վրայ էին ու կաղմկէին, այնպէս որ, դժուար էր այդ համատարած գոնեաութեան ու մարմնացած տառապանքի կոյտին մէջ որոշել թէ ո՞րն է հիւանդը, կամ որը առողջ. կանայք իրաւացի էին. հիւանդի բոլոր դառնութիւնները վայելած էին իրենց տղամարդկանց կողքին, անոնցմէ անբաժան. և ներկայիս ոչ այլ ինչ էր իրենց պահանջը, եթէ ոչ՝ տառապանքի բաժակը մինչև իր յատին մրուրը ըմպել իրենց կողակիցներու հետ թև թևի. տառապող կանանց պահանջն էր այս, իրաւացի և արդար...։ Կանանց իրարանցումը տակաւին վերջանալիք չունէր, գայրոյթը որ համակած էր բոլորին, միակ զէնքն էր. որու միջոցաւ պիտի յարդարէին բոլոր հաշիւները. իրենց ամուսիններու քով երթալու ցոյցը կազմակերպելէ և կիսով մը բառարտուելէ վերջ, ձեռնարկեցին մի այլ ցոյցի, որու մասին ևս նոյնքան կը խորհուէր, որքան առաջինին. այս ցոյցի նիւթն ալ կերակուրն էր. համայնական կերակուրի ձևը փոխելը անհնար գտնելով, գոնէ եփողները փոխելու կաչխատէին ժամանակէ մը ի վեր. բայց այդ ալ չէին յաջողած, որովհետև եփող կանայք, որոնք մերթընդմէ էին, մեզ հակող Անգլիացիներու յայտնի պաշտպանութեան արժանացած ըլլալով, կ՚արհամարհէին ժողովուրդի առաջարկը, երբ իրենց կ՚առաջար-

կուէր ինքնաբերաբար հեռանալ և ուրիշներու թողուլ գործը։ Այս անգամ սակայն ժողովուրդը յարմար առիթը ներկայացած համարելով, խուժեց եփոդներու գլխին և պարտադրեց որ քաշուին։ Եփոդները թէև դարձեալ անդրդուելի մնացին, բայց Անգլիացիները անկարգութեանց առաջն առնելու համար, ժողովրդեան ցանկութեան ընդառաջ գացին այդ կիները գործէ հեռացնելով, և որպէս բացառիկ մի վարձատրութիւն, առանձին վրան մը յատկացուցին անոնց, իսկ ժողովրդեան ալ ըսին որ, ազատ էք ձեր ուզած մարդիկ ու կանայք որոշելու ձեր կեբակուբի պատրաստութեան համար. ժողովուրդը յաղթական էր ու բաւարարուած, նա իր ցանկացած մարդոց յանձնելով մէկտեղ, ձեռք չքաշեց պաշտօնանկներէն, որոնք առանձին վրանի տակ նստած, Անգլիացիներու մանաւոր խնամքն և երբեմն ալ անոնց ներկայութիւնը կը վայելէին, ոչ ոք բացարձակ անպատիւ արարք մը տեսաւ այդ կանանց մօտ. բայց և այնպէս մէկը չմնաց որ չբամբասէր այդ կիները, որպէս վատ բարոյականի տէր. նոյն իսկ տեսակ մը պօյքօթի ենթարկեցին այդ կանայք. ոչ ոք կը խօսէր հետերնին, ոչ ոք կը մօտենար անոնց վրանին, ոչ ոք կուզէր անոնց ներկայութիւնը տեսնել իր վրանի մէջ, անոնք ալ իրենց լծուէն տեսնելով՝ ճարահատ մխիթարութիւններին կը փնտռէին Անգլիացիներու մօտ, որոնք ժամերով կը նստէին իրենց քով, և խօսէին, Անգլիացիներ անգլիերէնով, իսկ կանայք հայերէնով, և եթէ պատահէր որ իրարու լեզուէն միաք մը, բառ մը հասկնային, այն ալ շնորհիւ շարժուձեւերուն։ Իմ տեսած տպաւորութիւնը այն է որ, վա՜յ անոր որ ժողովրդեան լեզուին կենթարկուի. սուտ չէ հին ժողովրդական առածը որ կըսէ, «մարդու աչքը հլէ, անունը չհլէ»։

Վաճառականներու խանութներէն մին Նահր-էլ-Օմարի մէջ

Կերակուր եփողները փոխել վերջ ժողովրդեան աղմուկը դադրեցաւ թէ, բայց իրողութիւնը այն է որ, կերակուրը ճաշց այն, ինչ որ էր առաջ. մի քանի անգամ փորձեր ըրին կերակուրներու մէջ զանազանութիւն դնել, բայց անշնար եղաւ կերակուրի համ առնել. ընդհակառակն եփողներ փոխելու պարագան առիթ տուաւ որ. մեզ մի քանի մարդկանց հետ, աւելի անգութ վարուին, Անգլիացիներն, երևի կարծելով որ ժողովրդական այս ցոյցի կազմակերպիչներէն մինն ալ ես եմ, թէև բնաւ լուր չունէի։ Անպատ. 2ի առաւօտը լուսանալուն պէս, մարակը ձեռքերնին անկուեցան գլխիս և առանց կարևորելու խնդրանքիս, և ուշադրութիւն դարձնելու աչքացաւիս, մարակի առակ առիպեցին թխթխելը վերցնել ու ջուր կրել. ճար չկար, թխթխելը վերցուցած խառնուեցայ ջուր կրողներու խմբին, ու միայն այն առեն ձեռքս բաց թողին, երբ ջրամբարը ու կերակուրի կաթսաները լեցուած էին, ու իմ աւժերս սպառած...։ Անպատ. 3ի արշալոյսը դիմաւորելի կատարեալ հիւանդի մը երևոյթով, աչքացաւն ու փորհարութիւնը, անունդի անբաւականութիւնը ու ջուր կրելը, այնքան վատ ազդած էին վրաս որ, գլուխս տեղէն չարժելու անկարող էի, միւս կողմէն կը վախնայի հիւանդանոց փոխադրուելէն, որը հանգստաւէտ մի տեղ լինելէ շատ հեռու էր։ Միակ փրկութեան միջոց Առաջնորդական էր, որու ճամբին կը սպասէի անհամբեր և որն չկար ու չկար։

Մեր այս քաւարանի կեանքը իր բոլոր դառնութիւններու հետ մէկտեղ. երբեմն երբեմն կունենար նաև դաւեշտի կերպարանք առնող միջադէպեր, որոց ընթացքին պահ մը մոռացած ներկան իր դառն ու տխուր իրողութիւններով, անձնատուր կը լինէինք ծիծաղի, ծիծաղ մը սակայն, որ իր եղևէններու մէջ կը թաղնէր

խորունկ կակիծի մը բոլոր գառնութիւնները։ Այսպիսի զուարճալի միջադէպ մը ահա, Սեպտեմբերին, կու գար մեր խորշոմած այտերու վրայ առած ժպիտներու ջնջոտ փոթփոթումներ յառաջացնել, ահա թէ ինչպէս։ Արշալոյսին Անգլիացիները գըմահն, գըմահն, պօռալով մտրակի անխուսափելի ընկերակցութեամբ բոլոր մարդիկ հաւաքեցին և ջրի թիթեղներ ձեռքերնին տալով տարան ջուր կրելու, երբ ջրի թիթեղներ ջրով լեցնելէ վերջ կը ապահովենք որ բոլորն ալ լեցնեն, որպէս զի միասին շարժուինք, եղբայրս նկատեց որ իր վերցուցած ջրի թիթեղը ծակ էր, որմէ շատրուանի պէս ջուր կը վազէր շորս կողմէն, ուստի այդ ծակ թիթեղը մէկ կողմ դրաւ և վերցուց հոն պարապ կեցող ուրիշ թիթեղ մը, որ ծակ չէր, Անգլիացին այդ նշմարելով, մի ինչ որ անգլիերէն բառեր արտասանեց, որոց մէջ ֆըգըն շատ չէշտեց, մօտեցաւ եղբօրս, խլեց նոր թիթեղը, և նախկին ծակ թիթեղը վերցնելով ըսաւ, ասով պէտք է ջուր կրես, եղբայրս որ մի քանի բառ կը հասկնար, քաղաքավարի կերպով հասկցուց թէ սա ծակ էր, ասոր համար մէկդի դրի։ Անգլիացին իր խօսքին վրայ պնդեց, իսկ եղբայրս չպայնացած մէկդի ձգեց իրեն երկնցուցած ծակ թիթեղը, ասոր վրայ անօրինակ կատաղութիւն մը եկաւ Անգլիացիին վրայ և բռունցքի անգութ հարուած մը իջեցուց եղբօրս փորին, որը գրեթէ մարելու մօտիկ եղաւ, այս անխիղճ հարուածէն եղբայրս սաստիկ յուզուած, ձեռքը բարձրացուց Անգլիացիին պարնելու, հազիւ թէ եղբօրս ձեռքը օդին մէջ բարձրացած էր, երբ Անգլիացին արագ ոտուքով մը եղբօրս տպշեւէն մէկդի ցատկեց, վազեց գնաց մի քանի քայլ մեզմէ հեռու գտնուած արմաւենիի մը քով, հանեց գլխարկն ու դրաւ ծառին տակ, թևերը ծռեցուց և ապա նոյնպիսի արագ ոտուքով մը մօտեցաւ բռունցքը եղբօրս քթին

ուղղած ու գայրացկոտ «կուգե՞ս ֆայթ, հը, կուգե՞ս ֆայթ» ֆայթի պատրաստ երևոյթով Անգլիացիի այս արարքը, իր դէմքն ու կեցուածքը, այնպիսի քրքիչ մը յառաջացուց մեր մէջ որ, եղբայրս ալ անտարբեր չմնաց, Անգլիացին տեսնելով որ բոլորս միաբերան կը ծիծաղինք, հրաժարեցաւ իր ֆայթի դիրքէն, և քթի տակէն անգլիերէնով մի ինչ որ բառեր մռթմռթալով, որոց մէջ միշտ լաղութեան չգարներ ֆըզըլը, գնաց իր գլխարկն առաւ, և մարակելով մեզ, իր առջև քշեց առանց նոյն իսկ ուշադրութիւն դարձնելու եղբօրս, որ գնաց և իր վրանի տակ պառկեցաւ։

Ջուր կրելէ վերջ վրաններ վերադարձանք և սկսանք անգլիացիի չարժ ու ձևերը կապկել ու ծիծաղիլ. միջադէպ մըն էր որ մեզ զուարճանալու և խնդալու առիթ տեղծեց, առիթ մը որ այսպիսի կեանքի ենթարկուողներուն համար հազուագիւտ էր։ Տակաւին ուրախ տրամադրութիւններս տեղի տուած չէր, երբ երկու որբեր (Պաղտատի որբանոցէն) մեր ցանցաթելերէն ներս մտան, ու մօտեցան մեր վրանին նամակ մը ու տետրակ մը երկարելով Ա.րսէն Հացագործեանին, Մուշեղ Եպիսկոպոսի նամակարերներն էին անոնք, Արբազանը չգիտեմ որմէ առնելով մեր նահանջի պատմութիւնը գրած էր, իւրաքանչիւր էջի կէսը վերէն վար պարապ ձգելով, նամակաս կը յանձնարարէր Ա.րսէնին կարդալ և եթէ կան սխալ և պակաս կէտեր պարապ էջի վրայ նշանակել, որպէս զի ինք կարողանայ ճշդիւ տեղեկագիր մը ղրկել Ազգային պատուիրակութեան, Արբազանին ինչ նկարագրի տէր լինելը չգիտէինք, այնու ամենայնիւ Ա.րսէնի հետ համախորհուրդ նամակ մը գրեցինք Արբազանին թէ, մինչև որ մեզ այս քաւարանէն ազատելով Պաղտատ չտանիք, ի վիճակի չենք մէկ բառ իսկ գրելու, իսկ Ձեր պատրաստածը վերէն

վար սխալ է ու իրազութեանց նմոյշ իսկ չկայ մէջը, ապա երկուքս միասին առարարեցինք ու Արբազանի ուղարկած սետրակին հետ ետ դրկեցինք։ Տղան հեռանալէ վերջ, սկսանք միասին երեսակայել թէ, Արբազանը ինչպիսի արամադրութեամբ սետրակը պիտի առանայ, ու նամակը կարդալու ատեն ինչպիսի բացագանչութիւններ և դէմքի շարժ ու ձևեր պիտի ընէ։ Այս դէպքը ուրախ միջադէպի մը յաջորդած ըլլալով մի քանի ժամ ևս ատով, այսինքն Մուշեղ Եպիսկոպոսի հաւանական ձևերը ընելով զուարճացանք անփութօրէն ըսելով որ, Արբազանը կուզէ լաւ, կուզէ վատ արամադրուի, կուզէ թող մեզ ազատէ, եթէ չուզեր թող թողու որ հոս տառապինք, մեզի եղածը եղած է արդէն, ասկէ աւելի թշուառութիւն ինչ պիտի ըլլայ որ, ու այսպէս օր մը ուրախ ու ծիծաղուն ձամբու դրինք։ Երեկոյեան լուսաց լուրը սակայն մեր ամբողջ օրուան ուրախ տրամադրութեան վրայ սառ ջուր լեցուց. Անգլիացիները յայտնեցին որ առկաւին 10 օր ևս հոս մնալու ենք։

500 չուէնչէ կազմուած մեր այս քէմբի մէջ, բնականաբար ծանր հիւանդներու գոյութիւնը անբնական մի երեւոյթ չէր, այնպէս որ չնայած առողջ երևնալու համար թափուող բոլոր ջանքերուն, բժիշկը չարունակ կը գտնէր ծանր հիւանդներ և կ'ուղարկէր մեզմէ հինգ վայրկեանի հեռաւորութեան վրայ գտնուող վրանակերտ հիւանդանոցը, ուր անոնցմէ ամանք կազդուրուած ետ կու գային, իսկ ամանք ևս ձանձրացած աչխարհային անվերջ տառապանքէն, հայրենիքի հողի կարօտը սրտերնին, ցաւագար հանդիսաններով իրենց վերջին մնաք բարեւաը կուղարկէին իրենցմէ հեռու գտնուած սիրելիներուն, կարօտի այդ մաչեցնող վերջին մնաք բարեւի յուզիչ թրթռումները ի վիճակի կըլլային պատռելու վրանին կտաւրը, ու թռչելու հեռուն Պագուպայի անա-

պատի մէջ, կամ Համատանէն Պաղտատա երկարող ճամբին վրայ տառապող իրենց սիրելիներուն թէ ոչ, գիտէ միայն այն Աբարիչը, որու գթութեան ապաւինած հրաժեշտ կ'առնէին այս աշխարհէն վրանի տակ աննկատ անհետացող գէմքերը, գէթ անդիի աշխարհին մէջ չտառապելու յոյսով առլցուն։

Ամէն օր առաւօտեան ժամը 10ին բժիշկը կուգար հիւանդներուն նայելու, Սեպտ. 5ին սակայն կէս օրէ վերջն ալ մեզ նայող բժիշկը ուրիշ երկու բժիշկներու հետ քէմբը քննութեան եկաւ, հարցուցին մի թէ որ կնոջ մը անուն որ հիւանդանոց կը գտնուէր, և տառապելէ վերջ անոր բնակած վրանը, այդ վրանի ժողովուրդը ամբողջութեամբ իրենց իրեղէններով միասին մեր ցանցաթելէն դուրս հանեցին, ու առանձին վրանի մը տակ նստեցուցին, իսկ իրենց նախկին վրանը հականեխելէ յետոյ, մեզի խստիւ արգիլեցին այդ վրանին մօտենալ. պարզ էր որ ծանր և վտանգաւոր հիւանդութեան մը հետևանքն էր այս իրարանցումը. բայց թէ ինչ հիւանդութիւն էր այդ, չգիտէինք, և ճիշտը խօսելով, այնքան ալ հետաքրքիր չէինք, երբ բժիշկներն իրենց պարտականութիւնը կատարած, այս անգամ ակտան քէմբի մէջ պատիլ ու ժողովուրդը դիտել, զուարճանալ ու ծիծաղիլ, մենք յարմար բոպէն հասած համարելով. որոշեցինք դիմում կատարել և մեզմէ երկու հոգի երկու ժամով Պաղտատ մեկնելու հրաման խընդրել, վրանի ընկերներու ատիպմամբ, ես և Աբէն Հայտագործեան մօտեցանք բժիշկներուն, ու հազիւ թէ խնդրանքնիս ըսինք, մէյմ'ալ տեսանք որ մեր ամէն օրեայ բժիշկը ամենայն կոպտութեամբ մէյ մը ինծի, և մէյ մը Աբէնին այնպիսի ուժով մը զարկաւ ու հրեց որ, մենք ետ ետ երթալով կռնակի վրայ գետին իյնկանք. բժիշկէ մը այդպիսի վայրենութիւն չէինք ապա-

ակր, ամաչկոտ ու զայրացած գլխիկոր վրաննիս գարձանք, ուր սակայն փոխանակ յուզուած ու գլխիկոր մեր կրած անպատուութեան և ծեծի վրայ խորհելու. ընդհակառակն ակնկալինք այս դէպքն ևս ծաղրի առարկայ դարձնել, բժիշկի չարժուձևը նմանցնել և ևս Աբաէնին ու Աբաէնը ինծի «Պաղատա տեսա՞ր, լա՛ւ էր, ուրիշ անգամ մը ևս չե՞ս ուզեր Պաղատա տեսնել» կըսէինք ու կը ծիծաղէինք, այլ ևս ուրիշ ճար չկար, որոշեցինք Պաղատա մեկնելու մասին ընդ միշտ հրաժարուիլ. ու թողուլ կոյր պատահականութեան։ Մենք մեր քէյֆի մէջն էինք, երբ լսեցինք որ, հիւանդանոցի մէջ քոլերայի երկու դէպքեր պատահած են, և այդ իսկ պատճառաւ մեր այս տեղէն մեկնիլը անորոշ ժամանակուան մը համար յետաձգուած էր, այս լուրը սակայն մեր վրայ այնքան ալ չ'ազդեց, ոչ քոլերայէն վախ ունէինք և ոչ ալ այս տեղի կեանքէն, մեզ եղածը եղած էր արդէն, եթէ մեռնելու ալ ըլլայինք, համրուած ընկոյզ չէինք, և ոչ ոք պիտի հարցնէր թէ մեռա՞ն և կամ կապրի՞ն. մեզ կը մնար այս անգամ մէն մի պատահար գաւեշտի վերածել խնդալու համար, որպէս զի եթէ մեռնելու ալ ըլլայինք, խնդալով մեռնէինք, քանի որ տխրելով դրութիւնը փրկել մեր ոյժէն վեր էր։

Սեպտեմբերի 6ի արեւածագը սակայն իր հետ կը բերէր արտասպրութիւն մը, երէկի արտասպրութեան բոլորովին հակառակ, երէկ մէն մի փոքրիկ մէջտեղ գաւեշտի վերածելու տրամադիր էինք և ամբողջ օրը ծիծաղելով անցուցինք, իսկ այսօր բոլորս ալ ճնշուած կը զգանք ինքզինքնիս, ոչ ոք սիրտ կընէ ծիծաղելու փորձ ընել, ընդհակառակը առաջին չգայնուած ենք և ամենաստիճքրիկ դէպքն անգամ իրարու հետ կռուելու աստիճանին, սուր վիճաբանութեան կ'առաջնորդէ, հոգեկան այս տարօրինակ երեւոյթը բոլորիս ալ ուշադրութիւնը

գրուած է, բոլորս ալ կը գիտնք թէ այսօր մեր ձիւները արամադիր են շա՜տ շուտ գրգռուելու, և սակայն չենք կարող զսպել ինքզինքնիս և խուսափիլ վիճելէ, պատահական այցելու մը երևոյթէն և ներկայէն գաղելով, պիտի եզրակացնէր որ, ուխտեալ թշնամիներ ենք մենք իրարու, և եթէ պայմաններ հարկադրած են որ այսօր միասին մէկ վրանի տակ ապրինք, առիկա սակայն բռնադրօսիկ է, բայց իրողութիւնն այն էր որ, արշաւիրքներէն յառաջացած ջղային գրութեան քայքայուած լինելն էր պատճառը, ոչ թշնամի եղած էինք իրարու և ոչ ալ թշնամի էինք։ Ամբողջ օրն այսպէս գրեթէ կռուով անցնելէ յետոյ, երեկոյեան դէմ դարձեալ արամադրութիւնները փոխուեցան։ Մեր վրայ հակելու պաշտօն ունեցող Անգլիացիներու մօտ Մուսուլէն եկած Գաւնիկ անունով երիտասարդ հայ ոգոյ մը կը ծառայէր. այս ոգան մեզի գալով ժպտերես պոռաց, «աչքերնիդ լո՜յս, աչքերնիդ լո՜յս, հրաման եկած է ձեզ 13 վանեցիներդ Պաղտատ պիտի փոխադրեն»։ Տրուած աւետիքը այնքան ուրախալի էր որ, բոլորս մոռցած ամբողջ օրուայ իրարու հետ ունեցած կռիւները, ժպտերես իրարու «աչքդ լոյս» կը կրկնէինք։ Գեղ Գաւնիկը մեր քովէն չէր հեռացած, երբ մեր վրանէն ներս մտաւ հրեայ թարգմանը, ու նոյնպէս ժպտերես ըսաւ, «վերջապէս համբերութիւնիդ յաջողութեամբ պսակուեցաւ, ձեզ Պաղտատ փոխադրելու հրամանը եկած է»։ Ա՛լ ատրակոյակ մը էր, պիտի պատասխանէինք այս քաջառանէն։ Երկաթեայ ցանցաթելերէն պատասխանելու անոնը. այնքան բուռն էր որ, գոհունակութիւննիս արտայայտելու բառեր գտնել գժուար էր, «փառք քեզ Աստուած, փառք քեզ Աստուած» կը կրկնէինք միաբերան ու միաժամանակ. գոհունակութիւնը ու հոգեկան հանգստութիւնը, որոնք չատոնց հրաժեշտ տուած էին

մեզմէ, ահա նորէն կը վերադառնային։ «Պիտի ազատուինք» խօսքը յեղաշրջած էր մեր ներքին աշխարհը ու մենք գոհ էինք ու երջանիկ...։

Քէմբի ժողովուրդը չատոնց արդէն խաղաղ քունի մէջ թաղուած կը հանգստանար, պատերազմին առեղծելով հիւանդներու ցաւագին հառաչանքներուն, որպէս զի ազատ համարձակ դուրս թռչին իրենց բանտերէն և ճախրեն մեր քէմբի խաւար երկնակամարին վրայ. ծաղրելու բնութիւնն ու իր երջանկարեր հանգստութիւնը։ Անքուն էինք միայն մեր վրանի 13 վանեցիներս, մեր ատացած լուրը այնքան ուրախ, այնքան ոգեւորիչ էր որ, ոչ ոք կուզէր քնոյ մասին խօսք ընել, կէս գիշերը արդէն անցած էր, երբ մենք ալ գլուխնիս գետին դրինք հանգստանալու։

Արեւածագէն ժամեր առաջ հագնուած Սեպտ. 7ի արեւածագը դիտատրելու պատրաստուած էինք, այսօր, որ մեր ազատութեան օրն էր լինելու, արեւը կարծես կը ժպտամակէր իր երեսը ցուցադրել, կարծես կուզէր մեր տառապանքի վայրկեանները տակաւին երկարել։ Մեր ազատուելու յոյսը այնքան մեծ և հաստատ էր որ, բոլորս ալ մեր իրեղէնները կապած կապկպած, կազմ ու պատրաստ անհամբեր քայլերով վրանի մէջ ու վրանի շուրջ կը դառնայինք։ Հեռուէն կը լսեինք Անգլիացիներու վրանը, ուր Անգլիացիներ հանգիստ կը քնանային անփոյթ և մեզի քնով մը։ Տարիներու չափ ծանր ու երկար վայրկեաններն ու ապա ժամերը անցան։ Արեգակը հեռու հորիզոնէն իր լուսեղէն հեղեղով ողողեց աշխարհը. ապա քիչ քիչ բարձրացաւ, հպարտ ու անտարբեր, երկնակամարի երեսէն իր ամենօրեայ յաղթական գնացքը վերջացնելով, ուղղուեցաւ դէպ ի իր հանգստարանի ճամբան, ու քիչ վերջ մշուշապատ հորիզոնի գիրկը թաղուեցաւ. մինչ մեր ազատութեան

Բանտը. — Դահր-էլ-Օմարի մէջ

հրամանը չկար ու չկար. ապառումի անտանելի վիճակը այնքան քայքայեց մեզ, որ բոլորս յուսակտուր և անձայն իրարու կողքին վրանի տակ փռուեցանք. այս անգամ քնոյ ախոյեան մառացութեան մէջ փնտռելու ապառումի դառնութիւնը։

Անգո. 8 և 9ը իրենց առաւօտեան միօրինակութեամբ ապառեցին մեր յոյսի ամենավերջին կաթիլը, մեզ խնամող բժիշկը աչքերնուս հրէշ կերևէր, բոլորս ալ սկսած էինք կասկածիլ որ մեր ապառութեան ուշանալուն գաղտնիքը բժշկի տուած տեղեկագիրն էր. երևի մեզի ցուցած է ծանր հիւանդներ և պատառոտի նման բազմամարթս քաղաքի մը մէջ ապրելու համար վնասակար, պարզ էր որ ապառութեան լուրը լսելէ յետոյ, երբ չէինք ապառուիր, աւտր պատճառը փնտռել պիտի չանայինք, և որովհետև ուրիշ պատճառ գտնելու չափ արթուն չէր ուղեղնիս, բնականաբար յանցանքը բժիշկին վրին ձգելու էինք, որն ամենայն անձնուիրութեամբ և աշխատասիրութեամբ հսկած և խնամած էր մեզ։

Ֆ.

ԿԵԱՆՔԸ ՊԱԳՈՒՊԱՅԻ ՄԷՋ

Մինչդեռ մենք յուսախար և ընկճուած հոս կը տա-
ռապէինք, անդին Պագուպայի անապատին մէջ նորա-
կերտ վրանային քաղաքը օր օրին կը մեծնար ու կը
շէննար, արեւակէզ ու տանջուած ժողովուրդը, որ այս
ահեռաց աշխարհի մէջ կատարեալ հանգստութիւն ու
երջանկութիւն երազած էր, մառնուած էր դառն յու-
սախաբութեան, ուստի անապատի կուրծքին կառու-
ցուած ճերմակ վրաններու շուքէն և պետական պարէնէն
զատ, ուրիշ ոեւէ բարիք միջոց չունէր. օդը հեղգուցիչ,
ջուրը տաք. անունդը միօրինակ ու տաղտկալի. ճիշտ և
ճիշտ իսրայէլացիներու նման սոխ ու սխտորի կարօտ
Դեռ մանկութեանս օրերուն. երբ «հին ուխտին» որ-
պէս կրօնի ուսուցման անվիճելի ձեռնարկը կը պարտա-
դրուէր, մենք կը զարմանայինք թէ, Իսրայէլի ժողո-
վուրդը ինչո՞ւ Եգիպտոսի սոխն ու սխտորին կարօտ կը
քաշէր, մի դուցէ, պատմագիրները Իսրայէլացիներու
ոգիաւորութիւնը ծաղրելու համար յիշած էին սոխն ու
սխտոր անուններըը. մի՞թէ կարօտնալու ուրիշ բան չկար։
Դարեր վերջ սակայն, երբ Իսրայէլացիներէն աւելի
դժբաղդ մեր ժողովուրդը կ'ենթարկուէր միևնոյն դրու-
թեան, զարմանալիօրէն ինքն ևս կը կարօտնար Իս-
րայէլացիներու պատմութեամբ արբագործուած սոխն ու
սխտորը։ Ինչպէս մենք նոյնպէս և Պագուպայի ժո-
ղովուրդը, հացէն յետոյ ամենաչատ փնտռած ուտելիք-

ներն էին սոխ, սխտոր և լիմոնի աղը. ինչի պէտք էր վերագրել այս պահանջները, օդին, ջրին, հիւանդութեանց թէ, մի այլ պատճառի չգիտեմ. միայն այսքան պարզ էր որ, ժողովուրդը սոխ ու սխտոր ըսելով կը հասաչէր, ոչ ժողովրդեան հրամանն կը տրուէր Պաղատաս, Պագուպա երթալ և ոչ ալ խանութ կար ուր դիմէր ժողովուրդը, ու այդ հազարաւոր դժբախտ ժողովուրդը աւազներու վրայ ինկած կը տառապէր...։

Հրեաները, որոնք հաւանաբար Բաբելոնի գերութենէն սկսեալ եկեր ու հաստատուեր էին Միջագետք, ու Միջագետքի ընդհանրապէս և Պաղտատի մանաւանդ, ամբողջ առևտրական հրապարակը գրաւած ու լաւ ալ հարստացած էին, քանի գիտնալով որ այս ժողովուրդը որքան ալ տառապած և կողոպտուած լինէր, այնու ամենայնիւ դարձեալ փերթելու արժանի մարթ մը կ'ունենար իր կռնակին, ուստի փութացած էին իրենց սոխով ու սխտորով, չաքարահացերով ու առ հասարակ ամէն տեսակի ուտելիքներով բացի հացէն, որ կառավարութիւնը արգիլած էր, քէմըը փութալ և ձեռնարկել իրենց հրեաներու յաւուկ անխիղճ թալանին, մէկ սոխը կէս ռուփիի, մէկ սխտորը մէկ ռուփիի ձեռքէ ձեռք կը խլուէր, երկու ռուփի արժող խաքի բանդալօն մը 6–8 և մինչև իսկ 10 ռուփիի կը ծախուէր, ժողովուրդը այնքան ինքիրմէ եղած էր որ, այլևս արժէքով հետաքրքրուելու տրամադիր չէր, բաւական էր որ իր ուզածը ճարուէր և այլ ևս տակաւրկութիւն չկար, պահանջուածն պիտի վճարուէր ահա ամբողջը, հրեաներ, որոնք ամենայն վարպետութեամբ ըմբռնած էին տիրող կացութիւնը «քէյֆիդ է, կուզես մի առներ» ըսելով կը գոցէին ճամբան. եթէ յաճախորդը տակաւրկելու յանդգնութիւն ունենար։

5.

ԴԷՊԻ ՊԱԳՈՒՊԱ

Անցած. 10ին մինչ մենք առտուան անփութութեամբ թէյերնիս կը խմէինք, նկատեցինք Մուշեղ Արբազանի ծառան, որն նամակներու խոշոր արկղակ մը ձեռին մեր ցանցաթելերէն ներս մտաւ. Պագուպա հասնող ժողովրդէն եկած նամակներն էին անոնք, ուղղուած մեր քէմբի մէջ գտնուող իրենց սիրելիներուն, նամակներու բաշխումը յուզիչ էր ու տխուր, խեղճ կանայք, իրենց ամուսիններէն և որդիներէն առացուած նամակները կուրծքերնուն սեղմած, կը համբուրէին ու արցունքներով կը թրջէին։ Արբազանի ծառան նամակներ բաժնելէ վերջ, գրպանէն հանեց խոշոր ծրար մը և աւելցնելով «Ձեր փրկութեան Ֆէրմանն է այս, ատոնկանապետին պիտի տանիմ ձեզ ազատելու համար»։ Խոշոր ու պաշտօնական ծրարի տեսքը ոգեւորեց մեզ ու չնայած ծանր ու վտանգաւոր հիւանդութեանս, աչխոյժ մը եկաւ վրաս. ուրախ էի ու կը չտակըրտայէի. ծառան նամակը գրպանելով հեռացաւ, մինչ ես ցանցաթելին առաջ կանգնած երկար, շատ երկար և գրեթէ բնազդաբար, դիտեցի այն ճանապարհը, ուրկէ անհետացաւ առաջնորդարանի ծառան, իր հետ տանելով մեր փրկութեան «Ֆէրմանը»։ Թէյերնիս ուրախութեամբ վերջացնելէ վերջ կէս օրուայ առտուան և անխուսափելի եղինձնիս (փիլաւ) ալ ուրախութեամբ վայելեցինք, որովհետև կայծակի արագութեամբ լուր տարածուեցաւ

Քէ 24 ժամուան մէջ ժողովուրդը Պոգուպա, իսկ մենք 13 վաննեցիներս Պոգուպա տեղափոխուելու էինք, մենք ուրախ էինք, իսկ մեզմէ աւելի չատ ուրախ էր կանանց բազմութիւնը, վերջապէս իրենց կորանցուցած սիրելիներու գիրկը նետուելու երջանկութիւնը արդէն մի քանի ժամերով միայն հեռու էր իրենցմէ, ու անոնք այդ երջանիկ րոպէի հեռանկարով տարուած ուրախ էին ու զուարթ...։ Կէս օրէ վերջ ժամը 4ին եկաւ բժիշկը՝ Թուղթ մը ձեռքին, կարդաց մեր անուններըը. և սկսաւ քննութեան. Պոգուպա տեղափոխուելու փաստին արժանանալու համար, սա վերջին քննութենէն անցնիլը անհրաժեշտ էր, ու մենք թէև բոլորս ալ մէկը միւսէն աւելի հիւանդ, այնու ամենայնիւ գերմարդկային ճիգ ի գործ կը դնէինք ինքզինքնիս զուարթ և առողջ ցուցնելու համար, քննութեան վայրկեաններըը սակայն ծանր էին ու դանդաղ, բոլորս ալ աննկարագրելի երկիւղով լեցուած կը սպասէինք բժշկի քննութեան ելքին և արտասանած վճռին, որմէ կախուած էր մեր տեղափոխուելու կամ ժամանակ մը եւս այս քաւարանի մէջ տառապելու խնդիրը։ Վերջապէս քննութիւնը վերջացաւ, և բժիշկը ժպտերես յայտարարեց թէ կարող էինք Պոգուպա մնալ։ Յարգանօք բժշկին շնորհակալութիւններս յայտնելէ վերջ, ուրախ ուրախ վրաններս վերադարձանք, կարծես ծանր բեռ մը ուսերնէս վար իջեր, բոլորս ալ թեթև ու առողջ կը զգայինք ինքզինքնիս, իրա՞ւ բժիշկը մեզ առողջ տեսաւ, թէ մեր վիճակին արդահատեց, չգիտեմ, միայն իր տուած վճիռը մեզ նոր կեանք, նոր շունչ պարգեւեց։ Ժողովրդէն անոնք, որոնք հեռուէն հեռու կը դիտէին մեր քննութիւնը և հետաքրքիր էին արդիւնքին տեղեկանալու, մօտեցան և խնդակցութիւնները յայտնեցին շնորհաւորելով մեզ։ Տառապանքի վերջաբանը եղող բժշկի յայտարարութեան

համաձայն, մեզ, ինչպէս նաև ամբողջ ժողովրդեան, կը ձնար մի քանի ժամ ևս համբերել ազատուելու համար. բայց այդ ժամերը, որքան ծանր, որքան երկար էին ու ջղայնացնող. պակաս չէին նոյն իսկ ամբողջ գիշերն անքուն անցնողները։

Անգամ. 11ին, արշալոյսէն շատ առաջ. արտասովոր իրարանցման մէջ էր ամբողջ քէմբի ժողովուրդը. ժամը 7ին պիտի տեղափոխուէին, այդ իսկ պատճառաւ, գետ մութը գետին, ամէն մարդ ոտքի վրայ էր արդէն, ամէն մէկը սկսած էր իր իրեղէնները հաւաքել և խնամով կապոտել, բոլորն ալ երկարատև համբերութեանց շնորհիւ շատ վարժ էին տեղափոխուելու արհեստին, ու շատ ազէկ գիտէին ընելիքնին նման պարագաներու մէջ ընկերներէն եաս չի մնալու համար. բոլորն ալ փորձառութեամբ գիտէին թէ, ճամբորդելու պարագային իրաբու վրայ նայող մը չըլլար և թէ նա շուտ և առաջ կ'անցնի, ով որ նախապէս իր իրեղէնները լաւ կապած և շալկելու յարմար վիճակի մէջ դրած է, այդ իսկ պատճառաւ անոնք արևածագին առաջ ձեռնարկած էին ճամբորդութեան համար անհրաժեշտ այս գործի պատրաստութեան, կը քանդէին, նորէն կը կապէին, նորէն կը քանդէին, կը դարձնէին այս ու այն կողմ, կը վերցնէին, դարձեալ գետին կը ձգէին առուգելու համար թէ, իրենց բեռը պէտք եղածին պէս ամուր կապուա՞ծ է թէ ոչ, եթէ այնպէս մը պատահէր որ իրենց ուսէն վար իյնար, պիտի քանդուէ՞ր, իրեղէն մը մէջէն պիտի իյնա՞ր թէ ոչ, և եթէ կային անոնց մէջ իրենց աշխատանքը վերջացնողներ, անոնք իրենց բեռներու վրայ նստած ծանր ու խորհրդաւոր շեշտերով այդ աշխատանքը չի վերջացնողներուն ցուցմունքներ կ'ընէին ըսելով, «չուանը երկայնքէն ալ ձգէ, այդ բարձը լայնքին դիր, թէյնիկը ձախ կողմէն կապէ, թէյնիկին

կափարիչը գրպանդ դիր, հացի ծրարը երես դիր» և նման հազար ու մի խորհուրդներ, որոնք բոլորն ալ երկարատև ճամբորդութեան և բազմաթիւ փորձերէ յառաջացած փորձառութեանց արդիւնք էին։ Ժամը 7ին կը մօտենար, ամբողջ ժողովուրդը կազմ ու պատրաստ շարժուելու հրամանին կը սպասէր սրտատրոփ, բայց հրաման չկար. 7ը անցաւ, երեք 8ին կը մեկնինք, 8ը անցաւ երեք 9ին կը մեկնինք, 9ը անցաւ, երեք 10ին կը մեկնինք, կը մխիթարէին ինքզինքնին. և «երեք»ները դեռ շատ պիտի երկարէին, եթէ հրեայ թարգմանի բերանով չյայտարարուէր թէ «այսօր չպիտի մեկնինք, ձեզ վաղուան». այս անսպասելի յայտարարութեան յաջորդեց խո՜ւլ ժպտոհանք մը, որն թէ բարկութեան թէ կարօտի և թէ յուսահատութեան քաոսային խառնուրդը կը կազմէր։ Մեկնելու անունը այնքան բուռն էր որ, ոչ ոք ժամանակ ունեցած էր ուտելու կամ թէյի մասին մտածելու, և այժմ երբ արդէն մեկնելու յոյսը կորուսած էր, ամէն մարդ ճարահատ բացուր իր կապոցները, ու սկսան ամանք թէյի և ամանք կերակուրի պատրաստութիւն տեսնել։ Ժողովրդեան այս կացութեան կը համապատասխանէր նաև մեր կացութիւնը. մեզ ալ շարժուելու հրաման չկար, բայց մենք գիտնալով որ մեր ճամբան բնականաբար տարրեր էր անոնց ճամբայէն, այդ իսկ պատճառաւ կը մխիթարէինք ինքզինքնիս թէ, մենք գոնէ այսօր կ'ազատինք։ Արեւը մարը մտնելու վրայ էր, մինչ մենք տակաւին կը յուսայինք... Յանկարծ նկատեցինք հրեայ թարգմանը, որն Անգլիացիի մը ուղեկցութեամբ մեծաքայլ մեր վրանին մօտիկցաւ, և ներս մտնելով ուրախ շեշտերով յայտնեց թէ ձեր անկողինները կապեցէք. մեծ փրկութեան ազդանշանն համարելով այն, աննկարագրելի ուրախութեամբ լեցուած կապեցինք մեր իրեղէնները.

և մինչ կը սպասէինք որ մեզ դէպի Պաղտատ առաջնորդեն, առաջնորդեցին մեր ցանցաթելէն դուրս, մի այլ փոքրիկ ցանցաթելի մէջ, ուր վրան մը կար, և ուր առաջ կը խնամուէին կասկածելի հիւանդներ. և հրամայեցին նստիլ, մեր զարմանքը ծայրայեղութեան գընաց. մենք պատրաստուեցանք մեկնելու, իսկ անոնք մեզ կասկածելի հիւանդներու բաժին առաջնորդեցին. ինչ էր այս. մի գուցէ բժիշկի քննութեան արդիւնքն էր այս. Թարգմանն ու Անգլիացին հեռացան ու մենք մնացինք շուարած ու յուսահատ, եղբայրս որ թէև ծանր հիւանդ, բայց «անկողիններ կապեցէք» լուրը առնելուն պէս կարծես առողջացած ու նոր աչխոյժ մը առացած ոտքի վրայ էր ու իրեղէններ կապելով կը զբաղուէր. այս նոր բնակարանը տեղաւորուելէ վերջ, երբ տեսաւ որ Պաղտատ չտարին մեզ, թուլցած և ուժասպառ ինկաւ, շարժուելու իսկ անկարող էր, լուռ էինք բոլորս և մտածկոտ...: Գիշերային համատարած խաւարը կամաց կամաց կը թանձրանար, քնիլ պարտադրելով մեզմէ ամենասանհամբերներուն իսկ, ժողովուրդը գիշերը արդէն անքուն անցնելով, յոգնած էր և այս անգամ խաղաղ քունի մէջ թաղուեցաւ...:

Սեպտ. 12ի արշալոյսին արտասովոր եռ ու զեռը նորէն սկսած էր, Անգլիացիք և հրեայ Թարգմանը արիւն քրտինք մտած վրանէ վրան կը շրջէին, կը խուզարկէին ու կառավարական առեալները և պղնձեղէնները կը հաւաքէին, այս անգամ արդէն պարզ էր որ շարժուիլը իրական էր, մենք նկատելով որ ժողովրդեան առեալները կը հաւաքեն, ինքնաբերաբար հաւաքեցինք մեր քովի առեալները ու պատրաստ մէկ կողմ դրինք, բայց որքա՜ն մեծ եղաւ մեր զարմանքը, երբ ոչ ոք մօտեցաւ մեզ. մեր անհամբերութիւնը այն աստիճանին հասաւ որ մենք ինքներս առաջարկեցինք թէ

Վասպուրականցի բրուտներու գործատուն և խանութ Նահր-էլ-Օմարի մէջ

մեր քովի առեալներն ալ հաւաքեցէք, բայց անոնք «ոչ ձերիններըը Թող մնան» պատասխանեցին, այդ ձերիններըը Թող մնան բառերը բաւական էին արդէն մեզ հասկցնելու որ, մենք տակաւին քաչելիքներ ունէինք, չատ աղէկ գիտէինք որ այդ խօսքեր բարեացակամութեան հետեւանք չէին. բայց ինչ արած, ընկած էինք և պիտի քաչէինք։

Ժամը 7ին աննկարագրելի խանդավառութեամբ մեծ աղմուկով, իրարմէ քայլ մը առաջ անցնելու մտադրութեամբ և դրեթէ վազելով ժողովուրդը Թողուց իր վրաններըը և յառաջացաւ դէպի չոգեկառքը Պագուպա մեկնելու համար, 5 վայրկեան վերջ, անապատավայել լռութիւնը կը ձեչէր արաբներս. ժողովուրդը գնաց դէպի Պագուպա. իր սիրելիներու գիրկը, իւրմ–իւր–ատամի մէջ Թողնելով 35 անչուք բուռեր և Պագուպի ու իր շրջականերու մէջ, վաճառականոցիներու Թողած անդրանիկ յաւիտենական պանդուխտներըը։

Ժողովուրդը գնաց բայց Թէ հոն երջանիկ պիտի ըլլային Թէ ապերջանիկ, չգիտէինք, միայն Թէ այս ցանցաթելերէն ազատուելնին իսկ բաւական էր մեր շրթունքներէն խլել «Երանի ձեզ» բառերըը Ամայութիւնը կը սարսափեցնէ մեզ, բոլորս ալ լուռ ենք ու դիւահակ ուրախ են միայն մեր քէմբի մաքրութեան հակելու պաշտօն ունեցող արաբ պաշտօնեաները, որոնք ժպտերնս վրանէ վրան կը վազեն, իրարու ձեռքէն խլելով ժողովրդեան Թողուցած խեցեղէն առաններըը։

6.

ՍՊԱՍՈՒՄԻ ՕՐԵՐ

Տակաւին մի քանի օր ևս դուք հոս մնալու էք, ձեր մեկնումի հրամանը դեռ ստացուած չէ, ահա այն յայտարարութիւնը որ եղաւ մեզ ժողովրդեան մեկնումէն երկու ժամ վերջ, իսկ թէ այդ յայտարարութիւնը որքան արտասուք, որքան կակիծ պատճառեց մեզ, այժմ վեր է նկարագրել, մենք որ կը յուսայինք ժողովուրդէն առաջ ազատուիլ այս ցանցաթելերէն, այժմ ժողովրդեան մեկնելէն վերջն իսկ չէինք կարող այդ բախտին տիրանալ, առաջ գոնէ բազմութիւն կար քովերնիս ու կեանքն այնքան ալ անտանելի չ'էր երևնար, իսկ այժմ հոգեկան այս տանջանքին վրայ կ'աւելնար նաև ամայութեան անախորժ կեանքը. այժմ մեր վիճակը կատարելապէս բանտարկեալի վիճակ էր, ցանցաթելերէ ներս ամէն պրկանքի հետ նաև մարդու տեսքին ու լեզուին կարօտ թէև բոլորս ալ հիւանդ էինք ու բժշկութեան կարօտ, բայց որոշեցինք բժշկի չդիմել. որպէս զի մի դուցէ հիւանդ էք ըսելով մեր այս տառապանքը երկարէ, բայց երեկոյեան կողմ երբ բժիշկը այցելութեան եկաւ Ամբէն Հացագործեանը տքտքալով բժշկին ներկայացաւ և դեղ խնդրեց. Ամբէնի այս քայլը մեր աչքին այնքան զզուելի, այնքան անտանելի թուեցաւ, որ բոլորս մէկէն յարձակեցանք վրան ու շինացած նախատինքներ ու լուտանքներ թափեցինք գլխին. «էլակէթ բժշկի պէտ դիմեմ, չպէտ

մեռնիմ», կը կրկնէր իր կարգին զայրացած. Աբաէնը աւելի և աւելի գրգռելով մեր զայրոյթն ու ատելութիւնը։

Կէս գուն, կէս արթուն անիծելով ու ժպտելով ճամբու գրինք տարուան մը երկարութիւն ունեցող գիշերը ու ցաւագար հոգւով մը դիմաւորեցինք մեզ նման ցաւագար Սեպտ. 13ի արշալոյսը. մեզ մաշեցնող պատգան գլխաւորաբար սա մի քանի օր անորոշ բառերն են, եթէ գիտնայինք գոնէ տեղութիւնը դարձեալ մըխիթարական էր, ով կարող էր երաշխաւորել թէ այդ մի քանի օրերը մի քանի շաբաթներ և թերևս ամիսներ լինելու չէին, մեր յուսահատութիւնը այլևս անզուսպ կատաղութեան փոխուեցաւ. երբ մեզ 13 վանեցիներուս ընկերացող երեք զէյթունցի տղաներ, որոնք հազիւ թէ 8 օրէ ի վեր Մուսալէն գալով մեր քէմբը եկած էին, ազատ արձակեցին, ինչ էին այս երևոյթներու իսկական պատճառները չգիտէինք. լուրջ կասկածը սկսաւ տանջել մեզ։ Երևի դեռ երկար տանջուելու ենք հոս, կը կրկնէինք միաբերան։ Երեկոյեան կողմ բժիշկը դարձեալ այցելութեան եկաւ. պաղատագին խնդրեցինք, որ մեզ ազատելու ճարը տեսնէ. բարի մարդը խնամոտ քննութենէ մը ու պէտք եղած դեղերը մատակարարելէ վերջ, ժպտերես խոստացաւ որ վաղը մեզ ազատէ։

Ամբողջ գիշերը եղբայրս տանջուեցաւ արտխառնուքէ ու փորհարութենէ, բոլորս ալ սկսանք կասկածել որ քօլերա է, մօրս արցունքները խառնուած եղբօրս ալեկոծուր աչքերուն, անդիմօրէն կը դաշնակահարէին մարելու մօտիկ սիրտս. թէև հիւանդ, բայց եղբօրս վիճակը տխեց գիս ամբողջ գիշերն արձանի երևոյթով անքուն ու արտասուաթոր պպզել իր անկողնոյ վերև և հակել. ինչ մի հազուագիւտ բան կը լինէր, եթէ եղ-

բայրս այս աշխարհէն հրաժեշտ առնելու դժբաղդութիւնն ունենար. ո՛վ պիտի հետաքրքրուէր, ո՛վ պիտի մեղքնար, չէ՞ որ հրաժեշտ առնողներու առաջինը չպիտի լինէր, և արդէն ինչ մի զարմանալի երևոյթ էր մահը։

Արշալոյսը կը մօտենար, մեղմիկ զեփիւռը իր զովացնող թարմութեամբ այցելութեան եկաւ մեր տառապանքի վրանին. զեփիւռի թարմութիւնը վայրկենապէս սթափեցուց բթացած զգացումներս, վրանէս դուրս ելայ, ուշացած աստղիկները հոգեվարքի վերջին պլպլումներու մէջ էին, ազօթարանը մօտ էր, ու զեփիւռը մեղմօրօր կը սուլար ականջս ի վար փսփսալով արշալո՛յս, արշալո՛յս... եղբայրս ու մայրս կը քնանային խաղաղ, բայց մեծ դժուարութեամբ ձեռք բերուած քնով մը, սիրտս լեցուած էր, ազօթարանի թարմութիւնը վայրկենապէս մէջս մեռցուց ինչ որ գազանային էր, ու հոն զետեղեց մոռացուած երկիւղածութիւն և աստուածպաշտութիւնը, անդադարաբար ծունկերս ծալուեցան, թևերս օդի մէջ տարածուեցան, իսկ աչքերս երկինք, շրթունքներս կը շարժուէին, ներսէս յորդանուա աղբիւրի մը նման ազօթքներու շարաններ դուրս կը խուժէին, ես ջերմ հաւատացեալ մըն էի ու կ՚ազօթէի... որքան ազօթեցի և ինչ ազօթքներ էին որ կը մրմնջէի, չգիտեմ, միայն ականջիս զարկաւ եղբօրս հիւանդոտ կուրծքէն դժուարութեամբ դուրս պոռթկացող հազալու անախորժ ձայնները. վրաս նայեցայ, տեսայ ծնկաչոք վիճակս զղջացի, յանցաւորի մը նման չորս կողմս նայեցայ, տատպելու քէ, մէկը կը դիտէ՞ զիս թէ ոչ, ապա խորունկ ա՛խ մը արձակելով, արցունքի երկու խոշոր կաթիլներով չոքած տեղս արբշռած վերջ, ոտքի ելայ և վրան մտայ. եղբայրս արթնցած չո՞ւր, չուր մրմնջեց, հազիւ լսելի ձայնով մը։ Եղբօրս պահան-

ջին բաւարարութիւն տալէ վերջ. ձեռնարկեցի թէյի պատրաստութեան, յուսալով որ ըստ սովորականին շաքար պիտի արուի, բայց մեր շար բախտէն շաքար չտուին, մինչ եղբայրս թէյ, թէյ կը կանչէր, ծածկել չէի կարող ու առիպուած արցունքոտ աչքերով յայտնեցի որ ոչ շաքար ունինք և ոչ արմաւ։ Եւացած ջուրը վրանի մէկ անկիւնը դրի որ գոնէ սառի, խմենք։ Եղբօրս վիճակի ծանրութիւնը ազատուելու գաղափարը մոռցնել տուած էր ինծի, ընդհակառակն ի սրտէ կը ցանկայի գոնէ քանի մը օր ևս մնալ, որպէս զի եղբայրս կարողանար դէթ շարժուիլ. բայց եկուր տես որ ժամը 8½ին հրաման ելաւ թէ կապեցէք ձեր իրեղէնները, պիտի մեկնինք. իրեղէններս կապեցի եղբայրս ոտքատակ անկողնէն ելաւ, սակայն իրեղէններ փոխադրելը կը մառախոգէր դիս. չալկելու բացարձակապէս անկարող լինելով դիմեցինք Անգլիացիներուն և խնդրեցինք որ ապլ մը տրամադրեն մեզ մեր իրեղէնները փոխադրելու համար. բայց Անգլիացիները նախ կոպտութեամբ ու նոյն իսկ հայհոյելով մերժեցին, իսկ երբ ըսինք թէ, այն ժամանակ արտօնեցէք որ այս չրջականերէն մեր դրամով բեռնակիրներ ճարենք, այն ատեն կարծես ուշքի եկած՝ «տեղերնիդ գացէք մենք ձեր իրեղէնները կը փոխադրենք» ըսին, և իրաւ ալ իրենցմէ մէկը գնաց ու քիչ վերջ վերադարձաւ հնդկական եղներէ քաշուած սայլի մը հետ։ Մեր ամբողջ կապոցները լեցուցինք այդ սայլի մէջ ու տարին, իսկ կարգ մը պէտքաւոր իրեղէններ տոպրակի մը մէջ լեցուցած քովս պահեցի այն հաշուով որ, եթէ իրեղէնները կորսուէին, գոնէ այս տոպրակի մէջինները կը մնան։ Իրեղէններու փոխադրուելէն վերջ մեզ ալ գնաց ըսին ու ցանցաթելերէն դուրս հանեցին։ Առաջին քայլն որ ըրինք այդ անիծեալ ցանցաթելէն դուրս, բոլորիս ալ բերանէն «փառք քեզ

Աստուած » խօսքը խլեց, ուրախ էինք որ երազուած օրը հասած էր վերջապէս. բայց տխուր էինք որ այդ երազուած ազատութիւնը վայելելու ի վիճակի չէինք, բոլորս ալ հիւանդ էինք ու հազիւ կը շարժուէինք, եղբօրս դրութիւնը մանաւանդ յուսահատական էր, գերեզմանոցէն քաշուած մեռելի մը երեսոյթն ունէր ան ու հազիւ ոտքի վրայ կ'երեար. ամէն րոպէ գետին իյնալու սրամտիր. կը քալէնք լուռ ու գլխիկոր, մտայղ ու բազմալեզու ակնարկներ միայն մերթ ընդ մերթ կը պատահին իրարու, կարծես մեր հոգեկան փոթորիկը աւելի սաստկացնելու համար։ Այս ճամբորդութիւնը բարեբաղդաբար շատ կարճ էր, հինգ վայրկեան վերջ արդէն գետաբերանն էինք, ուր նաւ մը իր խաղաղ սուլիչն բարձրացուցած անախորժ աղմուկով իր շուտափոյթ մեկնումը կազդարարէր. մեզ առաջնորդող Անգլիացին որ մինչ այս ամենայն համբերութեամբ իր քայլերը մեր քայլերուն յարմարցուցած էր, այս անգամ կրցածին չափ արագցուց. գրնաւն գրնաւ կրկնելով ապառնալից և աճապարոտ շեշտերով. պատճառը հասկնալի էր. մի քանի երկվայրկեանի դանդաղութիւն ևս և ահա նաւը պիտի մեկնէր, բոլորս ալ հաւաքեցինք մեր ոյժերը և քայլերնիս արագացուցինք, վերջապէս նաւը մտանք։ Եղբայրս հազիւ թէ նախ տախտակամածին ոտք դրած էր, կիսամեռ դիակի մը նման տարածուեցաւ աչքերը գոց ու գունատ. կմախքացած կուրծքի տենդոտ բարձրանալն ու ցածնալը, չորցած կոկորդի խռխռոցը ու իր անշարժ երեսոյթը մահամերձէ մը կենաց և մահու վերջին րոպէի երեսոյթը կուտար, ամրողջ ընտանիքով յուսահատ չոքած էինք իր գլխի վերև ու զարհուրած աչքերով կը դիտէինք ժպրաղդի տառապանքը. նաւը անգամ մը ևս սուլեց, ապա լսելի եղան անիւներու ջրին հասցուցած անխնայ հարուածներու ձայները, գե-

Վասպուրականցի մանրավաճառ և լումայափոխ Նահր-էլ-Օմարի մէջ

ուզերքը սկսաւ մեզմէ եւս եւս քաշուիլ, մեր նաւը կը շարժուէր։ 10 րոպէ վերջ եղբայրս աչքերը բացաւ և նոյն իսկ պառկած տեղէն ելաւ ու նստաւ, դիտեց նաւը, գետը, շրջակայ արմաւենիներն և իրենց թևերու տակ ապաստանող գեղահայեաց սիրունիկ տուները, զգաց որ ցանցաթելերէն ազատուած էր, ու ժպտեց, ինչ ան-ջանք և հոգեկան ինչ մեծ բաւարարութիւն կար թագ-նուած այդ կարճ ու վշտոտ ժպիտին ներքև։ Եղբօրս ժպիտը նոր այժ, նոր կորով ներշնչեց ինձ. Հայկ, ալ ազատուած ենք ցանցաթելերէն, ալ քաղաք կը մեկ-նինք, քաղաք, հոն կ'առողջանանք, չէ՞, առաւ նաւս կը ճարե՞ի հոն հարկաւ, հարկաւ, կրկնեցի եւս։ Ախ, մէկ հատ գոնէ ձեռքս իյնար, աւելցուց եղբայրս կարօտա-գին շեշտով մը։ Վերջապէս չոգենաւը կանգ առաւ, Անգլիացին մատով նշան ըրաւ որ դուրս ելնենք։ Ան-ցանք փոքրիկ շուկայէ մը, խանութներու մէջ դրուած նաւեր ու ապխտակ խաղողներ իրենց հրապուրիչ տես-քով կը հրապուրեն մեզ, քանի մը անգամ փորձեցինք խանութէն պտուղ կամ որ և է ուտելիք գնել, բայց մեր առաջնորդ Անգլիացին արգիլեց։

Սիմիլ Գամիշնեքի Գրաւենեակը ուր կ'առաջնորդէին մեզ, կը գտնուէր Պոդոսա քաղաքի արեւմտահարաւի ամենամերձին ծայրը. ժամը 10ն էր, մեր քէմբէն դուրս ելած էինք առանց նոյն իսկ թեթև նախաճաշ մը ընե-լու, առամոքանիս պարապ է, անոյժ ենք ու յոգնած, ասոր վրայ աւելցած էին նաև արեւի առաւիկ տաքու-թիւնն և անոր բնական հետևանքը եղող քրտինքը որ մեզ հագցուցած էր այնպիսի դրութեան մը, որ գժուար թէ հաւատացեալներու նկարագրած գժոխքի մէջ, այս-քան ծանր առնչանք մը գոյութիւն ունենալուն հաւատ ընծայէինք։ Եղբօրս այժը ապառած էր արդէն, ես ալ առպրակի առթած նեղութենէն այնպիսի օրի հասած էի

որ, եթէ չ'ամչնայի անպայման պիտի արտասուէի, իսկ կանայք արդէն դիմանալն ու ամչնալը մոռացած, բերանին բացած կ'անիծէին։ Քաղաքի ժողովուրդն այս փոքր, բայց ազատուն ու տոթօրինակ կարաւանի սեպհէն չուարած՝ բերանաբաց ու ակնապիշ կը դիտէր մեր առջանցքը, ամանք կարեկցական, ամանք ատելութեան, ամանք զարմանքի ու չարախնդութեան արամադրութիւններ արտայայտող խօսքեր կ'արտասանէին։ Վերջապէս հասանք Սիվիլ Գոմիշնների գրասենեակը, ուր ժամ մը եւս այս պաշտօնատան պատի տակ նստելէ վերջ. ներս կանչուելու բաղդին արժանացանք, պաշտօնական դռնէն ներս մտանք թէ չէ, ներքնցքի մէջ կեցող ծառայողներ չթողուցին առնել երթալ, ներս գացին, քիչ վերջ սենեակներէն մէյն դուռը բացուեցաւ. գրագիր մը դուրս ելաւ խոշոր ոտմար մը ձեռքը, ներսէն բերել տուին փոքրիկ սեղան մը, որուվրայ դրաւ իր ձեռքի ոտմարը, ապա մէկիկ մէկիկ մեր անուններըը, մականուններն ու տարիքները արձանագրելէ վերջ. մեզ առաջնորդող Անգլիացին քանի մը խօսքեր բաւաւ ու ներս գնաց. Հապա թէ գրասենեակին դուռը գոցուած էր, երբ Անգլիացին գըման ըսելով մեզ դուրս հանեց ու սկսաւ քալել. բայց թէ ո՞ւր, չգիտէինք։ Նորէն չուկայէն կ'անցնէինք, ճիշտ ու ճիշտ այն ճամբաներէն, ուրկէ անցած էինք, պատուղները իրենց հիւթեղ երեւոյթով նորէն կը սանձէին մեզ, բայց ի զուր, մեր ամենուս խնդրանքն ու պաղատանքն անզօր եղան այս կարծր սիրտը կակուղցնելու, ու չկարողացանք բան մը գնել։ Հասանք գետեզերք, ճիշտ այն տեղ, ուրկէ նաւէն դուրս ելած էինք, նաւը տակաւին չէր եկած, սոխպուած էինք սպասել։ Մինչ մենք մեր ողբմելի երեւոյթով նստած փողոցի մէջ պատի տակ, նաւի գալուտեան կը սպասէինք, մեզի մօտեցաւ բարձրահասակ

Գաղթականներու յատկացուած հիւանդանոց Նահր-էլ-Օմարի մէջ

մարդ մը ու հայերէն լեզուով բարևեց. հայու ներկայութիւնը մխիթարական էր մեզ համար, առանց նախածանօթ լինելու, վասնզի միայն իր հայ լինելու հանգամանքով, դրամ տուինք խնդրելով որ մեզ համար նուռ և շաքարահացեր գնէ, մարդը դրամները վերցուցած գնաց. իսկ մենք փոքրինիս կանչեցինք շերջուն թէյավաճառ պարսիկ մը, և սկսեցինք թէյ խմել։ Կէս ժամ վերջ պարսիկը գոհ արտով կը հեռանար, իր պատրաստի թէյը ամրողջութեամբ ծախուած էր և թերևս իր սովորական արժէքէն շատ ու շատ աւելի։ Մեզ համար գնումներ ընելու գացող հայը ուշացաւ, բոլորս ալ սկսեցինք կասկածել, խորհելով որ թերևս գաղտնի կաշրջիկ մըն էր այս պարոնը և բախտաւոր համարեց զինք մեզ նման ոտրմելի որսեր ձեռք ձգած ըլլալուն համար, բայց մեր կասկածները անհիմն էին ու անարդար, որովհետև հայը եկաւ թաշկինակներով ծանրաբեռնուած, նոյն իսկ մի քանի կտոր մաներ դրամ ևս վերադարձուց, խեղճ մարդուն ուշանալուն պատճառը խանութէ խանութ շրջելով, հնարաւոր եղածին չափ աժան գնելն էր եղած, մենք շնորհակալութիւն յայտնեցինք ազնիւ պարոնին, որուն մեզի հանդիպիլը բացառիկ բախտաւորութիւն մը համարեցինք։ Ընկանք նուռերու վրայ, տաս վայրկեան վերջ պարապ կեղևներու կոյտեր բարձրացած էին աչ ու ձախ։ Նուռերն ապառելէ վերջ, դպացի որ արտասովոր թուլութիւն մը համակեց ամրողջ էութիւնս, գլուխս պատին տուած աչքերս գոցեցի ու թաղուեցայ խորունկ քունի մէջ։ Ժամը 3ն էր արդէն երբ քնէս արթնցուցին, նաւը եկած էր, մէջը լեցուեցանք ու նորէն վերադարձանք հոն, ուրկէ որ նաւ նստած էինք. նաւէն դուրս ելնելնէս վերջ, դէպի մեր վրաններըը շտապեցինք, այլ տարին մի այլ պաշտօնատուն, ուր գանուած տասիկաններու բազմութիւնը

կը հասկացնէր որ ոստիկանատուն էր, հոս ևս անուն-նիս ու տարիքնիս արձանագրելէ վերջ, դուրս հանեցին և այս անգամ արդէն չիտակ դէպի ցանցաթելերը, ուր որ նախապէս վերադարձուցած էին նաև մեր իրեղէն-ները. ցանցաթելի դրան առաջ հասանք թէ չէ, բոլորս միաբերան թքեցինք, թու, թու անիծեալ բանտ ըսինք գայլացած ու յոգնած մարդու յատուկ շեշտերով, բո-լորս ալ այնքան յոգնած, այնքան արտնեղած էինք որ, ոչ ոք տրամադիր էր խօսելու, բացինք մեր անկողին-ները ու պառկեցանք. նորէն նոյն ցանցաթելերը ու նոյն կեանք, և այդպէս ալ մնացինք մինչև Սեպտեմբեր 18ի առաւօտը։

Շ.

ԵՐՋԱՆԻԿ ԱՋԱՏՈՒԹԻՒՆ

Արշալոյսին հրամայեցին պատրաստուիլ մեկնելու համար, անմիջապէս կապուեցինք մեր իրեղէնները և սայլի մը մէջ լեցնելով նորէն յառաջացանք գետաբերան և նաւ լեցուեցանք, այս անգամ արդէն մեր իրեղէն-ները մեզի կ՚ընկերանային. ասիկայ պարզ ապացոյց էր, որ մեր այս անգամուան մեկնումը վերջնական էր, մեզի առաջնորդող անգլիացին մեզ տարաւ Պաղտասարի Հայոց եկեղեցին ու Մուշեղ Եպիսկոպոսին յանձնելով հեռացաւ, իսկ Մուշեղ Եպիսկոպոս այնպիսի ընթացք մը բռնեց որ կարծես խաչոր քար մը զարկաւ գլխիս, մեր երեսն անգամ չէր նայեր, իսկ երբ ես զողոջուն

իրեն մօտեցայ և ըսի՝ Արբազան, միջավայրին անծանօթ ենք, հնարաւորութիւն չունինք, ձեր ծառաներու միջոցաւ մեր հաչոյն տուն մը գտնել մեզ։

Նա գայրացած պոռաց, «Եղբայր, տան խնդրով չեմ կարող ձեզ օգտակար լինել, գացէք ձեզ տուն ճարեցէք, ես տուն չունիմ, իսկ այս տեղ ձնալ կարելի չէ, դուք պայմանագրուած էք հետս որ Պազտատ հասնելուց ազգային իշխանութեան բեռ չպիտի լինիք»։

— Արբազան, բեռ չպիտի լինինք, բայց միջավայրին անծանօթ ենք, մարդ չենք ճանչնար, մեր դրամով մեզի տուն մը գտէք, միթէ ծառաներ չկան։

Արբազանն լսել իսկ չուզեց, բայց քիչ վերջ երեցաւ պաշտամի վրայ և հրամայեց ծառաներէն միոյն մեզ Մէյտանի փոքրիկ եկեղեցին առաջնորդել, չմոռնալով աւելացնել թէ, «մի քանի օր հոն նստեցէք, բայց աշխատեցէք ձեզ տուն ճարել, հոն երկար տաճն նստիլ արգիլուած է»։

Մէյտանի եկեղեցին էինք, եկեղեցւոյ բակի սալայատակներու վրայ նստած կէս ուրախ էինք, կէս տրտում. ուրախ էինք որ ցանցաթելերէն ազատուած էինք, տրտում էինք որ, լեզուին անծանօթ, օտար աշխարհի մէջ, ազգային և պետական օժանդակութենէ զուրկ, ինքնագլուխ գործ մը կատարելու անընդունակ. ինչ պիտի լինէր վիճակնիս, ինչպէս պիտի պահէինք գլուխնիս, չգիտէինք, ու միտքեր էինք չուտած, եթէ այս ամենուն հետ գոնէ փիզիկական առողջութիւններս տեղը լինէր, գարձեալ մի բան էր, օտար միջավայրի մէջ լքուած, մինակ յուսահատ ու անտէր նստած էինք, բախտին ու պատահականութեան յանձնելով ինքզինքնիս, իսկ և իսկ գաղթական, գաղթականի մը յատուկ բոլոր դառնութիւններով շրջապատուած։ Երջանիկ ազատութիւն...։

Սեպտեմբերի 19ի արշալոյսը մէյ մանի եկեղեցւոյ սալայատակները վրայ դիմաւորեց մեզ. անկողնէս ելլայ, դէմս ցցուած էր եկեղեցւոյ պատը իր գոց դռներովն ու պատուհաններով։ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ սովորութեան հակառակ պաշտամունքի այս ժամը լուռ էր ու խորհրդաւոր. թափուր ձեացած եկեղեցին մեր վիճակին ի տես, զգալով և իր լքուած վիճակը, վշտէն պապանձած, ազատուրի երևոյթով, իր անբարբառ ու տխուր լռութեամբ կուգար մասնակցել մեր վշտին, լռելեայն հասկացնելով որ ինքն ևս զրկուած իր հին փառքէն ներկայ էր այն անսահմանելի վշտին, որուն մարդիկ լքուածութիւն ու մոռացութիւն կ'անուանեն։ Սիրտս ճնշուած էր, երկու ափ պաղ ջուր երեսիս դարնելէ վերջ, դողդոջուն քայլերով մօտեցայ լքուած եկեղեցւոյ փոչիապատ դրան, ու երկիւղածութեամբ համբուրեցի։ Եկեղեցին՝ չերմեռանդ հաւատացեալի համբոյրին կարօտ իր շրթունքները մօտեցուցած էր շրթունքներուս ու մենք կը համբուրուէինք... Աշխո՞ւն էր երկնքի Աստիչը, անոնց արդեօք իր ողորմութեան հնոցի վիշան ու կարօտի համբոյրը, լանջ արդեօք տառապած շրթունքներէս ապրող մրմունջները...։ Տեղս վերադարձայ, մեքենաբար ձեռքս ծխախոտիս երկարեցի, ազօթքի պոռթկումէն վերջ անձնասուր կ'ըլլայի սեկարի ծուխի թուխ քուլաներուն...։ Հեռագնաց քաղաքը կ'արթննար, փողոցի մէջ ևս ու զևս, ազմուկն ու իրարանցումը իրարու կը յաջորդէին, կաթնավաճառներու ու հացավաճառներու խռպոտ և այլայլեալ բացագանչութիւնները կ'արթնցնէին ամենախորունկ քունի մէջ թաղուածները իսկ։ Եկեղեցւոյ բակի սալայատակի հիները իրարու հետէ արթնցան, բոլորն ալ աչքերնին բանալուն պէս, զգոյշ, բայց լաւի ձայնով մը կը հառաչէին, կը ոգայեն ու կը հաղնուէին։ Անոնք բաւական

բարձրացած էր, պէտք էր նախաճաշ ընել, մի քանի ընկերներով շուկան ելանք, որ հարիւ հինգ քայլ հեռու էր մեզմէ։ Մօտեցանք հացավաճառին, ուռենիի ճիւղերով հիւսուած սակառի մը առջև նստած էր նա ծալապատիկ, հացերը իրարու վրայ շարած՝ յաճախորդի կը սպասէր. Թուրքերէն չէր գիտեր, մենք ալ Արաբերէն չէինք գիտեր, շարժուձեներու լեզուն ևս այս անգամ օգտակար չ'եղաւ. ափսոսած վերցուցի 6 հատ հաց և դրամապանակը իրեն ներկայացուցի, որպէս զի իր ուզածը վերցնէ, բարի ծերուկը արդէն հասկցած էր մեր օտարական լինելը, դրամապանակէս վերցուց մէկ հինգկական ոսկի ու երկու անոթ ևս տուաւ, ապա հետևեց մեզ հասկանալու համար թէ ո՞ւր կը բնակէինք, և այնուհետև ամէն առաւօտ մեզ հացը կը բերէր մեր մօտ, ուսելիքի միացեալ մասերն ալ այսպէս մասնելու ու Թուրքերէնի ժանդակութեամբ գնելէ վերջ նախաճաշը ըրինք ու դուրս ելանք քաղաք պտտելու, ո՞ւր պիտի երթայինք, ինչ պիտի ընէինք չգիտէինք, կը պտտէինք միայն, փողոցները տեսնելու համար, ամենէն առաջ անհրաժեշտ էր մեծ եկեղեցւոյ ճանապարհը տեսնել, ուր կը գտնուէր Պատրիարքարան։ Բարձրացանք Մուշեղ Արբապանի քով և դրութիւնը պարզելով աղաչեցինք որ մեզ Եգիպտոս փոխադրելու ճարը խորհի. Արբապանը կարականապէս մերժեց ըսելով որ, «անհնար է, կառավարութիւնը չ'արտօներ. մտքերնէդ հանեցէք. ապա վերյիշեց իր նախկին պահանջը, Պատուբականցիներու գաղթի պատմութիւնը «Ազգային պատուիրակութեան պիտի դրկեմ» ըսելով, խոստացաւ յաջորդ օրն իսկ իր պահանջին գոհացում տալ. ու վերադարձանք մեր բնակավայրը։

Արբապանին տուած խոստմանս համաձայն եղբօրս յանձնեցի մեր նահանջի համառօտ պատմութիւնը և

առաջնորդարան դրկեցի, իսկ ես ընկայ չուկաները դէս ու դէն թափառելով գործ մը, աշխատանք մը ճարելու համար, յանձնառու եղայ աւելածութեան, բնակարաններու կամ խանութներու մէջ ապահաւորութիւն ընելու, բայց անհնար եղաւ գործ ճարել, որարեքէն չգիտնալս զիս անպէտ իրի մը վերածած էր արարական այս բազմամբոխ քաղաքին մէջ։ Յաւելին այն էր որ, Պաղատատ փոխադրուող վեց Վատպուրականցիներս ալ գործ կը փնտռէինք և սակայն բախտը և ոչ մէկուս կը ժպտէր, բոլորս ալ երեկոյեան երբ կը վերադառնայինք իրարու կը հարցնէինք. ինչ ըրիր, ոչինչ, գործ գտա՞ր, ոչ. բոլորս ալ յուսահատ, մեր վիճակի ծանրութիւնը գոնէ մի քանի ժամով մոռացութեան տալու համար թղթախաղի կը նստէինք, այնպէս որ եթէ անծանօթ այցելու մը մեզ այս վիճակի մէջ տեսնէր, կամ փողոցային արիկաներ պիտի կարծէր, և կամ անհոգ ու ծոյլ դրամատէրեր. մինչդեռ իրականի մէջ ոչ մէկն էինք և ոչ միւսը։ Զարմանալի երեւոյթներէն մինն ալ այն էր որ, այս մի քանի օրուայ փնտռտուքներու մէջ, հայու ալ չհանդիպեցանք. միակ տեղ, ուր կարելի էր հայու երես տեսնել, այն ալ Առաջնորդարանն էր, ուր հանդիպած մի քանի հայերն ալ իրենց ակնարկին չէին արժանացներ մեզ։

Կիրակի էր, Մէյտանի եկեղեցին կարելի է ըսել կատարելապէս մոռացութեան դատապարտուած էր, հոն ոչ միայն հասարակ օրեր, այլ կիրակի օրերն իսկ ժամերգութիւն տեղի չէր ունենար, ուստի աճապարեցինք մեծ եկեղեցին, որու ընդարձակ բակը այդ օր արտասովոր եռ ու զեռի և կենդանութեան մէջ էր։ Պաղթականներէ ու տեղացիներէ կազմուած բաւական խոշոր թուով բազմութիւն մը խումբ խումբ կեցած կը խօսէին, ուշադրութիւնս գրաւեց այն հսկայ անդունդը, որ կար

տեղացիներու և գաղթականներու մէջ. տեղացիները ամբողջապէս ձերմակ հագուած առանձին առանձին խմբերով կանգնած կը ծխէին, կը ծիծաղէին ու կը խօսէին, անփոյթ և անտարբեր. գաղթականներն ալ բոլորովին առանձին խումբերով այլաձև ու այլագոյն հագուած, կանգնած կը խօսէին, ոչ գաղթականներ տեղացիներու խմբին կը մօտենային և ոչ ալ տեղացիներ գաղթականներու խմբին: Եկեղեցւոյ պատին կախուած էր սև տախտակ մը, որու վրայ փակցուած էր նամակներու ցանկը, նամակի ծարաւ բազմութիւն մը սև տախտակը շրջապատած կը կարդար անվերջ: Աչքս շուրս կողմս կը դարձնեմ, այդ բազմութեան մէջ կը փորձեմ գտնել գէթ միակ ծանօթ դէմք մը, ի զո՞ւր...: Գաղթականները, բոլորն ալ ներքին նահանգներու բնակիչներ են, որոնց և ոչ մէկին հետ տակաւին ծանօթանալու պատեհութիւն ունեցած եմ. իսկ տեղացիներ, ո՜հ, անոնց մէջ ծանօթ դէմքեր փնտռելն իսկ միամտութիւն էր արդէն: Մենք վեց վանեցիներս կատարեալ օտարականի ու գաղթականի երևոյթով կը մտնենք եկեղեցին ժամերգութեան ունկնդրելու. ժամերգութեան, որու ձայնը կարելի չէր լսել եկեղեցւոյ բակի ամբուխին պատճառաւ: Ներս կը մտնենք, բաւական մեծկակ ու կոկիկ եկեղեցի մըն էր, ուր երաժիշտներ կ'երգէին, ամէն մէկը իր գիտցած եղանակը. հազիւ թէ երգողներու մէջ միակերպութեան նշոյլ մը կար, ինչ և է, մենք երկար ամիսներէ ի վեր հոգևոր երաժշտութեան ձայնը լսած չըլլալով, կատարեալ յափշտակութեամբ ու չերմեռանդ սիրով ունկնդրեցինք արարողութեան, որքա՜ն կ'ուզէինք որ ժամերգութիւնը երկարէր, չէ՞ որ գուբս եղնելնէս յետոյ չուտարած պիտի կանգնէինք, ուր մեկնելնիս, ինչ ընելիքնիս իսկ չգիտնալով: Ժամերգութենէն վերջ գոհ ու թևթևացած սրտով գուբս ելանք

ժամի բակը. տեղացիներու աչքը գաղթականներու տեսքին վարժուած ըլլալով վրանին անգամ չնայեցան. իսկ գաղթականներն ալ անծանօթ դէմքերէն հեռացբերբուած մտածեցան, ուր տեղացի լինելնին հարցուցին և ապա սկսան անվերջանալի հարցերու տեղատարափի մը, որմէ հազիւ կարողացանք մի կերպ ձերբազատել։

Խարձրացանք վերը, Արթագանին գոմ. սովորականէն մեզմ կերպով ընդունեց մեզ և սկսաւ մեր ազգային ցաւերու մասին խօսիլ. աւելցնելով որ ինք հնարաւորութիւն չունի իր ցանկացած ձեւով այս գաղթականութեան օգտակար լինել, ապա մեր դրութեան անդրադառնալով ըսաւ, Արբերն Եգիպտոս փոխադրելու աշխատանքին մէջն եմ, եթէ յաջողեցայ ձեզ ալ որբոնոցի հետ Եգիպտոս կ՚ուղարկեմ։

Արթագանէն հրաժեշտ առինք գոհ և ուրախ, իր խոստումը եթէ նոյն իսկ անամէջ ըլլար, գոհացուցիչ էր ու մխիթարական։

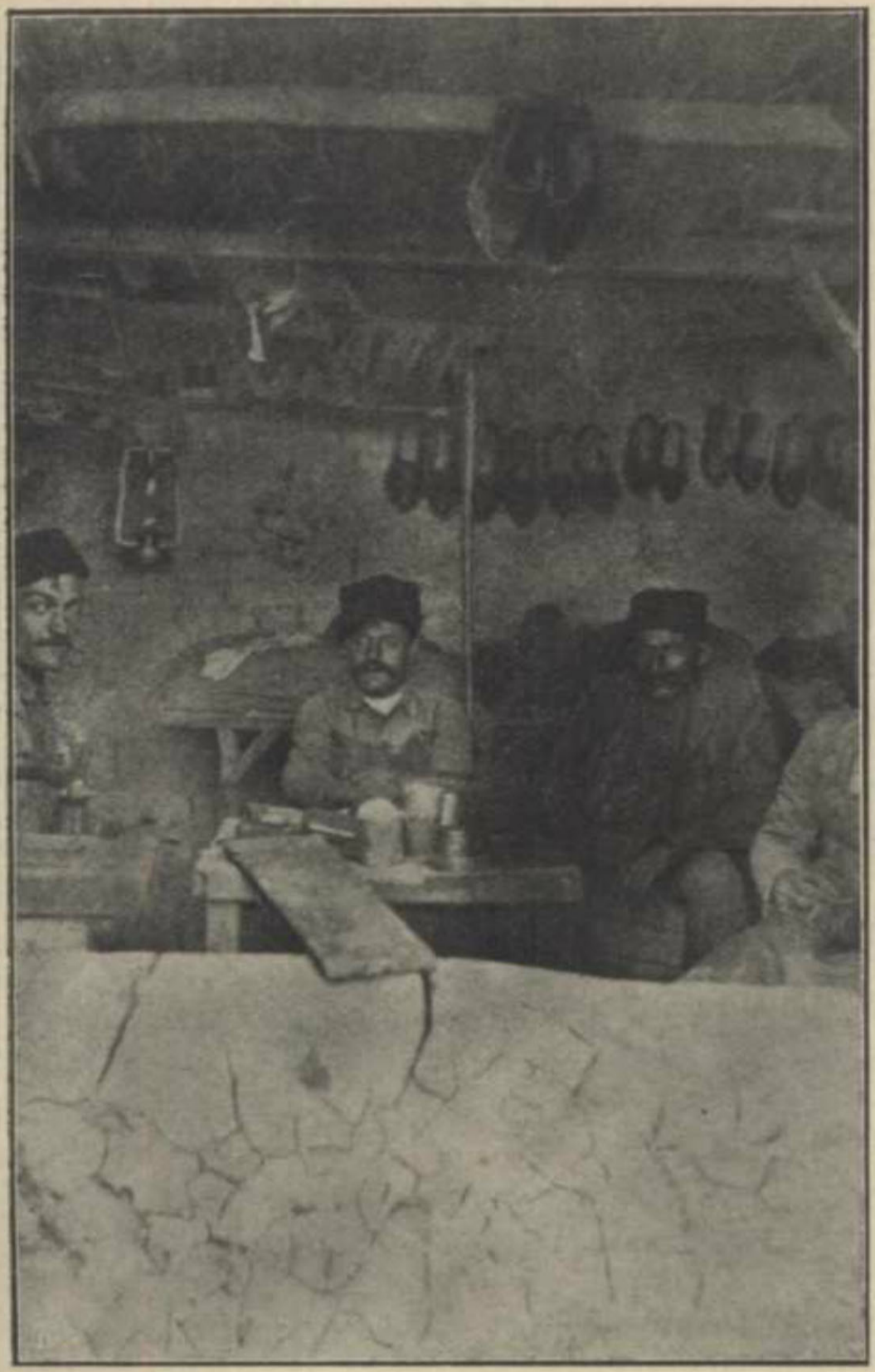
Անգլիացիներն պատասխ դրաւելէ վերջ՝ թէև ազգային Առաջնորդարանը իր անձուկ միջոցներով սկսած էր քիչ ու միչ օգտակար լինել հասնող գաղթականութեան, նոյն իսկ կազմած էր յանձնախումբ մը, որ պաշտօն ունէր թուրքերու ձեռքէն ազատագրուած օրիորդներ ու կիներ հաւաքել, նոյն իսկ այս յանձնախումբին անդամներէն Հալէպցի Պ. Մհերան Մհերանեանը բաւական գնահատելի գործունէութիւն մը ցուցաբերած էր անվախ կերպով թուրքերու և արաբներու ձեռք մտնելով հայ օրիորդներ ու կիներ հանելու համար, այնու ամենայնիւ այս բոլորը փոքրիկ չաս փոքրիկ ձեռնարկներ էին համեմատած գործի մեծութեան։ Խարբերդաբար օգնութեան կը հասնի Ամերիկեան Ուսլիճ կոմիտէն և որբանոց մը հիմնելով կը սկսի խնամել դէպից դէնից հաւաքուած չափահաս թէ անչափահաս տղա-

ներ, օրիորդներ և կիներ։ Երբ Մուշեղ Եպիսկոպոսի ժամանումէն վերջ ազգային Առաջնորդարանն ու Ուլիճի Կոմիտէն՝ յանձին իր ներկայացուցիչ՝ Ծագումով հրեայ Տօքթ. Լէվիի, կարգադրական համագործակցութեան եղր մը գտնել ու միացեալ ջանքերով աշխատիլ, տարակոյսէ վեր է որ արդիւնքը աւելի գոհացուցիչ կը լինէր. դժբաղդաբար այդպէս չէր եղած. Արբազանը ժամանելէ վերջ ուզած էր միջամտել որբանոցին և իր անմիջական հսկողութեան և խնամքին տակ առնել իր բազմաչարչար ցեղին այդ տառապած բեկորները։ Այս պարագան հաճելի չերեւնար Տօքթ. Լէվիին, որն «գրամը մերն է խնամքն ու կառավարութիւնն ալ մեզ կը վերաբերի» արտայայտելով կը սկսի հակառակիլ. խնդիրը երթալով թշնամանքի կը փոխուի, մինչ այն աստիճան որ երկուստեք իրարու հասցէին վարկաբեկիչ նամակներ կը գրեն Ամերիկա, մէկը Ուլիճին, միսը Ազգային Միութեան և այլպէս անվերջ։ Մենք պատասխանք այն ժամանակ, երբ այս երկուքի կռիւը իր ամենալարուած դրութեան մէջ կը գտնուէր։

Ուլիճի Կոմիտէն տարագիրներուն պատուսուր և միևնոյն ատեն օգտակար ժողովակութիւն մը ընելու նպատակաւ, անգործ մարդկանց 100–200–300 հոգի իսկ 500 հնդկական Ռուփի դրամագլուխ յատկացուցած էր, որպէս զի անհատական ձեռնարկներ ընելով իրենց ապրուստը ապահովեն, պայմանաւ որ, տրուած դրամագլուխը, որ մուրհակով տրուած էր, վերադարձուի։ Անշուշտ Ուլիճի այս գործն վերին աստիճանի օգտակար և շնորհակալութեան արժանի մի գործ էր, և թերևս շարունակուէր, եթէ ասկայն բարեխիղճ ազգայիններ պատկառանք ունենային և իրենց վերցուցած դրամագլուխը ժամանակէ մը յետոյ մաս առ մաս վերադարձնէին. շատ քիչեր եղան պարտաճանաչ, մեծ մասը

մէկ ակնթ անգամ չվերադարձուց, և այս պարագան պատճառ դարձաւ որ Աբլիֆը վերջ տայ իր այդ ձևի օժանդակութեան, որմէ տուժեցին բնականաբար տպագիրները։

Եղբօրս հետ երկար, շատ երկար խորհեցանք մեր վիճակի մասին և տակայն որ և է հնարաւոր ճամբայ չգտնելով, որոշեցինք դիմել Սրբազանին և խնդրել որ կառավարութենէն մեզ համար Պագուպայի գաղթականական քէմբի մէջ խանութ բանալու արտօնութիւն ձեռք բերէ, թէև խանութպանութենէ խելքերնիս չէր հաներ, բայց գարձեալ միակ հնարաւոր ճամբան այն էր։ Դիմեցինք Սրբազանին, խնդրագիրը բերէք, վաւերացնեմ յետոյ տարէք կառավարութեան։ Այս անգամ անգլիերէն գրող մը պէտք էր ճարել, ի զուր խնդրեցինք այս ու այն տեղացի հայերուն որ խնդրագիր մը գրեն, անշնար եղաւ, վերջապէս տարագիր մը, որ անգլիերէն գիտէր, գթալով, խնդրագիրը գրեց ու մենք ուրախ ուրախ Սրբազանին տարինք։ Սրբազանէն վաւերացուած խնդրագիրը ձեռքիս դիմեցինք կառավարչատուն, յոյս ունենալով որ, այս գործը գէթ պիտի յաջողուի, բայց դժբազդաբար օրեր շարունակ երթալէ և գալէ վերջ, պատասխան տուին թէ «Պագուպայի մէջ խանութ բանալ արգիլուած է», յետադատ՝ Սրբազանին դիմեցինք, որն ճիշտ նոյն պահուն եկեղեցւոյ պատին փակցնելիք իր յայտարարութիւնը կը գրէր, որու մէջ կ'ըսուէր «Պագուպայի քէմբի մէջ խանութ բանալու գործը կառավարութեան կողմէ հրեայի մը արուած ըլլալով, այսու կուգամ յայտարարելու որ, անոնք որ մտածեր են Պագուպայի քէմբի մէջ խանութ բանալու համար կառավարութեան դիմել, թող աննպատակ և ապարդիւն աշխատութեան մը չձեռնարկեն, պիտի մերժուին»։ Սրբազանը յանցաւոր չէր այլ

Վաստպուրականցի կռշկակարներ Նահր-էլ-Օմարի մէջ

ևս, յանցաւորը մեր բաղդն է, որ կը գոցէր այն դռներն զոր մենք կը ծեծէինք։

Այլ ևս տարբեր ճամբայ մը չ'ունենալով, որոշեցինք մեկնիլ Հնդկաստան, և այս անգամ պերճագիր մը գրելով կառավարութեան ներկայացուցինք, անցագիր առանալու համար. ի զուր գացինք եկանք ոչ մի լուր, ոչ մի պատասխան։ Հոկտ. 10ին երբ յուսահատ կառավարութեան պաշտօնատունէն եկեղեցւոյ շրջափակը կը մտնէինք, Սրբազանը իր քով կանչեց զիս և եղբայրս և առաջարկեց առժամանակեայ ուսուցչական պաշտօն առանձնել ազգային դպրոցի մէջ, մինչև որ իրենց ուսուցիչներ՝ որ Պագուպա կը գտնուին, հնարաւորութիւն ունենային Պատաւա փոխադրուելու։ Սրբազանը Պագուպայի ժողովրդեան երած այցելութեան ժամանակ, անդուն տարագիրներէն Պատաւայի դպրոցի համար երկու ուսուցիչներ վարձած էր, որոնց ցարդ կառավարութիւնը Պատաւա փոխադրուելու հրաման չէր տուած։ Ակամայ դպրոց յաճախել և տակաւին առժամանակեայ լինելնիս գիտնալով մեւս կողմէն ևս անցագրի գործը կը հետապնդէինք։

Որպէս Եգիպտոս փոխադրուելու հրամանն ու հետագիրը հասաւ, այս հետագրի հետ գուգընթաց մեր ալ անցագրերը տրուելու հրամանը հասաւ. և մինչ մենք կը պատրաստուէինք մեր անցագրերն առնել, Սուչեղ Սրբազանը իր քով կանչեց զիս ու ըսաւ, առ այժմ անցագիր առանալու գործը յետաձգեցէք, պիտի ջանամ ձեր խնդրանքին համաձայն որբերու հետ ձեզ Եգիպտոս ուղարկել։ Մեր ուրախութիւնը մեծ էր, վերջապէս այն համոզումը գոյացուցինք որ, այս անգամ Սրբազանը մեծ բարիք մը պիտի ընէ, ուստի աճապարանօք դիմեցի անցագրի պաշտօնատուն և յայտնեցի հոն ծառայող հայ պաշտօնեային որ մեր անցագիրը առ այժմ

չպիտի առանձնանք, որովհետև Արբազանը խոստացաւ մեզ որբերու հետ Եգիպտոս ուղարկել. եթէ այս գործը չյաջողեցաւ կուգամ կը առանձամ. պաշտօնեան ամենայն քաղաքավարութեամբ ընդ առաջ գնաց իմ խնդրանքիս, և նոյն իսկ ասվրեցուց թէ «Հակառակ պարագային եթէ Եգիպտոս գնալը չյաջողեցաւ կուգաք և եթէ հարցնեն ինչո՞ւ ուշացաք այսքան առեն, ըսէք որ մայրս հիւանդ էր». շնորհակալութիւն յայտնելով ազնիւ պարոնին, հեռացայ գոհ և ուրախ։

Ը.

ՈՐԲԱՆՈՑԻ ՀԻՄՆԱՐԿԸ ԵՒ ՏԱՐԱԳՐԵԼՈՑԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԸ

Չամառանէն Պաղտատ երկարող ճանապարհը առաջին լիք էր արեւահարի առնչուած ժողովրդեան անվերջանալի կարաւանով, Պաղտատի վրանակերտ քաղաքը օր օրին կը մեծնար ու կ'ընդարձակուէր. այս անգամ կառավարութիւնը ինքզինք գտած էր, ու հարկ եղածը կարգադրած, վրաններ բաժնուած էին մանաւոր սէքչիններու, N°. 2–3–4–5–6–7–8–9–10–11–12–13-սէքչինները յատկացուած էին Հայոց, իսկ 14–32 սէքչինները Ասորիներուն, իւրաքանչիւր սէքչինը ունէր մէկ ապայ և չորս անգլիացի պինուորներ, իսկ ընդհանուր քէմբի լիազօր պատասխանատուն էր Ֆէնէռալ Ասաին, մի ծերուկն և վերին աստիճանի պարսիկ

մարդ։ Ժողովրդի բնակութեան յատկացուած սէքյինները դաս, կար նաև մանաւար հիւանդանոցի բաժին մը 300 խոչոր վրաններով և հականերխելու մանաւար տեղ մը, իսկ N°. 1 սէքյինը որ երկաթուղւոյ կայարանին մօտ էր, յատկացուած էր նորեկ գաղթականներու ժամանակաւոր բնակութեան. ամէն անգամ որ երկաթուղւոյ գնացքը գաղթականներով ծանրաբեռն կանգ կառնէր վրանաքաղաքին առաջ, բժիշկները հոն կը փութային և մէկիկ մէկիկ ամբողջ ժողովուրդը քննելէ վերջ, հիւանդները հիւանդանոց, իսկ առողջները N°. 1 սէքյինը կ'առաջնորդէին, ուր կը ձեռնին երեք օր ամբողջապէս կղզիացած վիճակի մէջ. երեք օրէն վերջ ամբողջ գոյքեր հականերխուելու կը տարուէին, իսկ ժողովուրդը մնայն մինչև փոքր բաղնիք կ'ուղարկէին, ուր մազ ու մօրուքներ ածիլելէ վերջ, հականերխուած ջրով կը լողացնէին և ապա կ'ուղարկէին իրենց յատկացուած սէքյիններները, մաքրութեան և առողջապահական կանոններու հսկողութեան գործը այնքան խնամոտ այնքան բծախնդրութեամբ յառաջ կը տարուէր որ, նոյն իսկ ժողովուրդը կը սկսէր ձանձրանալ և զգուիլ ու մինչեւյն անգամ իր գաւառացիի յատուկ սովորութեան համաձայն կրկնել «եթէ Աստուածը մահ չի տայ, մարդ չի մեռնիր, մենք մեր երկիրն այս տեսակ մաքրութեան մասին գաղափար իսկ չ'ունէինք. բայց չէինք մեռներ»։

Անգլիական կառավարութեան ըրած այս անմոռանալի բարիքը ամենայն աշխարհութեամբ գործադրուելէ վերջն իսկ, սկզբնական շրջանին, մեռնողներու թիւը սարսափելի էր, միջին հաշուով օրական 70–80 Հայ և Ասորի պիտակներ հիւանդանոցէն գերեզմանոց կ'ուղարկուէին, երկու քահանայ ամբողջ օր արիւն քրտինք մնած, հիւանդանոցի վրաններու մէջ կը դառնային

միայն վերջին հաղորդութիւնը հասցնելու հաւատացեալ մահամերձներուն, և սակայն այդ միխիթարութեան չ'արժանացող մեռելները անպակաս էին։ Տիալայի ափերը արտօրէն կը զարդարուէին անշուք բունծերու միօրինակ շարաններով, որոն ու կոծը համաճարակի բնոյթ առացաւ, չկար վրան մը, որու առիէն արտասուախառն հեկեկանքներու աղիողորմ շեշտերը լսելի չլինէին։

Անննկարագրելի արհաւիրքներէ ազատած այս ժրաջան ժողովուրդը Աւետեաց երկիր, թէ Սանդարամետին արժանացած էր, չէր կարող ճշդել։ Մահը այսպէս սանձարձակ իր աւերները գործելով կ'աւելացնէր անտէր ու անպաշտպան մնացած որբուկներու թիւը, որոնք այս օտար հորիզոնի տակ որբ էին և բառին լայն առումով որբ։ Աւորիներն թուով աւելի շատ էին և մեռնելու արհեստին մէջ ալ հայերէն գերազանցապէս փութկոտ, այդ իսկ պատճառաւ, առաջին առթիւ կառավարութեան աչքին զարկաւ Աւորիներու որբերը. և առաջին առթիւ 20ի մը չափ Աւորի և 4–5ի չափ հայ որբեր հաւաքեց և N°. 1 ակբչինի մէջ մատնաւոր վրաններու տակ դրաւ, և սկսաւ խնամել նպաստակ ունենալով յետ այնու կամաց կամաց հաւաքել բոլոր որբերը։ Մուշեղ Եպիսկոպոս Ամերիկայէն Մինչագեաք հասած էր մատնաւոր միսիայով մը, Պաղտատ հասնելէ վերջ երբ առաջին անգամ ոտքը եկեղեցին ներս կը դնէր, խօսքը Պաղտատի հայ գաղութին ուղղելով կ'ըսէր, «Պաղտատի Հայ հասարակութիւն, ես չեմ եկած ձեզի համար, ես եկած եմ տառապած ու չարչարուած գաղթականութեան համար, որու ցաւերու սփոփման համար պիտի աշխատիմ այնքան, որքան կը ներեն իմ համեստ այժերս»։

Այս նպատակով եկած անձնուրաբութիւն մը, բնականաբար չէր կարող ձեռքերը ծալած նստիլ. ուստի ժողովրդեան Պաղտատ հասնելէ վերջ, երբ այցելու-

թեան կ'երթայ, իր առաջին հոգը կը լինի որբերու հաւաքման ու խնամքին գործը. նա գիտէր որ այս մաշուած ու պժգալի երեսյթ ունեցող ժողովուրդը այն համբաւաւոր վտապուրականցիներն են, որոնք վտապուրականէն մինչև Համատանի դռները արշամարշելով թշնամւոյ գերապանց այծն ու մահարեր գնդակները, հերոսաբար դէմ դրած էին թշնամւոյ գրոհին, բարձր պահելով իրենց ազատասիրչի, մարտնչողի և ընտանեկան արբութեան բծախնդրի արբազան դրօշը. դրօշ մը որ իրենց պապերու բառորագոյն արեամբ ծծուած, որպէս նուիրական մի մասունք, աւանդ թողուած էր իրենց։ Նա գիտէր որ այդ հերոսական մարտնչուհիներ, անխուսափելիօրէն կազմած էին փոքրիկ գժբաղդներու խմբերն, որոնք խնամքի ու գուրգուրանքի կը կարօտէին. որպէս զի վաղը կարողանային իրենց ընկած սիրելիները փոխարինել, ուստի Պատասա վերադարձին կը դրէր Եգիպտոսի Որբանոցին և Պաղուպայի մէջ որբանոց մը հիմնելու առաջարկը կ'ընէր։ Պատասայի մէջ հաւաքուած որբեր չնորհիւ Ռըլիֆ Կոմիտէի գոհարերութեան, բաւական լաւ պայմաններու մէջ կը գըտնուէին արդէն, կը մնար Պաղուպայի որբերու հարցը, որու վրայ կեդրոնացնելու էր նա ամբողջ ուշադրութիւնը. և նա չխերացաւ իր այդ արբազան պարտականութեան մէջ։ Առանց սպասելու Եգիպտոսէն գալիք պատասխանին 1918 Հոկտ. 15ին Պատասայի Տ. Վահան քահանայ Թաճիրեանը մասնաւոր հրահանգներով Պաղուպա կ'ուղարկէր տեղւոյն գործերուն նայելու, պատսխրելով միաժամանակ որբերը ցուցակագրել և առաւելն 10 օր անգամ մը չարունակարար այցելել Պաղուպայի ժողովրդեան։ Տէր Վահանը Պաղուպա հասնելուն Արբազանի հրահանգին համաձայն, որբերու ցուցակագրութեան գործին կը ձեռնարկէ, և որովհետև

ինք անձամբ այդ գործերը կատարելու յարմարութիւն չունէր, տեարակներ կը յանձնէ վանեցի Աբժ. Տ. Յովհաննէս քահանայ Սիմէոնեանին, որ քահանաներու մէջ ամենէն երիտասարդն ու աչքաբացն էր, կ'ապսպրէ որբերը ցուցակագրել, անուն, մականուն, հօր անուն, մօր անուն, ո՛ր սէքչին և ո՛ր վրան գտնուելնին. կը ցուցակագրէ նաև 40ի չափ 30էն վեր տարիք ունեցող այրի և անտէր կանայք, որպէս կազմուելիք որբանոցի մայրապետներ ու ինք Պաղտատ կը մեկնի։

Տէր Վահանի մեկնելէն վերջ, Տէր Յովհաննէսը գործի կը սկսի և ամբողջ սէքչիները վրան առ վրան պտտելով կը ցուցակագրէ որբերը։ Հոկտ. 17ին Մուչեղ Եպիսկոպոսը Տէր Վահանի ընկերակցութեամբ դարձեալ Պաղտատ կ'երթայ և այս անգամ որպէս հոգևորական կը ձեռնարկէ կրօնական գործի կազմակերպման. կը հաւաքէ 17 քահանաներ, կազմելու համար կրօնական ժողով մը. հոն կրօնականներուն պէտք եղած խրատներն ու հրահանգները տալէ վերջ, կը կազմէ կրօնական ժողովը։ Գերապատիւ Վահրամ Ծ. Վարդապետ Կանաչեանը նախագահ, Աբժ. Տ. Յովհաննէս քահանայ Սիմէոնեանը քարտուղար, Սուլիման քահանայ Տ. Սահակեան, Մարտիրոս քահանայ Եղիազարեանն ևս որպէս անդամ, ասոնց կը յանձնէ ժողովրդեան կրօնական գործեր վարելու հոգը ու ինք Պաղտատ կը վերադառնայ։

Այս առիթներս Պաղտատ կը հասնէին Ամերիկեան Միսիոնարներ և Ուրմեցիներու մէջ մեծցած մըտաւոր Մըկտաւուլի գեկավարութեամբ կը սկսին գաղթական ժողովրդեան օժանդակել, բաժնելով հագուստեղէններ և միևնոյն ժամանակ հիմնելով արհեստանոց մը, ուր ժողովրդեան թէ արանց և թէ կանանց գործ ճարելու համար, բուրդ կուտան լուալու, առնարելու և մանելու։

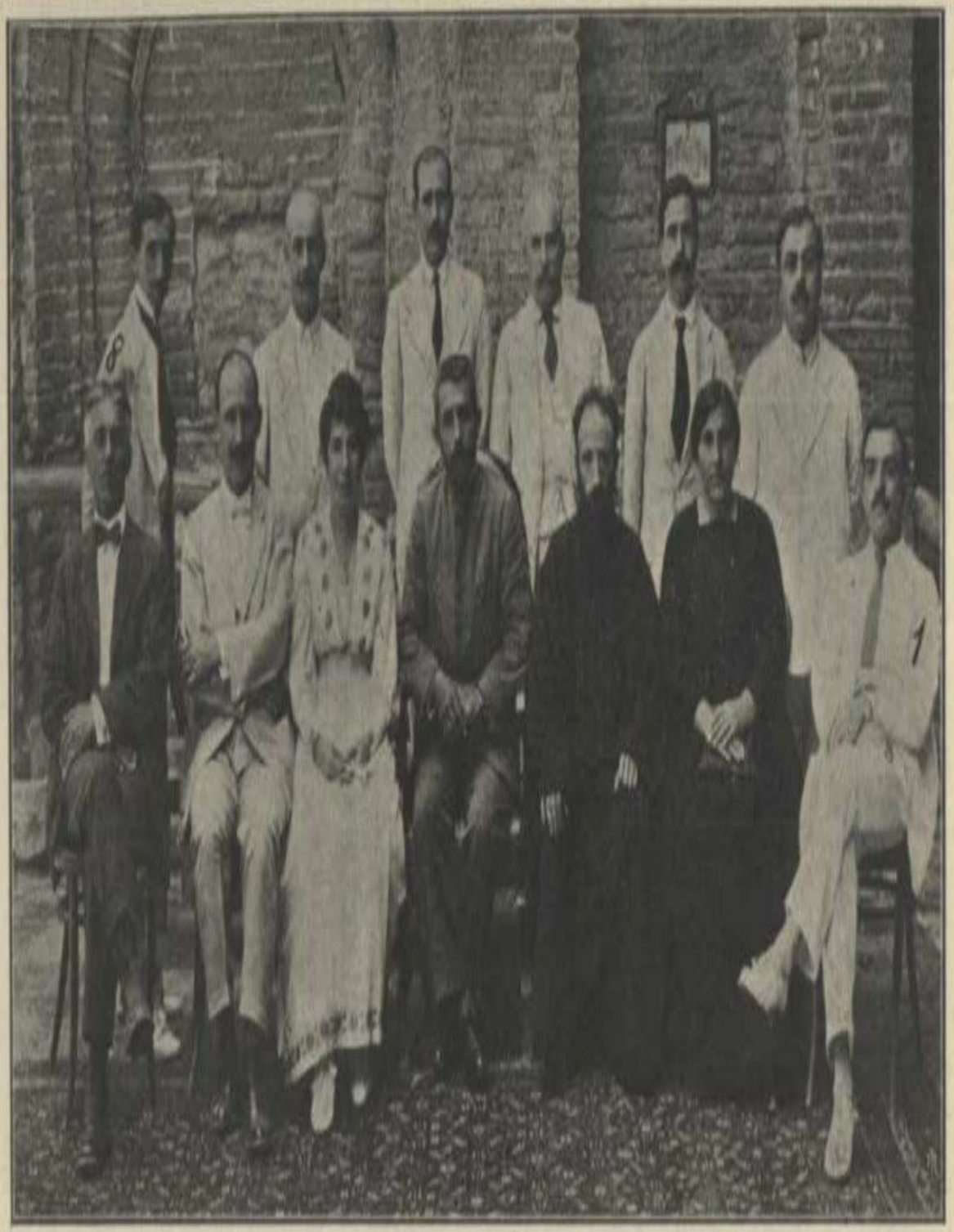
Արհեստանոցը որ հոգիս մի քանի ամսուան կեանք ու-նեցաւ, բաւական օգտակար էր ու ապրուստ հարելու պատուաւոր միջոց. միջին հաշուով օրական 1000 չունչ այս արհեստանոցի շնորհիւ մի քանի անօթ դրամ կը առանային իրենց առօրեայ կարիքները հոգալու համար։ Երանի՛ թէ գաղթականութիւնը այս անապատներն հանելու օրէն իսկ, նման հաստատութիւններով անդուլն վրայ հնարաւորութիւն տրուէր ժողովրդեան աշխատիլ և իր աշխատանքով ապրիլ, առով գոնէ առաջքը կ՚առնուէր կարգ մը չոսի ունակութեանց, որոնք ընդհանրապէս անգործութեան արդիւնք էին։

Թէհրանի եղբայրական օգնութեան Կոմիտէն ևս իր կարգին մանաւանդ գրութեամբ մը իրր իր ներկայացուցիչ գաղթականական գործերու, Պադուպա կ՚ուղարկէր վանեցի բոզոքական քարոզիչ Պ. Աբաէն Կէօրկէզեանը։ Սա ընտանիքով Պադուպա հասնելով կը ներկայանայ ժէնէռալ Ասատինին, կը ցուցնէ իր թուղթերը և մանաւանդ մըն ալ շնորհիւ իր անգլիերէն գիտնալուն, չաչս կառավարութեան վարկ մը կը առեղծէ իրեն, առկայն միայն թղթով ներկայացուցիչ ու լիազօր ըլլալով կարգ մը դիմումներէ զատ ոչնչով օգտակար կը լինէր ժողովրդեան, և խորհելով որ ինք այս վիճակով իր պաշտօնին պատշաճ ծառայութիւն մը չի կրնար մատուցանել, ու հաշուի առնելով որ Պադուպայի մէջ ևս գոյութիւն ունի Աւետարանական մը Մուշեղ Եպիսկոպոսի նման մէկու մը առաջնորդութեամբ, լաւագոյն կը համարի Պադուպա երթալ, ներկայանալ Սրբազանին և այժերու միացումով աշխատիլ հնարաւորը ի գործ դնել՝ ժողովրդեան աւելի օգտակար լինելու համար։ Սրբազանը ամենայն քաղաքավարութեամբ կ՚ընդունի զայն, համագործակցութեան ընդ առաջ կ՚երթայ, նոյն իսկ կը խոստանայ իր կոմէն ևս որպէս ներկայացու-

ցիչ ձանչցնել յաչս կառավարութեան, խոստում մը, որ վերջէն կատարեց արդէն։

Մուշեղ Եպիսկոպոս գործերու բարդութիւնը նկատի ունենալով կ'որոշէ տարագրելոց մարմին մը կազմել իրեն ժամանակելու համար ու Նոյեմբեր 5ին իր ցանկացած կարգ մը մարդկանց ժողովի կը հրաւիրէ ուր և անդի կ'ունենայ Ա. Նիսաբ, դիւան կ'ընտրուի, Մարտիրոս Գալուստեան՝ Ատենապետ, Տիկ. Ութ Գալուստեան փոխ–ատենապետ. Մինաս Կարապետեան՝ ատենադպիր, Օր. Ազատուհի Ներսէսեան փոխ–ատենադպիր. Յովակիմ Տէր Եղիազան հաշուապահ Գանձապահ։ Ա՛յս առաջին ժողովին Սրբազանը ժողովի կազմութեան և ինչ գործի ծառայելուն մասին հարկ եղած բացատրութիւնները տալէ վերջ, կ'անցնի կարգ մը բացատրութեանց, ուր ի միջի այլոց կ'ըսէ թէ, տեղւոյս որբանոցը բարեկարգ վիճակի մը մէջ դնելու համար ջանքերս պարապ անցան թէև, բայց ուրախ եմ յայտնելու որ, որբանոցը Եգիպտոս փոխադրելու աշխատանքիս գոհացուցիչ պատասխան առացած եմ, մըխիթարական է նաև Պաղուպայի մէջ որբանոց հիմնելու գործի յաջողութիւնը։ Եգիպտոսի որբախնամը յանձնառու եղած է որբանոցի մը հաստատման և տարեկան չորս հազար ոսկիի պիւտճէ մը ևս յատկացուցած է, որու 1000 ոսկին արդէն առացուած է. ապա կ'աւելացնէ թէ, յետ այսու տարագրելոց մարմինը պիտի ունենայ երկու տարբեր տարբեր անուններ. մէկը որբանոցին և երկրորդը՝ տարագիրներուն, թէ Պաղուպայի և թէ Մէջագետքի զանազան կողմեր գտնուածներու համար, այս երկրորդ անուանի համար մօտ 74,533 ռուբլի գումար մը պատրաստ կայ արդէն։

Տարագրելոց մարմինը կազմուած էր ու անոնք Մուշեղ Եպիսկոպոսի հարատար խօսքերու տակ եղեքտրա-

Գաղտատ-Միջագէտքի հայ տարագրիլոց Նպաստամատոյց մարմին

1. Մարտիրոս Գույումճեան. – 2. Օրդ. Ա. Ներսէսեան. – 3. Վաշան քահ. Թաճերեան. – 4. Մուշեղ Տիգրան. Սերոբեան. – 5. Տիկին Ս. Գասպարեան. – 6. Սիմոն Պարիպան. – 7. Թուրքէն Հերեան † – 8. Սնպուհ Փափազեան. – 9. Թովմաս Մէյմարեան. – 10. Տիգրան Էքմէքճեան. – 11. Յովակիմ Տէր-Եղեանան. – 12. Մարկոս Աւետեան. – 13. Յակոբ Պապիկեան.

կանացած՝ գիշեր ցորեկ իրար խառնած կ'աշխատէին հնարաւոր եղածին չափով գործ տեսնել. Արթազանի իրենց վրայ դրած յոյսը ի դերև չհանելու և մանաւանդ Պաղտատի բամբասող հասարակութեան ևս ցուցնելու համար թէ Արթազանը զուր տեղ չէր որ իրենց նախապատուութիւն տուած էր այս տեսակ գործի մը համար։

Նոյեմբեր 8ին Արթազանը իր հետ վերցնելով տաբագրելոցի անդամներէն մի քանիսը, ինչպէս նաև ճերմակեղէնի համար կուսաւ, կը փութայ Պագուպա. մէկ կողմէն տաբագրելոցի անդամուհիները ճերմակեղէններ կը ձևէին ու ձևուած ճերմակեղէնները քէմբեր կը տրուէին վճարովի կարել տալու, միւս կողմէն Տ. Յովհաննէսը կը հաւաքէր իր ցուցակագրած որբերը, երկու օրուան մէջ արդէն 300 երկտեղ փոքրիկներ հաւաքուած էին N°. 1 ակքչինի վրաններու տակ, որոնք լոզանալէ վերջ առաջին անգամ ըլլալով կը տանային շապիկ ու վարտիկ մը միայն։ Այս փոքրիկներուն հարկ եղած խնամքը տանելու համար նշանակեցին նաև 20 մայրիկներ։ Արթազանը խորհելով որ գործի մը յաջողութիւնը իր սկզբնական կանոնաւոր կազմակերպութենէն կախուած է, ուստի որբանոցի հսկողութիւնը յանձնեց Տիկին Ռոզ Գուլումճեանին, Գասպար խանին և Եսթեր Աճէմեանին, իսկ Արսէն Կէօրկէզեանը կառավարութեան ներկայացուցած և որպէս իր ներկայացուցիչ ճանչցնել տուած ու որբանոցի և կառավարութեան միջև յարաբերութիւն պահելու պաշտօնը տուած էր արդէն։

Արթազանն որբանոցը ամրողջապէս ապահովցնելու համար, կը ներկայանայ Ժէնէռալ Ասանինին և պետական պիտոյքներէ, պաշտօնեաններու առձիկներէ ու հագուստի ծախսերէ զատ, ձեռնհալ ամրողջ ծախսերը, ուտելիք, վառելիք և բնակարան ու մաքրութիւն, պաշտօնեաններու ամրողջ հոգը կառավարութեան հաշուոյն

ըլլալու խոստումը առնելէ ու ապահովցնելէ վերջ կը ձեռնարկէ կրթական գործին։

Սրբազանի նպատակը որքեր մէկտեղ հաւաքելով կերակրել չէր միայն, նա կը ցանկար այդ ծնողազուրկ դժբաղդներէն ապագայի լաւագոյն հայրեր ու մայրեր պատրաստել. բնականաբար այն չափով՝ ինչ չափով որ հնարաւոր էր և անապատի մը պայմանները կը թոյլատրէին։ Կը կանչէ քէմբի մէջ գտնուող տարագիր ուսուցիչներ թուով 11 հոգի և Պ. Մարտիրոս Թէրտանեանի յանձնելով աւագ ուսուցչութեան պաշտօնը կը յանձնարարէ զբաղիլ փոքրիկներու հետ, իսկ ինք որքերու և Մայրիկներու թիւը հետն առած կ'ուղղուի Պաղտատ պէտք եղածը անօրինելու համար։

Սրբազանը Պաղտատ հասնելով անմիջապէս կը ձեռնարկէ որքերուն կօշիկներ, հագուստներ պատրաստելու և Նոյեմբ. 19ին ուրախ սրտով Պաղտատ կը մեկնէր իր հետ առնելով պատրաստուած հագուստեղէնները և որքանոցի որքերուն հաց եփելու համար փուռի շինութեան յարկ եղած նիւթերը[1]։ Մինչև Սրբազանի Պաղտատ հասնիլը, կառավարութիւնն ևս 32 վրաններէ բաղկացեալ ժողովրդէն առանձին և բարձր դիրքի մը վրայ հիմնած էր որքանոցի մասնաւոր ախքչինը, այնպէս որ Նոյեմբ. 20ին նոր քէմբը ի վիճակի էր իր մատղաշ բնակիչները ընդունելու։ Բոլոր որքերը հագուստ էին միաձև և միագոյն նոր կօշիկներ, նոր գդեստներ, և նոր գլխարկներ. որոց ալ կոզմէն կը փայփլէր հայկական եռագոյնը (կանանչ, կարմիր, ձերմակ)։ Որբեր զոյգ զոյգ շարքի կանգնած իրենց վերմակները

1. Ծանոթ. — Փուռը շինեց Յարութիւն Խազանեան անունով Պաղտատցի մը, Գարեգին Սրապեան անուն գաղթականի մը ընկերակցութեամբ, որքերուն նախ՝ ձրի հաց եփեցին ու վերջէն երբ փուռի գործը գաղրեցաւ մասնաւոր վճարում մը միայն կը առանային։

պինուորական կերպով կառնակներն կապած, Մուշեղ Սերբազանի և իր ուղեկիցներու առաջնորդութեամբ, հրաժեշտ կուտային N°. 1 ակքչինին, որն որբանոցի հիմնարկութեան խանձարուրը եղաւ ու կը դիմէին դէպի նոր որբանոց նոր կեանք մը սկսելու համար։ Ամբողջ հասարակութիւնն մեծ թէ փոքր, կոկիկ հագուստ և հայկական դրօշակով զարդարուած այս փոքրիկներու երկար ու ակնապարար շարանը դիտելով, իր աննկարագրելի խանդավառութենէն չփոթած «փո՜ռք քեզ Աստուած, փո՜ռք քեզ Աստուած» սովորական, բայց բազմիմաստ խօսքը կը կրկնէր ձեռնամբարձ ու երկիւղած. տառապած ժողովրդեան մը սիրտն ու հոգին, յոյսն ու ապագան էր որ կ'անցնէր կոկիկ, մաքուր և խոստմնալից։ Վայրկենապէս բոլորին ալ մտքէն հեռացած էին կեանքի բազմապիսի դառնութիւնները. հայրենիքը այլ ևս մեռած տատ մը չէր երևնար իրենց, չէ՞ որ իրենց որդիները կը խնամուէին ու պիտի մեծնային։ Եթէ 1896ի Վատպուրականի որբերը մեծնալով դիտցան 1914ի Ապրիլը և 1918ի Մարտի հերոսամարտներ մղել, ինչո՞ւ այս որբերն ալ չպիտի կարողանան նոյնը ընել, և ինչո՞ւ, ծո՛վ բաւ որ աւելի լաւն, աւելի կատարելագործուածն ու աւելի խոհեմը չպիտի ընեն։ Ժողովուրդը գոհ էր, որբերը մխիթարուած էին, իսկ Սերբազանը կը հրճուէր։ Խորչոմած ու գալկահար դէմքերու գոհունակութիւն արտայայտող շարժ ու ձևերը կը յուզէին իր զգայնոտ սիրտը. և նա գոհ էր իր ձեռնարկէն, գոհ էր որ ուրախացնելու ամենալաւագոյն կերպը գտած էր։

Հայկական թափօրի առջևէն կ'երթար Աստրական որբերու թափօրը, միակ շապիկ վարտիքով մը, ոտաբոպիկ ու ողորմելի. այս որբանոցը կը գտնուէր Ամերիկեան Միսիոնարութեան հսկողութեան տակ, և ցա-

ւալի է ըսել թէ, իր երկու տարուայ կեանքով, մի օր անգամ որ և է կերպով և ամենափոքր չափով մը իսկ, չկարողացաւ նմանիլ Հայկական որբանոցին, նա միշտ ալ մնաց նոյն ՋԻԼՕՆԵՐՈՒ աղտոտ, տատրոպիկ ու չապիկ վարժքով. անուսում տղաներ, հասուստութիւն մը որ որբանոցէ աւելի ապաստանարանի բնոյթ ունէր, ուր հաւաքուած էին միասին մէկ վրանի տակ ապրելու և միասեռակ կերակուր ուտելու համար միայն. ով տեսած է Պաղտատի հայկական և ասորական որբանոցները, նա միայն կարող է ըմբռնել եղած հսկայ տարբերութիւնը ու Պաղտատի տարագրելոց մարմնի թափած ջանքերը, նա միայն կարող է գնահատել Մուշեղ Սըրապեանը, որու կանոնաւոր կազմակերպման հետևանքն էր միայն որբանոցի կեանքի երկարաբեւնութիւնն ու յաջողութիւնը։

Սրբազանը՝ տարագրելոց ժողովի կարգադրութեան համաձայն, տիկին Նաթէրը որպէս մատակարարուհի նշանակելով մէկտեղ, կը կազմէր նաև որբանոցի խնամակալութիւն անունով մարմին մը հետևեալներէ. Գեր. Վահրամ Ծ. Վրդ. Կանաչեան՝ նախագահ, Աբժ. Յովհաննէս քահ. Սիմոնեան՝ քարտուղար, Արսէն Կէօրկէզեան կառավարութեան քով միջնորդ և անօրէն, և Շատախցի Սամուէլ Մեսրոպեան որպէս անդամ։ Սրբազանը խորհելով որ իրենք Պաղտատ բնակելով հեռու էին, կը կազմէ այս մարմինը. որպէս զի միշտ հետևին որբանոցին ու պակասութիւնները իմացնեն իրեն՝ հարկ եղածը կարգադրելու համար։ Որբանոցի գոյութիւնը կատարուած իրողութիւն մըն էր արդէն, և նոյն իսկ կարճ ժամանակուան մը մէջ նախանձելի դիրքի մը վրայ դրուած. կառավարութիւնն ևս իր կարգին Սպայ մը ու 4 Անգլիացի զինուորներ կը տրամադրէր որբանոցին որպէս առանձին սէքշին մը ու կեանքը այսպէս պիտի

անցնէր խաղալ ու երջանիկ. եթէ սակայն ապագային կարգ մը փառամոլ մարդկանց հաները, որ եղի մը չափ մեծցուած էին, իրար չչփուէին. տեղի տալով ցաւալի իրարանցումներու, որոնցմէ բնականաբար առաջելու էր այն հաստատութիւնը, որու վրայ իշխելով փայլիլ կ'ուզէին մեր չնաշխարհիկ «ազգասէրները»։

9

ԹԺԲԱԽՏՈՒԹԵԱՆ ՃԳԹԱՆ Կ'ԵՐԿԱՐԻ

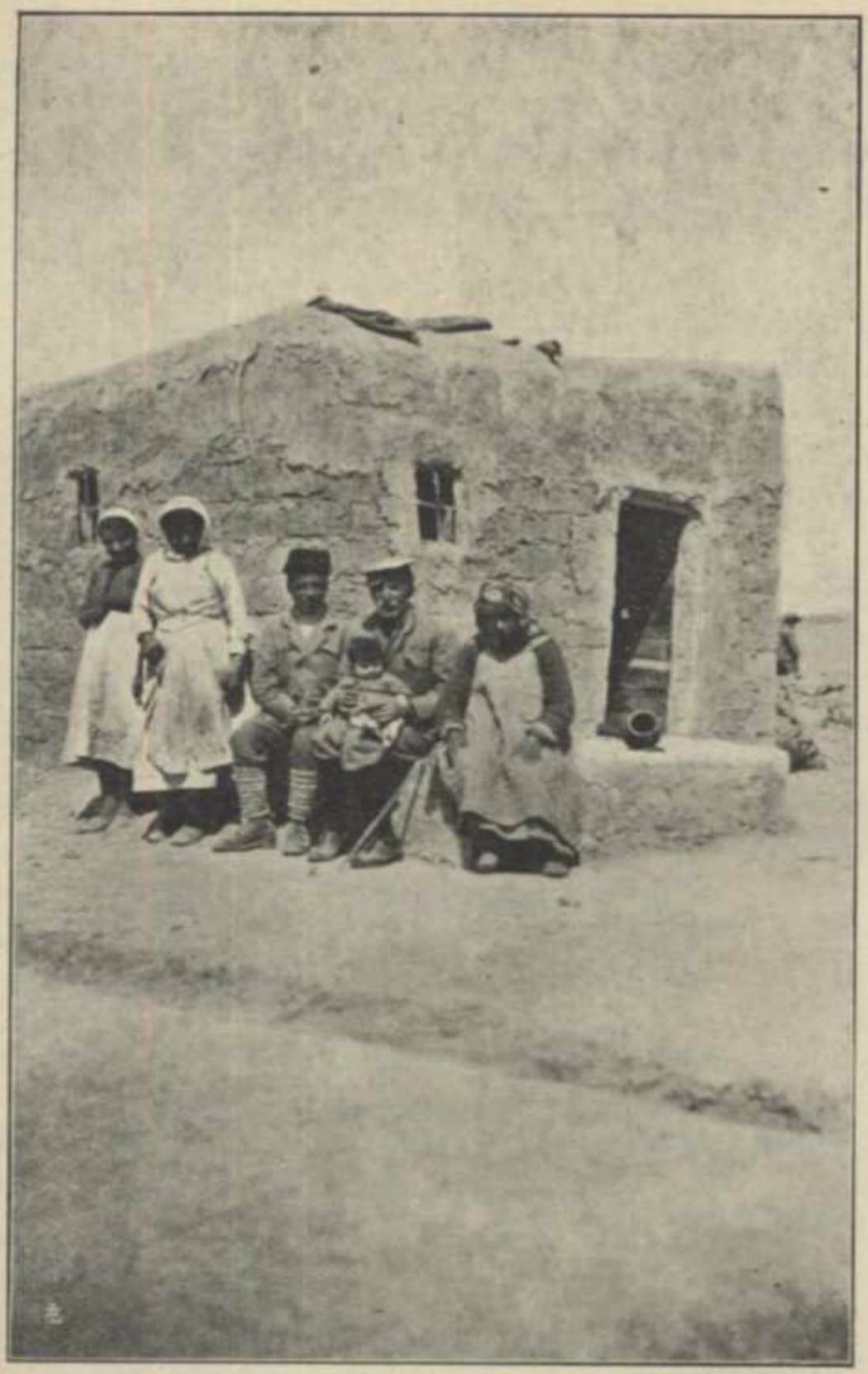
Պատուոյ դպրոցի համար Մուչեղ Արբազանի վարձած ուսուցիչները Պագուպայէն եկան, այլ ևս պարզ էր որ մենք երկու եղբայրներս տեղի տալու էինք. դպրոցէն հեռացանք տեղ տալու նորեկներուն, որ իրենց պայմանագրութեան համաձայն աշխատանքի ձեռնարկեն։ Մենք թէև անգործ, բայց Եգիպտոս երթալու հաւանականութեամբ յուսադրուած՝ համակերպած էինք մեր վիճակին։

Հոկտ. 19ը իր անակնկալ լուրերով կուգար պահ մը մռայլեցնել տալ մեզ մեր ներկայի ծանր վիճակը ու ապագայի երազներով օթօրուիլ։ Հեռագիրը Թուրքիոյ և Աւստրիոյ վիճաբախութեան և Պօլսոյ դաշնակիցներու յանձնուելու լուրը կ'աւետէր. քաղաքը դրօշակազարդուած էր, Աւտրիներն անգամ առերևոյթ ուրախութիւն կը կեղծէին. բոլորը կերուխումի և զուարճութեան մէջ էին։ Մենք ալ այս համատարած ուրախութենէն չուզեցինք անմասն մնալ, եկեղեցւոյ ապաշաւակներու

վրայ նստած թէյով ու արմաւով քէյֆ մը կազմակերպեցինք. մինչև կէս գիշեր խօսեցանք, խնդացինք ու նոյն իսկ երգեցինք։

Հոկտ. 20ին կառավարութեան չէնքին առջև գըտնուող ընդարձակ հրապարակին վրայ, միքինկի երևոյթով ցոյց մը կազմակերպուեցաւ, ուր խօսեցաւ Միջագետքի ընդհ. կառավարիչը լուրի սուգութեան և գաշնակիցներու չէնքերու վերջնական յայտնակի մասին։

Երկար ամիսներէ ի վեր սովի և պատերազմի նեղութիւն ունեցած չէինք մեր առողջութեան և մաքրութեան մասին պէտք եղածին պէս մտածելու, որոշեցինք ամիսներու ընթացքին թանձրացած աղտերէն ազատուելու համար բաղնիք երթալ. բայց և այնպէս ո՞ւր կարելի էր բաղնիք մը գտնել չգիտէինք։ Պաղտատ որպէս թրքական երրեմնի կայսրութեան առաջնակարգ քաղաքներէն մին, անշնար էր որ իր զարդարուն մինարէներու թուին հետ զուգընթաց չ՚ունենար նաև բաղնիքներ և բնականաբար մաքուր բաղնիքներ. երկու ժամուան չափ տէս ու դէն թափառելէ վերջ, վերջապէս գլուխներին փաթաթած կարմրած դէմքերով մարդիկ նշմարեցինք, որոնք ցածլիկ տուներ մը դուրս կ՚ելլէին, մեծ գլուխ մը ըրածի նման, բոլորս ալ ուրախացած, յառաջացանք դէպի խորհրդաւոր տուները գլուխներս երկարեցինք թէ չէ, այդ կիսախաւարի մէջէն լսելի եղաւ «պուլյուն էֆէնտիլեր» խօսքը, մինչ այդ աչքերնիս արդէն վարժուած էր, սխալուած չէինք, կը գտնուէինք բաղնիքի մը դրան առաջ. վեց աստիճաններէ իջնելով ինքզինքնիս գտանք գետնափոր փոքրիկ սրահի մը մէջ, որու պատերու տակ բարձրացած թումբերու վրայ ձգուած փախաթներու երեսները տեղ տեղ նախշուած էին գոյնզգոյն հագուստներու կապոցներով, տեղ տեղ նստած

Գաղթական վաստակասիրացի բնտանիք մը Նահր-էլ-Օմարի ժէջ իր շինած խցիկի դրան պատէջ

էին բաղնիքէն նոր ելած մարդիկ, ծառայողներ կը շփէին էֆէնտիին կռնակը, մարմինը շորցնելու համար, կամ սուրճ, թէյ և սիկար կը հրամցնէին. մի քանին ևս դեռ նոր բաղնիք մտնելու կը պատրաստուէին ու ձեռքերնին օդի մէջ երկարցուցած կը ապասէին որ ծառան իրենց թևի տակի մազերը սափրելու գործը վերջացնէ, ուրիշ մը խոշոր ու տարիներու ազտի մէջ իր իսկական գոյնը կորնցուցած սանդի մը մէջ կը պատրաստէր մոխրագոյն կաւը, որն հաւանաբար կը ծախուէր յաճախորդներուն։ Դրան ճիշտ քով, փոքրիկ ամբիոնի մը վրայ՝ որն շրջապատուած էր փայտաշէն վանդակով մը, փոքրիկ արկղիկի մը առջև, ծալապատիկ նստած էր սև շաքէթ փանդալօնով, կարմիր ֆէսը գլխին, առաձիները թափած, ժանտատեսիլ, այլանդակ ժպիտը շրթունքին մի Աբար, որն մեր արտաքինէն ու շարժուձևերէն կռահելով որ օտարականներ ենք, իր անճաշակ արտաքինին վայել զգուելի ծամածռութիւններով, կը փորձէր ինքզինք վերին աստիճանի քաղաքավար ցուցնել. մեզ հաճելի ըլլալու և հաւանաբար մի քանի դուրուշ աւելի կորզելու համար. Էֆէնտիներ, կարծեմ լողանալ կ'ուզէք. Այո՛, պատասխանեցինք կարճ ու գրեթէ ակամայ, ապա դարձաւ ծառայողներուն, արաբերէն լեզուով շտապ և հրամայական եղանակով հրահանգներ մը տուաւ։ Անմիջապէս երեք չորս մերկ արարներ իրար անցան, գդրոցները քրքրեցին և պատի տակ բարձրացած թումբերէն մին ապատեցին իրենց վրայի կտորոցներէն և պատրաստեցին մեզ համար։ Ապա մեզի դարձաւ՝ միշտ ժպիտը շրթունքին՝ ու ըսաւ, կարծեմ օտարականներ էք։ Այո՛, ո՞վ ցուցուց ձեզ իմ բաղնիքը.

— Ոչ ոք, պատահմամբ գտանք.

— Ո՜հ, էֆէնտիներ. ինչ բախտաւոր էք, իմ բաղնիքս Պաղտատի ամենանշանաւոր, ամենամաքուր բաղ-

նիքն է, հարցուցէք ամբողջ քաղաքի բնակչութեան և պիտի տեսնէք որ ամենապատուաւոր հասարակութիւնն ինձի կուգայ.

— Ի՞նչ պիտի վճարել.

— Հարկաւ տէլէֆոններ ալ կ'ուզէք, ձեզ պէս էֆէնտիներուն պատրաստ ենք ամէն կերպ դիւրութիւններ ընծայել.

— Լա՛ւ, ըսաւ ընկերներէս մին, բարկութեան չեչա դնելով իր խօսքին մէջ, ի՞նչ պիտի վճարենք.

— Ո՛չ ինչ, շատ աժան է համեմատած մեր բազնիքի համբաւին, միայն երկու ռուբի.

— Երկու ռուբի՜, չընչացինք բոլորս միաբերան, և սա երկու ռուբին ոչինչ է եղեր։

— Միայն երկու ռուբի է, էֆէնտիներ, բայց ձեզ նման էֆէնտիներ եթէ կամենան մտանուր նուէրներ տալ լուացողներուն ոչ ոք կարող է առարկել։

Ա՛լ չուզեցինք երկարել այս մարդուկի խօսակցութիւնը, ինքզինքնուս ալ չկերցուցինք բաղնիքէն դուրս ելնել, ուստի չարեաց փոքրագոյնն էր շուտ մը հանուիլ, լողանալ ու դուրս ելնել սա գեհենափոր գժոխքէն, որու գարշահոտութիւնը սկսած էր արդէն արտխաւնուք պատճառել։ Մօտեցանք մեզ համար պատրաստուած տեղին, ու սկսեցինք հանուիլ. ինձի կը սպասարկէր թրքական ձևով ածիլուած, ձերմակամօրուք կարճլիկ Ա՛րար մը, սա մի քանի խօսք խօսելէ վերջ երբ ինձմէ «արապի մէ արիֆ» արտաբերէն չգիտեմ ըսեց, Ջաքարիայի պապանձումը առաւ ու կատկութեան վերարկուն հագաւ, ալ չգիտեմ, թնդանի՞մ թէ հանուիլ, իր ծամածռութիւններով մէյ մը այս, մէյ մը այն կողմ կը դառնար, փայտեայ կօշիկներ կը շտկէր, ջրով կը լուար, ինձի ներկայացուցած անձեռոցները կը թօթուէր, կը շփէր, ու դեռ հազար ու մէկ տեսակ նման ծիծաղելի

չարժուձևեր։ Հապա թէ հանուած էինք, ահա գոյգ մը տարբեր ծառայողներ ածելիները ձեռքերնին առնելնիս անկուեցան ու չարժուձևերով կ՚ուզէին հասկացնել թէ, թևերու տակի մազերը պիտի ածիլինք, «մուլազըմ, մուլազըմ» կրկնեցինք մենք ծիծաղէն խեղդուած ձայնով մը, հապա թէ այս պատրաստակամ ծառայողներէն ազատուած էինք, ահա դէմերնիս եկաւ մի այլ այլանդակ, կաւով լի ամանը ձեռքին ու կարգով մեզի կը հրամցնէր դարձեալ օգնութեան կանչեցինք մեր «մուլազըմ» պէտք չէ խօսքը, ու մտանք լողանալու սենեակը։ Մեր ապառաժէն շատ աւելի մեծ բազմութիւն մը, ընդ ամենը երեք իրարու մէջ փոքրիկ անկեակներէ բազկացեալ այս գարշահոտ բաղնիքի մէջ լեցուած, իրենց այլանդակ ճղճղոցները խառնած թառերու անախորժ ղրնկոցներուն և ջրէն բարձրացած թանձր գոլորշիքն, գժոխքի մը համայնապատկերը կը ներկայացնէին։ Քարացած կանգնած ենք, վա՛յ քեզ Պաղտատ եթէ իրաւ քո ամենալաւ բաղնիքդ այս է, մեզք, հազա՛ր մեզք քեզի։ Մեզի լողացնելու պաշտօն ունեցող տէլլէքները ամէն մէկը մէկիս թևէն բռնելով և գրեթէ բռնի, քաշեցին ու պառերու տակ նստեցնելով սկսան իրենց մաքրութեան գործը. ալ այս գարշահոտ խցիկին մէջ եկաւ ու համբերութիւն ունեցիր որ այս մարդիկ իրենց գործը վերջացնեն։ Ամէն անգամ որ գայրոյթի և ամօթի չարժ ու ձևեր կ՚ընէինք, «սապըր. սահապ սապըր» կ՚ըսէին ու չփելէ վերջ, ճլա՛ի կը զարնէին իրենց ենթակայի սրունքին կամ կռնակին։ Լողացա՛նք, թէ հազար ու մի այլազան միքրոպներով ծանրաբեռնուեցանք, չգիտեմ. միայն երբ հաշիւնիս փակելով ոտքերնիս բաղնիքէն դուրս նետեցինք, այնպիսի թեթևութիւն մը զգացինք, որ յաւուկ է միայն բանտէն ազատուողներուն. և որովհետև մենք ինքնակամ իջած

էինք այս փորձանքի մէջ, այդ իսկ պատճառու սկսեցինք կառակի տալ ու կ'ըսէինք իրարու «Տէր, դու փրկեա փորձանաց. պատնան դայրի փորձանք օլմազ»։ Աբրահամ բաղնիքի հաճի ալ վայելած կը վերապատնայինք մեր սալայատակներու վրայ, ուրախ ու խընդուժերեա։

Հոկտ. 21ին Պաղտատի Տէր Վահան քահանան եկեղեցւոյ բեմէն ըրած իր ծանուցման միջոցին յայտնեց թէ, որբանոցը չուտով Եգիպտոս պիտի փոխադրուի, անոնք որ որբանոցէն դուրս կը գտնուին և կ'ուզեն Եգիպտոս մեկնիլ, թող Առաջնորդարան գան և արձանագրուին որբերուն ընկերանալու համար։ Ուրախութենան ու հրճուանքի հաճելի դող մը անցաւ ամբողջ մարմնովս։ Չէ՞ որ Արբապան խոստացած էր մեզ Եգիպտոս փոխադրել, սակայն չկար որ այս անգամ պիտի ազատուէինք սա անորոշ ու անգործ կեանքէն. յուսադրուած և ուրախ ամբողջ օր պտոյտով անցուցինք համբելով դանդաղ ժամերը, որպէս զի վաղը Առաջնորդարան հանդիպինք արձանագրուելու համար։ Ջղայնացնող ու ծանր սպասումէ մը յետոյ, վերջապէս Հոկտ. 22ի ամպածրար արշալոյսը ողջունեցինք։ Հագիւ նախաճաշիս վերջացուցած արագաման դիմեցինք դէպի եկեղեցին. մեր ետևնէն Արբապանի սեներեակը, մինակ էր ան ու գրաւոր աշխատանքի մէջ թաղուած. այնպէս որ երբ «Աստուած օգնական, Արբապան Հայր» ըսելով իր սենեակէն ներս յառաջացանք, նա գլուխն անգամ վեր չ'առաւ, իսկ մենք խօսելու ու շարժուելու համարձակութիւն չ'ունենալով, տեղերնիս քարացած կեցանք. վերջապէս Արբապանը գրիչը գետին դրաւ, ձեռքի սիկարը, որ վերջացած էր արդէն, ուրիշով մը փոխանակեց, ու սառն դէմքով մը ինձ ունիք, նստեցէք նայիմ, ըսաւ.

— Արթաման, եկանք արձանագրուելու.

— Ի՞նչ արձանագրութիւն է այդ.

— Երէկ Տէր Վահան եկեղեցւոյ բեմէն յայտարարեց թէ, Եգիպտոս մեկնիլ ցանկացողները թող գան արձանագրուին. մենք ալ հիմնուած ձեր տուած խոստումին վրայ եկած ենք արձանագրուելու։

Արթամանը շեշտակի երեսս նայելէ վերջ ըսաւ.

— Չեմ կարող ձեզ Եգիպտոս ուղարկել.

— Ինչո՞ւ, հարցուցի ես զարմացած.

— Որովհետեւ ձեզմէ աւելի խեղճեր կան ուղարկելիք.

— Արթաման, այս գաղթականներու մէջ արդեօք խեղճեր և բաղդաւորներ ալ կա՞ն, չէ որ բոլորս ալ միեւնոյն դրութեան մէջ ենք.

— Այ՛, տարբերութիւն կայ և այդ տարբերութիւնը մեծ է, գուք կողոպտելով ու կոտորելով հոս հասաք, մինչ մեր նահանգներու բնակիչները կողոպտուելով ու կոտորուելով տեղս հասած են և հետեւաբար աւելի շատ խնամքի կը կարօտին.

— Այապէս, ուրեմն Արթաման.

— Այ՛, այապէս, հապա ինչպէս կ'ուզէիր.

— Ուրեմն մեզի չպիտի ուղարկէ՞ք.

— Ոչ։

Այս սիրտ չունեցայ խօսելու, Արթամանը աչքիս հրէշ մը դարձած էր, ու դուրս ելայ, առանց նոյն իսկ ձեռք բարեաւ ընելու։ Ամբողջ օր ինքնիրենս խօսելով ու Արթամանը նախատելով աննպատակ կերպով թափառեցայ Պաղտատի շուկաները. եթէ մէկը հեռուէր արագ քայլերուս, ձեռքիս ու դէմքիս շարժուձեւերուն, անոնց բակոյս արգահատանքով մը պիտի եզրակացնէր « խեղճը խելագարուած է արդէն ». և իրաւ ալ մեզ կը ձեռք խելագարուիլ. ուրիշ ճար չկար, անծանօթ քաղաքի մէջ,

գործի անընդունակ, ազգային և պետական ժանդա-
կութենէ զուրկ. ինչ ընել, ինչպէս կարենալ հաս-
տարակշռութիւնը պահպանել, չգիտէի. երեկոյեան երբ
անկողին մտայ, այնքան յոգնած, այնքան չարչարուած
էի որ, գլուխս բարձին դրի թէ չէ, քնացայ, օ՜հ, որ-
քա՜ն քաղցր, որքա՜ն ախորժարար է քունը։

Հոկտ. 23ի արշալոյսը դիմաւորեցի Արբազանի խօս-
քերու տպաւորութեան տակ, ինծի այնպէս կուգար որ,
անազօք անէծքի մը վրիժառու թաթը աննկատ կը հե-
տեւի ինծի ու կը փճացնէ, կը քանդէ ինչ գործի որ
ձեռնարկելու ըլլամ։ Եթէ Արբազանը ձեզ Եգիպտոս
պիտի ուղարկեմ անցագիր մի հանէք ըսելու չըլլար,
ես արդէն տեղս հասած կ'ըլլայի. մինչ այժմ ճանապար-
հածախիկ ալ գրկուած էի...։ Եգիպտոս մեկնելու մա-
սին խորհիլ իսկ չ'էի կարող։ Նախաճաշէ վերջ դուրս
ելայ առանց ասկային ուր երթալս գիտնալու։ Ուշադրու-
թիւնս վրաս եկաւ թէ չէ, ինքզինքս գտայ Ադաչնոր-
դարանին բակը, ուր եկած էի անզգալաբար, չուտրած
կանգնած էի առանց գիտնալու թէ ինչո՞ւ եկայ, կամ
ինչ պիտի ընեմ. բայց որպէս զի առաւօրինակ չարժու-
ձեւերով Ադաչնորդարանի բակը գանուողներու ուշա-
դրութիւնը վրաս չդարձնեմ ու «խենթ» տիտղոսին
չարժանանամ, արագ արագ մօտեցայ պատին կպցուած
նամակներու ցանկին, մի քանի րոպէ կանգ առի ու
դիտեցի այդ անուանացանկը, ապա արագ արագ դուրս
ելայ դէպի շուկան, առանց նամակի ցանկի մէկ անունն
իսկ կարդալու։ Շուկայ՝ աղմուկ կառքերու և օթոմո-
պիլներու հանած ժխորը, այնպիսի զգուանք մը կ'ապ-
դէին ինծի, որ եթէ այդ վայրկեանին իշխանութիւնը
ինծի տուէր, մեռելային լռութեան պիտի դատապար-
տէի ամբողջ քաղաքը, հոգիս խռոված էր ու լռութեան
և մենութեան ախրահար։

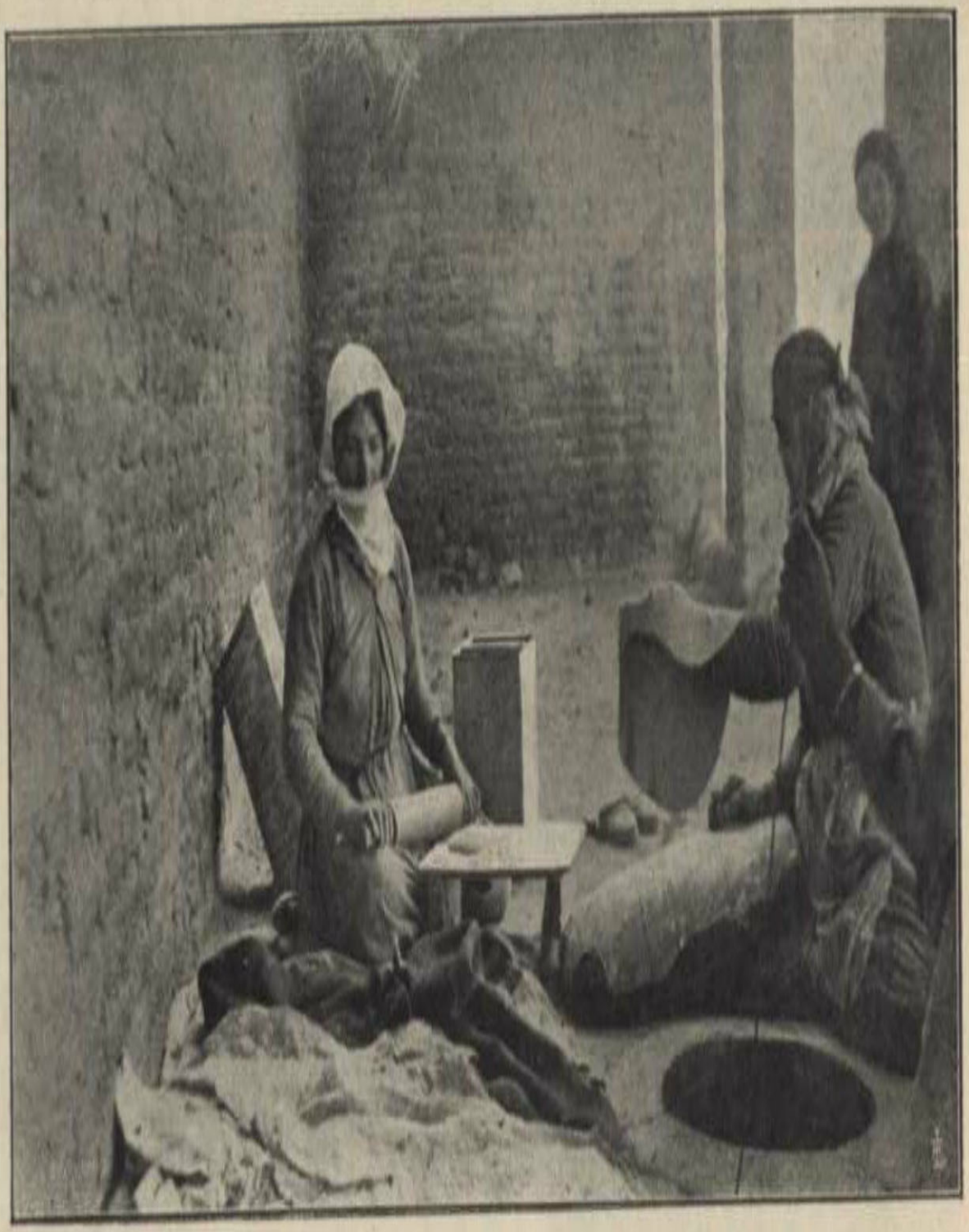
Ջղայնոտած ու յոգնած աճապարելի եկեղեցւոյ բուկը ու նաւոյ անզգալաբար, օ՜ֆ մը, բայ թուչնելով յուզմունքի կափարիչ եղող չրթունքներուս արանքէն, մայրս յուզուած մօտեցաւ և օ՜ֆ ընելուս պատճառը հաւկանալ ուզեց, չուզելով գժբախտ ծերուկի խոռվուած սիրտը աւելի ևս խռովել, կեղծիքի դիմեցի. յոգնեցայ մամա, յոգնեցայ. այս անտէր քաղաքը այնքան ատաք է որ, երկու քայլ առնես թէ չէ մարդուս հոգին կ՝ելլէ։

10.

ՍԱՆՏՐԵՐՈՒ ՋԱՐԻՓԸ

Մինչ մենք մայր ու որդի իրարու հետ այսպէս կը խօսէինք, ներս մտաւ Աւաչնորդարանի ծառան. ու նամակ մը երկարեց ինծի, արտորանօք բացի, «Այսօր երեկոյեան ժամը 6ին, ՕԹԷԼ ՄՕՏ եկէք, ձեզի հետ խօսելիք ունիմ։ (Մէյնարտ)»։ Շուարեցայ. Մէյնարտը Պէթլիհեմի Ամերիկեան նախկին միսիոնարն էր, բայց ես իրեն ոչ տեսած և ոչ ալ ծանօթացած էի, որ տեղէն կը ճանչնար զիս այս մարդը. և ինչ գործ ունէր հետս չգիտէի, այս անգամ ատրատիելի անհամբերութիւնը սկսաւ տանջել զիս, գրեթէ ամէն հինգ վայրկեան անգամ մը ձեռքս գրպանս կը տանէի ու ժամացոյցը կը նայէի, նոյն իսկ կը զայրանայի ալաքներու այնքան դանդաղ շարժուելուն վրայ, երբեմն ականջիս կը մօտեցնէի առուգելու համար թէ մի գուցէ կանոնաւոր

չ՚աշխատիր. ժամը 5ին ոտքի ելայ. և գացի Օթել Մօսը փնտռելու, վերջապէս գտայ, բայց ժամը 6ին քառորդ կ՚ուզէր, անհրաժեշտ էր քառորդ ժամ սպասել. պարտուտուած մի քանի անգամ շուկային երկայնքը չափեցի մինչև որ ժամը ուղիղ 6 եղաւ, երկչոտ քայլերով ներս մտայ. մի ընդարձակ և վերին աստիճանի մաքուր բակէ մը անցնելէ վերջ, որու մէջ կար նաև բազմատեսակ ծաղիկներով զարդարուած փոքրիկ ծաղկանոց մը, երկու արմաւենիներու հետ. մտայ սրահ մը, որու չորս կողմեր գանուած բաց դռներէն սրահի մէջ կը խուժէին ելեքտրական լոյսերու հեղեղներ, ճակատի երկու դռները ընդարձակ գետնափոր սրահներու կը պատկանէին, ուր ելեքտրական լոյսերու և հովհարներու բարձրացուցած զով չունչին տակ, մարմարեայ սեղաններու շուրջ հաւաքուած երջանիկ արարածներ կ՚ընթրէին ու կը զուարճախօսէին, ես շուարած էի և ուր գիմելս չգիտէի, մէկէն զգացի որ մէկը թևէս կը քաշէ. նայեցայ, ընկերներէս մէկն էր այն, Շատախցի Թովմաս Գալուստեանը. սովորական ձեռքի սեղմումներուն յաջորդեց մտերմական քաղցր խօսակցութիւն մը, որու ընթացքին հասկցայ թէ, մասըր Մէյնարտը այժմ կը գտնուի Պազուպայի քէմբը. ինքն է ինձի յանձնարարած Մէյնարտին. բուրդի գործարանին մէջ վաստհէլի մարդու մը պէտք կայ եղեր այդ մէկն ալ ես պիտի լինէի Ագնիւ մարդ, առանց իմ գիմումիս անգործ ըլլալս լսելով, ինձի գործ էր ճարած. մի քանի րոպէ վերջ նկատ Մէյնարտը, առաջարկեց իրենց գործի մէջ ծառայել, « Աշխատանքդ տեսնելէ վերջ կը պայմանաւորուինք » այս էր իրեն խօսքը. առանց երկար բարակ մտածելու համաձայնուեցայ և Թովմասը հետս վերցուցած վերադարձանք մեր բացօթեայ բնակարանը, ուր մինչև կէս գիշեր ինչեր ու նորէն խօսեցանք և ապա պառկեցանք քնա-

Դաղթական վասպուրականցիներու հաց եփելը Նահր-էլ-Օմարի մէջ

նալու։ Երկար առեն հրճուանքէս քունս չէր առներ, վերջապէս բախտի բերումով գործը ինծի գաած էր. ու ես գոհ ու երջանիկ խաղաղ քնոյ մէջ թաղուեցայ։

Կաթնավաճառի «Հալիպճօ» (կաթ) խոպոտ և այլանդակ ձայնով ըրած բացագանչութիւնը արթնցուց զիս քաղցր քունէս։ Հոկտ. 24ի արշալոյսը ողջունելու համար. հագուեցայ, արթնցաւ և Թոմմասը, հապճեպով թէյ մը խմելէ վերջ փողոց ելանք պտտելու, չմոռնալով անցքիններուն ձեռք բարեաւ ըսել, որովհետև Մէյնարտին առաւած խոստմանս համաձայն, այսօր Պագուպա մեկնելու էի. Թոմմասի հետ մի քանի տեղեր պտտելէ և իր հետաքրքրութեան բաւարարութիւն տալէ վերջ, 25 րուբլի դնելու առնարեր առած, կայարան գացի։ Կէս ժամուայ սպասումէ մը յետոյ չոգեկառք նստելու հրամանը արուեցաւ. Ամբար ժողովուրդը իրար հրելով հրմշտկելով վազեցին և սկսան տեղաւորուիլ։ Համալ, համալ, պոռացի մի քանի անգամ. բայց պատասխան առող չեղաւ, առիպուած ես սկսայ առնարերը փոխադրել։ Երբ փոխադրութեան գործը վերջացուցած ու նստած էի և գնացքն ալ սկսաւ շարժուիլ, ուշեցի առնալ թէ առնարերը լրիւ են թէ ոչ, անգամ մը համրեցի 23 եղաւ, աչքերուս չհաւատացի, դարձեալ համրեցի դարձեալ 23 եղաւ, գող առաւ ծունկերս, ինծի 25 առնար էր յանձնուած, ես երկու անգամ ես համրած էի ճիշտ ու ճիշտ 25 առնար էր, հիմա ինչո՞ւ 23 դարձաւ, կրկին համրեցի կրկին 23 եղաւ, մի գուցէ գողցնել առի, մոռացեր ես այլայլած ու չփոթած։ 10 անգամէն աւելի համրեցի և ամէն անգամին ալ 23 գուրս կուգար. չփոթութիւնս զարհուրանքի փոխուեցաւ, ինչ պիտի ըսէի, ինչ պատասխան պիտի տայի, առաջին անգամն է որ ինծի գործ կը յանձնէին և այն ալ այսպիսի փոքրիկ գործ մը, և չէի կարող կատարել, ալ

ինչ գաղափար պիտի կազմէին. ինչ համարում պիտի ունենային վրաս. թէ քանի տեղ գնացքը կանգ առաւ, քանի՛ ժամէն Պաղուպա հասաւ չգիտեմ. միայն որ-ոտասվոր ժխոր մը սթափեցուց զիս անդադար վիճակէս, աչքերս բացի, լայնատարած անապատի կուրծքին ուղ-ղաձիգ ու լայն փողոցներ միօրինակ ու ապիտակ կառու-ներով, վրանաքաղաքին մէջն էի արդէն. վար իջայ ծանօթ դիւղացիներ մօտեցան, օգնեցին ինձի, սան-տրեր վար առին և ուղղուեցանք Ամերիկացիներու վը-րաններ. որոնք հազիւ թէ քսան քայլ հեռու էին երկա-թուղագծէն. եթէ մայրս կամ Պաղտասէն երկաթուղին նստած տեսն էկը, որ ինձի տեսած էր, հիմա տեսնէր անտարակոյս պիտի զարմանար 4 ժամուան մէջ կրած այն հակայ փոփոխութեան համար. երկու տանարի կո-րուստը այնքան մաշած, այնքան տանջած էր ինձի որ անճանաչելի դարձած էի։ Տանտրերը տեղւոյն պաչտօ-նեային յանձնելէ վերջ, Մէյնարտի տուած յանձնա-րարագիրը քարդը ներկայացուցի մասըր Մկտաւուլին, որն կարդալէ վերջ՝ 25 տանտրերն ալ բերիր, հարցուց թուրքերէն լեզուով։ Տանտրերը բերի, բայց 23ը միայն։

— Ինչո՞ւ, երկուքը ինչ ըրիր.

— Կորսնցուցի.

— Կորսնցուցի՞ր, կրկնեց զարմացած։

— Այ՛, մինչև չոգեկառք փոխադրելս բաւական ժամանակ անցաւ ու գողցնել տուի Պաստւելին ժըպ-տեց, բայց այդ ժպիտը համակ թոյն ու հեգնանք երեցաւ ինձի, սիրտս խո՛ր, շո՛ւտ խոր խոցուեցաւ. չատ աւելի գոհ պիտի ձեայի եթէ այդ ժպիտն փոխարէն քիթս ջարդէր մը ու բարկութեան մը արժանանայի, այնքան զայրացայ, այնքան նուաստացած ու վիրաւո-րուած զգացի ինքզինքս որ քիչ մնաց «պաստւելի, պատրաստ եմ եղած վնասը հատուցանելու» ըսէի, բայց

վայրկենապէս խորհելով որ այդպիսի արտայայտութիւն մը թերեւս աւելի վատ տպաւորութիւն թողուր, լռեցի և բառականացայ ներողութիւն խնդրելով։

Երեկոյեան Պաղտասէն հասաւ և Թոմմասը. նա բուրդի գործի վերահսկիչն ու պատասխանատու գործակալն էր. իրեն յայտնեցի եղածը, ինծի հանդարտեցուց ըսելով. «Ոչինչ, տանք այդ տեսակ մանր մունր խնդիրներու կարեւորութիւն չեն տար», բայց ես չհանդարտեցայ, այս դէպքը պատճառ դարձաւ որ այս նոր գործը աչքիս սեւանայ և նոյն իսկ զզուելի դառնայ. 8 օր շարունակ մնացի. գործը առանձնեցի ու կատարեցի ալ ամենայն ձեռնհասութեամբ, բայց առնարերու խնդիրը սուր փուշի մը նման կը խոցոտէր սիրտս, ըսելով, փախիր, փախիր, այս գործը քեզ պէտք չէ, և իրաւ ալ Թոմմասի և միսիոնարութեան պնդումները պարապի եղան, պատրաստակելով ամսաթոշակի նուազութիւնը հրաժարեցայ. ի զուր կը համոզէր Պատուելին թէ, մեր պաշտօնէութեան մէջ ամենաբարձր թոշակը Թոմմասինն է և երկրորդը՝ քուկդ, ապահէ երկու ամիսէն կ'աւելցնենք, անօգուտ անցաւ, առնարերու դէպքը սիրտս պատեցուցած էր և գործը աչքիս՝ սեւցած։ Հոգեկան այս վիճակս կը շեշտուէր նաև այդ մի քանի օրուայ օդին վիճակէն ամպամած ու մռայլ երկնքէն անձրեւը անվերջանալի տարափով մը ցած կը թափուէր, աննկարագրելի ցեխ մը կը ծածկէր անապատը, ժողովուրդը 25 շունչ՝ մէկ վրանի տակ ոչխարներու նման իրարու վրայ լեցուած անձրեւէն չէր կարող տեղէն շարժուիլ. չէր կարող նոյն իսկ կերակուր եփել կամ թէյ մը տաքցնել։ Արշալոյսը դեռ չբացուած՝ գմռնն, գըմռնն, կը լսուէր չորս կողմէն, ու խեղճ ժողովուրդը առաթոպիկ, քուրջի կտոր մը գլխին ձգած, կը հաւաքուէր քէմրի կառավարչի վրանի առաջ անոր ցուցու-

ցած աշխատանքը կատարելու համար. թէև կատարելիք աշխատանքներն զարձեալ իրենց համար էր (քէմբի մէջ առուներ բանալ, ճամբաներ շտկել), այնու ամենայնիւ անձրևի տակ աշխատիլը եթէ նոյն իսկ հեղեղի նման ահի հռաչեղէր, զարձեալ հաճելի չէր, ու ժողովուրդը հանդարտ սրտով չպիտի աշխատէր։ Անձրևը, ցեխը, ժողովրդեան վիճակը, Անգլիացիներու գմաները միացած՝ կորսուած երկու տարիներու տոթած տպաւորութեան, Պապուպայի կեանքը դժոխքի վերածած էին աչքիս, ինծի այնպէս կուգար որ, կակորդէս բռնած կը խեղդին պիս, ուելի լաւ էր Պաղտատի մէջ անօթի թափառիլ, քան թէ հոս գանձի տիրանալ. ու այդ պատճառաւ ամենօրեայ դիմումներով ձանձրացուցի Միսիոնարները, որոնք այս անգամ ճարահատ ինծի երկաթուղի մտնելու արտօնութիւն հանեցին ու ճամբու գրին. «գնացքը զինուորականներուն էր յատկացուած, ժողովուրդը մտնելու թոյլտուութեամբ միայն կարող էր չոգեկառք նստիլ»։

Անգլիական կառավարութիւնն այնքան պարէն կուտար ժողովրդեան որ, անհնար էր ուտելով սպառել. մնացուանդ բրինձը, իւղն ու տուփով պատրաստի միսը. որոնցմէ ժողովուրդը համարեա թէ զզուած էր. և այդ իսկ պատճառաւ, այս երեք մթերքներու առատութեան ժամանակ միայն կը սիրէր քէմբի մէջ։ Միսիոնարներ իմ առաջ օրուան աշխատութեանս որպէս վարձք, վճարեցին 20 հնդկական ռուփի, ես ալ այդ գումարին 10 ռուփիով գնեցի 40 տուփ միս և 10 քիլօ ալ իւղ. ու Նոյեմբեր 3ին չոգեկառք նստայ դէպի Պաղտատ, երթևեկող երկրորդ անգամ Պապուպայի մէջ ապրելու և գործելու մասին չմտածել իսկ։ Չոգեկառքը սուլելով յառաջ շարժուեցաւ, երկար ժամանակ կը դիտէի մշուշի մէջ անհետացող վրանային քաղաքը, իր կուտակուած ցաւն ու

վիշտը այնքան համապատասխան էր իր այս կլիմային, որ սոխպուած էի պատահականութեան չվերապրել այս տարօրինակ դուգադիպութիւնը։ Երբ այլ ևս վրանաքաղաքը անբևեռութացած էր, իմ՛ր չունչ մը քաշեցի, չարագուշակ առնարերու բևռը կռնակէս ընկած էր, ևս թեթևցած էի և նոյն իսկ ուրախ։

Հասնելով Պաղատաի կայարանը, ձեռքով նշան ըրի բեռնակրի մը որ վազելով մօտեցաւ, ցոյց տուի իրեն բեռս, ու կռնակը վերցնելով փախստականի մը նման սկսայ արագ ու կասկածոտ քայլերով հեռանալ. ոստիկ կը վախնայի. որովհետև ինծի զգուշացուցած էին թէ, եթէ բռնուիս այդ մթերքներով, ալ չես կարող ազատուիլ, բանտն ու ծեծը անխուսափելի պիտի ըլլան. այդ իսկ պատճառաւ կ՛ուզէի վայրկեան մը առաջ հեռանալ այդ չարագուշակ տեղէն։ Գիտեմ օրինք էր, թէ իմ կասկածելի շարժ ու ձևերս մտահոգին զիս, մէկ ալ լսեցի ձայն մը, որ ետևէս կը պոռար, ետև դարձայ. բարձրահասակ անգլիացի ոստիկան մըն էր, դողը առաւ ծունկերս, բանտի ու ծեծի հեռապատկերը ցցուեցան աչքիս առջև, բուռ, քո բախտի հէրն անիծեմ ես, չընչացի կերկեր ձայնով մը ու ոստիկանին մօտեցայ, «բան, բան», ձայնեց մարդը հրամայական շեշտով մը, գրպանէս քաշեցի երկաթուղին նաեւու արտօնաթուղթը ու իրեն երկարցուցի, մարդը թուղթին վրայ նայեց թէ չէ առանց կարդալու գրպանը դրաւ, իսկ ինծի ձեռքով նշան ըրաւ որ մեկնիմ, ուրախութիւնս մեծ էր. գլուխը քար՝ այդ թղթին, պարապ տեղ այնքան վախցայ, մտմտացի ինքնիրենս ու մեծ պատուհասէ մը ազատուողի մը նման ուրախ, վազեցի բեռնակրիս հասնելու, որ հեռուն կեցած կը սպասէր։ Բեռնակիրը արաբերէն լեզուով մի ինչ որ հարցուփորձեր կ՛ընէր, առանց հասկանալու թէ ինչ էր իր ըսածը «քիլիսէթ էրմէն, քի-

լիակէթ էրմէն» (հայոց Եկեղեցին) պատասխանեցի ես, ձեռքով հասկցնելով թէ չուտ չուտ քալէ։

Քաղաք մտանք թէ չէ, տարօրինակ տեսարան մը պարզուեցաւ աչքիս, ամբողջ քաղաքը արտասովոր խըռնամքով մը դրօշազարդուած էր. իսկ փողոցներ լեցուած էին հակայական բազմութեամբ մը, այնպէս որ տեղ նետելու ըլլայիր գետին չէր երեւար. այս մարդկային հեղեղի մէջ աչքի կը զարնէին գոյնզգոյն հագուստներով, չարչաֆներով ու ակիներով զարդարուած կանայք, որոնք խմբերով կ'երթային ու կուգային. ինչ կար, ինչ էր այս ոճնական երեւոյթի պատճառը, չգիտէի, և ճիշդ խօսելով ժամանակ իսկ չունէի այդ մասին մտածելու. ամբողջ ուշադրութիւնս բեռնակրիս վրայ էր, որ առջեւս կ'երթար ու «պալէք, պալէք» (զգուշացիր, զգուշացիր) կը պոռար իր այլանդակ ձայնով։ Ժողովրդեան արտակարգ բազմութիւնը պատճառ կը դառնար որ երբեմն բաւական տարածութեամբ մը զատուիմ բեռնակրէն և նոյն իսկ աչքէս կորսնցնեմ. կը կասկածէի թէ մի գուցէ բեռնակիրը առիթէն օգտուելով կողմնակի փողոց մը մտնէ և աներեւութանայ իր հետ տանելով Պագուպայէն մեծ տանջանքով բերած բարիքս, որն մօտս ուրախացնելէն զատ, ամառուան մը՝ և թերեւս երկու, պաշար էր մեզ համար. պաշար մը, որ մեր վիճակին ենթարկուող մէկու մը համար չնչին բան մը չէր։ Վերջապէս հասանք Մէյտանի Ս. Աստուածածնին եկեղեցին, այսինքն մեր բնակարանը. մերոնք անձրեւէն պատսպարուելու համար քաշուած էին բակի մէկ անկիւն գտնուած փոքրիկ՝ բայց ծածկուած տեղ մը, այնպէս որ թէև բացօթեայ՝ բայց անձրեւէն մասամբ մը պաշտպանուած էին։ Մայրս դիս տեսնելուն պէս, անմիջապէս ոտքի ելաւ, ճակատս համբուրեց կարօտագին համբոյրով մը, կարծես թէ տասը տարուայ պանդխ-

Լուացք շաբ-իլ-Ազաի սկսվելը Նահր-էլ-օմար

առթիւնէ մը կը վերադառնայի։ Բնակիչին ճամբու դնելէ վերջ, ընկանք ընտանեկան անուշիկ խօսակցութեանց մէջ. պատմեցի գլխէս անցածը, առնարեւու պատմութիւնն ու Պագուպայի ժողովրդեան վիճակը, մայրս, որն կարծես թէ հապիւ գիս գտած էր «վայ քամ պախ անեմ էն պագուպանվէր ամերիկացու գըլխուն, էլ չեմ թողնիվոր էրթաս վոր կիանամ չիկ կտոր կտոր են արե». չէ մայրիկ ես ալ վճռեցի այլ ևս Պագուպա գործ գտնելու մասին չմտածել. վրայ տուի ես աշխատելով մայրիկս հանդարտեցնելէ։ Ապա հարցուցի քաղաքի դրօշակազարդելու պատճառն։ Հանդիսահանդէսին պատերազմը վերջացած ըլլալուն համար էր կազմակերպուած այս ուրախութիւնը, խեղճ ժողովուրդ. Պագուպայի անապատին մէջ կը տեսայէր անձրևէն, ցեխէն, լուր ունէր արդեօք այս ուրախ աւետիսէն։

Կարօտի խօսակցութեանց վերջ տալէ յետոյ, ընտանիքով փողոց ելանք պտտելու և մանաւանդ քաղաքի ուրախութեան, գոհ էի և ուրախ որ վերջապէս պատուած էի այդ Պագուպա կոչուած տանջարանէն, ու ինծի զգուանք առթող այս քաղաքը, այժմ հաճելի էր և նոյն իսկ գեղեցիկ...

11.

ԹԻԹԵՂԱԳՈՐԾՆԵՐ

Նոյեմբեր 4ի առշտոյը անձրևէն մաքրուած գով օդին հետ մէկտեղ, ինծի կը բերէր աշխոյժ մը ու զուարթութիւն։ Աբտաւոր հրճուանքի մէջ էր հոգիս, աչքիս կը պատկերանային Պագուպոյի վրաններըն ու անոնց տակ ապրող ժողովրդեան կեանքը ու դիս կը գոյն բաղդաւոր։ Մուշեղ Սրբազանի դիս Պագուսս փոխադրելու բարիքի արժէքը նոր կը գոյն. ու մինչև անգամ կ'ամչնայի, գայրացած ժամերուս, ինքնիրենս այդ մարդու հասցէին արտասանած նախատինքները վերյիշելով։ Իմ արամազրութեանս ձիշտ հակապատկերը կը ներկայացնէր եղբայրս, որու հիւանդութեան վերջին հետքերը անհետանալու վրայ էին արդէն, նա լուռ էր ու գլխահակ, մինչև իսկ իմ զուարթութիւնս ախորժելի չէր երևնար իրեն. գոյով այդ, Հայկ, ել չուկան պատրաստ ելնենք առաջարկեցի ես ու զուրս ելանք։ Երբ արդէն չուկան էինք ու ընտանեկան ունկնդրող ականջներէ հեռու, քաղցրութեամբ մը բռնեցի եղբօրս ձեռքը ու հարցուցի, ինչո՞ւ ախուր ես, հոգիս, ինչ ունիս.

— Տխրութեանս պատճառը մեր ողջմիտի վիճակն է, ինչ պիտի ընենք։

— Տժգոհ ես, որ Պագուպա չմնացի, ինծի շատ ծանր եկաւ, բայց եթէ կ'ուզես կը մեկնիմ դարձեալ.

— Ո՛չ, ո՛չ, Պագուպա մեկնելդ չեմ ուզեր. ես ուրիշ ծրագիր մը ունիմ, բայց կը վախնամ յայտնել.

Ի՞նչ կայ վախնալու, յայտնէ, եթէ նպատակայարմար է և ձեռնտու ընդ առաջ կ'երթամ։

— 1910 թուին երբ ես Վանի Ամերիկեան դպրոցն ուսանող էի, մեր դպրոցին կից կային նաև արհեստանոցներու բաժիններ, ուր կը յաճախէին մեր մեծ ընկերներ արհեստ սովրելու համար, ես թէև փոքրիկ էի և արտօնուած չէի արհեստանոցին հետևելու, բայց թիթեղագործութեան մէջ ունէի, այնպէս որ երբեմն երբեմն, թիթեղագործական բաժին կը մտնէի, ու կը դիտէի անոնց աշխատանքը. ու չնայած որ վարպետը երեք չորս անգամ ատաք երկաթով ձեռքերս այրեց, այսու ամենայնիւ ես վազ չանցայ և սորվեցայ փոքրիկ ջրի բաժակներ շինել, որոնք կը ծախէի ընկերներուս 5 փարայի, ինչ կը խորհիս, եթէ թիթեղագործութեան վերաբերեալ գործիքներ գնենք, խանութ մը բանանք. կամաց կամաց չի՞մ կրնար յառաջադիմել, հոս կը նայիմ որ թիթեղէ փոքրիկ քարիւղի ճրագներ շատ կը ապառնին, ես ամենայն դիւրութեամբ կարող եմ անոնցմէ շինել, աշակերտի ալ պէտք չենք ունենար, դուն փուքը կը փչես, ես ալ կը շինեմ, լմնցաւ գնաց. այսպէսով կը յուսամ որ մի կերպ հացի դրամ կը ճարենք, ինչ արած մուրացկանութենէն աւելի պատուաւոր միջոց է։

Ցուզուած էի, մեծը ես էի, ընտանիքի հոգը իմ վրիս ծանրանալու էր, մինչ եղբայրս կը տառապէր այդ հոգով. ուզեցի դրկել. կուրծքիս սեղմել ու երկար, շատ երկար համբուրել իր նուրբ և հիւանդութեան պատճառաւ դեռ գունատ շրթունքները, որոնց արանքէն հատիկ հատիկ դուրս կ'ելլէին ընտանիքի հոգով ծանրաբեռն՝ իր հոգւոյն անթժութիւնը մատնանշող խօսքերը. բայց չուկայի մէջ էինք և բազմութիւնը արգելք կ'ըլլար այդ փափաքիս իրագործման, առանց երկար բարակ խորհելու «լաւ, թող քու կամքդ ըլլայ, հոս արտոնու-

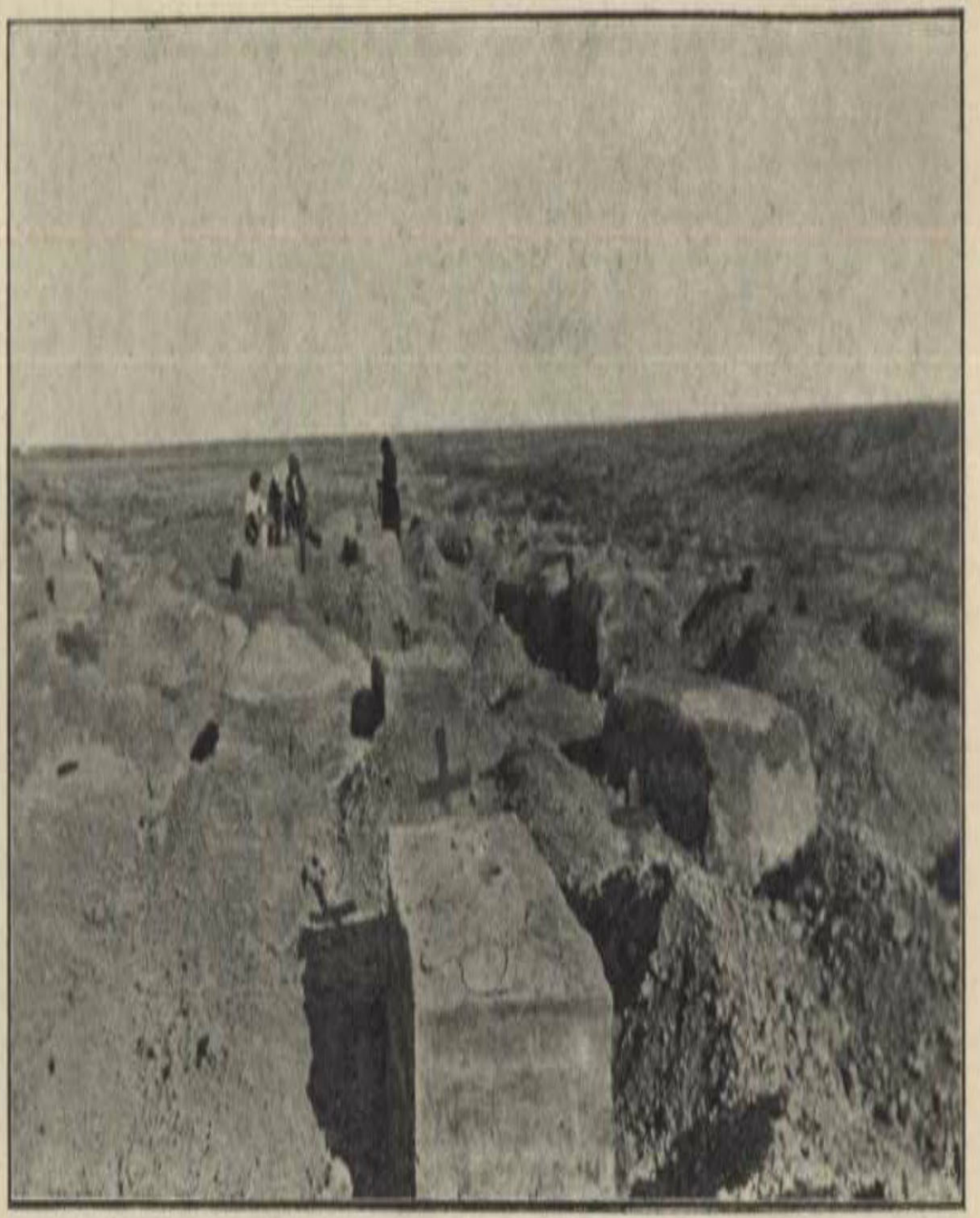
*թեան բան մը չկայ և ոչ ալ անպատուութեան, աշխատանքին անպատիւը չկայ. ես այս րոպէիս 7 ռուբի ունիմ գրպանս, ճիշտ հիմա չուկան իջնենք և գնենք մի քանի գործիքներ, որքան որ կարելի է գնել այս 7 ռուբիով. միացեալն ալ վաղը կու գանք կը գնենք. այդ ալ կը փորձենք, թերևս այս անգամ բախտը ժպտի և մենք հնարաւորութիւն ունենանք պատուաւոր կերպով մեր ապրուստը ճարել։ Եղբօրս տխրութիւնը ուրախութեան փոխուեցաւ, «երթանք, ես ալ մի քանի ռուբի ունիմ գովս. որքան չուտ այնքան լաւ»։ Վճիռը արուած էր արդէն, և մենք սկսանք փնտռել գործիքներ, որոցմէ մի քանի հատ գնելով տուն վերադարձանք։ Մայրս այս գործիքներու ինչ բանի ծառայելը և ինչ նպատակի համար գնուած լինելը հասկանալով, տխրեցաւ, ու արցունքի երկու խոշոր կաթիլներ սահեցան իր գունատ այտերէն փայլուն ու խոնաւ հետք մը բանալով իր գառամած այտերուն վրայ։ Երկու եղբայր մայրիկիս աջ ու ձախ կողմերը նստած, կ'աշխատէինք մխիթարել զինք, աւելցնելով որ, ասիկայ անպատուութիւն չբերեր մեզ, ժամանակը կը տեսնէ, մենք մեղաւոր չենք։

Նոյեմբ. 5 ի արշալոյսը դիմաւորեցինք մեր ծրագրին մէջ հաստատ ու վճռական. անհրաժեշտ էր ձեռացած գործիքներն ևս գնել, ուստի մայրիկին յայտնեցինք որ դրամ տրամադրէ։ Մինչ մայրիկս կը պատրաստուէր մեր առաջարկին բաւարարութիւն տալ, մէջտեղ նետուեցաւ կինս և իր արծաթէ գօտին, որ իր նշանաւոր յիշատակն էր, մեր առջև դրաւ բանելով, կանանց ականջն և արծաթեղէն զարդերը, այրերու նեղ օրուան դրամատուններն են, քանի որ արտասովոր գործի մը պիտի ձեռնարկէք, արտասովոր ալ դրամագլուխ է պէտք, չեմ ուզեր որ ուրիշ դրամ յատկացնէք այդ գործին, հոս այս գօտիին լաւ գին կուտան. ես հար-

ցուցած եմ. տարէք այս գոտին, ծախեցէք. և ըրէք ձեզ դրամագլուխ, երբոր նորէն հասնինք այն օրերուն, որ ինձի արծաթ գոտի կապել յարմարի, այն ատեն նորէն կը գնէք։ Եւ, մանաւանդ եղբայրս, հիացած էինք այս կնոջ զոհաբերող հոգւոյն բարձրութեան վրայ, զարգացած ալ չէր որ հասկանալի դառնայ իր այս գաղտնութիւնը, աչքերս լեցուեցան, նոր գգացի այն ահաւոր կացութիւնը, որուն ենթարկուած էինք, մեր տարագրութեան պատճառաւ, կնոջս զոհաբերութեան պարտաւորակամութիւնը և մեր հանդէպ տածած իր սէրը, պատած էին աչքիս առջև պարզուող վարագոյրը, ես այժմ աւելի լաւ և աւելի յստակ կը տեսնէի մեր դրութեան ծանրութիւնը, նոր կը խորհէի որ, եթէ այս դրութիւնը շարունակուի և մենք ծախանք մինչև մեր վերջին կոպէկը, ինչ պիտի ըլլար մեր դրութիւնը։ Ա՛չ մայրս և ա՛չ ալ եղբայրս կ՚ուզէին համաձայնիլ կնոջս առաջարկին, մեր ընտանեկան կեանքի մէջ չտեսնուած երևոյթ մըն էր այս, «չէ, չեմ ընդունիր, դեռ, փառք Աստուծոյ, չենք հասած այն աստիճանին որ ես իմ ջահէլիս սիրտը կոտրեմ, անոր զարդերը ծախելով» կը կրկնէր մայրս, իսկ կինս կը պնդէր թէ ինք ատոնիկ պիտի վշտանայ, եթէ իր խնդրանքը մերժուի, «իմ սիրտս չի կոտրիր. եթէ ես զարդի սէր ունենայի, ինքս չէի առաջարկեր, ընդհակառակն ես ինձի օտար պիտի դգամ եթէ առաջարկս մերժուի. ես ալ այս ընտանիքի անդամ եմ, իմ ալ զոհողութեանս բաժինը կ՚ուզեմ բերել, որպէս յիշատակ այս չարաղուշակ օրերուն»։ Ընդդիմանալ կարելի չէր, ատի գոտին և եղբօրս թևէն քաշելով դուրս ելայ, ծածկելու համար յուզմունքի սև արցունքներս, որոնք սկսան դուրս խուժել պիրենք պատապարող աղբիւրակներէն։

Շուկան դուրս գալէ վերջ, դեռ բաւական ժամանակ ևս պէտք ունեցայ մինչև որ կարողացայ եղբօրս հաշտեցնել գօտին ծախելու մտքին հետ. երեք չորս ժամ այս ու այն խանութպանին ցուցնելէ վերջ, վերջապէս յաջողեցանք 85 հնդկական ռուփիի ծախել, գին մը, որ իր առած գնի կրկնապատիկն էր գրեթէ, եղբայրս այս անգամ մի քիչ հանդարտեցաւ, խորհելով որ 3 ոսկիի գնած էինք Վանի մէջ, վեց ոսկիի ծախեցինք Պաղտատի մէջ, հոգ չէ այս անգամ 10 ոսկի արժողութեամբ ոսկեղէն զարդ մը կը գնենք իրեն, բաւ մտածկոտ։ Ապա գործիքները ամբողջապէս գընեցինք ու տուն վերադարձանք. կինս երբ լսեց 85 ռուփիի ծախած էինք իր գօտին, այնքան ուրախացաւ, որ եթէ իրեն թանկարժէք զարդ մը բերէինք, հաւանաբար այնքան չուրախանար։

Մեր բնակած եկեղեցւոյ շուկայի մէջ փոքրիկ խանութ մը վարձել յաջողեցանք, ուրախ էինք, խանութ բանալու գործը յաջող կ'երթար, սակայն ուրիշ գաղափար մը ևս յղացանք, քանի որ մանաւանդ խանութի տէր եղանք, եթէ թիթեղագործութեան հետ զուգընթաց յաջողինք նաև քարիւղ ծախել, անշուշտ աւելի լաւ կ'ըլլար, ուստի այս անգամ խանութը կարգի ձըդելու, թիթեղ, ածուխ և այս կարգի նիւթերու գնումը եղբօրս թողլով, ես քարիւղ ծախելու արտօնութիւն ձեռք ձգելու եռեւէ եղայ, բայց Պաղտատի մէջ քարիւղ ծախելու արտօնութիւն ձեռք բերելը իմ կարծածէս շատ աւելի դժուար էր. ու չնայած որ երեք օր շարունակ քաղաքապետարանի դռները մաշեցուցի՝ որ քարիւղ տալու արտօնութեան պաշտօնատեղին էր, անհնար եղաւ արտօնութիւն առանալ, տեսնելով որ բախտս չժպտեցաւ, ձեռք քաշեցինք քարիւղ ծախելէն և ուշադրութիւննիս կեդրոնացուցինք թիթեղագործութեան վրայ։

Նահր-էլ-Օմարի գերեզմանոցը ուր մինչև 1922 յունուար 24ը 1105 մահկանացու թաղուեցան

Արդէն խանութը կազմ և պատրաստ էր, ես նըստած փոքրիկ կրակարանին առջև ձեռքիս փքոցովը կրակ կ'արծարծէի ու հէվեաներ (լէհիմի գործիք) կը ստացընէի, մինչ եղբայրս թխթեղներ կը ձևէր ջրի բաժակներու և քարիւղի ճրագներու համար. մինչև երեկոյ աշխատեցանք, մէկ ճրագ և 5 ջրի բաժակ շինեցինք, բայց ոչ ջրի բաժակներուն, ոչ ճրագին և ոչ նոյնիսկ մեր խանութին մօտիկցող եղաւ, ասկէ զատ, մէկ ուրիշ ածուխ այրեցինք, չհաշուած թխթեղը, լէհիմը և միւս ծախքեր. մինչդեռ մեր շինած ապրանքը եթէ ծախուէր ալ, հազիւ թէ կէս ուրիշի արժէր, այնուամենայնիւ յուսահատած չէինք, նախ որ եղբայրս ժամանակի կը կարօտէր պէտք եղածին պէս արագ ու կանոնաւոր շինելու համար և երկրորդ՝ գործի սկզբնաւորութիւն էր. ուրիշն յուսահատելու չէր, անշուշտ յաճախորդ պիտի ճարուէր, միայն անհրաժեշտ էր անվհատ աշխատիլ և շնորհքով իրեր պատրաստել։ Կէս օրուան ճաշին խանութը գոցելով եկեղեցի գացինք ճաշելու, մեր ձեռքերն ու դէմքերը մրոտած էին, ջուր առնինք լուացուելու և ուրախ սրտմտրութեամբ կը մտքրէինք ածուխի թողուցած սեւուիկ հետքերը, երբ մանկահասակ կին մը ներս մտաւ թրքական շորշաֆի մէջ պլլուած, մենք նախ Թուրք կամ Պրաբ կարծեցինք, բայց նա դէմքը բանալով հայերէն լեզուով բարեւեց մեզ և թեւի տակի կապոցը պատին տակ դնելով անշարժ կանգնեցաւ։ Հետաքրքրուած մօտեցայ և իր ով լինելը հարցուցի. ես հայ եմ, Պրուսայի կողմերէն, Մուսուլ Թուրք ամիկանի մը հետ կ'ապրէի, նա երէկ տեղս եկաւ, ինծի ալ հետը բերաւ, հոս հասնելուն, երբ լսեց թէ, որու քով որ հայ կին գտնուի և կառավարութիւնը իմանայ, պիտի պատժէ, դիս դուրս հանեց, ես ալ եկայ հոս և ինչ ընելիքս չգիտեմ։

Շուարած էի, տառապած ցեղի մը մարմնացած վիշտն էր աչքիս առաջ, ու արդահատելով իր վիճակին. եկուր քոյրիկ, եկուր միասին ճաշենք, ըսի, ես քեզ Սրբազանին կը տանիմ, նա պէտք եղածն կը անօրինէ. ու յառաջացայ դէպի սեղանը, որն լաթի կտոր մ'էր սալայատակի վրայ տարածուած։ Նորեկ կինը առանց մերժելոյ մեզ հետ ճաշել, չնորհակալ եմ, նոր ճաշեցի, ես եկեղեցին պիտի մտնեմ աղօթելու, դուք ճաշեցէք միասին կ'երթանք։ Ես սկսայ ճաշել, բայց վրէժի զգացումն կը կրծէր հոգիս. բա՜յց... բայց ինչ արած, ես ալ անզօր էի ու ակար. նոյն իսկ այդ բարբարոս ցեղէն հալածական ընկած էի այս հեռաւոր անկիւններ ու կը տառապէի։ Ճաշս վերջացուցի, սիկար մը ևս ծխեցի, բայց աղօթող կինը եկեղեցիէն դեռ դուրս չ'էր ելած, հեռաքրքրուած մտեցայ պատուհանին, կինը չոքած խորանին առաջ, ձեռքը երկինք տարածած, իր յորդահոս արտասուաց աղի չիթերովը կ'ողողէր սառն ու անկարեկիր եկեղեցւոյ նոյնքան սառն ու անտարբեր սալայատակը։ Խեղճ կին, երևի հայկական եկեղեցւոյ վեհութիւնը վերյիշել տուած էր իրեն իր կորսնցուցած պատիւն ու սիրելիները, վերյիշել տուած էր իր հայրենիքն ու հայրենական օճախը, որոնք երազի մը նման ցնդելով, գինք հասցուցած էին այս արդահատելի վիճակին, յափշտակուած էր և կուլար, կը զգայի որ կը տառապէր, կը զգայի որ կանանց փափուկ սիրտը երբ փոթորկի, քիչ մը զժուար կը խաղաղի, այսպէս կը խորհէի ես ու չ'ուզելով իր տանջանքը երկարել, իր արբազան աղօթքն ևս խանգարելու յանդգնութիւնն ունեցայ, ծեծեցի պատուհանի ապակին, կինը նախ չլսեց, բայց երբ երկրորդեցի ու երրորդեցի, դարձաւ ինծի նայեցաւ. ձեռքով նշան ըրի որ եկուր, վեր ելաւ տեղէն և չնայած իր արցունքնե-

բան, որոնք չկրեմ հաւատացեալներու միայն յատուկ են, առանց համբուրելու, որոնց համար որոց համարուող խորանը, դուրս ելաւ.

— Հայրենիքէդ դուրս ելնելուդ ատկի՞ն էիր, թէ օրիորդ.

— Տիկին էի.

— Երեխաներ ունէիր.

— Այո՛, երկու հատ։

— Ի՞նչ եղան.

— Մարդս սպաննեցին, իսկ երեխաներս մեռան։

Ան չուզեցի երկարել, արցունքները, որ հեղեղի նման դեռ երկու բոպէ առաջ կը վազէին իր աչքերէն, անդադար չէին, անոնք կորսուած սիրելիներու յիշատակին նուիրուած ազնիւ ոգիներու բաղմալեզու արտայայտիչներն էին, ու ամբողջ հոգւով ցաւեցայ այդ դժբախտ կնոջ վրայ։

Մենք տակաւին այս խօսակցութեան մէջ էինք, երբ եկեղեցւոյ դռնէն ներս մտաւ երիտասարդ սեւազգեստ կարճլիկ Թիւրք մը, կինը զայն նկատելուն սիրտը դող ելած պատին տակ կծկուեցաւ, գոյն և արդահատանք՝ որոց անձնատուր եղած էի կնոջ պատմութիւնը ունկնդրելով, վայրագ կատաղութեան մը փոխուեցան, անդադար Թիւրքը առանց մեր ներկայութիւնը հաշուի առնելու փորձեց կնոջ մօտենալ խօսելու համար, մեքենաբար ձեռքս ճաքէթիս տակ տարի և սկսայ բան մը փնտռել հոն, բայց ա՜ւաղ, չկար. պայմանները այնպէս մը բերած էին, որ մէջքս կը պրկուէր իր հաւատարիմ բարեկամէն. եղբայրս ինծմէ առնլի տաքարիւն, չկարողանալով ինքզինք զսպել, Թիւրքին վրայ վազեց և «ձէ՛ հէննէմ օլ պուրատան, պիր տաշա ալէնի պուրատա կէօմէյէլիմ» (կորսուիր տակէ մէկ ալ քեզ հոս չտեսնենք) ըսելով քեւէն բռնեց ու դուրս

չպրտեց, ապա առաջիկ գայրացած դուրս ելաւ, գնաց խանութ։ Կինը դէմքը թաչկինակի մէջ ծածկած եղկելւիօրէն կը հեծկլտար, ինքզինքս ժողվեցի, յետոյ կնոջ մօտեցայ ու ըսի, վերցուր կապոցդ, Սրբազանին երթանք, ուշ է, ես գործ ունիմ։ Կինը լուռ ու հնազանդ չարչաֆը գլխին ձգեց, կապոցը առաւ, ու ճամբայ ելանք։ Կինը առաջնորդարանին դրան վրայ կանգնեցնելով ես ներս մտայ և եղելութիւնը պատմեցի Սրբազանին։

Վարանոտ քայլերով խանութս վերադարձայ, բայց սիրտս այնքան յուզուած էր որ, ձեռքերս չէին չարժեր թէև, բայց վերցուցի փքոցը և սկայ ամենայն հանդարտութեամբ կրակ արծարծել փուշի մէջ ծածկելով այն գլուխը՝ որ դեռ թիթեղագործութենէ դատ ոչ մի գիտէր ինչեր պիտի ուներէր։

Նոյեմբ. 11ը հրճուանքի օր էր Ալէյիֆի սրբանոցի սրբերու համար. իսկ տեղուոյն և հոգեկան տուռապանքի օր՝ ինծի համար։ Տիգրիսի ափին խարխափած նաւը իր գրկին մէջ կ՚ընդունէր 600 մանչերէ, կիներէ և աղջիկներէ կազմուած խումբ մը, Սրբազանը Տօքթէօր Լևիին չկարողանալով խօսք հասկցնել, ամէն ջանք ի գործ դրած էր որ սրբերը գոնէ ելլէին անոր իրաւասութենէն, գրած էր Եգիպտոս և յանձնած էր իր ծրագիրը գործադրել տալ և ահա այսօր սրբերը նաւ կը դնէր Եգիպտոս ուղարկելու։ Նաւամատոյց կանգնած, ակնապարար կը դիտէի փոքրիկներու ուրախ ու արագ տեղաւորուիլը նաւի մէջ, ու ինքնիրենս կ՚ըսէի, վա՛յ անգութ Սրբազան, երէկ իր խոստման մէջ հաւատարիմ մնար, ես ալ հիմա նաւը կը մտնէի։ Սրբերը բոլոր տեղաւորուած էին, համրեցին նաև նաւորդները, 12 հոգի պակաս էր 600 թիւը լրացնելու համար. արձանագրուած էին, բայց վերջի պահուն չէին եկած,

Սրբազանը գիս քովը կանչեց «եթէ կ՚ուզէք բերէք ձերայիններըը և նաւը նստեցէք»։ Միտս դողաց, հա՛ գիս թէ երկու քայլ առած էի, նաւը սուլեց և յառաջ չարժեցաւ, ես դարձայ ու վշտացած սրտով դիտեցի հեռացող նաւը, նա կը թնդար փոքրիկներու ուրախ և լիակոկորդ երգերէն. վերջին յոյսն ալ կորած էր, մեզ կը ձեար ամրողջապէս նուիրուիլ թիթեղագործութեան։ Տուն դարձանք և ամրողջ օր ծեացինք այդ ապաւորութեան տակ. ու կիրակին որ Հանգստեան օրն էր, մեզի համար տառապանքի օր դարձաւ։

Ընդհանրացած ասացուածք մըն է թէ «յարատևութիւնը յաղթութիւն կ՚ապահովէ». նոյնքան և թերևս աւելի ընդհանրացած է «ժեսոի կէս ճանապարհէն ես դառնալը չահ է». միամեայ թիթեղագործութենէ յետոյ, այս երկու ասացուածքները իրենց փիլիսոփայական խորութեամբ ցցուեցան մեր առջև, երկընտրանքի մը առջև դնելով մեզ, միամեայ հաշիւները քննելով, տեսանք որ փոխանակ չահի, քառասուն Ռուսի ես ժեսս ըրած էինք, մի ամիս պետնալով մէկտեղ թէ ժեսս կ՚ընէինք, անվհատ չարունակած էինք, հաւատս ընծայելով առաջին ասացուածքին, բայց փորձը ցոյց կուտար որ, չատ ճշմարիտ և չատ պերճախօս այս առակը, իր խորունկ փիլիսոփայութեամբ մէկտեղ, ամէն տեղ պիտանի չէր դառնար. ընդհակառակն կեանքի մէջ հակադիւռ չեն և այնպիսի պարագաներ, երբ երկրորդ ասացուածքը աւելի ճիշտ և աւելի օգտակար է, թերևս առաջին ասացուածքը մեզ համար որոշ արժէք ունենար, եթէ այդ յարատևութեան ընթացքին մենք մեր գլուխ պահելու հոգւով ծանրաբեռնուած չըլլայինք. այժմ գործի մը մէջ յարատևելով անոր վերջնական բարիքը վայելելու չէինք կարող սպասել, մեզ անհրաժեշտ էր գործ մը, որով կարողանայինք առօրեայ

ապրուստնիս հարկել, մենք այժմ յարատևել կարողանալու համար, այդ սեռակ գործի մը պէտք ունէինք։ Այլ ևս այս գործը չէինք կրնար շարունակել, ահա մեր երկու եղբօր խորհրդակցութեան հետևանքն ու եզրակացութիւնը։ Մի ամիս երկու մարդ առաւօտ մինչև երեկոյ, նոյն իսկ գիշերներ աշխատելով մէկտեղ, 40 ռուբլի ալ վաստով կը մնայինք, և այս տարաբախտ իրողութիւնը այնքան ազդեց մեր վրայ, այնքան քայքայեց մեր ջղերը, այնքան յուսահատեցուց, որ այլ ևս իրարու հետ խօսելու իսկ սիրտ չունեցանք. և մեզմէ ամէն մէկս մէկ կողմ քաշուած քնացանք։

Առաւօտ էր, հազար ու մէկ գիշերներու որոնք եղող այս հէքիաթային աշխարհի երբեմնի փառաչեղ մայրաքաղաքի երկինքը, ծածկուած էր թանձր ու սև ամպերով, որոցմէ չարագուշակ շշշիւոցով մը կը թափուէր անձրևի տարափ մը, ապառնալով աւելի և աւելի սաստկանալ։ Անհանգիստ քունէս արթնցայ. հոգևկան տանջանքներն քնոյ մէջն իսկ պիս հանգիստ չթողնել որոշած ըլլալով, իրենց ճիւաղային երապներով, այնքան տանջած էին պիս որ, երբ հայելին նայեցայ առաւօտեցայ, արտասովոր գալկութիւն մը իջած էր այտերուս ու ճակատիս կնճիռները բազմացած... յուսահատութենէ յառաջացած տխրութեանն այնքան տարօրինակօրէն կը զուգադիպէր այս առաւօտեան մաքրութիւնը, որ ես այս հոգևկան տանջանքներուս մէջն իսկ, ինքնիրենս հարց տուի. մի՞թէ երկինքը վշտիս գիտակցութենէն յուզուած ինձ հետ ժպրաղդութիւնս կ'ողբայ, մի գուցէ ճիշտ ըլլայ այն առասպելը, որով բանաստեղծներ կը սիրեն պատմել սիրտ մը գետեղել այդ անհուն կապոյտին խորքը, որն երբեմն երբեմն, ի տես մարդկային թշուառութեան կը պաժուի, կը յուզուի, կը սգայ, ձայնակից ու մասնակից կը լինի մեզ ու ամբողջ

կերտուած. բայց երկաթէն ու պողպատէն աւելի դիմացկուն սա մարդ ըսուած աներես արարածին։ Ու յամչցուած, օդի ախորժելէ աւելի յուզուած, ակնապիշ կը դիտէի դուրսը ու կ'անկնդրէի անձրեւի վայրէջքին։ Աչքս այդ անվերջանալի կաթիլներուն ուղղած, կ'ուզէի գիտնալ թէ արդեօք այդպէ՞ս է, արդեօք վշտիս մասնակցող երկնքի յուզմունքի արտայայտիչները եղող կաթիլնե՞րն են սոսկ, և եթէ ճշմարիտ այդպէս էր, որքա՜ն մեծ որքան բարի էր անհատի մը ձգձիմ վշտի համար այսքան առատ արցունք թափող սիրտը, որքա՜ն կը փափաքէի տեսնել զինք...։ Ու այսպէս մտածումներով շրջապատուած, առեղծուածը լուծելու մտմտալէն բռնուած, կը դիտէի անձրեւի տարափը, որն անտարբեր իմ հոգեկան փոթորկոտ վիճակէն, կը շարունակէր իր միօրինակ ու մելամաղձոտ վայրէջքը, ը՜շ... ը՜շ... ը՜շ...։

Մարդ էակը, նոյն իսկ իր ամենայուսահատ վայրկեաններուն, երբ ամբողջապէս անձնատուր կ'ըլլայ մտապարար երեւակայութեան, ուզեղի այդ գերպզբաղուած վայրկեաններուն, երբեմն բախտ կ'ունենայ ունենալու այնպիսի ակառնջներ մը, որոց լոզութեան անհասկանալի չեն մնար նոյն իսկ տարերքներու աղմուկները, այդ այն երջանիկ րոպէներն են, երբ դէմդ պտնուած չնչաւոր թէ անչունչ ամէն իր, ամէն առարկայ, ամէն կենդանի բլուրիւլ գարձած, կը խօսին հետդ. կը բռնեն գաղտնիքներ, յափշտակելով էութիւնդ, վայրկեաններ մը՝ ուր մարդը գերմարդու կը վերածուի. կը գառնայ հարազատ պատկերը իր առեղծիչին, անոր նման արարիչ, արարիս, ամենագէտ ու բախտաւո՜ր...։ Այդ րոպէներուն, մարդկային չունչը տեղի կու տայ աստուածային չնչին, որն երեւան կու գայ իր Աստուածային գործարանքներով, Աստուածային

իմացականութեամբ։ Ահա այդ գերբնական բոպէի վա-
յելքը ունեցայ ես այդ օրը. այդ մեծ օրը... բայց այդ
աստուածային արտօնութիւնն ես չպատանց
դիս իմ մտահոգութենէս...։ Առանց հարցնելու, կեն-
դանի արձանի մը կատարեալ երևոյթով, ձեռքերս
ծունկերուս կը շարունակէի դիտել ահաւոր խորհրդա-
ւորութիւն մը պարտկող անձրևի կաթիլները. երբ
գիտցի որ ականջիս կափարիչը կը բարձրանար, կը բա-
ցուէր և ես կը լսէի կը հասկնայի կաթիլներու մրմունջ-
ները։ Պահ մը առաջ այդ կաթիլներու միօրինակ ու
անխնամ վշոցը, իր ազատորի արտաքինէն չափելով,
յուզմունքի ու վշտակցութեան, գութի ու կարեկցու-
թեան, ամենատկնիւ ու ամենագգայուն հոգիի մը
նուիրական փշրանքները ըլլալ կ՚ենթադրէի, փշրանք-
ներ՝ որոնք այնքան նուրբ, այնքան բարի, այնքան
գգայուն էին որ, ուրիշներուն կրած վշտէն իսկ ազ-
դուած՝ կը փշրուէին, կը ծխրէին, կը հալէին ու վար
կը կաթկթէին։ Այդպէս էր իմ ազատութիւնս, այդ-
պէս կ՚ենթադրէի ես, այդպէս կը հաւատայի ես։ Բայց
ահա ականջիս կափարիչը վերցուած էր, ես այժմ կը
լսէի, կաթիլներու բիւրաւոր լեզուներէն ցտակուող
խօսքերը, կը հասկնայի... որքան հեռու էին անոնք
ենթադրութենէս, որքան անզօր էին իմ մարդկային
ականջներս, որքան թոյլ էր իմ մարդկային ուղեղ՝
ըմբռնելու բնութեան գործը, հասկանալու աստուած-
ներուն միայն հասկանալի առանց լեզուները։ Ու իմ
վրայ այնքան մեայլ ազատութիւն գործող այդ մի-
օրինակ վշոցը ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ՝ հրեշտակներուն
վայել քաղցրաբարբառ մի երաժշտութիւն, համակ սէր
ու աշխատանք, կեանք ու կենդանութիւն, կամքի ու
յարատևութեան ներբող, ես կը լսէի թէ անոնք որքան
դիտավցած էին երկրագործի սերմանած հունտերու սի-

բով. որոց անդրանիկ ծիլերու կուսական առաջին համբոյրի մեղրածոր համոյքը վայելելու կը փութային հապճեպով. ես կ'ունկնդրէի նաև նորաթոդրոջ ծիլերու հետ փոխանակած իրենց ջերմաջերմ համբոյրներու պչպչոցները, և տարփածուի մը նախանձն իր այլանդակ կռռոչները կը ցցէր արեւս դուրս, ու ես այդ վշտիս ցաւակից համարած կաթիլներուն դառնալով չընկճէի. — մինչ այս առիճան խաթուած եմ ես, մինչ դուք անառարեր էք դէպի իմ ցաւը...: Բայց զարհուրելով, և մի և նոյն անգամ կատաղութեամբ պիտեցի այդ անհամար կաթիլներու անհամար աչուխիներ, որոնք ինծի դարձուցին իրենց արհամարհոտ ակնարկները ու բոլոր մէկէն խնդուժերես պատասխանեցին. ապո՜ւշ... ապո՜ւշ...: Անիրաւ կուռ էր, երակներս կը պայթէին ու ես կը զգայի որ ուղեղս կը ճգնէր խորտակել զինք շրջապատող ոսկորեայ բանտը ու վե՜ր վե՜ր բարձրանալ, փախչի՜լ... կարծես կը զարհուրէր իր ապիտութենէն, կ'ամչնար, կը փախչէր ինքզինք թագցնելու մոռացութեամբ: Ապո՜ւշ... կեանքը գործ կը պահանջէ և ոչ թէ յուսահատութիւն. բնութիւնը ողբալուն անժանօթ է. ողբալ մարդ կոչուած տակաւնքներուն է վերապահուած. բնութիւնը ակր է, չարժուն, ժպիտ ու եռանդ. բնութեան մէջ մի վիճակը սուգի զգացում. բնութիւնը ակր է ու չարժուն, նա կը ժպտի, կը բարկանայ, բայց ագո՜ւ, լքո՜ւ, կքո՜ւ... երբէք, երբէք... բնութեան մէջ յուսահատութիւն չկայ, յուսահատական գործ, յուսահատական չարժուն, ահա բնութիւնն ու իր նկարագիրը, մրմնջեցի ես ինքնիրենս: Ահաւոր ապտուռ մը համակած էր էութիւնս, ամբողջ մարմինս կը դողայր: Ապշած ու բերանաբաց կը դիտէի կաթիլներու պարերը: կ'ունկնդրէի անոնց հրեշտակային մեղեդիները, երբ երկաթեայ կափարիչներու ահեղագոչ չռռաչումը լսե-

ցի, ու միամտանման թանձր քող մը կ'իջնէր աչքերուս, առաւածայինը տեղի առած էր մարդկայինին, ես դարձեալ առաջուան նման կոյր էի և խո՛ւլ... երբ ուշքս վրաս եկաւ, տեսայ որ անկողնոյս մէջ նստած կը դիտէի մաշիկ մաշիկ վար իյնող անձրևը ու կ'ունկնդրէի իր տխո՛ւր ու միօրինակ ըշ... ըշ... ըշը...։ Աչքերս արտրեցի մատներովս, ականջներս մաքրեցի, կրկին ուզեցի տեսնել կաթիլներու պարը, կրկին ուզեցի ունկընդրել անոնց կենդանատար տիրապետութիւնները, բայց ի զո՛ւր... մարդկային զգայարանքներու համար անհնար էր այդ, ու աչքերուս առաջ անձրևի տեղատարափն էր իր մռայլ արգանդով, ականջներուս մէջն էր վայրէջքը իր միօրինակ վըշոցով. բայց այս անգամ աւելի տխո՛ւր ու աւելի միօրինակ...։

Հագուեցայ և առանց նախաճաշ ընելու տխորժակ ունենալու, վերցուցի մի քանի կտոր թխթեղ և եղբօրս հետ դիմեցի խանութը որ հազիւ 5 քայլ հեռու էր։ Խանութը բացինք, ներս մտանք, առանց իրարու հետ խօսելու տիրտ ունենալու, ամէն մէկս իր գործին անցաւ։ Եղբայրս ձեռք առաւ մկրատը և սկսաւ թխթեղներ կտրտել, իսկ ես մի քանի պատառ թուղթի կտորներու վրայ ածուխ լեցնելով կրակ տուի և սկսայ փքոցով փչել, բո՛ւֆ... բո՛ւֆ... բո՛ւֆ... մինչ դուրսը անձրևը կը շարունակէր իր միօրինակ վայրէջքը մեղամաղցուտ վըշ վըշոցով մը։

Առանց ուշադրութիւն դարձնելու բրածխս, անդադար ածուխ կ'աւելցնէի և փքոցը կը շարժէի, երբ եղբայրս ինձ է ըրածդ, յանդիմանական խօսքով մը ուշքի բերաւ զիս. նայեցայ որ գոյդ պղնձեայ հէվիաններ բուռն կրակէն կաս կարմիր դարձած էին։ Աչխատանքիս վերջ տուի, փքոցը մէկ կողմ դրած դարձեալ աչքերս անձրևին ուղղեցի և սկսայ դիտել, առանց խորհելու, առանց զգալու, առանց նոյն իսկ տեսնելու...։

Որբանոցի վրաձակերտ եկեղեցին Նահր-էլ-Օմարի մէջ

Յանկարծ սարօրինակօրէն մօմոքախառն ազազակ մը ուշադրութիւնս գրաւեց։ 8–10 արարներ ուսերնին առած կը տանէին դագաղ մը, իսկ ասոնց ետևէն 12–14 տարու տղայ մը անձրևէն ու ցեխէն, ոտքէն մինչև գլուխ թրջուած, աղիողորմ ճիչերով, կը հետևէր դագաղին, ու իր մատաղ աչքերու յորդահոս արբեցականներէն վազահաս վիշտը կը հոսէր հեղեղանման, անձրևի անդառարափին գերազանցելու արտասովոր մրցակցութեամբ մը, անձրևը նորէն կը շարունակէր իր առաջնաւոր մօրինակ վշոցը. արտասուախառն հեղեղը կը շարունակէր ոռոգել արարական աշխարհի այս ոտքոտ ու ոդորմելի շուկան։ Կանգ առի, պահ մը առաջնան պատկերը մտաբերելով առակացի։ Անմեղ փոքրիկի վազահաս վշոտ արցունքներուն խառնուած այս անձրևի կաթիլներն ալ սէր կը տարփոդէին և այս վշոցը մինչ փիլ առաջնան լուած սիրերգիս շարունակութիւնն էր, մինչ դագաղի առաջն ալ սիրերգել թոյլատրելի էր... դագաղը կ'անցնէր, հետացող փոքրիկի աղիողորմ ճիչերը անլսելի էին այլ ևս, ամէն ինչ իր սովորական դիրքի ու ձևի մէջն էր, անձրևը դարձեալ նոյն ձևով, նոյն մօրինակութեամբ կը շարունակէր իր վայրէջքը։

Անբնաբար փոցը ձեռքս առի և սկսայ արդէն մաքուր մօտիկ կրակը նորէն արծարծել։ Ի՞նչ էր ըրածս՝ չգիտէի... ինձ այնպէս երևցաւ թէ, փոքրիկ կրակարանէս աշուելի բոց մը, իր հրէշային բերանը բացած, դուրս կը խուժէր ու կը սկսէր լափել մեր փոքրիկ ու փուչիկաձև խառնութը, առաստաղի գերանները ճարճատելով վար կ'իյնային, ժժռացին կրակը կը սկսէր խանձել և ինձ, ու ես լեզուապատառ դուրս կը նետուէի խառնութէս ու կը սկսէի ատպտակիլ ցեխախառն անձրևաջրի մէջ, մարելու այն բոցը, որն կը սպառնար լափել զիս։ Օ՜հ, որքա՜ն զով, որքա՜ն հա-

ձելի էր այդ տիղմը, այդ ցեխախառն ջուրը, և արքան մեծ հաճոյք կը զգայի, արևահար գոմէշի մը նման տապլտակիլ այդ ցեխի մէջ, չէ՞ որ այդ տապլտակիլը կը զովացնէր... կը հանգստացնէր...։

Աչքերս բացի. Պաղատի մէյտանի եկեղեցւոյ բակը. անձրևէն պատապարուած քիւի մը տակ, տարտղիր, դժբախտ այդ բնակարանին մէջ, անկողնոյս վրայ պառկած էի, աչ ու ձախ կողմերս նստած էին մայրս ու կինս արտասուալից աչքերով. իսկ եղբայրս գլխիս վերև նստած անդադար կը փոխէր սառ ջրով թրջած թաշկինակները, որոնք հազիւ թէ գլխիս դրուած կը տաքնային, կարծես թէ գլուխս փուռի մը վերածուած էր. կ'այրուէր ու կ'այրուէր... հազիւ թէ աչքերս բացի. երբ եղբայրս ուրախալից ակնարկ մը նետեց երեսիս և նոյն ակնարկները փոխանակեց մօրս ու կնոջս հետ, նայեցայ որ անձրևը դարձեալ կը շարունակէր իր միօրինակ վայրէջքը և կու գար խառնուելու մօրս ու կնոջս յուսահատական զոռն արցունքներուն, ու ակամայից ինքնիրենս զարձեալ հարցուցի, մի՞թէ այս չվոցն ալ սիրային մեղեդիներու քաղցրալուր մի համերգ էր... արտասուոց ու խելագար քահ քահ մը բարձրացնելով գոցեցի աչքերս, մինչ անձրևը կը շարունակէր իր միօրինակ վայրէջքն ու տխուր ըշշշ... ըշշշ... ը...։

Հիւանդութիւնս որ սաստիկ մտատանջութեան հետևանքն էր, բաւական զարհուրելի վտանգուկ եղաւ. այնպէս որ օր մը վերջ, ինքզինքս բոլորովին առողջ զգալէ զատ՝ ոտքի կ'ելլէի, անցած գիշեր եղբօրս հետ ունեցած մեր խորհրդակցութեան և որոշումին ընթացք տալու համար։ Մի քանի օրէ ի վեր էր որ կը խօսուէր թէ, Մուշեղ Եպիսկոպոս Մուսալ պիտի մեկնէր գաղթականական գործերու բերումով, և որովհետև կարող էր պատահիլ որ գործերու բերումով իր վերադարձը ամիսներու պէտք

ունենար մինչ մենք վճռած էինք այլ ևս առանց այլ և այլի ծախել մեր ունեցածն ու չունեցածը և մի կերպ մեզ Եգիպտոս ձգել, այդ պատճառաւ անհրաժեշտ էր Արթապանէն յանձնարարագիր մը առնել Պօմպէյի և Եգիպտոսի Ազգային մարմիններուն ուղղուած. որպէս զի գոնէ մեզ օժանդակէին, կամ աւելի ճիշտ այդ մարմիններուն դիմելու պատեհութիւն մը ունենայինք։ Թէև Արթապանը մեզ ոչինչով օժանդակած էր պաղատատ հանդիսանալէս ի վեր, այնու ամենայնիւ վատահ էինք թէ, այս անգամ չպիտի մերժուէինք. ու բարձրացայ Արթապանին անձնակը ուր և կային չորս հինգ տեղացի ազգայիններ։ Հը՛, ինչ ունիս դարձեալ ձայնեց Արթապանը կատակով։ Աղջութիւնդ Արթապան. լսեցինք որ չուտով Մուսուլ մեկնելու էք, մենք ալ Եգիպտոս երթալու մտադիր ենք։ Եկած եմ խնդրելու որ Պօմպէյի և Եգիպտոսի Ազգային մարմիններու ուղղուած յանձնարարագրեր տաք մեզ, որպէս զի տեղը հասնելնուս՝ օժանդակեն մեզ, եթէ ոչ նիւթապէս, գոնէ բարոյապէս։ Արթապանը չպատասխանեց, նորոգեց իր սիկարը, ապա իր քովի մարդուն ականջին մի ինչ որ գաղտնի բաներ մը փըսփսաց և անկէ գլուխի շարժումներով իր պատասխանը առանալէ վերջ ըսաւ.

— Եթէ քեզի գործ մը ճարեմ կ'ուզե՞ս հոս մնալ ու աշխատիլ.

— Ինչո՞ւ չէ, եթէ կը փախչիմ, անգործութիւնն է պատճառը. գոհ կը մնամ եթէ գործ ունենամ և ժողովուրդս չատ չհեռանամ։

Շատ լաւ, ես ձեզ երկու եղբայրներդ կը վարձեմ մեր դպրոցի համար ուսուցիչ, քեզ 90, իսկ եղբօրդ 80 ռուփի ամսաթոշակով, համաձա՞յն էք։

— Ուրախութեամբ, պատասխանեցի ես, խնդագէս ուրախացած։

— Լա՛ւ, վաղը եկուր կը պայմանագրուինք, վաղը շաբաթ է, մեզ օր կ'բրակի, երկուշաբթի արդէն պաշտօնի գլուխ կ'անցնինք և ամսագլուխ ալ է։

Տուն հասայ թէ չէ, համբոյրներով ասեսեցի Արբապանի տուած խոսումը, ամբողջ ընտանիքով գոհ էինք և ուրախ, եղբայրս անմիջապէս ալ ու ձախ նետել սկսաւ իր գործիքները, ըսելով, «անիծեալներ, վանէն խարբերդ գացի ուսանելու, որպէս զի վերջէն անճաշացած ձեզի դիմեմ և գուք ալ այսպէս անգիտանէք ծաղրէք զիս հա՞...»։ Մայրս ուրախութենէն արտասուել սկսաւ «փառք քեզ, Աստուած, փառք քեզ Աստուած» կրկնելով անվերջ. բոլորս ալ արտասովոր ուրախութեան մէջ էինք, երեք ամսէ ի վեր ալ գործ չմնաց որու չձեռնարկէինք, բայց միշտ անյաջողութիւն, այս անգամ գոնէ մեզ համապատասխան գործ մը գտած էինք, որով կարող էինք մի քիչ հանգիստ շունչ քաշել։

Դեկտ. 1ին Արբապանին տուած խոսումանս համաձայն ներկայացայ, պայմանագրութիւնը պատրաստած էր. կարդացի և թէև քիչ մը շատ սեղմուածներ ըրած էր, բայց չուզեցի երկարել և առարկեցի, ես արդէն ուսուցիչ էի։ Դեկտ. 2ին Արբապանը ճամբայ ելաւ՝ դէպի Մուսուլ, իսկ ես գտայ վանեցի ծանօթ երիտասարդներ ու այս անգամ խաղաղ սրտով պտոյտ մը կատարեցի։ Ընկերներով մտանք Անգլիոյ երէցական եկեղեցի մը, ուր Աստիներու նորընտիր Արքիմանը կը ձեռնադրուէր։ Պարակատանի Քէօշնէ չէհէր քաղաքի մէջ քիւրտ աւազակապետ Սմկոյի դաւաճան գնդակէն գոհ գացող Արքիմանը, իր գահին յաջորդ կը թողուր երիտասարդ մը, որ ասելի կառավարուելու քան կառավարելու յարմար մէկը ըլլալով մէկտեղ, ամիսներ վերջ պիտի երթար հանդչելու Պաղտատի Եկեղեցւոյ բակը,

կարծես աւելի մօտէն հակելու Պապուպայի մէջ Տէրտէրեան օձապաշտ եղերքին հանգամանացող Աստուծոյ պանդուխտներու անչուք չիրխիներուն...։

12.

ԱՓՈՓԱՄԱՐՏԻ ՍԿԶԲՆԱԿՈՐՈՒԹԻՒՆ

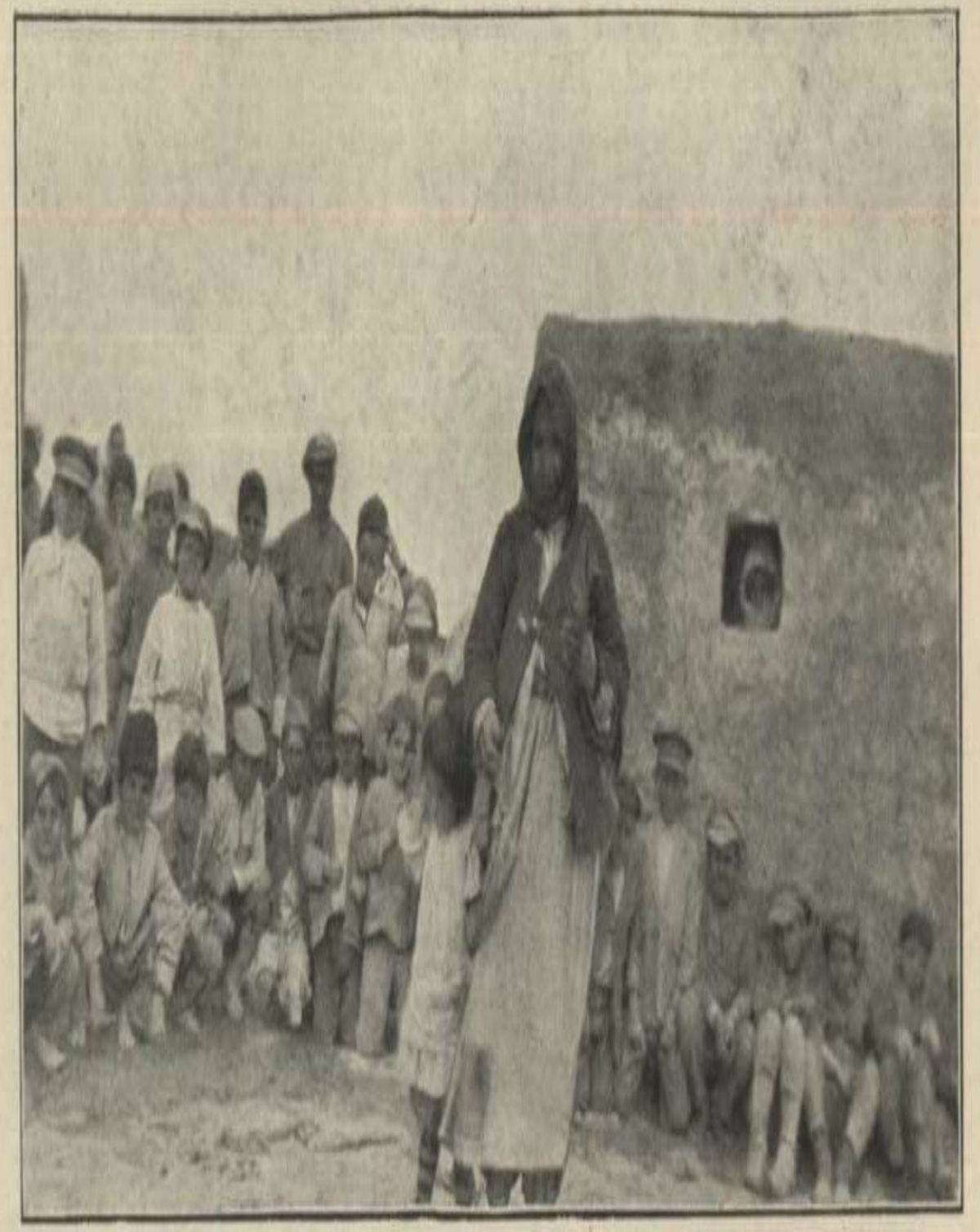
Թէհրանի «Եղբայրական Օգնութիւնը» մանաւանդ վկայականով մը Վանեցի Աբէն Գէորգեանը 500 հնդկական ռուբի ամսաթոշակով ուղարկած էր Պապուպա որպէս ներկայացուցիչ եղբայրական օգնութեան. նա իր ձեռքը ունեցած վկայականի ոյժով՝ թէ կառավարութեան և թէ Մուչեղ եպիսկոպոսին ներկայանալով, ինքզինք ճանչցուցած ու գործի ձեռնարկած էր։ Երբ հասաւ Վանի Շատախ գաւառացի Սամուէլ Մնացականեան անուն՝ արշեռաով ապգայինճի Պարոնը, և երբ Մուչեղ եպիսկոպոսի կողմէն կը նշանակուէր որբանոցի խնամակալութեան անդամ, նա այդ ժողովի անդրանիկ նիստին մէջ կը պահանջէր որ Գէորգեանը գործէ քաշուի և իր տեղը իրեն տայ, որովհետև ինքն է եղբայրական օգնութեան ներկայացուցիչը և պրպտելէն հանելով վկայականը կը ցուցնէր ներկաներուն։ Աբէն Գէորգեան բնականաբար չպիտի ուզէր տեղի տալ. Սամուէլը կը փրփրի, կը գայրանայ, Աբամադեան չանթեր կ'արձակէ ու ժողովը ձգելով կը հեռանայ և այլ ևս երբէք իր մասնակցութիւնը չի բերեր, ու այն օրէն սկսեալ իր միակ մտահոգութիւնը կը լինի

Գէօրգէզեանը որբանոցէն հեռացնել ինչ գնով ալ որ լինէր։

Ամէն Գէօրգէզեան պագուպա հասնելէ վերջ, որպէս Եղբայրական օգնութեան կողմէ ուղարկուած ժողովրդեան ներկայացուցիչ, կը ձեռնարկէ մասնիճոյ մը կազմութեան, ժողովրդական գործերը վարելու համար։ Ինք որպէս Վանեցի և վանեցիներու մասնութեան ծանօթ, չուզեր իր օգնականները ինք նշանակել, այլ իւրաքանչիւր քէմբէն ժողովրդական ընտրութեամբ, երկերկու ներկայացուցիչներ թուով 24 հոգի ժողովի կը հրաւիրէ որոնք, կ'ընտրեն չորս անձէ բաղկացեալ մարմին մը, որուն կը նախագահէ Գէօրգէզեան. ընտրուածներն էին՝ Ամէն Գէօրգէզեան՝ նախագահ, Յարութիւն Գիւլանեան՝ քարտուղար, Սիմոն Զարախիկեան, Աւետիս մշ. Աւետեան և Լեւոն Օվիկեան՝ անդամ։ Այս մարմինը ինքզինք կը կոչէ ժողովրդական կոմիտէ, կը սահմանէ ժողովրդական ներքին գործերու և դատական խնդիրներու կարգադրութեան։ Ընտրուած այս մարմինը Ամէն Գէօրգէզեան վաւերացնել կու տայ, թէ պաղտատի մէջ նստող Միջազգային Հայոց առաջնորդ Մուշեղ Արբրապանին և թէ քէմբի ընդհանուր պատասխանատու կառավարիչ Ժէնէրալ Օատինին։ Այս կոմիտէն գործերը կը տանի մինչև 1919 Յունիս Մարտի 25ը։

Ինչպէս առաջն ալ յիշեցինք, գաղթականական գործերու ներքին այս կարգադրութիւնը, որ եղած էր և յառաջ կը տարուէր Ամէն Գէօրգէզեանի ձեռամբ, լուրջ մտահոգութիւն պատճառած էր Սամուէլ Մեսրոպեանի նման «ազգայինճի» ներուն, անոնք չէին կարող հանդուրժել այս երեւոյթին, անոնք փրկութիւնը Գէօրգէզեանի անկման մէջ կը տեսնէին։

Սամուէլը կ'ուզէր գործը հիմքէն փոխել, այդ իսկ պատճառաւ, Պաղտատ հասնելէ վերջ, կը սկսէր ալ

Գզտիկները ուսման, իսկ ծերուկ մամիկը հայրենի հողին կարօտը կը քաշէ Նահր-էլ-օմարի մէջ

ու ձախ խօսիլ Պադուպայի փախստականներու շուրջ. առարկելով որ, գաղթականութեան կը վերաբերէր գործեր վարելու հոգսը. Պադուսայի մէջ կազմուած տարագրելոց մարմինը, իրաւունք չունէր ինքնագլուխ վարելու գաղթականական գործերը, բայց որպէս զի մէկէն ի մէկ չխրաչեցնէր, ուստի առաջին տարագրելոց ժողովին կը ներկայանար ու կը պահանջէր որ տարագրելոց մարմինը կազմուի Պադուպայի ժողովրդական ընտրութեամբ նշանակելիք անդամներու հետ խառն։ Տարագրելոց մարմինը առկայն Մուշեղ եպիսկոպոսէն ընտրուած էր և չէր կարող այս պահանջին բաւարարութիւն տալ, ուստի Դեկտ. 15ի իր պաշտօնական ժողովի մէջ, յանուն Պադուպայի Հասարակութեան ժողովի ներկայացող Սամուէլին կ'ըսէր թէ, տարագիրներէ ընտրուած ներկայացուցիչներ ժողովիս մէջ ձայնի իրաւունքով ընդունելու գործը, Մուշեղ Սերբագանին կը վերաբերի, որմէ ընտրուած ենք և մենք, իր գալառեան կարող ենք այդ հարցը իրեն ներկայացնելու. իսկ մինչ այդ՝ տարագիրներէն երկու մարդու խորհրդակցական ձայնով մեր ժողովին ներկայ գտնուելու իրաւունք կու տանք։ Պարոնին քէյֆին չի գար սակայն խորհրդակցական ձայնով մասնակցիլ. մեզ կոչէն տարագրելոց մարմնոյ այս առաջարկը բաւական եղաւ որ ոգևորուի և իր ծրագիրներու մէջ ամրագրելի դառնալ, գանոնք աւելի ընդարձակելու մասին ևս խորհի։ Եւ այնուհետև այս ազգային փրկիչներու առջև ուշքն ու միտքը, խօսակցութեան նիւթը, տարագրելոց մարմինն էր ու զայն ձեռք ձգելը. մեկուսացած չխմար միջավայր մըն է, կարելի է քիչ մը պոռալ, կանչել, հայհոյել, մութ խօսքերով ապառնալ ու ապա անզգայինները այսպէսով վախցնել, գործէ հեռացնել, ու զինքը ձեռք առնել նոր պար մը պարելու համար. այս

էր մօտաւորապէս իրենց ազգայինճի վայել մտայնութիւնը և սակայն ապագան ցոյց պիտի տար որ, միշտ և ամէն տեղ իրենց արշինով կառաւ չէին տար իրենց։

Վաղուրականցիները Պաղտատ–Պազուպա հասնելէ վերջ՝ այն խոր համոզումը ունէին որ, իրենց այս պանդխտութիւնը երեք չորս ամիսէն աւելի չպիտի տեւէ, և այդ իսկ պատճառաւ, անոնք թէև նաւած, բայց միշտ պատրաստ էին առաջին իսկ հրամանին առթի երթալու ու շարժուիլ դէպի այն հայրենիքը, որու սիրով տառապելէ զատ, գիշերներն ևս երազներով կը տեսայտէին։ Անգլիացիներու արտասովոր խնամքն ու հոգատարութիւնը, անարժէք կ՚երևնար ժողովրդեան աչքերուն, մանաւանդ գործադրուած խստութիւնները և հրամայական չեչաներով տրուած հրահանգները, մանու չափ ծանր կու գային, ու ժողովուրդն իր ազատ հայրենիքի ազատ տար ու ձորի կարօտով հալումաշ, ներգաղթը այնքան մօտիկ կը դանէր իր աչքին, որ նոյն իսկ չէր զգուշանար պարբերաբար ինքնաշնար լուրեր մը առեղծել, հրապարակ շպրտել, և ապա այդ տուտ լուրի հետապատկերով գինովնալ։ Գեկտ. 18ին արդէն առաւօտեան զարձած այդ լուրերէն մին այնքան յարմար էր որ, նոյն իսկ ամենայոռետես թերահաւատները անգամ սկսած էին հաւատալու նշաններ ցուցնել, նոյն իսկ այդ լուրի շուրջ խօսիլ. ահա այդ լուրը. — «Յունվար 2ին Պազուպայի հայկական բանակը պիտի շարժուի, իսկ Փետրուարի վերջերը ժողովուրդը. որպէս զի գարնանացանին կարողանայ հասնիլ»։ Խեղճ ժողովուրդ. հայրենիքի ու գարնանացանի սէրը այնքան խորունկ արմատներ էր ձգած իր էութեան մէջ որ, իր լուրերն անգամ կը շարադրէր անոնց համապատասխան, ճիշտ այնպէս, ինչպէս որ ինք կը ցանկար։ Այս լուրերը որքան որ տուտ և անհիմն էին, որքան որ անոնց առ-

թաց յուսահատութիւնը աշուոր էր ու քայքայիչ, այնու ամենայնիւ անկարելի է ուրանալ իրենց ծագման օրերու ունեցած բարերար ազդեցութիւնը. մեռելներն անգամ իրենց գերեզմաններէն կը ժպտէին երբ նորագոթի վերաբերեալ նոր լուր մը մեծ եռանդեամբ բերնէ բերան կը թռչէր։ Դեկտ. 18ի տարաժուռած լուրը և իր առթած ոգևորութիւնը սակայն, անհամապատասխան էր օրուայ կլիմային, որն կարծես ժխտելով ժողովրդեան երկու օր վերջ կրելիք յուսահատութիւնէն աշխարհ, թթուած երեսով կ'ողբար իր անզօրութիւնը։ Հայրենիք ու իր մէջ անցուցած երանելի ու բազմայիշատակ օրերու վերյիշումները, օրուայ մտայղութենէն ոգևորուած, փոթորկած ուղեղէս ներս կը խուժէին. արտասովոր տխրութիւն մը համակած էր ամբողջ էութիւնս, անծանօթ վիշտ մը, սև ու թանձր ամպ մը կը ւկէր հոգիս. աշխարհը նեղ կու գար ինծի, կարծես կատաղած մըն էր։ Ձնձրևը մաղիկ, մաղիկ կը մաղուէր, վայ անհրապոյր օրեր. վայ ձեր մռայլ տերևաթափին...։ Անցեալի վերյիշումներ հեռո՛ւ, հեռո՛ւ փախէք. մի վրդովէք զիս, թողէք որ անզգայութիւնս չարունակուի. անզգայանա՛լ... այսպիսի պայմաններու համար որքա՜ն լաւ է, որքա՜ն հաճելի... մեքենայի մը նման անզգայ, անասունի մը նման անբան, ապուշի մը նման անտարբեր. ահա թէ որպիսի դրութիւն կը պատչաճէր այս վէրան անհիւրընկալ անապատներուն։

Պաղատաի հայկական փոքրիկ գաղութի եկեղեցւոյ բակը արտասովոր կենդանութիւն մը առացած էր. եկեղեցւոյ շրջանակի մէջ տեղացի ազգայիններու փոքրիկ խումբեր կը տեսնուէին, որոնք փութկոտ շարժուձիներու մէջ էին. այսօր Մուսուլէն տեղս ժամանելու էր Կ. Պոլսոյ տարագիր Պատրիարք Զաւէն տէր Եղիազեանը։ Ժամը 9ին, եկաւ, ու իր երկար ու ձիհար հասակով,

ուրուականի մը կատարեալ արտայայտութեամբ, զինք շրջապատող ազգայիններու մէջէն անցաւ եկեղեցին, ծնրադրեց, խաչակնքեց ու ապա լուռ ու մունջ բարձրացաւ առաջնորդարան, դեղնած երեսէն մռայլ ու վշտոտ ակնարկներ նետելով աջ ու ձախ. ակնարկներ մը ու արտայայտութիւններ մը, ուր իր և իր ցեղի վիշտն ու տառապանքը կը մարմնանային։

13.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿ

Արհեստով ազգայինճիններու վերջին և ամենախայտառակ գործերէն մէկն ալ եղաւ հայկական բանակի կազմութիւնը. խայտառակ կ'ըսեմ, որովհետև պատեհապաշտ ու մի միայն իրենց անձնական փառքը փնտռող այս պարոնները, առանց երկար բարակ խորհելու, անդլխացիներուն արամադրելի հայկական բանակ մը կազմակերպելու խորհուրդը յղանալէ ու իրականացնելէ վերջ, նոյնպիսի թեթևամտութեամբ ևս ցրուելու պատճառ դարձան. առանց սակայն անգամ մը ինքզինքնուն հաշիւ տալու թէ. ինչո՞ւ կազմակերպեցինք և ինչո՞ւ կը ցրուենք։

Երբ կռիւներէ ու երկար ճանապարհորդութիւններէ, բազմաթիւ ու բազմապիսի տառապանքներէ վերջ, ժողովուրդը կը հասնէր Համառոտի դռներու առաջ և յոգնած կ'իյնար գետին՝ մի քիչ հանգիստ շունչ քաշելու, անդին Սամուէլ Մեսրոպեան, Ամենուն Մաքսա-

պետեան և Լևոն Ղազօեան որոնք յեղափոխական լինելէ զատ ուրիշ որ և է գործի անընդունակ լինելնին հաստկացած էին. մի կերպ ապրելու և նախկին կեանքի շարունակութեան վայելքը ունենալու համար. կը սկսէին մասնին ծրագիրներ մը կազմել, ենթադրութիւններ մը ընել. ուսոի սոսնք խղճի կատարեալ հանդարտութեամբ կը խոստանային Անգլիական իշխանութեան իրենց սըրտմտրիկը արամադրել կառավարութեան՝ որպէս պինուրացուներ. ու Օգոստ. 10ին արդէն Անգլիացիներ Հայերու ցուցմունքներով 18–60 տարեկաններըը սկսան բռնի կերպով հաւաքել ու դրկել Համիտանէն վեց քոյլ հեռու Ափրինա կոչուած գիւղը՝ նորահաստատ պինուրներու հաւաքատեղին։

Հայկական մտայնութենէն հոս չէր մնար նաև Աստրական մտայնութիւնը. անոնց ալ պարագլուխները գործի վրայ մնալու մարմաջէն բռնուած, Անգլիացիներուն պինուր ուսլ կը խոստանային Հայոց նման, և մի քանի օր վերջ, Ափրինան կ'երթար 4000 է աւելի Հայ և Աստրի բազմութեան մը ողբերուն տակ։ Անգլիացիները վերջին անգամ ըլլալով աչք կ'անցնէին այդ պինուրացուները. տարիք առածները, որոնք հաւաքելու ոգևորութեան բոպէներուն քշուած էին, հոս կ'արձակէին և 3000ի մը չափ առոյգ երիտասարդներ վար կը գնէին որպէս պինուր։ Այս երեք հազարը տակաւին միասին մէկ գունդ կազմելու համամիտ չէն ըլլար ոչ Հայեր, ոչ Աստրիներ և ոչ նոյն իսկ իրենք Անգլիացիներ. այդ պատճառաւ Աստրի ջէլօնեբէն Տիար Տիուպի Մարշիմէն մարդիկ կը կազմեն Ա. գունդը 1500 անձէ բաղկացեալ. Բ. գունդը 850 անձ և զուտ վաստրականցիներէ. Գ. գունդը 700 անձ, կազմուած Սալմասեցի, Հայ և Աստրի բնակչութենէն։ Այսպէս որպէս կանոնաւոր բանակներ երեք գունդերու բաժ-

նուելէ վերջ, կը նշանակուին հարիւրապետներ, յիսնապետներ, ջոկատապետներ և տասնապետներ. իսկ իւրաքանչիւր հարիւրեակին կը տրուի անգլիացի պինուար մը և ընդհանուր հրամանատարութիւնն ալ կը յանձնուի անգլիացի Գէֆրեհի մը։ Վաղուրականցիներու դունդի հազարապետութեան անուանական պատիւը թէև կու տան Շաղօեանին, բայց ոչ Շաղօեան բանակի երես կը տեսնէ և ոչ բանակը անոր երես. ինչպէս միւս երկու գունդեր, նոյնպէս և Բ. գունդը, ակիզբէն մինչև վերջ զեկավարուեցաւ անգլիացի Փէրթէնի մը կողմէ։ Շաղօեանին տրուած պատիւը կառավարութեան զօրք մատակարելուն իբր վարձատրութիւն մը կը ծառայէր, ուրիշ ոչինչ։ Անուրանալի է Վաղուրականցիներու մարտաշունչ ոգի մը ունենալը, 1896ի, 1915ի և 1918ի հերոսամարտները փայլուն ապացոյցներ են այս ժողովրդեան ազատասէրն ու մարտնչող հոգիին. եթէ ըսելու ըլլանք՝ թէ Վաղուրականը իր Արծրունիներու թագաւորութիւնները կորնչցնելէ ի վեր, միշտ ալ պահած է իր առնական կեցուածքն ու երբէք ստորնանալու ասպիճանին գլուխ չէ ծռած զինք սիրապետողներուն, չենք սխալիր։ Համաշխարհային պատերազմէն առաջ, անոնք Վաղուրականի բնակչութեան $^{4}/_{5}$ը կազմելով մէկտեղ, բացարձակ տէրն էին հողագործութեան, արհեստներու և առևտրական ասպարէզին ու միշտ ալ սիրող ազգը խելք ու զգուշաւոր աչքով նայած էր ատ աննուաճ ու հպարտ հայութեան, որոնք Մոլսխատկան օրէնքին համաձայն ակռայի փոխարէն ակռայ չարզելով միշտ ալ իրենց ատրատիը թողուցած էին թշնամիի վրայ, զայն զգուշաւորի դերի մէջ մնալու պարտադրելով. ու այսպիսի ժողովրդեան մը համար, բնականաբար զինուորութեան ասպարէզը ոչ միայն առելի չէր, այլ և սիրելի էր։ Վաղուրականի պատանին

գործնական կեանքի մէջ մտած ժամանակ իր յաջող աշխատանքով վաստակած դրամներու անդրանիկ լումանները դէնքի ու զինուելու կը տրամադրէր, և այդ իսկ պատճառաւ վտանգի պահուն, մեծէն մինչև փոքր զինուոր էին, ու այդ ինքնակամ զինուորութիւնն էր, որ Վատպուրգականի ժողովուրդը պարզերևս դուրս հանեց բազմաթիւ արիւնահեղ կռիւներէ։ Ազինեալի զինուորութիւնը սակայն, չէր նմաներ մինչև այժմ ըրած իրենց զինուորութեան. մինչև այժմ անոնք զինուոր էին իրենց կամքով և կը կռուէին իրենց ժողովրդեան ազատագրութեան համար. իսկ այժմ՝ Այս զինուորութիւնը ակամայից էր, և որն աւելի անտանելի էր, միտք չունէր, աննպատակ էր, զինուորը կը մեղքնար իր թափելիք արեան, իր յանձն առնելիք նեղութիւններուն. «Անգլիացին մեծ պետութիւն մըն է. և մեր զոհողութեան պէտք չունի, մեր մեծերն գլուխնին կորանցուցած են. մեր մէկ զինուորի կորուստն իսկ դըժբախտութիւն է մեզ համար. մենք արդէն շա՜տ ու շա՜տ ենք կորանցուցած»։ Այս էր մտաւոր խոտացումը զինուորներու հոգեբանութեան։ Աւտանելի պարագանեըն մէկն ալ այն էր որ, անժանօթ միջավայրի մէջ՝ ստիպուած էին անօգնական թողուլ իրենց պարագաները, ինչ պիտի ըլլար անոնց վիճակը, ո՞ւր պիտի երթային, անդամ մըն ալ իրենց սիրելիներուն անցնելու բախտին պիտի արժանանայինն թէ ոչ, յայտնի չէր։ Այս բոլորի հետ մէկտեղ կ՝աւելցնար նաև Անգլիացիին ծառայելու պայմանները, զօրքեր որպէս զինուոր, անգլիական բանակի սովորութեան համաձայն կը ստանային օրին մէկ բաուն հաց և կէս բաուն միս, մի պաշար որ մեր ուտելու վարժուած ժողովրդեան համար, միայն նախաճաշին իսկ չէր բաւեր, հետևաբար ստիպուած էին մտածելու իրենց ուտելիքին վրայ։

Ափչինա, ուր կը կենային այս զինուորները, պէտք եղած միջոցներէ զուրկ էր արևէն եւս պատսպարելու այս զինուորները, ուստի անոնք ստիպուած էին ծառի ճիւղերէն տաղաւարներ պատրաստել կէս օրուայ արևէն պատսպարուելու համար։ Որպէս նորակոչ զինուորներ, անոնք ամէնօրեայ մարզանք կը առնէին և Անգլիերէն լեզուով ու մեթոտով, բայց առանց հագուստի. այնպէս որ հեռադիտակի աչքերու համար խիստ զուարճալի տեսարան մըն էր այս ոյլաձև ու խայտաբղետ հագուստով բանակի մարզանքը։

Այս բոլոր հոգեկան ու մարմնական տառապանքներու մէջ միակ մխիթարիչ պարագայ մը կար, այդ ալ այն էր որ, զինուորներուն ըսուած էր թէ պիտի վերադառնաք դէպի Ուրմի. ու զինուորներ, վերջին դէպքերէն առաջիկ գայրացած Պարսիկներու և կարապետիսխաններու դէմ, « գոնէ անոնցմէ մեր վրէժը լուծելու առիթ կ'ունենանք » ըսելով կը սրտապնդէին ու կը մխիթարէին զիրար։

Բոլորն ալ հաստատ համոզուած էին թէ երկար չպիտի մնան Ափչինա ու րոպէ առ րոպէ կը սպասէին իրենց մասին որոշումի որոշման։ Վերջապէս Ռ. գունդի՝ այսինքն Վասպուրականցի զինուորներու բախտը վճռուած էր. Օգոստ. 27ին Ռ. բանակը շարքի կանգնած կ'ունկնդրէր Անգլիացի սպայակոյտի մը, որ եկած էր քննութեան, Ռ. գունդը մեկնելու էր Սինա։ Ո՞ւր էր այդ Սինան, ինչո՞ւ կ'երթային հոն, ոչ ոք գիտէր։ Սպայակոյտը կը մեկնէր, քիչ վերջ նոյն ճամբէն կ'ուղարկուէին նաև 50 Վասպուրականցի զինուորներ, որոնք կէս ժամ վերջ կը վերադառնային բնակուած։ Ջգեստ էր անոնց բերածը, իրարանցիկ զինուորին կը տրուէր պլուզ մը առաւօտեան ձևի, և թերևս նոյն իսկ Թուաներէ մեծցած. գեղնագոյն փանթալօն մը

Գաղթականները պարէնի սրուած վիճակը կը բաժնեն Նահր-էլ-Օմար

և մեկական ատեալ. հարիւրապետներ, յիսնապետներ որոշուելէ վերջ գունդը կը ցրուէր իր տեղերը։ Կէս օրէ վերջ նոր հրահանգին համաձայն նորէն կը հաւաքուէր, և այս անգամ արուած հագուստներով զարդարուած։ Հագուստի այս միօրինակութեան մէջ սակայն աչք ծակող էին գլխարկներու և առնամաններու պէսպիսութիւնը. նոր պլուզով ու փանթալօնով զարդարուած այս զինուորները, սակայն ցարդ զէնք առացած չէին, ու այս երկրորդ հաւաքոյթը, ահա կու գար այդ պակասն ալ լրացնելու։ Վաստուրականցիներէն հաւաքուած զէնքերէն 200 լեպել և մօսին հրացաններ կը բաժնէին 100ը հետեւակներուն և 100ը ձիաւորներուն, բոլորին փամփշտակալներ, իսկ զէնք ունեցողներուն 100 ական ևս փամփուշտ կը տրուէր։ Գունդը այդչն պատրաստ էր, և ապայակոյսը այս անգամ կը յայտարարէր թէ «առաւօտ ամէն մարդ իր պէտքական թեթև և անհրաժեշտ ապրանքները թող կապէ և պատրաստուի ճամբորդութեան»։ Ապայակոյսի մեկնելէն վերջ բանակն ևս կը ցրուէր յաջորդ օրուայ ճամբորդութեան համար հարկ եղած պատրաստութիւնները տեսնելու։

Երեկոյ էր, խաղաղ ու լուռնկայ երեկոյ մը. Ափշինան իր շրջականերով երկիւղած լռութեամբ կ'ունկընդրէր Ռ. գունդի մէջ տեղի ունեցող իրարանցման. չնայած որ արշալոյսին ճամբորդելու էին և հետեւաբար քնոյ ու հանգստեան կարօտ, այնու ամենայնիւ ոչ ոք կը մտածէր հանգստեան մասին. զինուորները իրարանցման մէջ էին, մէկ կողմէն կը պատրաստուէին, մէկ կողմէն կը խօսէին, իսկ աւելի զգայնոտները կ'երդէին... կ'երդէին անոնք իրենց հայրենիքի ու սիրելիներու կարօտը, կ'երդէին իրենց մութ ու անորոշ ապագան, կ'երդէին իրենց աննպատակ զինուորութիւնը, կ'երդէին անոնք իրենց մեծերու ապշութիւնը։ Այս

ընդհանուր իրարանցման ու յուզմունքի մէջ, քիչուոր չէին նաև ապառա թաչկինակներու ծալքերուն մէջ արցունքի դուլալ կաթիլներ թագնողները։ Անոնք այդ դոզօնը ամենայն զգուշութեամբ ծրարելով կը գրպանէին վախնալով թէ մի գուցէ մէկը առնէ, մէկը հանկնայ. չէ՞ որ իրենք ազամարդ էին, իսկ ազամարդ ու արցունք... իրարու արքո՞ն հակասական բառեր էին ասոնք, ու գրպանի կամ ծոցի մէջ պահուած այդ արցունքի շիթերը հոն չոգիանալով կը գիմէին դէպի այն, որու յիշատակին որ ձօնուած էին անոնք։

Ո՞ւր պիտի երթանք, կը հարցնէր մէկը.

— Մինա.

— Ինչո՞ւ համար.

— Անկէ Մուսուլ պիտի անցնինք, որն որ Անգլիացիներու կողմէ պաշարուած է. Մուսուլի անկումէն վերջ վան պիտի անցնինք։

— Վա՜ն, կը ձայնէին ունկնդիրները, եա՜ բապպ, մէկ մ'ալ արժանի պիտի ըլլա՞նք անոր տեսքին։ Վան մեկնելու հեռապատկերը վայրկեաններով կ'ոգեւորէր թէև, բայց ընդհանուր ապատրութիւնը ծանր էր ու ամպոհ, «այս պինուորութիւնը էշ նահատակութիւն է», այս էր ընդհանուրի կարծիքը. և նոյն իսկ շատեր կը ծրագրէին ամէն գնով փախչիլ ու յաջողողներ ալ եղան։

Օգոստ. 28ի առաւօտն էր Ափչինան իրարանցման մէջ էր, իրարանցման մէջ էր նաև Ռ. գունդը. պինուորներէն ոմանք ոտքի վրայ էին, իսկ ոմանք դեռ քնած, էշ ազայ, ելիր, մեկնելու ժամը մօտ է, կը ձայնէին մէկմէկու։ Վերջապէս 850 վաստրականցիներ կազմ ու պատրաստ, ամէն մէկը իր իրեղէնները շալակած և շարքի կանգնած՝ հրամանի կը սպասէին։ Ահա մօտիկցաւ ուղտերու կարաւան մը, որուն ոմանց պինուորներու իրեղէններ և ոմանց պաշար բեռցուցին. ձիաւորները

մօտ 400, նաեւ իրենց ձիերը ու լուկայն վերջին Ճոք բարեաւն ըսին Ափչինային, որն իրենց նոր տա-ռապանքի ծննդավայրը եղաւ։ Բանակը պինուորական կարգապահութեամբ յառաջ շարժեցաւ ուռ ու մառաժկաո. առջեէն կ'երթային հնձելագործքերը, վերջը հեաեակ, որուն կը հետեէին ուղտերը։

Չինուորներու այս հոգեբանութեան տարօրինակութէն կը զուգադիպէին առաջին օրուան ճամբորդութեան անհանգուրժելի նեղութիւնները, կատարելապէս զրուցնելով բոլորը։

Անձանօթ երկիրներու մէջ՝ անձանօթ առաջնորդներու հետեելով, պինուորները կը տառապէին անօթութենէն ու ծարաւէն. յոգնած, հիւանդ ու զրուանքով լի կը քալէին անոնք՝ անիծելով ու հայհոյելով իրենց գլխին այս փորձանքը բերողները։ Վերջապէս կը հասնէին առաջին օթեւանը, տափարակ դաշտ մը, որու մէջէն կ'անցնէր փոքրիկ առուակ մը, որու եզերքը նստու զունդը հանգստանալու և պիշերելու. որպէս անուն բաժնուեցան ալիւր և հում միս՝ պնուած մսատակայ պիւղէն։ Յուսահատութիւնը մեծ էր. անօթի, յոգնած վիճակով, ինչ պիտի ընէին այդ բուռ մը ալիւրը, այդ հում միսը, ո՞ւր և ինչպէս պիտի եփէին։ Այս նեղութիւնները սակայն, այնքան զրուելի էին՝ որ յանդուգներուն միտք տուին փախչելու. կէս պիշերին արդէն փախչողները բանակէն կը հեռանային որոշուած առանց ճամբաններուն անձանօթ լինելու պարագան հաշուի առնելու։

Ալեգական անդրանիկ ճառագայթներու հետ բանակը ոտքի վրայ էր ու կը շարժուէր. կիսաքաղց վիճակին վրայ աւելցած ճանապարհի յոգնութիւնները ու անտանելի տաքը, առողջ ու կայտառ երիտասարդները դարձուցած էին հիւանդակախ ու ողբալի։ Վերջ-

բախտութիւնն այն էր որ հիւանդները զուրկ էին հանգըստութեան ու խնամքի յարմարութիւններէն. անոնք ատիպուած էին քալել... մի քանի ժամ վերջ, Սինայէն մի քանի Անգլիացի սպաներ և զինուորներ դիմաւորելու եկան, հետերնին բերելով 200ի մը չափ անգլիական կանոնաւոր հրացաններ, որոնք անմիջապէս բաշխուեցան զինուորներուն։ Կարճ հանգստէ մը յետոյ, բանակը դարձեալ սկսաւ յառաջ շարժուիլ, բայց այս անգամ արդէն տարբեր դիրքով մը։ Զինուորները բաժնուեցան չորս մասի, Ա. մասը կ'երթար բանակի առջևէն, Բ. Գ. մասերը բանակի աջ ու ձախ կողմերէն և Դ.ը ուղեւորու եւեէն՝ որպէս յետնապահ։ Բանակի յառաջանալու այս ձևը պարզ ապացոյց էր, որ թշնամիներով շրջապատուած հոգամասէ մըն էր որ կը յառաջանային. բանակի մէն մի զինուոր հասկցաւ այդ, բայց և ոչ մէկը տրամադիր էր վախէն յառաջացած հարց ու փորձեր ընելու. միայն երբէ հետաքրքիր հոգեբան մը ուշի ուշով դիտելու ըլլար այս յոգնած ու կիսովին անզէն բանակը, մեծ դժուարութեան պիտի չհանդիպէր հասկնալու՝ հոգեկան խռովքը այն երիտասարդներուն, որոնք մահը կ'արհամարհէին թէև, բայց թշնամիներով շրջապատուած ըլլալնին ու անզէն լինելնին հասկնալով անձնատուր եղած էին հոգեկան խռովքի մը որ բարկութիւն ու նեղուք կը յայտարերէր։ Բոլոր զինուորներն՝ զինուած թէ անզէն, լուռ ու կարդապահ, անվախ ու համարձակ, զինուորական կանոնաւոր քայլերով կը հետևէին իրարու։ Յանկարծ բանակին մէջ իրարանցում մը տեղի կ'ունենայ. զինուորները կարգը խանգարած կը խմբուին, ցուսակցական բացագանչութիւններ կը լսուին. գետին փոչիներու մէջ տարածուած էր երիտասարդ զինուոր մը, իր օրհասական վերջին խռխռոցը կոկորդին. երկու վայրկեան ևս և ահա հրաժեշտ կ'առ-

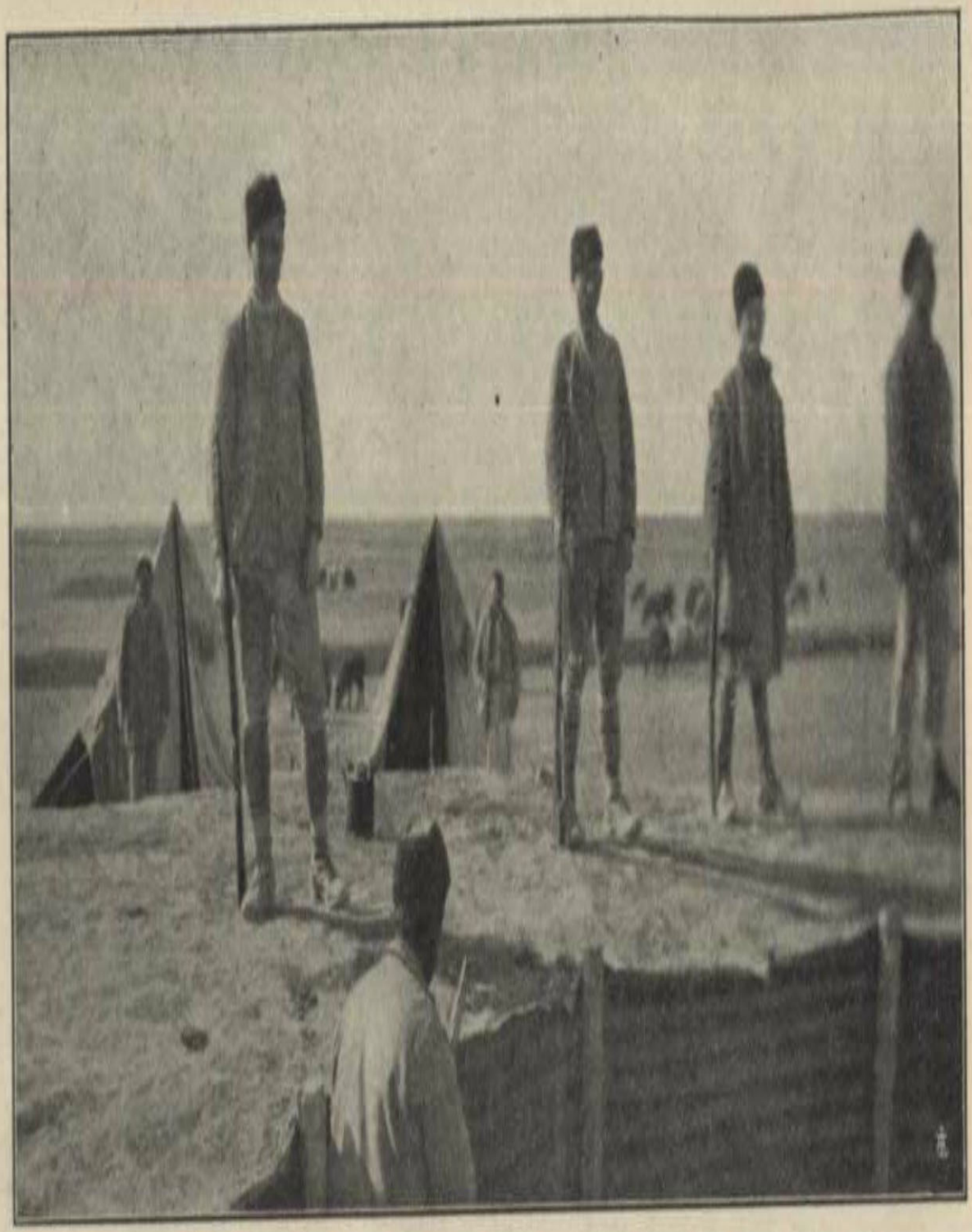
նէր այս աշխարհէն, ուր եկած էր տառապելու միայն։ Մեռնողին հաւատարիմ ընկերները, իրենց ընկերական և մարդկային վերջին պարտականութիւնը կատարելու մտադրութեամբ, կը մօտենան ուզտերուն, որոց վրայէն վերցուցած բահն ու բրիչը կը փորձեն գերեզման մը պատրաստել իրենց դժբախտ ընկերոջ, բայց ահա Պարսիկներ զայրացկոտ ու պաղատական կը մօտենան մէյ մը գինուորներուն, մէյ մը Անգլիացիներուն, ու չեն թողուր որ դիակը իրենց հողին մէջ թաղուի։ Աւահի հաւատացեալ ժողովուրդը, կը սոսկար այդ կեավուրի դիակէն, որն՝ որ տեղէն ուր եկած էր իր պիղծ մարմնով իրենց սուրբ հողը պղծելու։ Տարտարախառ գինուորի դիակին վրայ կանգնած գինուորներու արիւնը կը բորբոքէր. կատաղի նայուածքներ կը նետեն Պարսիկներու վրայ, ջղաձգութեամբ կը շարժեն իրենց զէնքերը. կ'ուզեն իրենց Սրբազան պարտականութեան խոչընդոտ եղող այս Պարսիկները ջրկել իրենց ամենասիրելի Աւահին քովը, բայց... « Ա՛խ Տիլիման. Տիլիմանի ազատութիւն... ո՞ւր ես, ո՞ւր. հոտած պարսիկն ալ մարդ դարձեր մեզ կը հակառակի » ըսելով՝ չրթունքնին կը խածատէին. անգլիական թաթը ծանր էր ու իրենց ատնձարձակութիւնը զսպուած։ Տասնէ աւելի տեղեր կը փորձեն գերեզման պատրաստել, բայց ի զո՞ւր, մէչտ և ամէն տեղ պարսիկ մը երևան կ'ելլէր ու չէր թողուր։ Վերջապէս ճամբու վրայ գրեթէ դարձեալ ատիպմամբ՝ կը բանան փոս մը դժբախտ մեռնողի համար, ու իր յաւիտենական հանգստարանի մէջ ծրարելէ վերջ, բանակը կը շարժուէր հաստատ համոզուած ըլլալով որ, բանակի հետանալէն վերջ դժբախտ դիակը պարսիկներէն աւելի պատուաւոր չուներուն կերթակուր պիտի ըլլար։

Արեգակը մայր կը մտնէր. յոգնած բանակը գիշե-

բելու համար կանգ կ՚առնէր և այնպիսի տեղ մը, ուր երկու օր առաջ անգլիական ջոկատ մը կառապի ընդհարում մ՚ունեցած էր շրջանակի աւազակապարապ ժողովրդեան հետ։ Հանգստեան կարօտ գինուորութիւնը իր այս հանգստարանէն բան մը չհասկընար, որովհետև ամբողջ գիշերը բազմաթիւ պահակախմբերով սոխպուած էր հսկել, յանկարծակիի չգալու համար։

Դէպի Սինա ուղեւորութիւնը, որ եօթը օր տևեց, մինչև վերջ չարաւնակուեցաւ նոյն պայմաններով, անօթի, յոգնած, լքուած բանակը գլխիկոր կը յառաջանար Ֆիւրտխաանի լեռներէն ու ձորերէն։ Վտապուրականի անվախ և յանդուգն գինուորութեան չարչրկուած ուրուականներն էին անոնք, անարամադիր ու զգուած՝ իր ժողովրդեան գոյութիւնը պաշտպանելու համար մղած բազմաթիւ հերոսամարտերէն, գրեթէ միշտ ալ յաղթական դուրս եկած՝ բայց անօսրացած ու իր կորովը պահած այս գինուորութիւնը լքուած էր ներկայիս։ Իր աչքը չարաւնակ Համասանէ դէպի Պաղտատ երկարող ճամբան էր, ուր անգէն ու անբանակ ցրուած էր իրենց ժողովուրդը և թերևս իրենց օգնութեան կարօտ. իրենց անմահ ընկերներուն նման, անոնք հաճոյքով կը գիմագրաւէին մահուան, եթէ սակայն, այդ մահէն իրենց ժողովրդեան փրկութիւնն ու ազատագրումը ծնէր։ Իսկ ներկայի իրենց կեանքը, իրենց սուրբ գոհերը, ոչնչով կ՚օգնէին իրենց ժողովրդեան, և հաւրրաններու ու յանդուգն յարձակումներու վարժուած բանակին, բանաէն աւելի շատ ծանր կու գար Անգլիական բանակի կարգապահութիւնը. իրենց նպատակին չծառայող այս աննպատակ գինուորութիւնը, յիմարութեան համազօր էր։

Աեպտ. 4ի առաւօտն էր, բանակը լուռ ու գլխիկոր կը յառաջանար՝ Սինա առաջնորդող կիրճի մը մէջէն,

Նահր-էլ-Օմար. Խրամներ ու վասպուրականցի երիտասարդներ կառավարութեան տրամադրած զէնքերով քէմբրիճ կը հսկէին գիշեր ՔԷ ցորեկ

միշտ դէպի գառիվայր, կիրճի բերան մտնելուն առաջին իսկ ակնարկին կը պարզուէր գուլումի աշխատոր տեսարան մը, մօտ մէկ քայլ տարածութեամբ քովէ քով խիտ առ խիտ բարձրացած էր հսկայական ասկերակոյտ մը, սամանեան չախչախուած բանակի բեռնակիր կենդանիներու ասկերակոյտն էր այն. բազմալեզու պատմիչը չարդուած բանակի մը ոգորմելի դրութեան։ Կիրճը ասկայն իր բնական աքանչելի գեղեցկութեամբ ասկերակոյտին տարօրինակ հակապատկերը կը ներկայացնէր։ Բլրակներու կատարներէն սկսեալ մինչև կիրճի մէջտեղն թաւալուող փոքրիկ գետակը, զարդարուած էին խաղողի այգիներով, պտղատու ծառերով, զարդարուն մրգատաններով ու անտառներով, որոց տուեալ տախտակներու վրայէն, բազմաչխատ գործաւորի ճակտի վրայէն հոսող քրտինքներու նման, գլգլալով կը սահէին բազմաթիւ աղբերակներ, ու կու գային խառնուելու գետակին, որն իրարու եռանդ կ'աշխատեցնէր տանդ աւելի չրագացներ։

Ընութեան այս գեղեցկութիւնը, կը նկարչնէր բնութեան ծոցի մէջ մեծցող գինուորութեանը. անոնք իրենց հայրենի կիրճերուն նմանցնելով Քիւրտիստանի այս չքնաղ վայրերէն մէկը, թախծոտ ու մռայլ վերյիշումներու անձնատուր եղած, ամանք կը հառաչէին, ամանք մի ինչ որ երգի մը եղանակ կը մնմնայէին, ամանք մաղձոտ ժպիտով մը կը ժպտէին ու ամանք լուռ ու գաղանի կ'արտասուէին...

Անգամները իր հասունցած պտուղներով, հետուէն ծառերու կանանչ տերևներու մէջէն կը ժպտէր յոգնած գինուորութեան, գրգռելով անոնց ախորժակը. բայց Անգլիական բանակի կարգապահ հոգին երկաթեայ շղթայի մը նման կապած էր զանոնք գինուորական շարքի մէջ, չթոյլատրելով ծուռ քայլ մը անգամ նետել. ու

անոնք լոյձունքնին կլլելով կը յառաջանային մաչեցնող վայելքէն չարչրկուած։

Զօրակի ծայրն, փոքրիկ բլրակի մը վրայ, կը բարձրանար Սինա փոքրիկ քաղաքը. նա իր հնաձեւ չէնքերով, նեղ ու գարչահոտ փողոցներով՝ յետամնաց ու ողորմելի միջավայրի մը յատուկ ապատորութիւնը կը Թողուր. իսկ համարեա ամէն քայլափոխին հանդիպած աւերակները, կը ցուցնէին՝ թէ պատերազմի աւերող ձեռքերէն վերջ չէր մնացած նաև կիսավայրենի այս տարածութեան մէկ խուլ անկիւնը կծկուած այս ողորմելի քաղաքը։ Հոս ալ աւերակներու ճակատին կարելի էր կարդալ մահ ու արհաւիրք. իսկ ողորմելի բնակչութեան սահմռկած դէմքերուն վրայ, զուլում ու կսկիծ... Չինուորները՝ թէև յոգնած ու հիւանդ՝ սակայն օտար քաղաքի օտար բնակչութեան մէջէն անցնելուն համար, դերմարդկային ճիգ ի գործ դնելով, ամէն մէկը կ'աշխատէր իր ծռած ոջնաթիւնն ուղղել, մարած աչքերուն փայլ՝ և մեռած քայլերուն հանդիսաւոր կենդանութիւն մը տալ, հայկական բանակի վայել ապատորութիւնը ձգելու համար։ Բայց բանակը հոս ալ կանգ չ'առներ, քաղաքի ծուռ ու մուռ փողոցներէն կը յառաջանայ դուրս, դէպի դաշտ, ուր կը լսուէին Անգլիացիներու և աւազակներու ընդհարման հրացանի խուլ որոտներն։ Կռիւը վերջ կը գտնէ, կ'երևի նորեկ պինուորներու տեսքը հեռուէն սարսափեցուցած էր աւազակները, որոնք լեզուպատառ կռիւը Թողուցած իրենց գլուխը ապատելու ճարը մտածելու եռանդ էին եղած. և Թերևս չունչերնին Սաքըզ առած էին, ուր կը գտնուէր մի քանի հազարանոց տաճկական կանոնաւոր զօրքերէ կազմուած բանակ մը, որուն դիմագրաւելու կու գար Վատապուրականցիներէ կազմուած այս բանակը։

Վրաններու քովն են արդէն, 100 ձիաւոր զօրքեր

մխայն կան, որոց աչքերու մէջ ակնյայտնի կ'երևնար գոհունակութեան փայլը։ Հարիւր գինուորով այս առաքածութեան վրայ, մի քանի հազարանոց բանակի դէմ կենալը, երևի այնքան ալ հաճելի չէր երևցած այդ գինուրներուն, և անտարակոյս այդ էր պատճառը իրենց գոհունակութեան, պարզ էր որ իրենք թէ ապահով էին և թէ մանաւանդ հակելու պարտականութենէն համարեա թէ ազատուած։

Ակապ. 5ի երեկուն էր, օրը ցուրտ էր, յոգնած գինուրներ դուրկ էին անհրաժեշտ ապաստանարաններէ, իրաքանչիւր ջոկատին՝ քառնեհինգ անձի կը յատկացուէր մէկ հնդկական վրան, որու տակ հազիւ թէ 8–10 մարդ կը տեղաւորուէին։ Գինուրները յոգնած ըլլալով՝ գետին կը տարածուին հանգստանալու, բայց ահա կը լսուի անգլիացի սպայի արհամարհոտ հրամանը, ֆոլին!... չարքի...։ Բոլորը ոտքի վրայ էին ու կարգով կանգնած, հսպճեպով պէնք չ'ունեցողներուն պէնք կը բաժնուի ու կը պատուիրուի գիշերն ամենայն աչալրջութեամբ հսկել։

Գիշեր էր, ցուրտ և խաւար գիշեր մը... գինուրներէն մաս մը վրաններու տակ, մաս մը դուրս պատկած էին հանգստանալու համար, իսկ մաս մըն ալ անքուն ու աչալուրջ կը հսկէին։ Անորոշութեան մէջ թողուցած սիրելիներու հոգը, իրենց աննպաստակ գինուրութիւնը, յոգնութիւնն ու լեռնային ցուրտ կլիման իրարու խառնուած՝ այնպիսի այլանդակ քաոսի մը վերածած էին գինուրներու հոգեկան աշխարհը որ, արթուն թէ քնած բոլորը, բոլորը կը տառապէին. անոնք մտովին կը պատկերէին իրենց տնայի ու անոնց թողուցած հայրենիքը, իրենց հայրենական պաշտելի օճախները, անոնց մէջ անցուցած իրենց անպատմելիութեան գինարբութիւններն ու վայելքները։ Այս չարաբաստիկ

այդ պահուն՝ կը հասնէին Համառանի դռները, ուրկէ իրենց ժողովրդին անվերջանալի կարաւանը կ'երկարէր դէպի Պազառան. ապա կը պատկերանային իրենց օգնութեան կարօտ սիրելիները, կիներն ու զրուխները, անոնց լացն ու ձիչը և այս բոլորէն աւելի մը, հառաչանք մը կը հաւաքէին իրենց սրտի փոքրիկ աննշանութեան մէջ, որն չկարողանալով պարունակել արտաքնապատ պոռթկումով մը դուրս կը խուժէր ննթակայի չրթունքներու արանքէն, անչարմար կացութեան մը մատնելով ինքզինքն անփոյթ ձևացնող անձին։

Առաւօտ էր, լեռնային կլիմայի յատուկ անպահպանելի գուրս առաւօտ մը. ցրտահար քնէ մը արթնցող գինուորներու մէջէն կը լսէին բազմաթիւ հիւանդներու ցաւագար աքսոցներու ձայներ։ Գիշերը խաղաղ էր թէև, բայց արշալոյսին դարձեալ բանակը ոտքի վրայ էր. հապճեպով բաժնուեցան ջրի ամաններ, պայուսակներ, փամփշտակալներ և փամփուշտներ, ոչ անգլիական զէնքերը փոխուեցան. և այս անգամ ամբողջ բանակը գինուած էր անգլիական զէնքերով, ու կը յառաջանար դէպի Սաքըզ, որու ճանապարհի վրայ թիւրք ու անգլիացի պահակներ իրարու հանդիպելով ընդհարեր՝ և անգլիացիներն ալ վիրաւոր մ'ունեցեր էին։ Յառաջացող բանակին կ'ընկերանային նաև անգլիացի և հնդիկ գինուորներ. առաջիններուը հեծելազօրքեր էին, իսկ երկրորդներուը՝ թնդանօթաձիգներ։ Գաղաքէն դէպի հիւսիս Սաքըզ տանող ճամբու վրայ, Ամինային երեք ժամ հեռու, հեռաւակազօրքը կանգ կ'առնէ և դիրքերու մէջ կը տեղաւորուի, իսկ հեծելազօրքն աւելի յառաջ կ'անցնի։

Բանակը հոս 24 ժամ տպասելէ յետոյ նոր կը դառնար, թրքական բանակին յառաջխաղացումը՝ որ հաւանական կը թուէր, տեղի չէր ունեցած, ու կասկածէ

վեր էր որ, անոնք պէտք եղած առոյգ լուրեր առա-
ցած ըլլալով, հրաժարած էին աննպաստակ յարձակողա-
կանէն։

Ցզանակի ցրտութեան և վրաններու անբաւակա-
նութեան պատճառաւ, զինուորներ մի քանի անգամ
խնդրեցին անգլիացիներէն, որ զիրենք քաղաք փոխա-
դրեն, ուր բնակարաններու յարմարութիւններ կային.
վերջապէս անգլիացիները կ'ունկնդրեն զինուորներու
խնդրանքները, և բանակը կը փոխադրեն Ալինա, երկու
խոշոր քարվանսարաններ յատկացնելով մէկը հեծելա-
զօրքին և միւսը՝ հետևակազօրքին։ Իրարմէ 4–500
քայլ հեռաւորութիւն ունեցող այս քարվանսարաննե-
ալ, դուրկ էին պէտք եղած յարմարութիւններէ. դուռ-
ներէ ու պատուհաններէ դուրկ սենեակներու մէջ, զի-
նուորներ պիտի բան դարձեալ կը դողային, այնու
ամենայնիւ՝ վրանային կեանքի հետ բաղդատած դար-
ձեալ բախտաւորութիւն մըն էր ու տանելի։

Ալինայի մէջ զինուորութիւնը կ'ենթարկուի զինուո-
րական խիստ կարգապահութեան մը։ Օրը երեք ան-
գամ մարզանք. առաւօտեան ժամը 7–8 մարմնամարզ,
9–12 զէնքի մարզանք, կէս օրէ վերջ 2–4 դարձեալ
զէնքի մարզանք։ Ամենէն անտանելին պատիժի սովո-
րութիւնն էր, որ և է զինուոր ամենափոքր յանցանքի
մը առթիւ՝ մերկացուելով մարակային ձեռի կ'ենթար-
կուէր և այնքան անգթօրէն որ, ականատեսները պատ-
ժուողէն աւելի շատ կը տառապէին։ Այս կարգի խստու-
թեանց անվարժ զինուորներու համար, զինուորութիւնը
կորնչուցած էր իր քաղցրութիւնը, օրէ օր բանակին
ու անգլիացիներ կը սևնային իրենց աչքին, ու անոնք
յարմար առիթի կը սպասէին ապստամբելու համար,
բնութեամբ իրենց վզէն անցուած աս անտանելի օղին,
որ խեղդելու սպառնանին կը նեղէր զիրենք։

Սինայի մէջ ուր Վատպուրականցիներէ կազմուած բանակը մնաց մօտաւորապէս 40 օր, բանակը ենթարկուեցաւ ծանր կորուստներու, թէև ընդհարումներ չեղան, բայց անունդի անբաւականութիւն, բնակարանի անյարմարութիւն, նաև մանաւանդ ջրի սպակաւորութիւն[1]. իրենց դերը կատարեցին, ասանց վրայ աւելացուցէք և պատրի մանաւանդ խաղողի չափազանց գործածութիւն, որու պատճառը անօթութիւնն էր և այն աաեն հասկանալի կը դառնայ թէ ինչու հիւանդութիւնը համաճարակի բնոյթ առացաւ։ Բժշկական խնամք կար թէև, բայց հիւանդներու թուին համեմատ անկողիններ չկային. հիւանդանոց կը անդաւորուէին անոնք՝ որոնք մի քանի օրէն կամ ժամէն մեռնելու էին արդէն։ Հիւանդանոցներն ալ երեք զատ զատ բաժանումներ ունէին, Անգլիական, Հնդկական և Հայկական։ Անգլիական բաժնի խնամքը՝ հիանալի էր. Հնդկականը՝ բաւարար, իսկ հայկականը կարելի է ասանց վերապահութեան ըսել որ ողորմելի էր։ Հնդիկ ծառայողներ դրեթէ գահիճի պաշտօն կը կատարէին. եղան հիւանդներ՝ որոնք ծառայողներու կիցներու տակ իրենց վերջին շունչը փչեցին։ Եւ այսպէս Սինայի մէջ հայկական բանակը արտասուաթոր աչքերով իր ընկերներէն 40 չափան չահիներ հողին կը յանձնէր, ամայութեան դատապարտելով 40 օճախներ եւս։

Սինայի մէջ մարզուող Վատպուրականցիներէ կազմուած այս բանակը, կամաց կամաց կանոնաւոր բանակի կերպարանք կը առանար. նոյն իսկ առաճանները

1. Ծանօթ. — Սինայի մէջ ջուրը քաղաքի մէկ ծայրէն կը մանէ առներ, և այդպէս յաջորդաբար անէ առն պարտէզով քաղաքի միւս ծայրէն դուրս կ'ելլէ, այնպէս որ ամէն մէկ առն իր կարգին, իր զատութեան առաճանին կ'ազատէ զայն և քաղաքէն դուրս ելած առնը չրէ առնլի միքրոպներու հաւաքածոյ մը կը դառնայ։

ցուցադրող անգլիական նշաններ բաժնուեցան, հարիւրապետներուն տրուեցաւ երկուական ասող՝ իւրաքանչիւր թևի համար։ Հարիւրապետներն ունէին մէկական օդնական, որոց տրուեցաւ մէկական ասող՝ իւրաքանչիւր թևին։ Իւրաքանչիւր հարիւրակ բաժնուած էր չորս չոկատի և հետևաբար չորս չոկատապետներուն ձախ թևի վրայ՝ երեք թել, իւրաքանչիւր չոկատապետ ունէր երկու ատանապետ, որոնք իրենց ձախ թևին կը կրէին երկերկու թել. իւրաքանչիւր ատանապետ ունէր երկու օդնականներ, որոնք ունէին մէկական թել։

Հայկական բանակի ներկայութիւնը այնքան ապահովութիւն ներշնչած էր Աինայի և իր շրջականերուն, որ թէ ցորեկ և թէ գիշեր պահակներ չէին պատէր. միայն երբեմն երբեմն հեծելազօրքը քաղաքէն վեց ժամ հեռաւորութեան վրայ Սաքըզլ ճամբուն երկայնքին պատյտ մը գործելով կը վերադառնար։

Առօրեայ գինուորական մարզանքներէ զատ, շաբաթը մէկ կամ երկու անգամ բանակը քաղաքէն դուրս պատերազմական փորձեր ալ կ՚ընէր։ Այս փորձերու ժամանակ, յաճախ Անգլիացի սպաներու կարգադրութեան համաձայն, ամբողջ բանակը չղթայ կազմած համազարկերով կը հետապնդէր լորամարդիներու և կաքաւներու խմբեր. որոցմէ այս անհաւասար կռուին զոհ գնացողները կը զարդարէին անգլիացի սպաներու սեղանները։

Աինայի գինուորական կեանքը սակայն իր բոլոր դառնութիւններով միասին կը մտաբերար իր վերջաբանին։ Հոկտ. 10ին եղած կարգադրութիւնները պարզ ապացոյցներ էին այն լուրին հաստատման, որու համաձայն բանակը իր գլուխը դարձնելու էր եա՝ դէպի Պաղտատ, ուր և հասած ու նստած էին իրենց սիրելիները։ Վայրկեան մը առաջ այդ անտանելի կեանքէն

ազատուելու մարմաջը սկսած էր անհանգստացնել բոլորին։ Որպէս ճամբու պատրաստութեանց նախաքայլ, գինուորները մէկական, ջոկատապետներուն երկուական, իսկ սպաներուն չորսական օմ. ականի բաժնուեցաւ, իրրև ամսաթոշակ. մինչ կողմէ ձեռնարկուեցաւ կօշիկներու պատրաստութեան։ Սինայի հրամայրակը սակայն չկարողացաւ այդ պէտքին բաւարարութիւն տալ, ստիպուած գինուորներուն յանձնարարեցաւ որ, ամէն մարդ իրեն համար սրեխներ պատրաստէ։

Հոկտ. 13ին բանակը ոտքի վրայ էր արդէն, անոնք նզովախառն ձնաք բարեաւ ըսին Սինայիին, որ իրենց 40 դժբախտ ընկերներուն գերեզմաններուը եղաւ ու համբոյ ընկան։ Վերադարձը թերևս աւելի հանգիստ ու հաճելի ըլլար, եթէ կօշիկներու գալի պակասը չզար նոր տանջանքի մը դուռը բանալու։ Ձինուորներու մէջ քիչուոր չէին սրեխ հագնելու անվարժներ. սոնք ստիպուած էին բոկոտն քալել՝ այդ կօշիկի դեր տանձնելու կոչուած կաշիի կտորին տոթած չարչարանքէն ազատուելու համար։ Վերջերորդ օր բանակը Գերմանիոյ կը հասնէր, յոգնած՝ բայց ուրախ. հոս օր մը հանգստանալէ վերջ դարձեալ ճամբորդութիւնը կը շարունակուէր, բայց այս անգամ լեռնային կտրուկ ճամբաներով օր առաջ տեղ հասնելու համար։ Մինչ գինուորներ այս ճամբորդութեան դժուարութիւններէն սկսած էին արտնջալ, վրայ հասաւ անձրևը իր արտասովոր տեղատարափով. երեկոյեան կոտմ երբ բանակը բաց դաշտի մէջ կանգ կ՚առնէր գիշերելու, փորձեցին վրաններ կանգնեցնել, բայց ի զուր... Անգլիացի սպաներ գինուորներուն այս ոտրմելի տեսքէն խղճահար, իրենց ընկերացող սպերթի թիթեղները բանալով, գինուորներուն բաժնեցին, յուսալով որ առավ կարելի կ՚ըլլայ մի քիչ տաքցնել ցրտահար գինուորները։ Բայց

Որբերու ճաշը ԴաՆը-էլ-Օմարի մէջ

ի գոլ... մինչև լոյս անդադար անձրևը մինչև ոսկորները թափանցեց։ Առաւօտ ատրասիւլի ցեխի մէջ՝ թանձր մշուշով մը չրջապատուած, բանակը սկսաւ յառաջ շարժուիլ։ Ձամբորդութեան վեցերորդ օրը բանակը կը հասնէր Կասր–էլ–Շիրին, ուր առաջին անգամն ըլլալով կը հանդիպէր անգլիական հասուստուբեանց և պահանջուած խնամքին։ Հոս բանակին կ՝աւետուի Մուսուլի անկման լուրը, բանակը ոգևորուած վրէժխնդրի մը յատուկ գինովութեամբ անձնատուր կ՝ըլլայ անվերջ հուրրաՀներու։

Հիւանդները, որոնք ցարդ կը փոխադրուէին բեռնակիր ջորիներով, հոս անգլիական հասուստուբեանց յանձնուեցան Պագուպա փոխադրելու համար։ 20երորդ օր բանակը կը հասնէր Շառոպան։ Հոս առաջին անգամն ըլլալով գինուորները կը լսեն չոգեկառքի վիւ ձայնը. բոլորին ալ ուրախութիւն կը պատճառէ այդ ձայնը, բոլորն ալ այդ համոզումը կը գոյացնեն թէ այլևս չոգեկառքով պիտի կարենան միացեալ ճամբան. բայց որքա՜ն մեծ կ՝ըլլայ իրենց զարմանքը, երբ 25 հիւանդներ միայն չոգեկառք նստելու բախտին կ՝արժանանան, իսկ միացեալները կը շարունակեն իրենց ճամբան և 21երորդ օր Նոյեմբեր 3ին կը հասնին Պագուպա։

Վրանակերտ քաղաքի տեսքը վայրկենապէս միայն կ՝ոգևորէ զիրենք, հասած էին անոնք իրենց սիրելիները, բայց այդ համառատած ապիտակութիւնը կարծես իր անդրանիկ տեսքովն իսկ հակացուցած էր անոնց իր պարտած վիշտը, իրենք թէև կենդանի և նոյն իսկ առաւելին զէնքը ձեռին, բայց խլուած իրենց բոյնը, թափառաշրջիկներու նման, վրանային կեանքի մը ապաւինած էին, և այն ալ այսպիսի խուլ անկիւն, անապատի մը կրծքին։

Բանակը գետեղուեցաւ գետի արեւելեան ափը, ժողովրդէն հեռու. ուր և Ձեռց մինչև իր քայքայումը։

Հոս բանակը հանգստացաւ երթալով որ, չուռով ժողովուրդը Մուսուլի վրայէն հայրենիք պիտի առաջնորդուի։ Նախ քան բանակին հասնիլը արդէն անգլիական չրջանակներէ լուր տարածուած էր ժողովրդեան մէջ՝ թէ, բանակը չուռով Պաղտատ կը հասնի և ամէն անոնք, որոնք կ'ուզեն կամաւոր արձանագրուիլ ու բանակ մտնել ազատ են։ Մինչև Նոյեմբեր 13ը արդէն 300ի մը չափ կամաւորներ բանակ կը մտնէին։ Մինչև Պաղտատ հասնիլը՝ բանակը, ըլլան ձիաւորներ թէ հետեւակներ, բաւական կորուստ ունեցած էր։ Մտնք մեռած, մտնք հիւանդանոցներ գացած ու անյայտացած և մտնք փախած էին. այնպէս որ բանակը անդամ մը ևս կարգի բերելու պէտքը անհրաժեշտ դարձած էր. քննութենէ մը վերջ՝ տեսնուեցաւ որ հազիւ թէ 220 անձ հեծելազօրք կը մնար, իսկ հետեւակազօրքն՝ նորեկներն ևս հաշուած՝ հազիւ 600–630։ Նոր կազմակերպուած այս բանակը բաժնուեցաւ 4 վաշտերու, որոյմէ ձիաւորները կրնցին Առաջին վաշտ անուն։ Պաշտօնեաներէն մեռնողներու ու անհետացողներու տեղը ուրիշներ նշանակուեցան, ու այսպէս բանակը նոր կարգաւորուած, ուրախ էր ու ոգևորուած. ոգևորուած էր նաև ժողովուրդը։ Զինուորները մուտացան Մինայի և Մինայէն մինչև Պաղտատ իրենց քաշած նեղութիւններն ու կորուստները. այժմ՝ երբ Մուսուլի գծով հայրենիք վերադառնալու հաւանական ենթադրութիւնը մէջտեղ եկած էր, զինուորական կեանքը նորէն հասած էր իր քաղցր ատիճանին, նորէն զինուորները իրենց զինուորութենէն գոհ էին ու այլ ևս չէին անիծեր իրենց զինուորութիւնը։ Զինուորներուն ոգևորութիւնը իր գագաթնակէտին կը հասնի, երբ օր մը մարզանքէն վերջ

ընդհանուր հրամանատար անգլիացի ապան պինուորնեբուն կը հարցնէ թէ «կ'ուզէք հայրենիք մնկնիլ», ամբողջ պինուորութիւնը մէկ զապանակէ մղուած մը նման, այո՛, այո՛ կը պոռան, ուրախութենէն խելագար։ «Լա՛ւ, ուրեմն, սպասեցէք մինչև որ մենք ձեզի հրամայենք»։ Ան նուազ յուսադրիչ ու քաղաքական էր Մուշեղ Արթագանի պինուորներուն առած այցելութիւնը. նա իր գոհունակութիւնը յայտնելէ վերջ կ'ըսէր. «յուսով ենք որ չուտով, ու այս կազմով կ'ուղեւորիք դէպի մեր սիրելի հայրենիքը»։

Հոս դարձեալ պինուորներուն քաղաքինդական, իսկ պաշտօնեաներուն համեմատական չափով ուելի դրամ կը բաժնուի, որպէս ամսաթոշակ ու այսպէս ոգեւորուած բանակը անհամբեր կը սպասէր դէպի երկիր շարժուելու հրամանին։

Գալով Ա. Գ. բանակներուն, առանցմէ վերջինը Բ. բանակի դէպի Սինա մեկնելէն մի քանի օր վերջ ճամբայ կ'ելլէ դէպի Պիզատ և կ'ենթարկուի այն վիճակին, որուն ենթարկուեցաւ Բ. բանակը. և Պադուպա կը հասնէր Բ. բանակին հասնելէն մէկ օր վերջ։ Իսկ Ա. բանակը զոր բախտաւոր բանակ կարելի է անուանել, իր անդէն բնաւ չի շարժուիր ու Պադուպա կը հասնէր միւս բանակներէն մի քանի օր վերջ։

Այսպէս երեք բանակներն ալ Պադուպայի մէջ կեդրոնացած, հայրենիք մեկնելու լուրէն էլեքտրականացած, կ'անցնէին խաղալ ու կարելի է ըսել, երջանիկ օրեր։ Բայց ափսոս որ կարճատև եղաւ բանակներու այդ ոգեւորութիւնը և մարզուած պինուորներու ի մի հաւաքուած այդ բազմութիւնը՝ չուտով պիտի լուծուէր ժողովրդեան մէջ այնպէս մը, որ երկու պինուոր քովէքով դանելը այլ ևս անկարելի պիտի դառնար։ Նոյեմբեր 20ին կայծակի արագութեամբ լուր կը տարածուէր

թէ Ա. բանակին առաջարկուած է առաքապրել թուղթ մը, որով առաքապրողները կը խոստանան 5 տարի բանակի մէջ ծառայել։ Պայմանագրութեամբ պինուորութիւն ընել՝ մի այնպիսի չերեւակայուած անակնկալ էր որ, բոլորը իրար կ'անցնին. Բ. և Գ. բանակները մանաւանդ, խօսակցութեանց, վէճերու, եղրակացութեանց, ենթադրութեանց ու մարգարէութեանց հնոց կը դառնան. պինուորներէն ակնակալ մինչև ապաներ, մէյմէկ դիւանագէտներ դարձած կը սկսին մտացածին բացատրութիւններ տալ, եղրակացութիւններ հանել, ամանք թէր, ամանք դէմ՝ խօսիլ ու վիճել և այսպէս անվերջ։

Մինչ այս՝ Համառանէն Պագուպա ժամանած էր Լէոն Շաղօեանը, որուն ևս հասած էր Անգլիացիներու առաջարկին լուրը. տարակոյակ վեր է որ ինչպէս Ա. նոյնպէս և Բ. ու Գ. բանակներուն մինչեռոյն առաջարկը պիտի ըլլար, բայց նա իր սովորութեան համաձայն բախտին ու պատահականութեան կը ձգէր։

Անգլիացիները սակայն տաք տաք գործի կպած էին ու կ'ուզէին օր առաջ խնդիրը վերջացնել. ուստի Դեկտ. 21ին կ'առաջարկէին Լէոնին՝ որպէս բանակի հազարապետի, որ առաջին անգամ ինք առաքապրէ 5 տարի պինուորութիւն ընել խոստացող թուղթը։ Շաղօեան պատասխան չի տար ու առաքապրելը կարգ մը խօսքերով ձգձգելէ վերջ դուրս կ'ելլէ։ Իրեն եղած առաջարկը բանակի սպաներուն յայտնելէ վերջ, անոնց միջոցաւ լուր կը դրկէ պինուորներուն որ գոյշ ըլլան ու ներկայացուած թուղթը չառաքապրեն, երկար ալ չխօսին և «ոչ» կարճ բառով միայն պատասխանեն։

Սինայի պինուորութեան տանջանքներու յիշատակները կրկին հրապարակ կ'իջնային. բանակը կը սկսէր ալեկոծեալ ծովու նման իրար անցնիլ։ Վէճեր, աղմուկ-

ներ վերջ չունէին. «չէ, չէ, պիտի չսորտպրենք. մենք որպէս կամաւորներ կը ծառայենք, մինչև մեր երկիր հասնինք, սորտպրել չենք ուզեր, չենք ուզեր, չենք ուզեր»։ Լևոնի չսորտպրելը մանաւանդ հակայ խելացութեան մը ապացոյց էր «եթէ միաս չ'ըլլար, Պ. Լևոն ինչո՞ւ չսորտպրեց». ահա միաամակար է ըսողներու ամենաուժեղ փաստը։

Անգլիացիները յաջորդ օր կրկին կը կանչեն Շաղօհանը, յուսալով որ 24 ժամ յետոյ Շաղօհանը եղրակացութեան մը յանգած կը լինի. բայց ի մեծ զարմանս իրենց, Շաղօհանը դարձեալ կը միայ իր երկդիմի ու անորոշ մտքերուն վրայ և չ'սորտպրեր։ Անգլիացիներն այս անգամ կը դիմեն դիւանագիտութեան և կ'առաջարկեն որ «սորտպրեն, եթէ չսորտպրեն, թէ իրենք և թէ իրենց ժողովուրդ ապագային դժբախտ պիտի ըլլար», բայց ի զուր, ոչ լսող կայ և ոչ կարևորող. Պ. Լևոն բան մը գիտէ որ չէ սորտպրած ու բոլորը միաբերան «չէ, չէ, կ'աղաղակեն։

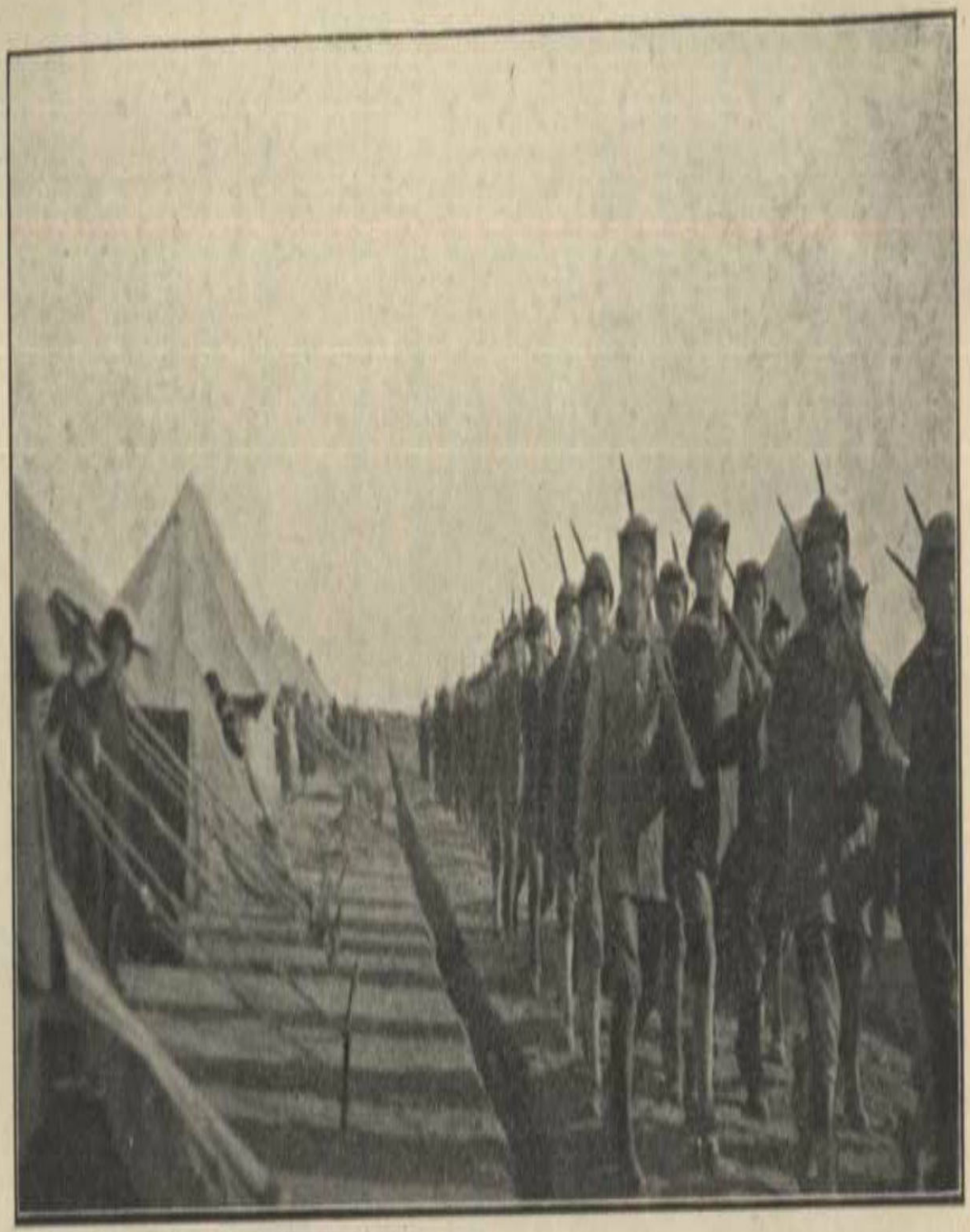
Անգլիացիներու մեկնելէն վերջ բանակի մէջ երկպառակութիւն կ'իյնայ. ապանեցին ամանք կ'ուզեն սորտպրել, սրոց թիւը կամաց կամաց կը սկսի աւելնալ, սորտպրելու հակամիտութիւնը կը փոխանցուի նաև դիւանագիտու, սակայն անոնք մեծամասնութենէն վախնալով չէին համարձակուեր արտայայտուիլ։

Անգլիացիները Լևոնին ըրած կրկնակ առաջարկէն վերջ, երբ կը տեսնեն որ կը մերժէ, դիւանագիտու մերժումն ևս անոր վերապրելով բանակէն կը հեռացնեն և երբ վերջինս բանակէն կը հեռանայ, իր շարժ ու ձևերով չսորտպրել պատուիրելէ զատ իրեն հրամանին հետևելու լուռ հրամանը կ'ընէ։

Չաւէն Պատրիարքը, որ այս առիթները Մուսալէն պատահաբար եկած էր, Կ. Պոլսոյ իր աթոռը վերադառնա-

լու համար, Գաղթականական քէմբին իր այցելութիւնը տալէ վերջ, Շապօնանի և կարգ մը օտարականներու ուղեկցութեամբ Գնկա. 23ին կ'այցելէ զինուորներուն Հայկական տարագրութեանց և ահաւոր զուլումներու ականատես Պատրիարքն, յուզուած սրտով իր խընդակցութիւնը յայտնելէ վերջ, կ'անդրադառնայ օրուայ հրատապ հարցին, նա իր ձեռքը բռնած էր Անգլիացիներու տարագրել առաջարկած թուղթը որն այս անգամ բոլորովին փոխուած էր և մօտաւորապէս հետևեալ բովանդակութիւնը ունէր « յանձն կ'առնեմ բանակի մէջ ծառայել միչա իմ ժողովրդեան կողքին, մինչև ժողովրդեան հայրենիք հաստիլը ». Պատրիարքը թուղթը ցուցնելով բանակին կ'ըսէ. « տղաքս, այս թուղթը ինծի սակար ոչ ինչ ունի իր մէջ. տարագրեցէք ». ոչ, ոչ, կը լինի պատասխանը, իսկ կոմիտակի անկիւններէն որոշապէս լսելի էր հետևեալը. « Սրբազան Հայր, դուն Մուսուլի մէջ անօթի չատ ես մնացեր, հիմա խելքդ կատարեալ չէ. քիչ մը լաւ անուշդ ուռ որ խելքդ գլուխդ գայ, յետոյ եկուր խօսէ որ քեզ լսենք »։ Զինուորները խօսելու հրաման կը խնդրեն, Անգլիացիները ձայն կուտան զինուորի մը, որ մօտաւորապէս հետևեալը կը խօսի « մենք շնորհակալ ենք անգլիական կառավարութենէն, նա մեր ժողովուրդը փրկեց. մենք երախտապարտ ենք անոր, բայց ա և է թուղթ չենք ստորագրեր. այլ որպէս կամաւոր կը ծառայենք այնքան ատեն, որքան ատեն որ մեր հայրենիք հաստած չենք »։ Բ. զինուորի մը ևս ձայն կը տրուի, նա ևս կը խօսի, համարեա թէ նոյն իմաստով։ Միւս օր առաւօտ երկու խօսող զինուորներ բանտ կ'առաջնորդուին դատապարտուելով 21 օրուայ բանտարկութեան և 8–10 մտրակի։

Սրբազանն ու Անգլիացիներ զինուորներէն հեռացան թողնելով Լևոնը զինուորներու քով, սա երկու

Որբերու զէնքերով մարզանքը Նահր-էլ-Օմարի մէջ

ժամ առաջ անխնայ ճառէ մը վերջ կ'եզրակացնէ իր ըսելիքը որ սա էր. « Մեր խելքը չէ կարող թափանցել այս առաջարկին խորը, ուստի մեր այն կամ ոչը օգտակա՞ր է թէ վնասակար, չեմ կարող ըսել. միայն թէ կը խնդրեմ ինչ որոշման որ կը յանգիք, բոլորդ միաձայն ըլլաք, առավ գոնէ խնդիրը չի ճիւղաւորուիր ». բոլոր դիւանաւորներն միաձայն կը կրկնէին, « մեր պատասխանը ոչ է, ոչ »։ Բանակը կը ցրուէր իր վրաններըը. Վեհն ևս կը քաշուէր իր վրանը, բախտին ու պատահականութեան յանձնելով խնդրոյ լուծումը։ Ձիւնաւորները իրար կ'անցնին, այն բառի գործածութիւնը կ'արգիլուի, նոյն իսկ հասարակ խօսակցութեանց մէջ, « Սինոպի դիւանաւորութիւնը մտաբերեցէք » կը լսուէր շատ կողմէն. փայտեր կը ճաճէին օդի մէջ պատահելով ձարդ ու փշուր ընել, այն լսողը։

Վախկոտ և ատրճահոգի ժողովուրդներ կառավարելու վարժուած Անգլիացիներու համար, չափազանց ծանր եկաւ Վատպուրականցիներու այս առնական կեցուածքը։ Հայու անդրդուելի կամքը և Անգլիացիի ձգելու ցանկութիւնը՝ ուժգնօրէն բաղխած էին։ Առաջինները՝ ձարդ ու փշուր եղած պատմական ցեղի մը յանդուգն փշրանքներն, իսկ երկրորդներ՝ աշխարհակալ ցեղի մը յոխորտ ներկայացուցիչները. ազատ կամքի փոքրիկ մուրճը և տիրող ոյժի վիթխարի կռանը դէմ դէմի եկած էին. մէկը փոքր՝ բայց դարաւոր ցեղի մը կամքին դարբնուած. միւսը՝ մեծ և ուժեղ աշխարհահռչակ ազգի մը փառքին օծուն։ Այս բաղխումը որքան աշուոր՝ իր վերջաբանն ևս նոյնքան ողբերգական եղաւ. մի յաղթական եղաւ չեմ կարող ըսել, ընթերցողներն արդիւնքէն թող դատեն այնպէս, ինչպէս որ իրենց հաճելի է։

Վեհը. 25ը Վատպուրականի գաղթականութեան

պատմութեան մէջ կը ձեպ յաւէտ յիշատակելի ու պատմական օր մըն։ Արշալոյսէն սկսեալ անծանօթ տըխրութիւն մը համակած էր ամբողջ գինուորութիւնը, անծանօթ չշուկներ կը լսուէին թէև, բայց ոչ ոք կ'ուզէր խօսիլ այդ մասին։ Ժամերը կ'անցնէին շատ դանդաղ, անորոշութիւնը իր մաչեցնող ճիրաններով սկսած էր բզքտել սրտերը. գինուորներն անհանգիստ եռուզեռի մէջ էին, ու աչքերնին չարունակ դէպի կամուրջ կը դառնար, կարծես մէկը կը սպասուէր։ Կէս օրէ վերջ շարքի կենալու հրամանը կը տրուի. ամբողջ գինուորները ճակատ մեկնելու կատարեալ պատրաստութեամբ շարքով կը կենան, դէպի գաղթականական քէմբ շարժուելու հրամանը կը տրուի, բանակը կը շարժուի կատարեալ կարգապահութեամբ և պատկառելի հանդիսաւորութեամբ։ Անծանօթ ակնոցաւոր մը, մանաւանդ եթէ ան հայ ըլլար ու գինուորներու հայ ըլլալը հասկանար, չպիտի կարողանար սրտի անհուն հրճուանքով մը չդիտել ու չհպարտանալ այդ առոյգ ու ապահովութիւն թողնող բանակը տեսնելով. չպիտի կրնար զսպել արեան արագ հոսումը, որ պիտի տեղի ունենար իր երակներու մէջ, անոր մութ ու յետամնաց անկիւններէն դուրս քաշելով հայկական մեծ ցեղի մեծ անցեալի պանծալի փառքի յիշատակները. չպիտի կարողանար չյուզուիլ, չհրճուիլ և յաւատեսութեան ու ոգևորութեան պատմուճանով չզարդարուիլ. բայց... խոչոր բայցը, որ կը հետևէր այդ պատկառազդու երթին, այնքան սոսկալի էր ու ախուր, որ երբէք, երբէք չէի ցանկար, որ նկարագրածս անծանօթ անձը այդ տեսարանէն վերջ, այդ խոչոր բայցի արտաւածներուն ևս արժանանար, որովհետև այն ժամանակ պիտի կրէր ոսկեղէն երազի մը դառն յուսախաբութիւնը։

Բանակը, որուն կ'առաջնորդէր Անգլիացի պաշտօ-

նէութիւնը՝ մեծէն մինչև փոքր, բանակատեղիէն մի քիչ հեռանալով կանգ կ՚առնէ, բանակի ընդհանուր հրամանատար Մէյճըրը ձիէն վար կ՚իջնէ, յուզուած ակնարկ մը կը նետէ բանակին ու կ՚ըսէ. «Արդէն գինաթափութեան կ՚երթաք, չպիտի սաորտգրէք» պատասխանը կ՚ըլլայ «ոչ, ոչ». Մէյճըրը կը շարունակէ «դրամ ալ չէք ուզեր» ոչ, ոչ, կ՚ըլլայ պատասխանը։ Հիացում, թէ զայրացում, գնահատո՞ց, թէ հայհոյե՞ց, յայտնի չէր. միայն դլուխը ծռած կը մտածէ իր ձիուն, կը հեծնէ ու կը քալէ։ Բանակը կը հետևի, կ՚անցնի կամուրջը, կը հասնի գաղթականական քէմբին, հազարաւոր հետաքրքիր աչքերու առջևէն կը շարունակէ իր յաղթական երթը. և գաղթականական քէմբի ընդհանուր կառավարիչ Ժէնէրալ Օասինի դրան առաջ կանգ կ՚առնէ, ուր կազմ ու պատրաստ կեցած էին 300ի չափ Անգլիացի հետևակ զինուորներ։ Բանակը զինուորական շարքով կանգնած էր, երբ երեցաւ բարեսիրտ ու ժերունազարդ Ժէնէրալ Օասին, սա ևս իր կարդին աչքառարար ակնարկէ մը վերջ, վերջին անգամն ըլլալով կը խրատէ որ հրաժարին իրենց յամառութենէն, ի շահ իրենց և իրենց ժողովրդեան, ու առաջարկուած թուղթը, որմէ վախնալու բնաւ տեղիք չկար, բայց ի գո՞ւր, զինուորներն անդրդուելի էին, բոլորը միաձայնաբար «ո՛չ, ո՛չ», կը պատասխանեն։

Այն ատեն լսելի կ՚ըլլայ բանակի Անգլիացի հրամանատարին հրամանը «զէնքերը վար» ու ամբողջ բանակը զինուորական կերպ շարժումով մը, բոլորը մէկ մարդու նման, կը ծռին ու գետին կը դնեն իրենց ձեռքի հրացանները, ապա կը քանդեն փամփշտակալները ու զէնքերու քով կը դնեն։ Անգլիացիները կը մտիկնան զինուորներուն կը խուզարկեն բոլորին, կը գրաւեն անհատական տանելիարուած ու

պրաւունքին առջեւ անհամեմատ, որոնք չվերապահեցան այլ եւս։

Խուզարկութեանց վերջանալէն յետոյ, բանակը այս անգամ անդէն, փետրաթափ հաւի նման, նոյն շարքով եւ կը դառնար դէպի իր բանակատեղին։ Ժողովրդեան առջեւէն պահ մը առաջ յաղթական քալուածքով անցնող բանակը այս անգամ ընկճուած էր։ Իրաւ էր որ իրենց խօսքը ըրած էին, բայց անդէն մնալու պարագան բոլորի վրան վատ ազդեցութիւն թողուցած էր ու անոնք չդիտէին, ուրախ էին թէ սրտում։ Բանակը իր բանակատեղին հասնելով կանգ կ'առնէ, հոս Մէյճըրը իր ձիէն իջնելով հետեւեալը կը յայտարարէ «դուք անպատուեցիք մեզ. դուք անպատուեցիք մեր բրիտանական մեծ կառավարութիւնը, և եթէ այսուհետեւ իմանամ որ, ձեզմէ մէկը իմ ամենայետին պինուարիս (Անգլիացի) հրամանին չլսէ, անոր գլուխը պիտի թռցնեմ Միջագետքի այս անապատներուն մէջ»։ Պարզ էր, Անգլիացիներու ետ ծանր վիրաւորանքի մը ենթարկուած էր. չէին յաջողած ափ մը փախստականի Հայերուն իրենց կամքը պարտադրել տալ։ Զինուորները լուռ ու մունջ կը քաշուին իրենց վրաններէն։ Վրաններու օդը կարծես ծանրացած էր, բոլորն ալ սրտի ճնշում կը զգային, ոչ մէկը սիրտ ունէր խօսելու, ոչ զղջացեր էին և ոչ ալ ուրախ էին։ Ուրախ էին որ չատորտացին, տխուր էին որ պինաթափ եղան։

Մինչդեռ պինուարներն հոգեկան այս վիճակի մէջ էին, իրենց չնաշխարհիկ հազարապետը արդէն կատաղած իրարուքեան մը առջեւ կանգնած ըլլալը տեսնելով կը չփոթուէր։ Խոր քունէ մը նոր աթափած նման, կը քրքրէր իր ուղեղի ծալքերը, անոնց արանքներէն եզրակացութիւն մը, ելք մը գտնելու համար և վերջապէս զղջումի թաթը կը մօտիկնար կոկորդին և կը

ակէր անգիօրէն սղմել, կը պպար որ կեանքի մէջ, մանաւանդ պատահանաւոր գործերու գլուխ անցնելէ վերջ, պատահականութեամբ կառավարութիւը՝ հետու էր խելօքութենէ, ու մեռաւաներթող ժամու զղջումէն չարչրկուած, կը մտածէր այս անգամ այն մոգական գաւազանով, որով «ուչ, ուչ» արտասանել տուած էր պինուրութեան, նոյն մոգական գաւազանաւ «այո, այո», ըսել տալ։ Ասոր կանչել կու տայ ապաները, կը յայտնէ որ իրենք սխալուած են, բանակը պէտք չէր այս օրին հասցնել. ասոր պինուրներուն անհրաժեշտ էր համոզել, ներողութիւն խնդրել տալ և դարձեալ պէնքեր առանալ։ Ապաներէն մաս մը կը գրկէ վրաններ, ջոկապետներ և առանապետներ ժողովի հրաւիրելու, որպէս զի անոնց ձեռքով իր ծրագիրը իրականացնել կարողանայ։ Ու մինչ ապաներն ու ջոկապետներէն մաս մը Լևոնի վրանը գացեր էին ու մաս մը ուչ, լուրը պինուրներու ականջը կը հասնի, որոնք այս խաղէն զայրացած բացագանչութիւններով ու հայհոյանքներով կը խուժեն Հազարապետի վրանի վրայ ու զայն անլուր հայհոյութեանց նշաւակ դարձնելով՝ մէկտեղ, կը ձեծեն ձեռքերնին ընկած մի քանի ապաներ, կը քաշեն Հազարապետի վրանի ցիցերը, Հազարապետի գլխին փլցնելու մտադրութեամբ։ Այս առեն վրայ կը հասնին պինուրներու համակրանքին արժանացած քանի մը ապաներ և ջոկատապետներ ու մեծ դժուարութեամբ կը յաջողին հանդարտեցնել զրգռուած ու սարսափելիօրէն հայհոյող պինուրութիւնը։

Կառավարութիւնն իր պատիժ պինաթափ պինուրներուն 30 օր չարաչար աշխատացնելէ ու եղած պետական գոյքերը հաւաքելէ վերջ, կը ցրուէ գաղթականական քէմբի մէջ, ուր անոնք ապրեցան ինչպէս միւս հասարակ ժողովուրդը։ Ահա այսպէսով վերջ կը գտնէր Վասա-

պուրականոցինեղրու վերջին բանակը, որն յիմարութեամբ կազմուեցաւ ու ապշութեամբ լուծուեցաւ, աչքառու թուով անխնամ զոհեր մը տալէ վերջ։

Գալով Ա. և Գ. բանակներուն, առանցմէ Ա. բանակը, որ դուա Ասորինեըէ կազմուեր էր. ընդունեց կառավարութեան առաջարկած բանաձեւը. առորագրեց և ձեաց իր ժողովրդեան կողքին. և անոնց հետ Մուսալ մեկնեցաւ. իսկ Գ. բանակը, որու մեծամասնութիւնը Հայեր էին, հետեւելով Բ. բանակի օրինակին, ենթարկուեցաւ այն վճռակին որուն ենթարկուեցաւ Բ. բանակը։

14.

ՆՈՐ ՏԱՐԻՆ ԵՒ Ս. ԾՆՈՒՆԴԸ

1918 թուի Դեկտ. 31ի երեկոն էր, վերջաբանը այն աշուոր տարուան, որ մեզ տարաբախտ Վասպուրականցիներուս կեանքի գերագոյն հաճոյքը վայելել տալէ վերջ. գերագոյն զոհողութիւնն ևս ճաշակել տուաւ։ Պագուպայէն նոր հասնող վանեցի Ամրամ Գրիգորեանի հետ, նստած ենք Պաղտատի մէյտանի եկեղեցւոյ մէջ, փախթի մը վրայ։ Ձարպէ մամի մը աղօտ լոյսին տակ, լուռ ենք բոլորս ալ. հայրենիքի զարդարուն կաղանդի անգանի փոխարէն կարմիր լաթի մը վրայ, մեզ նման տխուր ու մտայոյզ, ընկած են մի քանի նաբինջներ ու ափ մը արմաւ. գէմերնիս եկեղեցւոյ խորանին վրայ պլպլացող կանթեղի կարմրաւուն ճառագայթներու ժանդա-

հութեամբ, կը դիտենք Աստուածածնայ պատկերը, որ կը ժպտի... Հանդիսաւոր օրերուն յատուկ յուզմունքը համակած էր ամբողջ էսթիւնա։ Հայրենիքի երանելի օրերու յիշատակները՝ խառնիխուռն խուժած էին ուղեղս ներս, ու կը փոթորկէին զայն։ Երէկ և Այսօր... Տարի մը առաջ, այսօր, գինիով զուարթացած, նախշուն կազանդի մեզանին շուրջ, արտասովոր ոգեւորութեամբ, Վասպուրականի անդրանիկ ազատութեան հռչակման առթիւ տեղի ունենալիք պատրաստութեանց մասին կը խօսէինք, անկախ Վասպուրականի ազատութեան քաղցրութիւնը բարիքի մը վերածելու եռանդուն ծրագիրներ կ'որոճայինք։ Յունուար 6ի կէսգիշերը՝ որը ազատութեան հռչակման օրն լինելու էր, գաւաթներ կը պարպէինք, քաղաքի շորս անկիւններէն ժողովուրդը երգերով և հրացաններու պայթուիւններով նոր տարին դիմաւորելու կ'ելլէր, դուրսը Վասպուրականի Դեկտեմբերեան ցուրտ հովը, Վասպուրականցիներու պէս գինովցած, նոր տարին դիմաւորելու եկած էր անդադար կանչելով հու հէյ... հու հէյ... հու հէյ...։ Իսկ Այսօր... գաղթականի մը ողորմելի երեւոյթով, անտուն ու անտէր, արհամարհուած ու վիշտ ծուռ. Աստուծոյ տունն ինք ապաւինած և Աստուածամայրը իր սրբութեան ամպիոնէն մեզ նայելով կը ժպտէր... Աստուածամայրը կը ժպտէր... հեգնանքի՞, թէ կարեկցութեան ժպիտ էր այն, աչքերս պատկերին յառած կը դիտեմ Աստուածամօր ժպտող շրթունքները, յուսալով որ պիտի շարժուին... պիտի բացատրեն իրենց ժպտելու պատճառները... բայց շրթունքները լուռ էին ու քարացած...։

Երեւակայութիւնս վայրկենապէս կը պատար Վան, կ'աճապարէր յայնկոյս ձորոյ այրուած եկեղեցւոյ խաչքանը, որու վրայ ես Աստուածամօր պատկերը պատ-

կառապետ հանդարտութեամբ մը կը ժպտէր... կը պոկեմ պատկերը, կը հասցնեմ Պոլսոյ, կը դնեմ Պոլսոյի ժպտող Աստուածամօր պատկերի քով ու բաղդատական ակնարկներով կը դիտեմ մէյ մը մէկը, մէյ մը միւսը։ Երկուքն ալ Աստուածամայր կը ներկայացնեն, երկուքն ալ կը ժպտին... բայց... մէկը Վատպուրականի Ազատութիւնը տեսնող Աստուածամօր ժպիտով մը, իսկ միւսը, քզքզուած ու վիզ ծուռ գաղթականներու տեսքով զարմացած հետապրքիրի մը ժպիտով... Վանի Աստուածամայրը զարհուրած կը փախչի... իսկ ես... քնանանք ընկերներ, քնանանք, քնանանք որ խորհրդաւոր իրիկունս չուտ անցնի։

Անկողինն ենք արդէն, մայրս յուզմունքէն դողդողացող շրթունքներով կը մաղէ մոմը, եկեղեցին խորանի պլպլացող կանթեղի ազօտ ցոլքերով խորհրդաւոր կիսախաւարով մը կը շրջապատուի, աշխատաւոր լուսինը խորհրդաւոր կիսախաւարին միացած Աստուծոյ տան վեհութիւնը կը ցուցադրէր, ընկերներուս ու մօրս զգուած հառաչանքները մերթ ընդ մերթ կը թնդացնեն սառնասիրտ տաճարի ճաքճքած կամարները, մինչ դուրսը, եկեղեցւոյ կից գտնուած փողոցի բոզանոցներու մէջէն, լսելի կը լինէին խռպոտ երգեր և արեւելեան երաժշտական գործիքներու մեղկ թրթռացումները։

Աստօա է, կաթնավաճառի «հալիպճօ... հալիպճօ...» խռպոտ ձայնը կը սթափեցնէ մեզ, չարչըրկուած քունէ մը վերջ, պայծառ արշալոյսը կը դիմաւորենք։ 1919 Յուն անդրանիկ օրն է. պայծառ ու գեղեցիկ դէմքով մը կը դիմաւորէ մեզ նոր տարին, բայց ինչ ունի պահած իր կախարդական պայծառութեան տակ, երջանկութիւն, թէ աշխարհի դժբախտութեանց շարաններ, զոհս ծածկելու համար գեղեցիկ չադար մըն է լոկ իր այս առաջին պայծառութիւնը։ Հոգեկան

Ուրբաթօրի քեմբը Նամլ-էլ-Օմարի մէջ

առանձնաքները առաջնակարգին ազդած են ջղերուս, թուլցած ու մոլոր քայլերով դուրս կ'ելլեմ եկեղեցւոյ շրջափակէն, ընկերներս կը հետեւին ինծի, ուղեղս մեղմելու փնթակի մը վերածուած անխմաստ բզզիւն մը միայն կը պարակէ, ո՞ւր կ'երթամ և ինչո՞ւ, չգիտեմ. դանդաղ ու անխմաստ քայլերով շուկայէ շուկայ թէ թափառիմ, վերջապէս ընկերը Աբամի համբերութիւնը հատնելով կը ձայնէ, ո՞ւր կ'երթանք. — կը սթափիմ. չգիտեմ, կը պատասխանեմ ես ապուշի մը կատարեալ արտայայտութեամբ։ Տունը թէյի չե՞ն ապասեր մեզ, անպայման. ուրեմն թէյի երթանք — այո, ու լուռ կը վերադառնանք եկեղեցին։ Թէյերնիս խմելէ վերջ, ես կ'ուղուիմ դպրոց, իսկ ընկերներս շուկան պաշարի կ'ելլեն։

* * *

Տի՛նկ, Տա՛նկ, Տի՛նկ, Տա՛նկ, լսելի կը լինէր Ծննդեան առաւօտեան Պազտամի եկեղեցւոյ զանգակի ձայնը, հաւատացեալ հայութիւնը եկեղեցի հրաւիրելով... Ծննդեան առաւօտն է Յունուար 6ը Վասպուրականի վաղանցուկ ազատութեան յաւէտ յիշատակելի առիթարթը։ Դողդոջուն ձեռքերով հագնուելէ վերջ կ'ամպարիտ եկեղեցին. մեռնելէս առաջ անգամ մը եւս դիտելու միտումով Արբազան կաթիլներու կաթկթիլը ջուրին մէջ. անգամ մը եւս ապրելու այն երազային վայրկեաններու թմրեցնող յիշատակներով, որոնք շատ չարան աչքս առջեւէն անցնել պիտի տան կեանքիս լաւագոյն օրերը։ Կ'ամպարիտ անգամ մը եւս ապրուելու կրօնական խորհրդաւոր արարողութեամբ դերազանցապէս նուիրական դարձած յիշատակով մը. կ'ամպարիտ՝ որպէս Հայու անցեալի փառքը վերյիշե-

լով հպարտանալու. և որպէս տանջուած քրիստոնեայ՝ հոգեպէս բուժարարուելու համար։

Եկեղեցւոյ բակն եմ արդէն։ Պատուհաի փոքրաթիւ դաղութի բազդատմամբ աչքառու բազմաթիւն մը խըմբուած է եկեղեցւոյ բակը, ոճնական զարդերով զարդարուած։ Կեանքը երբէ՛ք այնքան կարկառուն կերպով իր շերտաւորութիւնը պատի չէր դարձուցած ինծի. մեռաքանչ չորերով պճնուած Պատուհացի տիկնանց կողքին կը նշմարուին Վանի բնիկ տարազով քղքղուած արուաքինով կանայք. բազմութեան շատութենէն եկեղեցին հնոցի մը վերածուած է ուր Պատուհացի կանայք զովանալու համար կը շարժեն իրենց այլազն ու այլազոյն հովահարները, մինչ գաղթական կանայք մէկ աչք մէկ աչք կը պաըացնեն իրենց թաշկինակները՝ չորացնելու արցունքի հեղեղներ։ Եկեղեցւոյ երաժշտութիւնը չեմ լսեր, աչքս ու միտքս կեդրոնացած են միայն միւռոնաթափի արարողութեան վրայ. խուզարկու աչքերով կը հետեւիմ քահանայի մէն մի շարժուձեւին, հասկանալու թէ արդեօք ե՞րբ պիտի սկսի այդ արարողութիւնը։

Ահա լուսարարը աթոռ մը կը դնէ սեղանի առաջ, ապա կանք մը կը դնէ վրան, հետաքրքրութիւնս կ՝աւելնայ։ Քահանան միւռոնի շիշը ձեռքին՝ կը դառնայ դէպի կոնքը, դպիրներ կը սկսին երգել «Աստքելոյ ազաւնոյ» տաղը, և քահանան կը կաթեցնէ միւռոնի անդրանիկ կաթիլը. կը ցնցուիմ ամբողջ մարմնով, ականջ կը դառնամ ունկնդրելու քնդանօթներու և հրացաններ ու համազարկներու ձայները, որոնք հեւաելու էին միւռոնի առաջին կաթիլի ջուրին տուած առաջին համբոյրին, բայց ի զո՛ւր... շուրջս լուռ է. հրացաններու ճայթուածներ ու քնդանօթներ ու համազարկներ չկան։ Աչքերս լայն լայն կը բանամ, վատ-

պուրականեր չարաճճի գեռատիին տեղ կոնք մը միայն, առույգ գինուորներու տեղ պլխահակ բազմութիւն մը, ու թնդանօթներու որոտներու տեղ խուլ հառաչանքներ. յայնկոյս ձորոյ դրօշազարդուած ծերուներ կամուրջի փոխարէն՝ Պաղտատի եկեղեցին ենք։ Գլուխս կը դառնայ, հէյ վաճ գուլամ աչխարհ, ուր կորան մեր փառքերը, ուր կորան մեր քաջերը, ուր կորան մեր ժամերը. մենք ալ հայ քրիստոնեայ ենք առանց նման, բայց մեր ժամերգութիւնը այսպէս չէր, չէ, այս ժամերգութիւնը հայկական ժամերգութիւն չէ, Հայու ժամերգութիւնը տարբեր պէտք է լինի, տարբեր՝ մեր վանքի ժամերգութեանը նման. չեմ կարող տակի կենալ, դուրս կ'ուզեմ պարեմ։ Երկինքը մութ էր և ամպամած արմէ մաղիկ մաղիկ վար կ'իջնար բարակ անձրև մը համեստ տպաւորի մը հանգոյն. աչքս ամպածրար երկնքին դարձուցի, այո, նա տխուր էր և այս անդամուայ իր ողբը տեղին էր ու պատշաճ։ Վանապուրականի վիւռնութիւնին տակ նստած եղող երկինքը այս վիւռնութիւնը տեսնելով, ներկայէն աւելի տարբեր արտահայտուիլ չէր կարող. լոյց, երկինք, լոյց, որովհետև իմ արցունքներս չորցած են արդէն, լոյց, երկինք, լոյց, որովհետև Վանապուրականի վիւռնութիւնին կրակող առույգ գինուորներու դիակները ցրուած են Վանէն Պաղտատ երկարող ճամբին ու լացող մը չունին իրենց վրայ։ Լոյց, որպէս զի օր մը դուն ալ մեզ նման կուրանաս, օր մը քու ալ արցունքներդ մերինին նման ցամքին. և այն ատեն պիտի տեսնենք թէ սիրող պիտի գտնանք թէ պիտի պատռէ...։

Տօնական օրերուն անցեալի վերյիշումներու ծանրութիւնը աշուռը էր Պաղտատի վրանաքաղաքին մէջ, հոն այդ սպիտակ կտաւրներու տակ վերյիշումները կը զրգռէին քզքզուած սրտերը. վշտի փրփուրները կը լեռ-

նահապետին, մարդկային ամենքանքը կը մարմնանար իր ամբողջ ահաւորութեամբ։ Վասպուրականի ժողովրդեան բնակարանները թուով 15000 սուդի մէջ էին, ամենական օրեր ծիծաղի փոխարէն արցունք էին բերած. ու անոնք չուտած էին չկարողանալով ճշդել թէ, որո՞ւ յիշատակին ձօնել այդ արցունքները, Վասպուրականի՞ն, իրենց ամայացած օճախներո՞ւն, իրենց անցուցած երազային օրերո՞ւն, իրենց արիւնթաւալ ընկնող սիրելիներո՞ւն, Պագուպայի դիրքը հանդչող պէմուրաղներո՞ւն, իրենց ներկայի ողբալի դրութեա՞ն, թէ մութ ու անորոշ ապագային...։

Յունուար 5ն է, Ծննդեան երեկոն կը մօտենայ. ամբողջ ժողովուրդը կը սարսափի ամենական օրուայ մօտիկութենէն, ինչպէ՞ս և ի՞նչ արտով երեկոյեան Ծննդեան սեղանի պիտի նստին. չէ՞ որ չատ ու չատ սիրելիներու տեղերը իրենց ահաւոր թափուրութեամբ պիտի տանջեն դիրենք. չէ՞ որ հայրենի օճախի հաճն ու հոտը իր զգլխիչ բուրմունքով պիտի գայ պարարելու իրենց ուռնգերը և երբ բանան աչքերնին աւազներու վրայ կծկուած պիտի տեսնեն դիրենք. չէ՞ որ իրենք մարդ են, հոգեղէն տկար արարած մը, ինչպէ՞ս պիտի կարողանան դիմանալ այս անգութ հարուածին։

Բայց ահա երկինքն ալ կը յուզուի մութ ու թանձր ամպերով կը ծրարուի, փոթորիկը կը բարձրանայ և իր ուրուականային ահարկու ոռնոցներով կը սկսի շրջիլ վրանաքաղաքի սպիտակ կտաւրներու վրայէն անդադար կանչելով, վո՜յ, վո՜յ, վո՜յ... Պէմուրաղ մեռելներու անհանգիստ ուրուականներու լեզէօններն էին, թէ բարկութեան յաղուրդ չգտնող երկնքի մը ցասումնալից պոռչտուքները, չգիտեմ։ Ընձրևն ու ամէն փոթորիկը եկած էին անցեալի վերյիշումները աւելլու, ու ներկան իր ամբողջ դառնութեամբ դունաւորելու։ Յեխախտան

ջուրը վրանի շուրջ կողմէն ներս կը խուժէր, փոթորիկն ուժգին թափով մը ցնցէր վրաններն, ու զարհուրած ժողովուրդը վրանի պիւնեները պրկած՝ կ'աշխատէր կործանումէ փրկել իր այս փոքրիկ բնակարանը, իր մարդկային ակար բազուկներով բնութեան դէմ կռուի ելած էր ինքզինք ու իրեն իբր ապրմուխիւն արուած բնակարանը պաշտպանելու համար։ Ինքնուն և իր ծնողքն ալ հանգամանքը մոռացուած էին. ժողովուրդը ապրուած էր փոքրիկները պաշտպանելու բնազդէն։ Բայց քամին կը յամառէր, կը ցնցէր վրանները. իր անպարտելի ոյժը ցուցադրելու մարմաջը կատղեցուցած էր զինք, մի քանի ուժեղ ցնցուումներ ևս և ահա վրան մը երերալով կ'իյնար ցեխի մէջ ճզմելով իր հովանիին ապաստանած քառնեհինգ ապրմելի արարածներ, ու վրանի տակէն, ցեխի մէջ տափակցուած եղկելիները, յուսահատական հեծկլտանքներով կը ծանէին իրենց ծննդեան նուիրական ծոները։ Եկեղեցիի յատկացուած երկու վրանները անձրևէն ու փոթորիկէն կործանած էին, ոչ կոչնակի, ոչ զանկի և ոչ երաժշտութեան ձայներ կը լսուէին։

Երկինքը հասած էր իր նպատակին, ամբողջ վրանաքաղաքի բնակչութիւնն ընթրելու մասին մտածելու ժամանակ իսկ չէր ունեցած նուիրական այս մեծ ծոնին. մեծ ծամապահութիւն մը պարտադրուած էր բոլորին յաւերժացնելու անապատի Ծննդեան յաւէտ յիշատակելի ծոնը։

15.

ՄՆՏԼԻԿԻ[1] ՄԱՀԸ

Պաղտատէն 30 մայլ դէպի արեւելք կը գտնուի Պա-
գուպա կոչուած գիւղաքաղաքը, որու ծառաչատ ու
պտղալից այգիներու հովանիէն կէս ժամ հեռու՝ հա-
մանուն անապատի մը մէջ, անգլիական միջազօր ա-
բութեան խնամոտ ձեռքերու շնորհիւ, կառուցուած էր
վրանաքաղաքը, 50–60 հազար հայ և ասորի գաղթականներու համար։ 1919 թուականի Յունուար
10ն էր, մի քանի հայրենակիցներով Պաղտատէն շո-
գեկառք կը նստէինք դէպի այդ վրանային քաղաքը
հոն գտնուած մեր անտարախաւ հայրենակիցներուն ու բա-
րեկամներուն այցելելու մտադրութեամբ։ Աղուօտեան
ժամը վեցն էր երբ առմամբներ գնելով անդաւորուե-
ցանք բեռնակիր գնացքի մը բաց մէկ կառքին մէջ։
Գնացքը բարձրաձայն սուլելով, հրաժեշտ առաւ կա-
յարանին ու սկսաւ արագօրէն յառաջանալ։ Մի քանի օր
առաջ առատ անձրեւած ըլլալուն համար, օդը խիտ
մաքուր էր և անապատի աւազուտ երեսին, տեղ տեղ
կանանչի կու տար գառնան բուսականութիւն մը, որու
հպարտագիւտ տեսքին ու երջանկարեր ծիծաղին խելա-
կեղ զեփիւռը, անոնց մատղաշ այտերէն բիւրաւոր պա-

1. Մանօք. — Մեսրիկ վանի գաւառաբարբառով ածական մըն է. որ կը տրուի կարճահասակ, բայց աշխոյժ մարդոց, կանանց կամ կեն-
դանիներու։

չիկներ խելով, չարաճճիին յառուկ զուարթութեամբ մը կու գար ապտակելու մեր խաժոռ ու ախուր դէմքերը։

Բաղդին սև անիւի անողոք պտոյտէն անխղճօրէն դժեռնուածներս, տառապանքի քաղաքի ճանապարհին, հազարաւոր մռայլ վերյիշումներէն ընկճուած, սիրելիներուն յիշատակներով տանջուած, այս մռայլ բոպէին կը հանդիպէինք բնութեան այս անուարթեր ու անպատկառ կատակին։ Անիծուած աշխարհ, կ'արժէ՞ արդեօք հոգիդէն տկար արարածներուն տանջել, և այն ալ այսպէս անգթօրէն, ո՞ւր է արդեօք, ո՞ւր բանաստեղծներու նկարագրած գեղեցուն երկինքը, որ միշտ ու ամէն տեղ իր մեծ աչքերուն մէջ գէթ զոյգ մը կաթիլ ունի տառապողներու համար։ Միթէ՞ 50–60 հազար ժողովրդեան տառապագոծ հառաչանքները անբաւակո՞ն են այդ մեծ ու գեղեցուն սիրտը շարժելու...։

Ընդհակառակն, Պաղտատի անապատէն բարձրացող գարնանային զեփիւռը, բնութեան վերազարթնումը կ'աւետէր։ Մենք անխոյթ բնութեան այդ հրապոյրին, փառաց ենք չոգեկառքի մէջ, որը իր անդադրին վազքի մէջէն, կարծես ծաղրելով մեր ընկճուած դրութիւնը կը պոռար. «յառաջ միշտ դէպի յառաջ, ահա կեանքի անողոք օրէնքը, վա՛յ ընկճուողին»։ ու անիւներու թաւալումի ազմուկէն բացորոշ կերպով հնչուող այդ երկաթեայ արտէն բղխած, երկաթեայ կամքի գաղտնիքէն ապշած, ու կէս մը անզգայացած աչքերնիս յառաջ ուղղած էինք։ Յառաջ, ուրկէ երևնալու էին վրանային աշխարհի միօրինակ ու ապիտակ կտուրները։ Իրա՛ւ, չէր երևնար, թէ մեր կիսանզգայ վիճակը վարագուրած էր մեր աչքերը, չգիտեմ, գնացքը կը շարժուէր և Պագուպայի վրանային քաղաքը չկար ու չկար... քանի՞ կայարան կանգ առաւ, քանի՞ անգամ սուլից ու առաջ վազեց չգիտեմ, միայն

պատճառ որ, ընկերներէս մին ուսէս քաշեց և բաւ «վեր ելիր հասանք արդէն»։ Գտանէն նոր զարթնածի մը պէս ցնցուեցայ, աչքերս լայն լայն բացի, ճերմակ քաղաքի ուղղաձիգ ու լայն փողոցներու առջև կը գտնուէինք արդէն, ու վար իջանք։

Օդը պայծառ էր, արեգակը գուարթներես. իր ոսկեփեռուր ճառագայթներով կ'ողողէր ամայի անապատի կրծքին թառած սարագիր արծիւներու առժամանակեայ բոյները, որոց ապիտակ կաւրներուն փռուած գոյնզգոյն անկողիններըը, հետաքրքիր պէսպիսութեամբ մը, կը խաթարէին ապիտակին միօրինակութիւնը։

Մեռելատիպ անապատը, կեանք ու կենդանութիւն առած կարծես կը տքար կիսամերկ ու գլխահակ ամբոխի անհամբեր քայլերու տակ, որոնք յուսահատ ու անգործ մխիթարութիւններին կը փնտռէին անվերջ երթևեկութենէց ու անխնասա ժխորի մէջ։ Հետաքրքիր նորեկի մը համար դժուար չէր այս բազմերեսոյթին անխնասա ժխորի մէջէն որոշապէս լսել ահի ու վախի, սուգի ու կարօտի արտասուք հնձեձանքները։ Ծովացած տառապանքի, բարձրկեկ ու անսիրտ ապառաժներով պարփակուած փրփրած ովկիանոսի մը յուսահատական մռունչն էր այն խռիլ ու ահաւոր... ու մենք քարացած արտով ու բթացած ուղեղներով՝ քայլերնիս ուղղեցինք այդ յուզուած ովկիանոսի խորը, առանց անոր ալիքներէն վախնալու։ Չէ՞ որ մենք ալ այդ յուզուած ովկիանոսի մէկ պզպջակն էինք, հովէն քշուած, անսիրտ ու անզգայ ապառաժներէն միոյն գրկին ընկած, և այժմ ահա կը վերադառնայինք գէրկը այն ովկիանին, որու մէկ աննշան հիւղէն էինք։ Մի քանի րոպէ վերջ, ժպտունած դէմքերով յուսահատ և ընկճուած մեր ծանօթներն ու բարեկամները տեսնելու հետապատակերէն ամքած, կը յառաջանայինք ալեկոծեալ ովկիանին խորը,

Մայր և սրտի իրենց անբախտութիւնը կ'ողբան Նահր-էլ-Օմարի մէջ

որու վշտին տեղեակ լինելով մէկտեղ, տարտին գարմանն անել անկարող էինք։

Մեր Պաղուպա հասնելու երրորդ օրն էր, ծանօթներու ու բարեկամներու հետ, մեզ բարեւելի ձեռք տեղմուելնէ վերջ, ուղղուեցանք կայարան Պաղտատ վերադառնալու համար։ Ճամբանիս այս անգամ գեղեցիկ տեսարանի քովէն էր։ Ընդարձակ անապատի երեսէն բարձրացած այդ անշուք ու բազմաթիւ բունձերու կողքին, աչքի կը զարնուէին խորունկ ու պարապ գերեզմաններ։ Մահը այնքան յաճախակի ու առատաձեռն երեոյթ էր որ, կառավարութիւնը ստիպուած էր յիշնեակներով գերեզմաններ պատրաստել տալ, օր օրին, ժամ ժամին հասնող դիակները անմիջապէս թաղելու համար։ Կը մօտենանք այդ պարապ բերաններուն, որոնք կարծես սովալուկ գայլերու նման որսի կը սպասէին, խորն էին անոնք և աշաւոր։ Բայց միեակ այդ չէր, աւազուտ անապատի կրծքին բացուած այդ շիրիմները, իրենց յատակը լճացած ունէին անձրեւի կաթիլներ։ Երկինքը կարծես նախապէս լացեր էր այդ փոսերու մէջ պառկելիք դժբաղտներու վրայ, եթէ կառավարութիւնը գերեզմաններ պատրաստելու հեռատեսութիւնն ունեցած էր, երկինքն ևս արտասուելու հեռատեսութիւնն էր ունեցած, երկինքն ու կառավարութիւն իրենց պարտականութիւնը կատարած էին։ Կը մնար մահը, որ իր կարգին իր պարտականութիւնը կատարելով, բազմացնէր բունձերու շարանները։ Մինչ մենք ախոռ մոքերով չբջապատուած ցաւագարի արտայայտութեամբ կը նայէինք այդ շիրիմներու փոքրիկ լիճերուն, անոնց հոգին կարդալու մտադրութեամբ, հանուէն մօտիկցան երկու մարդ ուսերնուն պատգարակի մը վրայ մեռել մը, միսկ քահանայի մը ուղեկցութեամբ։ Մօտիկցան բաց գերեզմաններէն միոյն, դիակը վար

պրին, քահանան մի քանի անհասկնալի աղօթքներ չշնչաց, ապա երկու դիակակիրները վերցուցին դիակը ու ձգեցին փոսի մէջ, ուակէ լսելի եղաւ անախորժ «ճլփ»ոց մը, ջուրերը այս ու այն կողմ գացին, ապա միացան, ու գորովագութ մօր մը նման գրկեցին այդ դիակը, դուրս ձեաց միայն ալ ձեռքը որ երկինք բարձրացուցեր էր կարծես բողոքի ժեստով մը։ Մտիկցանք քահանային ու հարցուցինք, ո՞վ էր այս Տէր Հայր։ Չեմ ճանչնար պատասխանեց անցեալ օրուան այրուած քաղաքացի կինն է։

Մնալին էր, խեղճ կինը, լսած էր իր այրուելու պատմութիւնը. այս գժբաղդ տիկնոջ մէկ որդին Թուրքին գործ գնաց ու այլ ևս չեկաւ։ Միւս որդին Սալմաստի կռիւներուն Հնուանի ճակատամարտի մէջ սպանուեցաւ. փեսան ևս գաղթի ճանապարհին գերի ընկաւ ու սպանուեցաւ թողնելով երկու որբեր, որոնց խնամակալութիւնը առանձնաց էր և որոնց պահանջին բաւարարութիւն տալու համար Մննդեան երեկոյեան փոթորիկին ձեռագիր եփել փորձած էր, այդ առեն կրակ կ'առնէ ու մինչև մարեցնելը կ'այրուի ու հիմա կը մնար անօգնական թողնելով երկու փոքրիկ հատիկները։ Խեղճ կինն, վերջապէս կու գար իր յաւիտենական հանգստարանը։ Վերջապէս հրաժեշտ կու տար այս նեմէրտ աշխարհին, ուր «գայը գառած, գարտակ նռռած» էր. ուր վիշտն ու հառաչանք միայն բաժին ընկան իրեն, ուր երբեմն աղօթեց որպէս երկիւղած հաւատացեալ մը, երբեմն հայհոյեց որպէս անհաւատ ու վշտահատակ մայր մը...։ Ջոյգ մեռելաթաղներ սկսեցին արագ արագ հողը լեցնել, կարելի եղաւ ծածկել բողոքող ձեռքը թէ ոչ, չգիտեմ...։

Շոգեկառքը յառաջ կը սուրար, վրանոգաղաքը կամաց կամաց կը սկսէր անհետանալ մեր աչքերէն, բա-

Լոյս ալ յուզուած էինք ու շրթունքներս դողդոջելով կը մրմնչէին

Եկէք ինձ գաղթականներ,
Կարնոյով շարան շարան,
Եկէք ինձ արծուի ձագեր՝
Բլենաւեր, թափառականներ։

Տուէք ձեր սրտի թևերը
Կիթառ մը չինեմ երգեմ
Ձեր սրտի՝ ծով ծով ցաւերը
Ես անախորժ մարդոց պատմեմ։

Տուէք ինձ ձեր մրմունջներ՝
Ես կիթառիս յարմարցընեմ.
Լեռ ատրուռա մրմունջներով
Քար սրտեր կակուղցընեմ։

Տուէք ինձ ձեր արցունքներ՝
Կիթառիս թևերը թրջեմ.
Արցունքով թրջուած լարէն
Ձեր բողոքն հնչեցընեմ։

Տուէք ինձ ձեր քաղցր յուշեր,
Կիթառիս ծայրին կախեմ
Լեռ խնկելի յուշիկներով
Ձեր հայրենի գովքը հիւսեմ։

Տուէք ինձ Ձեր ռազմի չունչ՝
Կիթառըս անոյշ օծեմ,
Ձեր պանծալի հերոսներ՝
Կոյր աշխարհին ծանօթացնեմ։

Տուէք ինձ Ձեր սարսռն ու ցաւ
Փըղփղուած սիրտս լեցնեմ
Իմ կարկամած չրթունքներով
Ձեր փառք, Ձեր ցաւ՝ յոյս ու երգեմ։

16.

ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԻ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿԻ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ազգային պատուիրակութիւնը նամակով մը ինչպէս բոլոր Հայ գաղութներուն, նոյնպէս և Միջագետքի Հայ գաղութին հրաւանդ ուղարկած էր, պատգամաւոր ընտրելու փարիզ գումարուելիք Ազգային Համագումարի համար։ Պաղտատի Ազգային մարմինն ևս Պատգամաւորական փախտականներուն լուր կու տար՝ որ իրենց ներկայացուցիչները ուղարկեն, պահանջուած ներկայացուցիչը ընտրելու համար։ Այս հրաւէրը առկայն՝ Պաղտատի Տարագրելոց Մարմնոյ և Պատգամաւորական փախտականներու Կոմիտէի ժամանակէ մը ի վեր ձերկատուած յարաբերութեանց, բացայայտ հակառակութեան մը փոխուելուն պատճառ դարձաւ։

Պաղտատցիները խորամանկ էին, իսկ փախտականները՝ մեծախոսիկ ու ամբարտաւան. բնական էր որ այս երկու նկարագիրներու բախումէն յառաջանայիք արդիւնքը՝ հաճելի բան մը պիտի չըլլար։ Փախտականներու Կոմիտէն յարմար առիթը ներկայացած

տեսնելով կ՚ուզէր Պաղտասարեանին դառ մը տալ։ Յունուար 2ին արդէն Պագուպայէն Պաղտասր կը հասնէին Պագուպայի ժողովրդեան ներկայացուցիչները՝ Վահրամ Վարդապետ Կանաչեան, Հայրապետ Մելքումեան, Լեռն Շաղօեան, Սամուէլ Մեսրոպեան և Աբէն Հայկազեան. կարճ խօսքով՝ Պագուպայի փախստականներու Կոմիտէն իր ամբողջ կազմով։ Այս պատգամաւորները թէև նախապէս որոշած չէին իրենց ընտրելին, բայց որոշած էին անպայման իրենց ցանկացած մարդը յաջողցնել՝ ինչ գնով ալ որ լինի։ Բանակցութիւնները կը սկսին. երկուստեք կիսապաշտօնական խօսակցութիւններով. կը փորձեն իրարու միտքը և ընտրելիք թեկնածուն անունը հասկանալ։ Առաջին իսկ վայրկեանին, երկու կողմերն ևս զգուշաւորի գերի մէջ կը մտնեն. պարագայ մը՝ որ ապացոյց էր թէ, երկու կողմերն ևս իրարու վրայ վստահութիւն չունէին։ Պագուպայի ներկայացուցիչները կ՚անցնէին յարձակողականի, անոնք որպէս 15000 ժողովրդեան ներկայացուցիչներ՝ կ՚արհամարհէին Մէյագեօքի Հայոց ներկայացուցիչները, որոնք իրենց մէկ տասներորդի չափ ալ ձայներ չունէին իրենց կռնակին, մեծամասնութիւնը իրենք էին և հետևաբար իրաւունքն ալ իրենց կողմն էր՝ և ասկայն անոնց մտքէն անգամ չէր անցներ թէ, Պաղտասի ասկաւութիւ ու բաղդատարար յետամնաց գաղութին մէջ կային այնպիսի տիպեր, որոնք մէկ ակնարկով կշռած՝ ու իրենց ինչ բարեժպիկ լինելը ու քանի տրամ կշռելը հասկցած էին։ Պատգամաւոր ընտրելը որոշապէս ի յայտ բերած էր ինչ որ հայկական նկարագրի յատուկ է. կռիւ, հայհոյանք, նախատինք, արհամարհանք սկսած են պաշտօնական կերպարանք առնել՝ անբաժանելի մասը կազմելով ընտրական պայքարին։

Պատասխ հասարակութիւնն որ անվարժ էր նման ազդակից ու կրքոտ ընդհարումներու, չարիքը դարմանելու յամար միշտ կ՚աչխատէր անտեղի խօսքերով չվիրաւորել Պատուպայի ներկայացուցիչներու ինքնասիրութիւնը, որոնք սակայն այս մարդավայել ընթացքը թուլութեան նախանշան համարելով, յարաբերութենէն խղում յայտարարեցին, և այս անգամ ակառն Պատասխանական գաղթականութենէն հետ խորհրդակցել բոլորովին անջատ պատգամաւորի ընտրութեան ձեռնարկելու համար։

Պատուպայի կոմիտէն Յունուար 6ին, Պատասխի առաջնորդարանի մէջ, գաղթականներէ կազմուած խորհրդակցական ժողով մը գումարեց. այս ժողովին կը մասնակցէին Պատուպայէն եկած պատգամաւորներէ զատ, երեք ներկայացուցիչ Պատասխանական ոչ վաստակաւոր գաղթականներ, տողերուս գրողը և մի քանի ուրիշ ինձ նման խորհրդակցական ձայնով հրաւիրուած վաստակաւորներ։ Ժողովին մէջ պատգամաւորներու առած զեկուցումէն կը հասկցուէր որ, տեղացի հայեր գաղթականութենէն հետ համեմատած (Մուսուլ, Պասրա, Պաղտատ) խիստ քիչ ըլլալով մէկտեղ, կ՚ուզէին ձայնի առաւելութիւն ունենալ, իրենց թեկնածուն զոր գաղտնի կը պահէին, յաջողցնելու համար. իսկ իրենք այդ անարդարութեան հանդուրժել չկարողանալով, խզած էին իրենց յարաբերութիւնները և որոշած էին անջատ ընտրութիւն մ՚ընել։ Խօսակցութեանց ընթացքին ուշադրութենէս զարկաւ որ, մեր պատգամաւորները թէև ձայնի իրաւունքով Պատասխանական ոչ վաստակաւոր գաղթականներէն երեք հոգի ժողովի հրաւիրուած էին, բայց պատգամաւոր ընտրելու իրաւունքը միմիայն մեծամասնութեան խնդիրը մէջտեղ դնելով, կ՚ուզէին միայն մէկին քուէարկելու իրաւունք

տալ։ Երեք պատգամաւորներ հասկանալով իրենց դըժխին ստրկուած այս խաղը, հակառակ Պոգուպայի ներկայացուցիչներու պնդումին, որ կ'ուզէին գործը անմիջապէս վերջացնել և արձանագրել, յետաձգեցին. «մեզ ընտրողներու հետ պիտի խորհրդակցինք» ըսելով։ Կոմիտէն զայրացած էր, ու նոյն իսկ լսել չուզեց Պոգուպացիներու հետ հասկացողութեան մը յանգելու իր բազմից կրկնած առաջարկը։

Պոգուսի Ազգային մարմինները՝ չուզելով խնդիրը երկարել, վերջին փորձ մը ևս կ'ընէին Պոգուպայի ներկայացուցիչներու հետ վերջնական համաձայնութեան մը գալու համար. ուստի անոնք Յունուար 7ի երեկոյեան, գրոցի սրահին մէջ, գոնեպց ժողով մը գումարեցին, խորհրդակցելու և վերջնական համաձայնութեան մը գալու համար։ Խորհրդակցելէ վերջ՝ լուր ղրկեցին Պոգուպայի փոխտոհականներու ներկայացուցիչներուն, որոնք Առաջնորդարան նստած՝ չէին ուզեր ժողովին ներկայանալ, առարկելով որ իրենց համար խնդիրը վերջացած էր արդէն։ Բայց զանազան ազգայիններու միջնորդութեամբ, վերջապէս համձնան ժողովի գալ, նախապէս լուր ղրկելով ժողովին ներկայ եղող Վաղուրականցիներուն, որ իրենց նեղս մտած առնն ծափահարեն, և այդպէս ալ եղաւ. երբ պատգամաւորները ներս կը մտնէին, Վաղուրականցիներն եռանդուն ծափահարութիւն մը ակնկին որ վերջ չունէր։ Ըրպէս Վաղուրականցի, ևս իմ տեղս կը հասկնամ, ինչ կարիք կար այդ ցոյցին, ինչ փառամոլութիւն էր այս, ու մինչ Վաղուրականցի երիտասարդները կը ծափահարէին իրենց անամէջ ներկայացուցիչները, ևս զարհուրանքով կը դիտէի Պոգուսի ազգայիններու քթի տակէն հեգնանքի ժպիտները. ևս այդ ժպիտներէն կը զարհուրէի, որովհետև գիտէի որ անոնք մեր առումները

համրեցին, մեր ծանրութիւնը կշռեցին և յետ այնու՝ դժուար էր թէ վստահութեան ամենափոքր նշոյլ մ՚անդամ ունենային դէպի 15000 ժողովուրդը։ Ես կը վախնայի, որովհետև այլևս դժուար էր թէ յարգանքի արժանանային 15000 ժողովուրդն ու դինք ներկայացնող անհատները։

Երբ պատգամաւորներն դարձեալ սրահէն ներս կը մտնէին, ամբողջ Պաղտատի ներկայ գտնուող հասարակութիւնը ոտքի կ՚ելլէր յարգանքով և վերին գլուխ աթոռները կը հրամցնէր նորեկներուն, որոնք իշխանամայել քայլերով հպարտութեամբ քթերնին ցցած կը յառաջանային, կարծես յաղթական կռիւէ մը վերադարձած ու արմաւենիներով վարձատրուած հսկաներ լինէին։ Պաղտատցիները դարձեալ ամենայն հանդարտութեամբ և քաղաքավարութեամբ առաջարկեցին համաձայնութեան գալ՝ թէև ձայնի առաւելութիւնը իրենց պահելով. բայց մերոնք՝ ձայնի առաւելութիւնը իրենց ըլլալուն վրայ պնդելով, իրարու հետէ ոտքի ելան և սկսան նախատինքի տարափներ տեղալ Պաղտատի ազդայիններու հասցէին, առնառակ առնելով ժողովականի՝ և մարդկային տարրական քաղաքավարութիւնը։ Ներկաներէն խոշոր մաս մը չհանդուրժելով այդ ընթացքին, ժողովը ձգել հեռանալ ուզեց։ Երբ տեսնուեցաւ որ համաձայնութեան եզր մը գտնել անկնար է, Պաղտատցիները յայտարարեցին որ «մենք կը հրաժարինք պատգամաւոր ընտրելու մեր իրաւունքէն և ամբողջապէս Պաղտատի գաղթականութեան կը թողունք. ընտրեցէք որն որ կ՚ուզէք, մենք այլ ևս չենք խառնուիր ձեզի. գործ չունինք ձեզ հետ»։ ու սրահը թողին հեռացան։ Պաղտատցիներու այս քայլը յանկարծակիի բերաւ Կոմիտէն, որովհետև ըսողներ եղան թէ «այս լաւ չեղաւ. մենք անոնց ձեռնպահ մնալուն համաձայն ըլլա-

Վասպուրականցի պահակ մը որ աչալուրջ կը հսկէ իր խրամին քով Նահր-էլ-Օմար

լու չէինք». բայց եղածը եղած էր ու Պաղտասցիները վճռական էին։ Յաջորդ օր Պագուպայի պատգամաւորները իրենց քուէն կու տային Բրօֆ. Խաչատուրեանին, որն արդէն Ազգային պատուիրակութենէն կանչուած էր և Պաղտատէն ճամբայ ելած՝ դէպի Բարիզ։ Իսկ Պաղտասցի հասարակութիւնն ևս իր կարգին Մեսոպոտամիոյ Հայոց կողմէ պատգամաւոր կը նշանակէր Պասրա բնակող Պելճիքական Հիւպատոս Տէրվիշեանը, որ իր կարգին պատրաստուելով մի քանի օր վերջ ճամբայ կ՚ելլէր դէպի Բարիզ։ Հոս ասկայն տեղն է յիշելու մի այլ պարագայ, որ աւելի յատկանշական է։ Բարիզ պատգամաւոր ղրկելու լուրը թունդ հանած էր Պագուպայի պատգամաւորութենէն երեք անձերու սրտեր, Ս. Մեսրոպեանին, Հ. Մելքումեանին և Վահրամ Վարդապետին. ասոնք երեքն ալ խորհելով որ այս տեղէն մեկնելիք պատգամաւորը իր ծախքն առանալու է Պաղտատի Ազգային Առաջնորդարանէն, երեքն ալ մտովին ինքզինքնին թեկնածու նշանակած էին և նոյն իսկ խուլ պայքար մը կը մղէին իրարու մէջ, չզգուշանալով նոյն իսկ իրենց ժողովներու մէջ հաշուել թէ, պատգամաւորի մը մեկնումը մօտաւորապէս օրքան ծախքի կը կարօտէր, ու իրենց պայքարի թաքուն առանցքը՝ այս մեծամիտ երազն էր։ Վերջին պահուն միայն անոնք հրաժարեցան իրենց այդ մտայնութենէն, երբ տեսան որ նիւթական անյաղթելի դժուարութեան մը առջև կը գտնուէին։ Այս առջին փորձին անմիջապէս հետևեց երկրորդ ծրագիր մը. «պէտք է Տարագրելոց Մարմինը լուծել ու նոր մը կազմել, ժողովուրդը մերն է, անոր գործերը վարելն ալ մեզ կը պատկանի». ահա Կոմիտէի հետապնդած ծրագիրը, որու իրագործման կ՚աշխատէին արտովին։

17.

ԿՈՄԻՏԷԻ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ազգային ազէաններու պատճառները ուշի ուշով քննած առեննիս, միշտ ալ պիտի տեսնենք որ, դժբախտութեանց մեծագոյն մասի պատճառը՝ խոհուն ու հասունցած առաջնորդներու պակասն է եղած։ Միշտ ալ հասարակական գործերու դեկը, կեդրոնացած է եղեր երեւակայուս ու թեթեւամիտ կարճատեսներու ձեռք, որոնք իրենց քթէն հեռուն ոչ կը տեսնեն և ոչ ալ տեսնել կ՚ուզեն։ Պայքարող Վասպուրականի հերոս ժողովրդեան կացութեան վախճանն ևս հասանաբար չի պիտի լինէր այնքան ազեատրիր ու ցաւալի, եթէ իր ցաւագար մտայնութեան տէր առաջնորդները չլինէին։

Պատուպայի փախստականներէն կարգ մը մարդիկ ինքզինքնին ժողովրդեան տէր յայտարարելէ վերջ, ոչ միայն չաճախ ժողովուրդի իրական շահերը չհետապնդեցին, այլ և իրենց խռովարար նկարագրով՝ չաճախ խաչաձևեցին Պաղտասարի Տարագրելոց Մարմնի դժբախտութիւնը, ուզեցին դեկը ձեռքերնին առնել, անոնք ալ չթողուցին և այս հակամարտութեանց մէջ տարակոյսէ վեր էր որ, պիտի տուժէր այն ժողովուրդը, որու վրայ իշխելու համար կը մղուէր այդ ազտոտ պայքարը։

Վասպուրականի խռովապային նահանջը, մանաւանդ ձանիկ գիւղի մէջ գինուորական մարմնի ըրած անխոհեմ յայտարարութիւնը, և այդ յայտարարութեան հետեւանքով երկիր ճեպող ու չարդուող 15000 ժողովրդեան

ողբալի յիշատակը, այնքան զգուեցուցած, այնքան գրգռած էր ժողովուրդը, որ անոնք իրենց նախկին պաբագլուխներու անուններն անգամ լսել չէին ուզեր, չկար մէկը որ անէծքով ու հայհոյանքով չյիշէր այդ պարոններու անուները, որոնք գործի գլուխ անցնելով Վասպուրականի 30,000 ժողովուրդը անդունդէ անդունդ գլորելէ վերջ, 15,000ի իջեցուցած էին և դեռ ալ գիտէ այդ տան և հինգ հազարն ևս քանիի իջնելու էր կամ քանիին արժանի պիտի լինէին իրենց սիրելի հայրենիքը տեսնելու։ Այդ զգուանքի պատճառաւ էր որ Կէօրկէզեանի կազմած Կոմիտէին չէր հակառակիր ժողովուրդը, այնքան յոգնած, այնքան տանջուած էին որ, նոյն իսկ Կոմիտէի ու նման մարմիններու մասին մտածելու ժամանակ իսկ չունէին, իրենց վէրքերը թարմ, ցաւերը խոր էին, հառաչանքներն ու արցունքները ժամանակ չէին տար տարբեր ուղղութեամբ մտածելու։ Միւս կողմէն հակառակ անգլիական կառավարութեան ծայր աստիճան խնամքին ու հոգատարութեան, բժշկական անփոխարինելի ծառայութեան, մահը իր հակայական աւերները կը գործէր։ Քահանաներ մեռելաթաղէն ու մահամերձները հաղորդելէն աչքերնին չէին կրնար բանալ, նոյն իսկ քահանաներն ծայր աստիճան ողորմելի դրութեան ենթարկուած, կ'ներթային իրենց բազմաշարչար ժողովրդեան քովը հանգչելու, մեռելներու թափօրը առաջնորդելու դէպի երկնային գահը...։ Բնական էր որ, սիրելիներու յիշատակին թափուղ արցունքներու մէջ թաղուած ժողովուրդը, սիրտ ու տրամադրութիւն չունենար տարբեր ուղղութեամբ մտածելու, մանաւանդ ժողովրդական Կոմիտէ կազմելու նման խնդրով մը զբաղելու։ Ինչ խէր տեսան անոնք իրենց երբեմնի անկախ չրջանի Կոմիտէներէն, որ ինչ խէր պիտի տեսնէին այս Կոմիտէէն։

Ընդհակառակն, ժողովրդեան վիշտը կը թելադրէր ոչ միայն յոռետես լինել, այլ և Կոմիտէի ու նման մարմիններու կազմութեան մէջ դժբաղդութիւններ տեսնել. «եթէ դարձեալ Կոմիտէ կազմեն, նոր չարդերու ու դժբախտութեանց պատճառ պիտի դառնան»։ Այս էր մօտաւորապէս ժողովրդական հոգեբանութիւնը, և այդ էր պատճառը, որ երբ Ս. Մեսրոպեանի գործակալները ժողովրդեան մտքերը կը պատրաստէին Կոմիտէի մը կազմութեան համար, հայհոյանքներով կը փոխարինէին և թէ և Սամուէլ ու իր համախոհները դիտէին այդ իրողութիւնը, բայց անոնք իրենց կորանցուցած վարկը վերագտնելու համար, կատարեալ յամառութեամբ, լծուած էին Կոմիտէ ընտրելու մտքին, և որոշած էին ամէն գնով Կոմիտէ մը ընտրել և այն ալ անպայման իրենք ընտրուիլ. կենաց և մահու խնդիր մըն էր իրենց համար և իրենք վճռած էին գլուխ հանել այդ գործը։ Համագումարի պատգամաւոր ընտրելու խնդրով իր այժն ու հեռատեսութիւնը փորձող Ս. Մեսրոպեանը այլ ևս հանգիստ նստիլ չէր կարող, ուստի Փետր. 9ին կիրակի օր 3՝ քէմբի եկեղեցին մէջ, Մի-թինկի նման հաւաքոյթ մը կը կազմակերպէր ժողովրդեան մտքերը պատրաստելու համար, ու ինք բեմ կը բարձրանար խօսելու և Կոմիտէի մը կազմութեան անհրաժեշտութիւնը չեչտելէ վերջ, անպատկառութեամբ մը կ՝ասելցնէր «եթէ այս բուռ մը ժողովուրդը ապատուած է, այն ալ մեր ջանքերու չնորհիւն է»։ Այս յայտարարութիւնը այնքան զայրացնող էր որ արդէն յուզուած ու գրգռուած ժողովուրդը չկարողանալով այլ ևս համբերել, «վար իջիր, արիկայ, դուք մեր փճանալուն պատճառներ եղած էք, և ընդհակառակն մեր փրկչու տակ մանելով ձեր կաշին ազատեցիք, վար իջիր, այդ բեմէն խօսելու իրաւունք չունիս» ըսելով առե-

նախօսի վրայ կը խուժէր։ Մեսրոպեանը յանկարծակիի եկած էր. ժողովուրդը իր արդար ցասումով բռունցքներ բարձրացուցեր և անլուր հայհոյանքներ տեղացնելով կը խուժէր իր վրայ, միակ ճարը փախուստն էր ու նա կծիկ կը դնէր։ Մի քիչ ևս դանդաղութիւն և աշա բազմաթիւ բռունցքներու հարուածները պիտի պապանձեցնէին այն անպատկառ լեզուն, որ ձանիկի անպատուաբեր յայտարարութիւններէն յետոյ, Պապուպայի դաշտին մէջ «մեր շնորհիւ ազատած էք»ի նման անպատկառ յայտարարութիւն մը կ'ընէր։ Մեսրոպեանը կը փախչէր և յաջորդ օր իր շունչը Պատասա կ'առնէր դողահար ու այլայլուած։ Բայց ժողովրդեան ցասումն այս ցոյցը փոխանակ Սամուէլին զգացնել տալու իր պատիկութեան չափը, ընդհակառակն գրգռեց զայն, և նա այս անգամ վրէժը լուծելու մտադրութեամբ վճռեց Կամիաէ մը ընտրել և ինքն ալ ընտրուիլ։ Այս անգամ Շատախցիներուն կը քարոզէր թէ, այս չարժումը հակաշատախցիական է. եթէ մենք Շատախցի ենք, մեր ոյժը պիտի ցոյց տանք ամբողջ գործերը մեր ձեռք կեդրոնացնելով։ Նա որպէս վարպետ ամբոխավար, իր Շատախցիները գրգռելու և գործի քաշելու լուստոյն ճամբան գտած էր, ու յաղթանակը ապահոված Պապատաի իր թաքստոցէն կը խնդար ժողովրդեան արդար զայրոյթին վրայ։ Սամուէլի վիճակին ենթարկուելու մտատանջութեան մէջ էր և Լևոն Շապհեանը, նա կը մտածէր թէ, Սամուէլի անկումը իր անկումն էր նաև, ուստի անոր ալ աչքերէն քունը փախած էր, ան ալ ակտած էր իր չրջապատի մարդոց հազար ու մի ձևերով գրգռել յաչողութիւնը ապահովելու համար, սակայն երկուքին ալ աշխատութիւնները դրական արդիւնք մը չէին տար ու չի պիտի տային ալ, եթէ ինչպէս միշտ այս անգամ ալ կոյր բախտը իր վայրուն անակընկալով

հրապարակ չէին եր ցեխի մէջ մխրճուած մարդկանց ապիթ տալու որ, գլուխնին դուրս հանեն և դարձեալ ինքզինքնին որպէս ժողովրդեան աչք ու անօրէն հըրաւիրեն։

Մարտ 14ին Մանուէլ Օվիկեան և Անդրս անունով մէկը Կովկասէն Դաւրէժի գծով Պարսպա կը հասնէին, հետերնին բերելով մեծաքանակ նամակներ, Կովկասի մէջ ապրող Վանեցիներէն գրկուած։ Օվիկեանին գալուստը ամենաուրախալի դէնքը եղաւ Կոմիտէի ընտրութեան գործը ի գլուխ բերելու համար։ Երևանի Հանրապետութիւն, անով հմայուիլ, «հուռռա»ներ բացագանչելը օրուան կարգախօսը եղան, և բնականաբար այս առասկ պետրութեան մէջ դժուար չէր ժողովրդեան մաքերու վրայ ապրիլ և շուգածը ընել տալ։ Օվիկեան ժողովրդեան տեղեկութիւններ կը հաղորդէր՝ աշխատելով կարելի եղածին չափ բարձրացնել Երևանի Հանրապետութեան վարկը, թէև առանձին խօսակցութեանց և մանաւանդ մասերմական շրջանակներու մէջ, չէր քաշուեր յայտնելէ թէ, Երևանի Հանրապետութեան համար առաւելապէս առնչուող ու զոհող Արևմտահայութիւնը, դժբաղդաբար պետական կազմի և պաշտօնէութեան մէջ, չունէր համապատասխան տեղ և ձայն, նոյն իսկ Արևմտահայեր կ՝արհամարհուէին իրենց Կովկասահայ եղբայրներէն։ Պետական լեզուն կարելի է ըսել Ռուսական էր, Ռուսերէն չգիտցողը գործ չէր կարող առանձնել՝ որքան ալ որ ձեռնհաս ըլլար այն։ Մասերմական շրջանակներու մէջ եղած Օվիկեանի այս արտայայտութիւնները առկայն, Լևոնի և Սամուէլի լեզուներու տակ ձևափոխուելով Կոմիտէի ընտրութեան յաջողութեան համար չնախատեսուած ու հրաշալի առաձներ էին, ու անոնք ամենայն վարպետութեամբ պիտցան շահագործել այդ պետրութիւնը։ Բուէաշատաք

Որբերը իրենց կերակուրի ամանները կը մաքրեն Շաֆ-իւլ-Արապի հզերքին Նահր-էլ-Օմարի մէջ

յանձնախումբ մը կազմեցին և ընտրութեան ձեռնարկեցին, չմոռնալով քուէարկութենէն ժամանակ ամէն ներելի և աննկարելի միջոցներ ի գործ դնել իրենց որոշած անձերով Համիտէն կազմել տալու համար։ Մարտի 25ին արդէն կը բանային քուէատուփը... 15000 ժողովրդեան մը մէջ կատարուած քուէարկութենէն հազիւ 2000 քուէ մէջտեղ ելաւ, այն ալ երեք չորս ժարդու պրիչներու անխոնջ գործունէութեան շնորհիւ։ Կային տաթօրինակ քուէներ « Ջանիկի հերոսներուն կու տամ իմ քուէն »։ « 15000 ժողովրդեան գլուխ ուտողներուն կու տամ իմ քուէն »։ Առաւելագոյն քուէ ստացողներն էին Լևոն Շաղեան, Ս. Մնթրոպեան, Վահրամ վարդապետ Կանաչեան, Հայրապետ Մելքոնեան, Արթէն Հացագործեան, Աւետիս Վարդանեան, Արթէն Կէօրկէզեան, Սահակ Ջօլօեան, Տիգրան Մկրտիչեան, որոնք անուանուեցան Հայ փախստականներու Կոմիտէ։ Կազմուեցաւ նոյնպէս դատական մարմին մը, հետեւեալներէ, Սիմոն Զարուխիկեան, Լևոն Օվիկեան, Ներսէսի Օնոնիկ, Աւետիս Աւետիսեան, Արշակ Տէր Գալուստեան, Լկմալեցի Նշան, Խաչնոցի Մինրան։ Կովկասահայ Հայրապետ Մելքումեանը օգտակար լինելու բարի ցանկութենէն մղուած՝ որպէս փաստաբան, կը սանձնէր դատարանի կազմակերպութեան գործը. ընտրուած դատաւորներ կը բաժնէր երկու խումբի, մէկուն՝ նախագահ կարգելով Զարուխիկեանը և միւսին՝ Լևոն Օվիկեանը ու կարգադրելով որ Շաբաթը մէկ խումբ դատեր վարէ, իսկ ինք շարունակ նիստերուն ներկայ կ'ըլլար և ցուցմունքներ կ'ընէր, նոյն իսկ կը սորվեցնէր թէ, այս ու այն խնդիրներուն ինչ տեսակ հարցեր տալու են դատաւորներուն, կարճ խօսքով կատարեալ ուսուցչի դերի մէջ մնած, ի սրտէ կը ցանկար օգտակար լինել։

Մուշեղ Եպիսկոպոս, Պաղտասի Ազգային գաղութն

ու իր մարմիններ, թէև օրը օրին իրագեկ կը լինէին ժողովրդեան մէջ եղած այս անցուդարձերուն, բայց կը պահէին կատարեալ չէզոքութիւն, ու չէին ուզեր ոչնչով միջամուխ լինել անոնց ներքին գործերուն ու կը թողնէին որ անոնք իրենց ներքին գործերը կատարեն այնպէս՝ ինչպէս որ յարմար կը գտնէին, և նոյն իսկ չզլացան իրենց նեւթական ու բարոյական աջակցութիւնը, այնպէս որ, երբ նորակազմ Կոմիտէն Ապրիլ 3 թուակիր նամակով մը իր ընտրութիւնը ծանուցանելով, իր անուներն կնիք և նորակազմ գաւառապետի անդամներուն համար առճիկ կը պահանջէր, (6 գաւառներուն 20 ական, գրագրին 15, ծառայի 5 և երկու ասիկաններուն 20 ական ռուբի), Տարագրելոց Մարմինը մեծ ուրախութեամբ ընդ առաջ կ'երթար և 200 ռուբի ամսաթոշակ կը տրամադրէր Կոմիտէին։ Տարագրելոց ցոյց տուած աջակցութիւնը սակայն, կը բանար Կոմիտէի աչքերը. անոնք տեսնելով որ իրենց գոյութիւնը ճանչցուելէ վերջ, իրենց առաջարկներն ևս կը յարգուէին, սկսան հակայօքայլ վազել դէպի իրենց ծրագիրներ։ Գաւառական մարմինը շատ կը տեսնէր ու Մայիսի վերջեր, պաշտօնէ դադրած կը յայտարարէր երեք գաւառներ ու անոնց առճիկները կը բարդէր մեւանները առճիկներու վրայ, առանց լուր տալու Տարագրելոց Մարմնին, որմէ կը առանձային իրենց պետճէնն։ Գաղտնիքը սակայն երկար առեն պահել կարելի չ'ըլլար, ու Յունիս 9ին Տարագրելոցը կ'իմանար այս անառակի կարգադրութիւնը, այդ երեքին համար բաց թողած պետճէնն կրճատելէ վերջ, կը սկսէր կասկածանքով նայիլ դէպի նորընտիր Կոմիտէն, որն իր անդրանիկ քայլերով բացայայտ անվստահութեան կ'արժանանար։

18.

ՆՈՐԸՆՏԻՐ ԿՈՄԻՏԷԻ ԱՌԱՋԻՆ ԳՈՐԾԸ

Նորընտիր Կոմիտէի մտահոգութեան առանցքը Պատրիարքի որոնումը ճանկել էր. որովհետև որոնումը միակ հաստատութիւնն էր, որ ի վիճակի էր իր վարկը պատշաճ դիրքի մը մէջ պահել և բացի այս, ինչպէս կարելի էր հանդուրժել որ, իրենք ներկայ գտնուած ատեն, այսպիսի հաստատութիւն մը ուրիշներ կատարէին։ Ազգն ու ազգայիններըը պարտաւոր էին նեւթականը միայն հայթայթել, իսկ այդ նեւթականի մատակարարութիւնը ու անոր անօրինութիւնը, հաստատութիւնն ու անոր վերակացութիւնը իրենց վերապահուելու էին։ Իրենք ազգի փրկութեան գործին աշխատող ժրաջան մշակներ էին, ուրեմն ինչ գործ որ գոյութիւն կ'ունենար ազգային շրջանակներու մէջ, այդ պիտի լինէր իրենց անմիջական վերակացութեան տակ, և եթէ գործ մը՝ ինչ որ ալ ըլլար այն, իրենց անմիջական հսկողութեան տակ չլինէր, գոյութիւն ունենալու իրաւունք չունէր և հետևաբար կամ անոր տիրել և կամ զայն քանդել պէտք էր։

Աբէն Կէօրկէզեան, որ Թեհրանի Եղբայրական օգնութեան կոմէ ուղարկուած էր որպէս գաղթականական ներկայացուցիչ և Մուշեղ Եպիսկոպոսէն ևս ճանչցուելով որոնոցի ալ անօրէն նշանակուած էր, հաճելի չէր երևեր Կոմիտէին, ի մասնաւորի Ս. Մեսրոպեանին, որ այս առիթներ Թեհրանէն գալով որպէս

Եղբայրական օգնութեան ներկայացուցիչ իր գրպանը ունէր այն ընկերութեան լիազօրագիրը, ինչ որ ունէր նաև Կէօրկէզեանը։

Եղբայրական օգնութիւնը առանց Կէօրկէզեանին գրելու թէ դուք դադրած էք մեր ներկայացուցիչը ըլլալէ, մանուկներու ընկոյզ բաժնելու մեքոռով մը, երկրորդ թուղթով մը կը գրկէր Ս. Մեսրոպեանը, տեղի տալով անարդ աթոռակուռի մը, ու ինքզինքը բնականաբար պիտի անդրադառնար այն ժողովրդեանը վրայ, որու գլխին իշխել կ'ուզէին այս երկուքը միաժամանակ։ Ս. Մեսրոպեանը, «ես եմ Եղբայրական օգնութեան ներկայացուցիչը» կ'ըսէր, իսկ Կէօրկէզեանը «ես». Մեսրոպեանը կը պնդէր թէ իր թուղթը աւելի նոր թուական մը կրելուն, իրաւունքը իրն էր, մինչ Կէօրկէզեանը կը պնդէր թէ, ինք պաշտօնանկութեան գիր առացած չէր, և բացի այս՝ Միջագեաքի Հայ և Անգլիացի իշխանութիւններէն ալ ճանչցուած էր և հետեւաբար ինքն էր, ու նորընտիր Կոմիտէի անդրանիկ մէկ նիստին մէջ, Սամուէլն ու Կէօրկէզեանը ամենակծու կերպով ընդհարուելէ վերջ, Կէօրկէզեանը ժողովը կը ձգէր. ու կը հեռանար, յայտարարելով որ ինք չէր ճանչնար այդ մարմինը և իր պաշտօնի բերումով պիտի գործէր ազատ ու ինքնագլուխ։

Կոմիտէն իր նպատակը դրած էր ամէն գնով Կէօրկէզեանը տապալել և անոր տեղը անցնել, գործերու սանձերը իր ձեռքը կեդրոնացնելու երախայամտութիւնէն և անձնասիրութիւնէն տարուած։ Մտածելով թէ Կէօրկէզեանը, որ քէմբի անգլիական իշխանութեան քով բաւական զօրեղ դիրք մը չինած էր, տապալելով կարելի էր նաև Պաղտասի Տարագրելոցը տապալել և և գործերը ամբողջապէս իր ձեռքն առնել, ուստի խոտրամանկութեան մը կը դիմէր Պաղտասի Տարագրելոցի

հետ կը համաձայնուէր Կէօրկէզեանը տապալելու գործին մէջ, առանց սակայն իր մաքէն անցնելու որ իր արշամարշած Պաղտասցիները ուելի խոհեմ և աւելի հառաւութիւն ունենալով երկուքն ալ կշռած ու թեթև գտած էին, և գործերը պիտի դասաւորուէին, այնպէս որ՝ Կամիաէն իր փորած հորի մէջ ինք պիտի իյնար, պիտի սթափուէր, գլուխը քերէր, բայց արդէն եղածը եղած պիտի ըլլար այլ եւս։

Հոս տեղն է յիշել թէ, Կէօրկէզեանը իր կարգին իր պաշտօնը յաւէտ մշանջենաւորելու համար, հայ մարմիններուն վրայ վստահութիւն չունենալով, կը խորհէր որբանոցը հայկական ձեռքերէ հանել ու Ամերիկացիներուն յանձնել և որովհետև ինք բողոքական քարոզիչ մըն էր, ասով իր պաշտօնը հաստատ հիմերու վրայ դնել կը կարծէր։ Եւ միւս կողմէ Ամերիկացիներու պիտոյքէն աւելի հաստատուն նկատելով, որբանոցի գոյութիւնն ևս ապահովել կը ձգտէր։ Ասոնց նախ քան յարաբերութեանց խզումը, իր այս նպատակը Կամիաէին կը յայտնէր և կ'առաջարկէր խզել իրենց կապերը Պաղտասի Տարագրելոցի հետ, և քէմրի գործերն ու որբանոցը վարել անկախաբար. իր կողմէ խոստանալով որբանոցի պիտոյքն ևս Ամերիկացիներուն կողմէ ապահովել։ Իր այս յայտնութիւնը աննեալաւագոյն գինքը եղաւ Կամիաէի ձեռք, որն ըստ երևոյթին Ազգային իշխանութեանց վարկը բարձր պահելու համար, յայտնի պայքար մը սկսաւ Կէօրկէզեանի դէմ, որպէս աննեալաւագոյն գինքն ունենալով անոր այդ յայտարարութիւնը։ Բայց որպէս զի իր անմիջական մտաը չնկատուի, ուստի ձեռք առաւ այդ չրջանի որբանոցի ուսուցչութիւնը, և որովհետև այն առաններ Ուսուցիչներն թատրոն մը ներկայացուցած և այդ թատրոնի նկատուած վրայ անպատասխանելի վէճեր և ձգտումներ

ունեցած էին, այդ իսկ պատճառաւ ուսուցչութիւնը յարմար գտաւ մը կ'ընծայէր Կէօրկէզեանի դէմ խըն-դիրներ յուզելու գործին համար. և ահա որբանոցի ինը ուսուցիչներ Մարտ 30 թուակիր նամակով մը կը դի-մէին Պատրիարքի Մարմնին և որբանոցի ներքին կեանքին, Կէօրկէզեանին ու ուսուցիչներէն ամանց հասցէին ծան-րակշիռ ամբաստանութիւններ կը ներկայացնէին Պատ-րիարքի Կոմիտէն, որուն ակռաները էին անհաճոյ թուիլ Կէօրկէզեանի շարժումները, և նոյն իսկ անոր յայտա-րարութիւնը Կոմիտէի՝ անպաշտօն խորհրդակով արդէն իրենց հասած էր, յարմար առիթը ներկայացած նկա-տելով իր ԺԸ. 1 Ապրիլ նիստի մէջ, կու տար հե-տեւեալ որոշումը. «Յանձնախումբս թէև համոզուած Կէօրկէզեանի յանձնապարտութեան, հապճեպ որոշու-մներ առնելէ առաջ, հարկ անհրաժեշտ համարեց, նախ՝ անպաշտօն կերպով չօշափել գաղթականութեան վե-րաբերեալ տրամադրութիւնը այս խնդրոյ մասին: Ը. լսել Ազգէն Կէօրկէզեանի ալ բացատրութիւնները և մանրակրկիտ քննութիւն մը բանալով, ամէն ինչ լուսաբանելէ և պարզելէ վերջ՝ հարկ եղած միջոցներ ձեռք առնել»: Ապա կ'որոշեն երկու ներկայացուցիչ-ներ, որոնք Պատուպա մեկնելով քննութեան կը ձեռ-նարկէին:

Ինչպէս Տարագրելոցի արձանագրութիւնէն կ'երեւի, իրենց առաջին մտահոգութիւնը Կոմիտէի կարծիքն ու անոր բռնելիք դիրքն էր, և առաջին իսկ առիթու կ'ու-զեն հասկնալ Կոմիտէի կարծիքը՝ Կէօրկէզեանի մասին: Իսկ Կոմիտէն, ինչպէս գիտենք, յարմար առիթը ներ-կայացած կարծելով, ամենայն ուրախութեամբ Կէօր-կէզեանի տապալման մասին իր հաւանութիւնը կու տար Պատրիարքի Տարագրելոցին, որն անարգել այլ ևս գործի կը սկսէր ոչ թէ Կէօրկէզեանի կամ Կոմիտէի

նպատակներու, այլ իր ծրագիրները իրականացնելու համար։ Այս որպէս հիմնագիր այդ որբանոցին և անոր պիւտճէի հոգը առանձնող, բնականաբար չի պիտի ուզէր որ իր հիմնած հաստատութիւնը տարի տարի քմահաճոյքին ծառայելով հակամարտութեանց թատերաբեմ մը դառնար, խանգարելով որբանոցի բնականոն վիճակը, և հետևաբար առանց իր որոշումները յայտնելու, լռելեայն ձեռնարկեց որբանոցի մաքրագործման։

Այս առիթներ որբանոցի ուսուցիչներու և Ադրէն Կէօրկէզեանի յարաբերութիւնները այն աստիճանի լարուած դրութեան մը կը հասնէին որ, Կէօրկէզեանը կը դիմէր կառավարութեան և ուսուցիչներէն շորսը հրաժարեցնելով՝ որբանոցի շրջանակէն կը հեռացնէր։ Կոմիտէն որ ակնառու էր այս իրարպարձութեանց, փոխանակ ուղղամտօրէն և որբանոցի անդորրութեան շահէն առաջնորդուած միջամտելու և խնդիրները կարգադրելու, հետևէն դիտողի դերի մէջ կը մնար, չմոռնալով լռելեայն իր խնդակցութիւնները յայտնել այս երևոյթներու առաջ, որոնք այլ ևս Կէօրկէզեանի անկումը անխուսափելի կը դարձնէին։ Եւ իրաւ ալ Ապրիլ հին Պատրաստի Կոմիտէի ներկայացուցիչները պատգարպ կը հասնէին ու Կոմիտէի հաւանութիւնը ապահովելով, կը դիմէին Յովհաննէս Օսմինի, պաշտօնական ընել կու տային Կէօրկէզեանն ու իր կինը, և վտարուած շորս ուսուցիչները ի հեճուկս Կէօրկէզեանի՝ դարձեալ պաշտօնի կը կոչէին։ Կոմիտէն խոր չունչ մը կը քաշէր, որ Կէօրկէզեան մղձաւանջը միջամուխէն վերացուած էր այլ ևս, իր ծրագրին առաջին և կարևոր մասը յաջողութիւն գտած էր արդէն, կը մնար Բ. մասը, անոր ալ հաչուեյարդարութիւնը անկարելիութիւն մը չէր այլ ևս։

Պաղտատի Տարագրելոցը, կէօրկէզեանը պաչտօնանկ ընելով որբանոցէն հեռացնելէ վերջ, կը սկսէր կասկածոտ աչքերով նայիլ նաև ուսուցիչներու վրայ, որոնք «Թադոս – Մարկոսի» առակը հարազատօրէն պատկերացուցած էին իրենց իրարու հասցէին ըսած՝ ըսի – ըսաւներով. որպէս զի որբանոցի ներքին կեանքը չարունակէր պահել իր բաղձալի անդորրութիւնը, ուսուցիչներու որբանոցի շրջանակէն ներս բնակիլը կ'արգիլէր։ Ուսուցիչներ, որոնց ամենամեծ ձգտումներէն մին ալ էր որբանոցէն ներս բնակիլ, ուր թէ անուանդի և թէ բնակութեան հանգստութիւն կար, ցաւելով ատիպուած էին համակերպուիլ, նոյն իսկ կարծես կերպով մը կը զղջային իրենց յարուցած անառեղի ազմուկներուն վրայ, բայց եղածը եղած էր. ընդհանուր իրարանցումէն շահողը Պաղտատի Տարագրելոցը կ'ըլլար իր հասկըցած ձևով որբանոցը մաքրագործած ըլլալով։

Կոմիտէն կէօրկէզեանի անկումէն վերջ, իր ծրագրի Բ. մասը գործադրելու մարմաջէն բռնուած, Պաղտատի Կոմիտէի հետ որբանոցի շուրջ բանակցութեան կը մտնէր այլ եւս. ու Ապրիլ 14ին Ժ.Բ. խառն նիստի մէջ, Պաղտատի Կոմիտէի և Պաղուպայի Կոմիտէի մէջ դաշնագիր մը կը առորագրուէր, եթէ կարելի է այդ անունը տալ, հետեւեալ ձևով։

I. «Եգիպտոսի որբախնամին հետ ուղղակի յարաբերութեան մէջ գտնուող մարմինը պիտի ըլլայ բուն առաջնոյն Մէջլաեաքի Տարագրելոց յանձնաժողովը։

II. Նիւթական ընդհանուր մատակարարային և յանձնանձման և պիւտճէի վերաբերեալ ամէն խնդիրները ուղղակի պիտի կարգադրուին միևնոյն յանձնաժողովին կողմէ, որ միակ իրաւասու մարմինն է ատոնց։

III. Գալով որբանոցի ներքին մատակարարութեան,

Որբուհիները Նահր-էլ-Օմարի մէջ

կրթական, կարգապահական և այլ խնդիրներու, անոնք պիտի կարգադրուին գաղթականական Կոմիտէի կողմէ, համագործակցութեամբ յանձնաժողովիս։

IV. *Յանձնաժողովս պիտի ունենայ միայն ներկայացուցիչ մը. որ պիտի բնակի որբանոցին շրջանակին մէջ և որբանոցի ներքին անօրէնութեան պաշտօնէն զատ, պիտի առանձնէ նաև թարգմանի պաշտօն գաղթականական Կոմիտէին մօտ, յարաբերութեան մէջ նորդ հանդիսանալով անգլիական իշխանութեանց և Կոմիտէի միջև »։*

Այս ժողովի մէջ էր որ տարագրելոց մասիմները գոհացում կու տար Կոմիտէի պահանջներուն 200 ռուբի ամսաթոշակ նշանակելով անոր պաշտօնէութեան, ինչպէս նաև Կոմիտէի անուան կնիք մը կ'ապսպրէր։ Այս բոլորը կարծես առ ի վարձատրութիւն այն աջակցութեան, զոր Կոմիտէն ընծայած էր Կէօրկէզեանը առաջելու գործին մէջ։

Կոմիտէն, որ Ամէն Կէօրկէզեանի մէջ ուժեղ անհատականութիւն մը կը տեսնէր, անոր անկումով կ'ուրախանար. կը խորհէր թէ, այլ ևս գալիք անօրէնը իրենց ձեռքին մէջ խաղալիք պիտի դառնար, մանաւանդ որ իրենց թարգմանը պիտի ըլլար։ Այդ իսկ պատճառաւ իր գործը յաջողած կարծելով, հանդիսաւ չունչ մը կ'առնէր, նոյն իսկ աւելորդ կը համարէր որբանոցի ինամատար մարմնոյ վերակազմութիւնը, որն այդ շրջանին կազմալուծուած էր, մի գործերը հետայսու Կոմիտէն ինք անձամբ պիտի վարէր։ Եւ սակայն դէպքեր պիտի գային ապացուցանելու, որ Կոմիտէն շարաչար սխալուած էր, ու պիտի գար մի օր, որ իրենք ցաւած սրտով մը պիտի ղրկային Ամէն Կէօրկէզեանը տապալելնուն համար. ջղաձիգ փորձեր պիտի ընէին, և սակայն միշտ ալ իրենց ծրագիրներն ու երևակայու-

*Քիւնները օդը պիտի ցնդէին։ Իրենք իրենց իսկ չմոա-
ծուած ձեռնարկներով Թոզած էին իրենց վարկը։*

*Պատասխ Կոմիտէն որբանոցի տեսչութեան պաշ-
տօնը կը յանձնէր Սարգիս Շիրուանեան անուն քըր-
քական ասոիկանական պաշտօնի մէջ եփուած խիստ
մարդու մը, որն Պազուպա ժամանելէն մի քանի օրեր
վերջ, իր ակռաները ցոյց կու տար Կոմիտէին, շուարքի
և այլայլութեան մատնելով այդ ինքպինքնին խելօք
կարծող պարոնները. որոնք յանձին այս պարոնի, հա-
սարակ կամակատար մը միայն կը սիրէին տեսնել։
Ասոր այս անգամ Կոմիտէն որոշեց պայքարն սկսիլ
Պատասխ Կոմիտէի դէմ, որուն հետ ունեցած իր պի-
տակցութեան մէջ ձախողած էր, և որպէս լուսագոյն
միջոց իրենց գործունէութեան, դարձեալ որբանոցը յու-
զել սկսաւ։ Կոմիտէն որպէս թէ ուսուցիչներու շահը
կը պաշտպանէր, ոտքի կը հանէր զանոնք և անուղ-
ղակի կերպով ուսուցիչներու իրարանցման պատճառ կը
դառնար։*

*Ուսուցիչները Կոմիտէի այժին վտանգած, ար-
ձակուրդը մօտիկցած է ըսելով գործադուլ կը յայտա-
րարէին և նոր Տնօրէն Սարգիս Շիրուանեանին կը
ներկայացնէին իրենց պահանջները, ապառնալով գործի
չնայիլ եթէ իրենց պահանջներուն բաւարարութիւն
չտրուի։ Այս առթիւ Շիրուանեան իր Յուլիս 9 թուա-
կիր նամակով կը գրէր Պատասխ Տարագրչոցին «Ու-
սուցիչներ գործադուլ բրած են վտանգս է ըսելով. և
կը պահանջեն.*

*I. Վտանգի թոշակներու վերանայում և կանխիկ
վճարում.*

II. Նոր տարեշրջանին ամսականի յաւելում.

*III. Նոր շրջանի համար հիմնակուբնէ պայմանա-
գրութիւն.*

Աւելցնելով միաժամանակ թէ «ուսուցիչներու այն ընթացքի մէջ Կոմիտէն ուղղակի մաս ունի»։

Տարապրելոց մարմինը, իր Յուլիս 11 Լ.Զ. նիստին մէջ վերոգրեալ նամակը կարդալէ վերջ, մի անգամ ևս միշտ Կոմիտէի այն ոանձգութեանց առաջն առնելու համար, հետևեալը կ՚որոշէր և կը հեռագրեր Եփրեանեանին. «Առացանք Ձեր 9 Յուլիս տեղեկագիրը յարակից թղթերով. ձեր ընթացքը դնահատելի է, այն հեռագրաւ պաշտօնապէս կը կրկնենք որ. Պատուական Ազգային որբանոցի ներքին և արտաքին բոլոր գործերու մէջ, մեր կողմէ միակ ներկայացուցիչն էք, պատասխանատու մեզի, նամակը փոսթայով»։ Եփրեանեանը Տարապրելոցով իր թիկունքը ապահովելէ վերջ, կը յորդորէր որ ուսուցիչները նման պահանջագրով հրապարակ չիջնեն, և նոյն իսկ մի քիչ ինքնապաստան՝ կ՚առաջարկէր որ ուսուցիչներն ևս առնեն իրենց խօսքը և քաշ առաջնոյն գործերնին շարունակեն, կարգապրութիւնները իրենց ժամանակին թողնելով։ Եւ սակայն ուսուցիչները կը շարունակեն պնդել իրենց արդարացի պահանջներու վրայ։ Եփրեանեանը նոյնքան յամառ, ուսուցիչներու պահանջին վրայ բարեփոխում մը ընել անկարելի համարելով, իր առաջին վրայ կը պնդէր։ Եւ որովհետև Տարապրելոց Մարմնոյ այժը ունէր իր կռնակին, ամբողջ ուսուցիչները գադրած կը յայտարարէր։

Յուլիս 20ին սակայն ուսուցիչներու մէջ պառակտում կ՚իյնար, ու չնայած երդմամբ խօսք կապ ընելնուն, մաս մը Եփրեանեանին կը ներկայանար ու ձեռնհաս ընկերները կ՚ամբաստանէր որպէս պատճառ այս չարժման, ու ներողութիւն կը խնդրէր։ Եփրեանեանը կ՚ընդունէր ներողութիւն խնդրողները և միւսները միայն կը հեռացնէր, բայց քիչ վերջ խնդիրներ դար-

ձեռայ չարունակութեամբ, ամբողջ կազմը կը փոխէր և նոր ուսուցիչներ կ'ընդունէր։

Երբուանեանի այս կարուկ ձեռնարկները և Տարագրելոց մասինոյ յայտնած հաւանութիւնը, կը վերցնեն այլ ևս այն փոքրիկ կասկածը, որ գոյութիւն ունէր Պաղտատի մասինի և գաղթականական Կոմիտէի միջև. այլ ևս հակայ անզուսպ մը կը բաժնէր զիրենք. երկու անհաշտ հակառակորդ բանակներու նման, անոնք այլ ևս ակռաներ կը ցուցնէին իրարու շարժելով իրենց սրերը։ Այսպիսի արամադրութիւններով օժտուած մարմիններու, որոնք գոյութիւն առած էին համերաշխաբար խեղճ ժողովրդեան մը ծով ցաւերուն դարման մը ընելու համար. գործունէութիւնը հականալի էր թէ ինչ արդիւնք պիտի ունենար։ Այ պարզ էր որ մէկու չինածը միւսը պիտի քանդէր և փոխադարձաբար։ Ու ժողովուրդը, այդ ոչէտ ու ոամիկ կարծուած ժողովուրդը որ վերին ատաիճանի արհամարհանք մը ցուցցահանած էր այս Կոմիտէի կազմութեան խնդրոյ շուրջ, լռելեայն կու գար հասկացնելու թէ, ինք ուրքան իրաւացի էր իր անվստահութեան մէջ, ուրքան ոչէկ ճանչցած էր իր ծոցի մէջ մեծցուցած այս պարոնները, որոնք միշտ և ամէն տեղ հաշուի կ'առնէին միայն ու միայն իրենց ևն ու փառասիրութիւնը։

19.

ՉԻՆԱԾԱՓ ՉԻՆՈՒՈՐՆԵՐ ԵՒ ՆԵՐԳԱՂԹԻ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

Պագուպայի վրանաքաղաքը իր վերջնական ձեւաւորութիւնը առացած էր արդէն. հայկական քէմբերը շարուած էին Տիալայի երկայնքին, կառավարութիւնը հաստատած էր Հայերու և Աւորիներու մէջ եղած սահմանագիծը, և այդ իսկ պատճառաւ հայերը չորս եղերքին տեղաւորած և չորս մասիկութիւնը անապատային կեանքի մէջ արհամարհանքի առարկութիւն մը չէր։ Կառավարութիւնը իւրաքանչիւր քէմբին մասնաւոր պաշտօնեաներ նշանակած էր, որոնք կը հսկէին պարէնի մատակարարութեան, կորգ կանոնին և առաւելապէս մաքրութեան, վասն զի այն վրանին, որու մէջ կամ շուրջ փոքրիկ ապտառութիւն մը տեսնուէր, ձեւն ու բանտարկութիւնը անխուսափելի կը դառնային։

Իւրաքանչիւր քէմբն ունէր իր ջրամբարը, որ կը լեցուէր Տիալայի ջրով, նախապէս մեքենայէ անցնելէ ու մաքրուելէ վերջ։ Կային և մասնաւոր պաշտօնեաներ, որոնք քէմբը պատելով հիւանդները կը հաւաքէին և հիւանդանոց կ'ուղարկէին։ Թէ անուղղի մատակարարութիւնը և թէ առողջապահութեան հոգսը, թէև խղճմտօրէն յառաջ կը տարուէին, այնու ամենայնիւ չէին կարող առաջն առնել բազմաթիւ հիւանդութեանց. որոց կը յաջորդէին նաև մեռնողներու անվերջանալի

կարաւաններ։ Ամբողջ քէմբը յոգնած դադրածի ապաւորութիւն մը կը թողուր, ժողովուրդը կարծես չշմած էր ու իր ուր ըլլալը, ինչ պայմաններու տակ գանուիլը ըմբռնած չէր տակաւին։

Կար տակայն այս երեւոյթի երկրորդ երեսը։ Աղբիւրներն ունէլի ճարպիկ լինելով յաջողած էին Ալբիսայէն հեռերնեին բերած կովերու և ոչխարներու թիւը առուտրացնել ճամբու ընթացքին, կողոպտելով պարսկական գիւղերը, այնպէս որ բաւական քանակութեամբ ոչխար ունեցողներ կային, և այդ ոչխարի գոյութիւնը բնականաբար կթի, մածունի և պանիրի առատութիւն մը կը բերէր իր հետ. առուտրութիւններ մը՝ որոնք անապատի կրծքին կծկուած այս բազմութեան համար նշանակութենէ զուրկ առաւելութիւններ չէին։ Բացի այս՝ քէմբէն քիչ հեռու անապատի ընդարձակ ու տափարակ կրծքին խաչոր քառակուսի մը կազմուած էր փոքրիկ, բայց լեփ լեցուն խանութներով, որոց թիւը 200էն աւելի էր, հոն այդ խղիկ խանութներու մէջ կարելի էր գտնել ամէն ինչ, ու կեանքը կ'եռար այդ նկուղներու շուրջ. նպարավաճառ, դերձակ, կօշկակար, առաղձագործ, ասկերիչ, թիթեղագործ, պղնձագործ, բրուտ, վերջապէս ժողովրդեան անհրաժեշտ պէտքերուն գոհացում տուող ամէն արհեստն խանութներ կային, ու լրիկ մինչեւ մեղուաջան աշխատութեան մը անձնատուր եղած կը գործէին ու կ'ապրէին, հնարաւորութիւն տալով ժողովրդեան՝ որ իր անհրաժեշտ պէտքերուն գոհացում տայ։ Միւս կողմէ վրաններու բազմաթարդութիւնը կը հարկադրէր ժողովուրդը, որ կաւէ փոքրիկ խցիկներ ևս չինէ և առանձնացնէ. մանաւանդ երիտասարդ զոյգեր։ Տարագրութիւնն ու արհաւիրքը, մեռնողներու կարաւաններ ու անոնց յարուցած ողբն ու կոծը պատճառ մը չէին տակայն, որ ժողովուրդը իր

բնականոն վիճակը վերագտնելով մեկտեղ, ուրախութեան և խրախճանքի ևս անձնատուր չըլլար, հակառակ կառավարութեան տասնիկ խոստութիւններուն, ամէն վրանի տակ օղիի շիշը իր զուարթ շրջանը կ'ընէր ձեռքէ ձեռք, նոյն խակ թմբուկն ու զուռնան իրենց գերի մէջն էին ու իրենց խլացուցիչ ժխորով երկու նոթապահներու երջանկութիւնը կ'ապահովէին։ Մահ, ծնունդ, մկրտութիւն, ամուսնութիւն քով քովի խառն ի խուռն, կարծես ամէն մարդ հասարակ երևոյթ կը կարծէր նման դէպքերը և նոյն խակ ուշադրութեան խակ առնուելու անարժան։

Մինչ այսպէս ժողովուրդը անուշադիր իր շրջապատին, ձամբու իր տատապանքներէն չչմաշ, անձնական հոգսերուն անձնատուր, իր գոյութիւնը քաշ կու տար, հաւատալով միամտաբար թէ իր պանդխտութիւնը երկար չի պիտի տևէ, ու մի երջանիկ օր դարձեալ իր կորանցուցած հայրենիքը վերագտնելու բաղդին պիտի արժանանայ։ Անդին Կամիսէն գործի վրայ էր, զէնքերնին դեռին դրած զինուորներու չփացած հարիւրապետները հանգիստ չէին տար անոր, ու նա իր վարկը յաչս զինուորներու բարձր պահելու համար, դիմում կ'ընէր Պաղտատի Ազգային առաջնորդարանին և Պաղտատի մէջ, հայ Տարտգր. մարմնոյն, կը պարզէր զինուորներու ոչ նախանձելի վիճակը, խնդրելով միջոցներ ձեռք առնել և զինուորները Հայաստան փոխադրել։ Իսկ մինչ այդ՝ ի նշան զինուորներու հանդէպ մեր ունեցած երախտապարտութեան, անհրաժեշտ էր նիւթական ժանդակութիւն մը տալ անոնց։ Պաղտատի Կամիսէն իր Մարտ 24, թ.Ի. նիստին մէջ կ'որոշէր 12000 ռուբլի նուէր մը յատկացնել ու Ապրիլ 13ին իր խակ ներկայացուցիչներու ձեռքով, որոշուած գումարը Պաղտատի մէջ կը բաժնէր զինուորներուն, անձ գլուխ

13 ռուբիի հաշուով։ Այս գումարներէն զատ, պինդ-թամբ պինդուորներու անունը պատճառ մը եղաւ որ Կոմիտէն Թեհրանէն բերել տայ զանազան գումարներ, որոց քանակի մասին հազիւ թէ կարելի էլլար գաղափար կազմել։ Չհաշուած այն գումարներն որ Շահօնան և Մեսրոպեան Համատոհանէն մեկնած առաններին կամ անկէ վերջ ձեռք ձգած էին յանուն պինդուորութեան, այս պրաճներէն ևս մաս մը բաժնուեցաւ պինդուորներուն և հարբերապետներուն, որոնք քիչ մնաց որ խնդիրը սպանութիւններու հասցնէին՝ եթէ չբաւարարուէին ձեռքի տակէ։

Ներպաղթի խնդիրը այնքան մեծ էր ժողովրդեան սրտին որ, անոնք չդադրեցան թէ ինչո՞ւ ներպաղթը կ՚ուշանար, պինդթամբ պինդուորներ մանաւանդ, որոց մեծագոյն մասի պարապմունքը կռիւ կը գտնուէին, այնքան չդադրեցան էին, որ սկսած էին անհանգստացնել Կոմիտէն մինչև այն աստիճան որ՝ Կոմիտէն կը հարկադրուէր Հայրապետ Մելքոնեանը պատուաս գրկել գէթ պինդուորներուն ներպաղթի խնդիրը պատուաւոր Տաթագրեցոյի հետ կարգադրելու համար. և Տաթագրեցոյը իր 20 Մարտ ԺԹ. նիստի մէջ լսելով Մելքոնեանը կ՚որոշէր պաշտօնապէս գրել կառավարութեան և խընդրել, որ՝ ներպաղթը փութացուի, մինչդեռ ժամանակ ճչտուի ներպաղթի մօտաւոր թուականը. որովհետև այս առաններ ներպաղթը արգիլն օրերու խնդիր դարձած էր։ Ձիշտ այս չրջանին երբ ժողովուրդը ներպաղթի մօտիկութիւնը երևակայելով տաթօրինակ անհամբերութեան մը մատնուած էր, վրայ կը հասնէր իշխան Պօղոս Նուպարի հեռագիրը, որ կ՚ըսէր «10 վիլայէթներէն ներս ներպաղթը մի սկսիք, մինչև որ դաշնակիցներու զօրքերը գրաւեն»։ Այս հեռագիրը, որ Մայիս 4ին Պատուաւոր ներկայացոյ բնմէն ժողովրդեան կը կարդա-

Որբուհիներու ձեռագործի աշխատանոցը Նահր-էլ-Օմարի մէջ

ցուէր, յուսահատութեամբ մը կը համակէր ամբողջ ժողովուրդը։ Պարզ էր որ Նուպարի հեռագիրը ունէր իր բանաւոր պատճառներն և հետեւաբար ներդաղթը, որ այնքան մօտիկ կ'երեւնար, դարձեալ անորոշութեան վերարկուն կը հագնէր։ Բայց ժողովուրդը և մանաւանդ դինաթափ զինուորութիւնը բաժակը լեցուած համարեալ, առանց երկար բարակ խորհելու, փոքրիկ խումբերով, սկսաւ Հալէպի և Պարսկաստանի ճամբան ձեռք առնել, ոչ Պաղտատի Ազգային իշխանութիւն և ոչ Պագուպայի ինքնակոչ Կոմիտէն չկարողացան առաջն առնել։ Ու ժողովուրդը սկսաւ ցրուիլ։ Մայիս 8ին 20 անձէ բաղկացեալ վաստրականցքներու խումբ մը, առջեւ Պաղտատէն Հալէպի ճամբան ձեռք կ'առնէր։ Այդ երկար ու տաժանելի ճամբորդութեան ընթացքին չմոռնալով այդ շրջանի անապատներու համար ևս վաստրականցիներու անտէր ու անպատանք պիտիներէն մնան ու բաժին հանել։ Ցուսահատ անհամբերներու ներդաղթը սկսած էր այլ ևս. և փոքրիկ խումբեր իրար հետէ մեծ մասամբ քալելով, Հալէպի ճամբան ձեռք կ'առնէին։

Ժողովրդեան այս յուսահատ վայրկեաններուն Կոմիտէն փոխանակ իր ոյժերը սրամադրելու անոնց բարոյական կորովի բարձրացման, զրաղուած էր իրեն համար կենսական նշանակութիւն ունեցող մի այլ խընդրով։ Վանէն ժողովրդեան ընկերացող և Ակռանի (Պարսկաստան) մէջ ամբողջ ժողովրդեան կեանքի փըրկութեան միակ պատճառն եղող անձնուէր և հերոս Կովկասահայ Սպայ Հայրապետ Մելքոնեանը, այն օրէն՝ երբ ինքը նախախնամութենէն ուղարկուած բարեբար հրեշտակի մը նման, ժողովուրդը առյդ կատարած մը փրկեց, բարձրացաւ ժողովրդեան աչքին և դարձաւ անոր պաշտամունքի առարկան. ակնյայտնի շուք մը

ձգելով նախկին մեծ ու փոքր չէֆերու վրայ։ Այսր ներ-
կայութիւնը և վայելած ժողովրդականութիւնն ակած
էր մտահոգիչ պարագայ մը դառնալ Լ. Շապեանին
և Ս. Մեսրոպեանին. որոց անուններուն յիշատակու-
թիւնը՝ ժողովրդեան կողմէ նախատական բառերով հա-
մեմուած պիտի ըլլար։ Այս երկու Պարոնները կը
զգային որ, որքան ատեն որ այս մարդը ժողովրդեան
մէջ երեւի, իրենք երեսատեղ չէին կրնար ունենալ և
կարող էր պատահիլ որ, մի օր ևս իրենց բացարձակ
անկման պատճառ դառնար։ Այդ իսկ պատճառաւ կը
սկսէին ակնյայտնի հալածանք մը այս անձնուէր Հայու
հանդէպ։ Գործը կը հասնէր մինչև այն տեղ որ, Յու-
նիս 6ին Կամիսէի մէկ կիսապաշտօնական նիստի մէջ,
Մելքոնեանը. չհանդուրժելով այլ ևս Սամուէլի գոհիկ
արտայայտութեանց, կ՚ոտտակէր գայն։ Կամիսէն իրեն-
դիրը կ՚ուսեցնէր, ճակատամարտը կը սկսէր։ Նոյն իսկ
Մելքոնեանը կը հարկադրուի այլ ևս ձեռքը ատրճա-
նակի վրայ պատել. և վերջ ի վերջոյ նախատեսել որ,
իրենց այս հակառակութիւնը թերևս ժողովրդեան մէջ
ծաւալելով գայն երկու մասի բաժնէ և տակի ատ ցա-
ւալի դէպքերու։ Մելքոնեանը խելօքութիւն կը համա-
րէր արտաուչ ոտքերով իր հրաժեշտի վերջին ողջոյնը
տալ իր սիրած ժողովրդեան ու հեռանալ քէմբէն։ Ժո-
ղովուրդը իրար կ՚անցնէր, հանրագրութիւն մը հաւա-
քելով կը դիմէր իրեն և կը խնդրէր քէմբէն հեռանալու
իր որոշումը եառ առնել։ Մելքոնեանը թէև զգացուած
ժողովրդական այդ ցոյցէն, այդ օր իր վեհանումը կը
յետաձգէր, և տակայն իր որոշման մէջ հաստատ, յա-
ջորդ առաւօտ ցոյցերու ենթակայ չըլլալու համար, լռիկ
ձիջիկ, առանց մէկու մը լուր տալու, վշտացած սրտով
կը հեռանար քէմբէն, ու Պաղտատ կու գար, տոզերս
դրողի տունը ու հազիւ զգեցուով իր արցունքները կը

պատմէր թէ ինչպէս իր ընկերները կոյր նախանձէ տարուած՝ այնպիսի դրութիւն մը առեղծած էին որ ինք հարկադրուած էր հեռանալ այն ժողովրդէն, որուն մինչև վերջ ծառայելու երդում ըրած էր։ Պապուպայէն այս ու այն անհատներ յանուն ժողովրդեան նամակներ կը գրէին ինծի, խնդրելով որ համոզեմ Մելքոնեանը, որ չի մեկնի։ Բայց նա միայց անպրպուելի և Յունիս 26ին իր հրաժեշտին վերջին ողջոյնը տալով, Մուշեղ Եպիսկոպոս Սերոբեանի հետ կը հեռանար Միջագետքէն անգամ մը ևս ետ չդառնալու մտադրութեամբ։ Անթարթ աչքերով կը դիտէի հեռացող կառքը, որ գրկած մեր ժողովրդեան ազատարարը՝ կը հեռանար...։

Մելքոնեանի հեռանալով Կոմիտէն խոր չունչ մը կը քաշէր. ալ ազատուած էր սա Մելքոնեան կոչուած մղձաւանջէն, ալ մրցակից մը գոյութիւն չունէր։ Կէօր-կէզեանը հեռացնելէ վերջ, այս ալ երկրորդն էր. ու անոնք գոհ էին իրարու յաջորդող այս յաղթանակներէն։

Միջագետքի կլիման իր ահաւոր տաքովը արդէն սկսած էր ազատնալ կիսակենդան ժողովրդեան։ Մահը օդերու տաքութեան հետ կրկին պիտի ազմէր ուժասպառ ժողովրդեան վիզը։ Ժողովուրդը յուսահատած էր և ներքաղքէ յոյսը կտրած, և Կոմիտէն այս վիճակին դարման մը ընելու մտքէն առաջնորդուած Ք. անգամ ըլլալով Մայիս 14ին խնդրագրով մը կը դիմէր քէմբի Անգլիական իշխանութեան, խնդրելով որ վերահաս ապերէն ժողովուրդը փրկելու համար՝ Մուսուլի չրջանները փոխադրեն, ուր օդը համեմատաբար շատ աւելի զով էր, ու այդ այնքան թեթև կարծուած գործը սակայն կառավարութեան հաւանութեան չարժանանալով, անհետևանք կը մնար։

20.

ՄՈՒՇԵՂ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՄԵԿՆՈՒՄԸ ԵՒ ՁԻՆԱԴԱԴԱՐԻ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

Աչխարհաւեր պատերազմը արիւնաներկ ճամբորդութիւն մը հարկադրելով մեզ, առիթ տուաւ մեզ տեսնելու այնպիսի քաղաքներ, որոց անունը վէպերու մէջ կարդացած ու քարտէսներու վրայ միայն տեսած էինք։ Այդպիսի քաղաքներու շարքի մէջ և թերևս առաջին դծին վրայ կը դանուէր նաև Պաղտատը, «Հազար ու մէկ գիշեր»ներու այդ կախարդական ու հրապուրիչ քաղաքը, որու անունը թէև լսած՝ բայց իր հայկական գաղութի մասին ամենափոքր գաղափար իսկ չունէինք։ Հեռաւոր արևելքի մէկ անկիւնը ընկած Հայութեան համար ոչնչով հետաքրքրական եղող այս քաղաքը, սակայն, արհաւիրքի բերումով այնպիսի կարևորութիւն մը կը առանար, որ Մուշեղ Եպիսկոպոս Սերոբեանի նման ճանչցուած հոգևորական մը առաջնորդութեան կու գար։ Պաղտատը մահուան ճիրաններէն ճողոպրուած ողբումի բնակիչներու ժամադրավայրը դարձած էր այլ ևս. հոն էր որ կը կեդրոնանային անապատի չարչէն ազատուողները, որոնք մի օր դարձեալ պիտի երթային չէնցնելու այն հայրենիքը, որմէ քշուած էին ու խոշտանգուած։ Մուշեղ Եպիսկոպոսն ալ արդէն այդ նպատակին ծառայելու եկած էր, ու աչխատեց որքան որ միջավայրն ու պայմանները թոյլատրեցին, նա 600

անձէ բաղկացեալ որբանոց մը Պաղտասէն Բօրթ–Սայիտ ուղարկելէ վերջ, Պաղուպոյի մէջ ևս հիմնեց որբանոց մը 800 որբերէ կազմուած, որն չորս երկար տարիներ ապրուստն վրայ իր կեանքը քաշ տալով, վերջ ի վերջոյ ապաստանեցաւ բարեգործական հաստատին տակ։

Կիլիկեան և գայն Հայերու բնակավայրը դարձնելու փափաքը չթողուց որ Մուշեղ Եպիսկոպոսը երկար առեն անապատներու մէջ դեգերի. Նա Տարսոնէն է. ի մանուկս որբի Աստեղապետ Մ. Գալուստեանէ և Աստեղագրիր Ս. Փափազեանէ որբանոցը մինչև վերջ պահելու հաստատ խոստումը առնելէ վերջ, Յունիս 22ի իրիկուն, Պաղտատի պանդոկներէն ՕԹՀԼ ՄՕՏԻ մէջ բարեկամներու կողմէ ասրբուած ընթրիքով մը, իր հրաժեշտի վերջին ողջոյնը կու տար ու Յունիս 26ին Հալէպի գծով Կիլիկիա կը մեկնէր։

Պաղտատի ժողովուրդը. որ որբանոցէն զատ տարբեր բան մը չտեսաւ Մուշեղէն, անոր մեկնման մասին չհետաքրքրուեցաւ իսկ, թէև որբանոցը կազմելով ան արդէն իր ամենալուսաւոյն ծառայութիւնը կատարած էր։

Մինչ ժողովուրդը յուսահատ՝ իր ինչ ընելը չգիտէր, Յուլիս 18ին հեռագիրը հաշտութեան առաքելուս ուրախ լուրը կ'աւետէր, ուրախութենան բացագանչութիւններ խլելով այս լուրին ապառող ժողովրդեան կատկամած չրթունքներէն։

Յուլիս 19ի արշալոյսին Պաղտատի արևելակողմ գտնուած ընդարձակ դաշտի մէջ, խուռն բազմութենան մը ներկայութիւն, նախապէս պարաններով պատրաստուած տեղ մը կ'երթային ու իրենց տեղը կը գրաւէին մանուկ հրաւիրեալներ և Պաղտատի ամէն ազգի գպրոցականներ իրենց դրօշակներով։ Առանց ճիշդ դէմ

առ դէմ մօտաւորապէս 100 քայլ հեռաւորութեան վրայ, մրջիւնի կարաւանի մը նման, գինուորական կառուցում կարգապահութեամբ կանգնած էին Անգլիացի ամէն տեսակի գինուորներ իրենց վաշտով ու կազմուածքով։ Ժամը 8ին, Թնդանօթներու որոտներ հանդէպ սկսիլը կ'աւետէին։ Ապա նախ ընդհանուր հրամանատարն իր հետևորդներով կ'անցնէր բոլոր վաշտերու առջևէն, որոնք բարևելէ վերջ, «Հուռռա՜» կը պոռային։ Իրարու հետևէն օդի բարձրագոյն խաւերու մէջ արծիւներու նման սաւառնող երեք օդանաւեր կ'իջնէին և հազիւ գետնէն 5 մեթր բարձրութեամբ կ'անցնէին հրաւիրեալներուն առջևէն դպրոցականներու «Հուռռա»ներէն ու ծափերէն հալածուած։ Ապա մինչ մէկ կողմէն ֆանֆառը կը նուագէր, միւս կողմէն կարգուկանոն պային ու կ'անցնէին Թնդանօթներ (պաշտպային ու լեռնային առանձին առանձին խումբերով)։ Գնդացիրներ, հետևակ ու հեծելազօրքեր, զրահապատ օթոմոպիլներ, կարմիր խաչի և բանակի պարէնաւորման օթոմոպիլներ, բոլորն ալ իրենց ամբողջական կարգ ու սարքով։

Անծայրագոյն պետութեան տիպար գինուորականութեան և անմրցելի տեխնիքի ու կարգապահութեան մեծութիւնն էր որ կը փայլէր։

Զօրանոցքի աւարտումէն վերջ, դպրոցականներն իրենց խմբերով ու ժողովուրդը խառն ի խուռն քաղաք կը վերադառնային գինուորական այժի մեծութենէն ապշահար։

Երեկոյեան ժամի 8ին, հայաստանցի տարագիր Տիգրիս գետը ոտնակոխ կերպարանք մը առացած էր. իր ադաւոր ալիքներու մէջ խարխափած նաւեր, բազմաթիւ էլեքտրական լոյսերով զարդարուն փառայեղօրէն կանգնած, դաշնակիցներու յաղթանակով կը ցնծային, մինչ

ատոնց անհետևանքներուն մէջ մասնաւոր հրատիրեալներ ուրախ քրքիջներով ոգևորուած բաժակաճառերէն վերջ կը խմէին ու կ'ուրախանային։

Հրավառութիւնները կը խօսէին. չոգենաւերէն և զեռզերքները գանուած տուներէն արձակուած լուսարձակներ իրենց լուսաւոր ու գիւրաթեք հեղհեղներով, իրենց խաչաձեւումներով ու գալարումներով, մասնաւոր ոգևորութիւն մը յառաջ կը բերէին. հապա հրթիռները՝ (օդափամփուշտ) որոնք հազարաւոր պայթումներով կատարեալ կռուի մը պատրանքը կը թողնէին, անոնք իրենց բազմութեամբ աստղերու ներկայութիւնը մոռցնել տալէ զատ, անոնց գեղեցկութեան հետ մրցելու ելած էին իրենց գունագեղ լոյսերով և նպատակի շօթօրներով։ Կամուրջներու վրայ և գետեզերք խռնուած հազարաւոր ժողովուրդը ակնապարար կը դիտէր արտասովոր եռանդով տեղի ունեցած այս գեղեցիկ լուսավառութիւնը ու կը հրճուէր պատերազմի մղձաւանջէն ազատուած ըլլալուն համար։

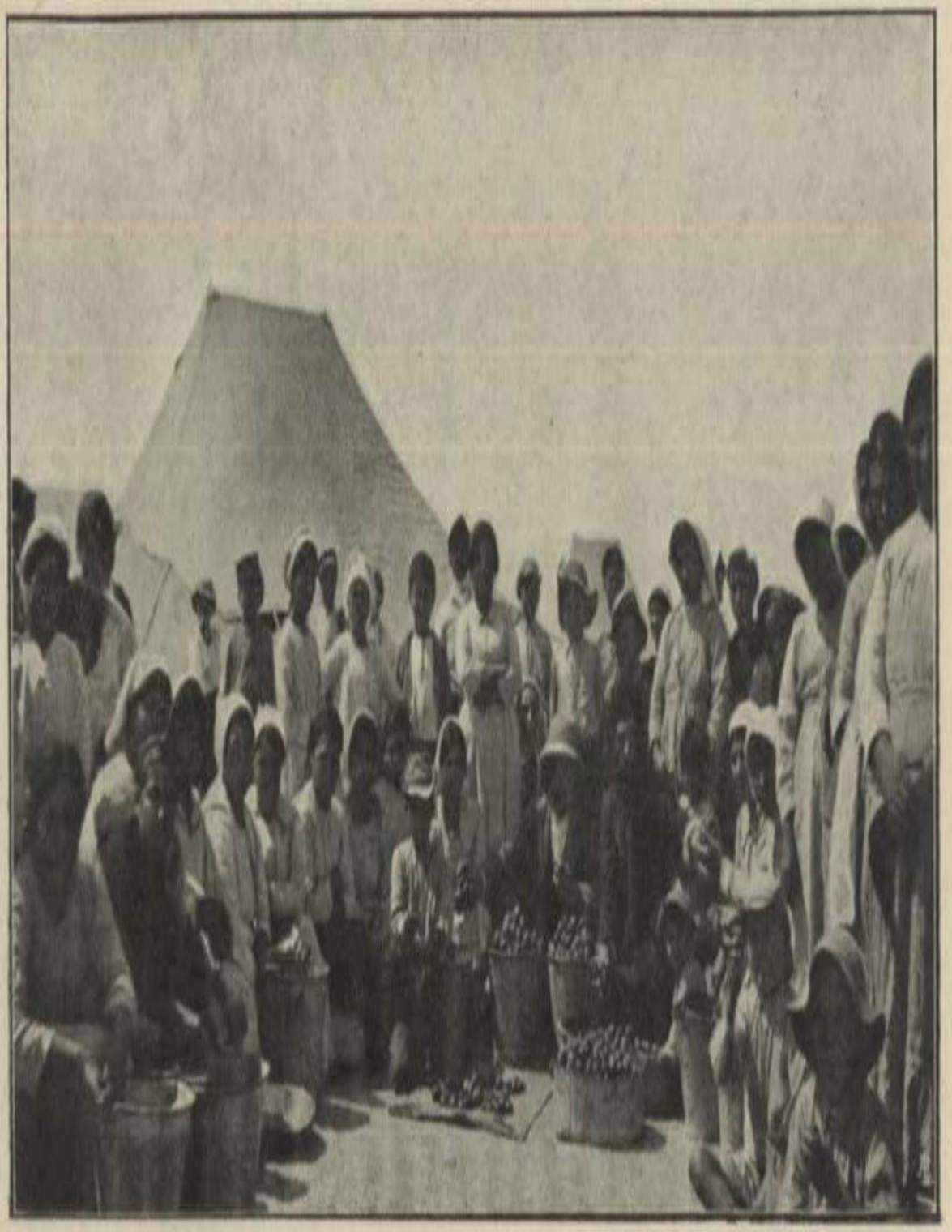
Հաշտութեան տորպրուելու ուրախալի ծանուցումը յուզիչ էր, մանաւանդ վրաններու աշխարհին մէջ՝ Պագուպայի դաշտը։ Յուլիս 21ին կէսօրէ վերջ, փոխթակերա չուկայի դիմաց, բաց դաշտի մէջ, Անգլիացիներու կողմէ պատրաստուած ծանուցումը թեան համար մասնաւոր տեղ մը կու գային ու իրենց տեղերը կը գրաւէին ձէնէռալ ու Պագուպա գանուած բոլոր պաշներ և Անգլիացի պինաւորներ, ապա իրենց տեղերը կը գրաւէին Հայ ու Ասորի հոգևորական ներկայացուցիչներ և ժողովրդական Կոմիտէներու ներկայացուցիչներ։ Ձեռոյ կու գար Պագուպայի հայ որբերու (Պագուպայի Աբրահամեանի տաներ) թափօրը, որու առջևէն երկու որբեր կը տանէին Հայկական և Անգլիական դրօշակները։ Որբերուն կը հետեէր հայ հրեցիկ

խումբ մը, մօտ 40 հոգի, հայկական եռագոյն ժապաւէնները կրծքերնին։ Առանց առջևէն կը տանէին Ազգային դրօշակ մը, որու ետև ճերմակ լաթի մը վրայ նկարուած՝ Մայր Հայաստան մը, մէկ ձեռքը՝ սուր, մէկ ձեռքը դրօշակ մը բռնած։ Ասոր ետև երկու հայկական դրօշակներ, որոց մէջտեղ «Կեցցէ՛ Համազգային խաղաղութիւն» վերտառութեամբ դրօշակ մը։ Հրաւիրեալներու շրջափակէն թափօրը ներս կը մտնէր «քամ փորտան» քայլերգով։ Ժէնէռալն ու բոլոր պինուորական դրօշակներուն ի տես գլխարկները կը հանէին։ Հայ որբի մը արտասանութեան կրակոտ չեչտերէն զգաժուած Ժէնէռալը կը սկսէր ծափահարել, որուն կը հետևէր և շրջափակի շուրջ բոլորուած հազարաւոր ժողովուրդը։ Մինչ այս՝ կը լրանար Հայերու 45 րոպէ ժամանակամիջոց[1], ու հայկական թափօրը նոյն ոգևորութեամբ ու երգելով դուրս կ'ելլէր տեղ տալու համար Ասորիներուն, որոնք ներս կը մտնէին առանց դրօշակի։

Հայկական թափօրը իր գնացքը կը շարունակէր, այցելելով բոլոր քէմբերը, անհուն ուրախութիւն և ոգևորութիւն յառաջ բերելով յուսահատած ժողովրդեան մէջ։

Ամենէն աւելի աչքառու և յուզիչ էր ժողովրդեան վերաբերմունքը հայկական դրօշակին հանդէպ։ Թափօրը քէմբին կը մօտիկնար, ժողովուրդը ամբողջ ոյժով «Հուռռա» գոռալէն զատ, գլխարկները կը հանէր անմիջապէս և խոնարհ գլուխ կու տար դարերու երազի. այդ պերճախօս եռագոյնին առաջ, պակաս չէին և պարզուկ Վատպուրականցի գեղջկուհիները, որոնք ի տես հայկական եռագոյնին, ծունկի գալով «Փառք քեզ Ա-

1. Ծանոթ. — Հայերուն և Ասորիներուն ժէնէռալէն 45ական վայրկեան տրուած էր թափօրով շրջափակէն ներս գտնուելու համար։

Ջաւախական կարմիր հաւիթներու բաժանումը Նահր-էլ-Օմարի մէջ

տուած » մրմնջելով, արտասուաթոր աչքերով, երեանին դեմին կը քալէին Հայկական եռագոյն դրօշն էր որ կ'անցնէր, անոր ազատ փողփողումներու տակ ապրելու ցանկութիւնը ծերունիներն անգամ երիտասարդացուցած էր, մինչև ուշ գիշեր հուռռաններ, երգերն ու պարերը վերջ չունէին։ Վարդագոյն ապագան իր հաճելի երազներով մոռցնել տուած էր անապատն ու անոր մէջ իրենց քաշած տառապանքները։ Երջանիկ ինքնախաբութիւն։

21.

ԿԻԼԻԿԵՑԻՆԵՐՈՒ ՆԵՐԳԱՂԹ

Պագուպայի անապատը վրանակերտ քաղաքի մը վերածուելէ վերջ, անգլիական կառավարութիւնը սկսաւ հոն կեդրոնացնել Միջագետքի գանազան քաղաքներու մէջ գտնուած գաղթականները, մանաւանդ Մուսուլի և անոր չրջանի գաղթականներ, որոնք օրը օրին անապատանէին և Ափրներու տուներէն փախչելով ազատարար Անգլիացիներու գիրկը կը նետէին ինքզինքին, որոցմէ 2000 գաղթականներ Պագուպայի մէջ մանաւոր քէմփի մը մէջ կը գետեղուէին։

Հաչտութեան ատենը ընդհանուր ոգեւորութիւն մը յառաջ բերած էր ամբողջ գաղթականներու մէջ, որոնք ներգաղթի մասիկութիւնը երազելով յոյսերնի անհամբերութեամբ սկսած էին տառապել։ Կիլիկեցիներ, մանաւանդ Չէյթունցիներ ոգեւորութեան չրջան մըն էր որ

կը բոլորէին։ Օգոստոս ամսին, ամբի վրայ էին բոլորը, ոչ միայն անոնք որ վրաններու տակ կ'ապրէին և անգործութենէ կը տառապէին այլ և անոնք, որոնք Պաղատաի մէջ հաստատուած էին ու քիչ թէ շատ տանելի ու բարեկեցիկ կեանքով մը կ'ապրէին. իրենց այս ոգևորութեան հնոցի վրայ Ամերիկեան նպաստամատոյցը իւղ կը թափէր տալով իւրաքանչիւր ներգաղթողին անձ գլուխ 30 հնդկական ռուբի՝ բացառիկ նպաստ որպէս ճանապարհածախս։ Հայրենադարձ ժողովուրդը առանց իրարու ժամանակ տալու, խուռներամ կը լեցուէր Պաղատաի ամերիկեան որբանոցի դրան առաջ, ուր ընկերութեան գործավարը արիւն քրտինք մտած կու տար ու կը ճամբէր։ Գործունէութեան աննպատակ չրջանի մը մէջն էր նաև Պաղատաի Ազգ. Առաջնորդարանը՝ որու առած կանանչ փաստերը իրարու ձեռքէ կը խլէին։ Ամէն մարդ վայրկեան մը առաջ կը ձգտէր այդ կանանչ թերթիկը ձեռք ձգել։ Բոլորը անապատի մայրաքաղաքէն, անոր հեղձուցիչ օթիէն ազատուելու միակ փրկարար դեղահատը այդ կանանչ թերթիկի մէջ կը գտնէին, որ գիրենք այս տառապանքի ավկիանէն ազատելէ զատ, սիրատուն հայրենիքի երազուած տեսքին արժանացնելու հրաշագործ զօրութիւնն ալ ունէր. ու վայրկեան մը առաջ ճամբայ ելլելու վճռականութեամբ, զուարթերես ու ոգևորուած ժողովուրդը կու գար ու կը խռնուէր։

Ամերիկեան հիւպատոսը, որ Ամերիկեան նպաստամատոյցի նախագահն էր, անարդար ժողովրդեան ընձեռած իր այս ժանդակութեան համար, պաշտամունքի առարկայ ըլլալու աստիճանին կը յարգուէր ժողովրդէն, և իրաւ ալ արժանի էր այդ յարգանքին, զի իր ընձեռած ժանդակութեամբ զգալապէս կը թեթևցնէր ճամբու ծախքի հոգը, որն ինչ ալ որ ըլլար տարա-

պրուած ժողովրդեան մը համար ծանր էր ու մտահոգիչ։ 1919 Օգոստոս ամիսը իր անակնկալ յաջողութիւններով իրաւամբ կարելի էր ներգաղթի ամիս համարել Պաղատատի համար, որովհետեւ ոչ միայն Ազգային Առաջնորդարանը իր փաստերով, Ամերիկեան Նպաստամատոյցը իր նիւթական ժանդակութեամբ կու գային ներգաղթը դիւրացնել, այլ և Հալէպի կառքեր իրենց առաքելութեամբ անհուն ոգեւորութեան շրջան մը բոլորել կու տային Կիլիկեցի և Վասպուրականցի ժողովրդեան։ Կառքերու առաքելութիւնը պատճառ դարձաւ, որ կառապաններ ի հեճուկս իրարու, ճամբորդութիւնը նուազագուրդի դնեն, ու այսպէսով մինչ առաջ 5–6 ռակիով մարդ մը կը փոխադրէին, ներկայիս 3–2½ ռակիի իջաւ։ Հարստահարուած ու նպաստի կարօտ ժողովրդեան մը համար, սա ալ երրորդ բախտաւորութիւն մըն էր ու անոնք կը մեկնէին։ Ներգաղթը տարագիրներուն երազն էր. բայց ո՞վ կարող էր երեւակայել թէ, այդ անհուն տառապանքներէ մազապուր ազատած ժողովուրդը իր հայրենիքը վերադառնալով, ոչ թէ իր փճացած հայրենիքի վերականգնման պիտի աշխատէր, այլ մայր հողը դէպի զրկանք քաշելով իր կրծքին տակ պիտի թաղէր անոնց արիւնաներկ դիակները. ո՜վ գիտէր, ո՜վ կարող էր դուշակել։

Ներգաղթը կատարելու համաձարակի բնոյթ առաւ։ Վասպուրականցիներն ևս իրար անցած, իրենց Կոմիտէի առաջնորդութեամբ քէմրի իշխանութիւնը կը ամբակոծէին իրենց խնդրագրերով. անոնք ալ կ'աշխատէին ներգաղթի արտօնութիւնը ձեռք բերել և վերջապէս Օգոստ. 1ին Պաղտատի քէմրի հրամանատարը Կոմիտէի առած խնդրագրին ի պատասխան կը յայտնէր որ, կը թոյլատրուի 281 անձի Հալէպի գծով մեկնիլ, 50ական անձէ բաղկացեալ խմբերով, բայց իրենց

անձնական պատասխանատուութեամբ և միջոցներով. ինք որպէս ժանդակութիւն կառավարութեան կողմէ կը տրամադրէր իւրաքանչիւր անձի մի միայն 50 ռուբլի, ուրիշ ոչինչ։

Անապատի տօթերուն անտանելի վտտուրականցիները հայրենիք վերադառնալու այս թոյլտուութենէն խելայեղ, խմբովին կը դիմէին Կամիտէին ու կ'արձանագրուէին։ Եւ սակայն անոնցմէ և ոչ մէկը այդ շրջանին կարողացաւ մեկնիլ, զի Պաղտատի Տարտրելոցը, նախապատուութիւնը Կիլիկեցիներուն տալով, կառավարութեան նպաստները անոնց յատկացնել սուաւ և ամբեց։ Կարգադրութիւն մը որ արքան իրաւացի, նոյնքան և խոհեմ էր, զի այդ շրջանին Կիլիկիան իր ծոցին մէջ կը անուցանէր երազ մը, որ աւա՛զ, արքան հրապուրիչ ակզբնաւորութիւն, նոյնքան ևս աւելի ցաւալի վերջաբան մը ունեցաւ։

Անգլիական կառավարութիւնն անդամ ժողովրդեան ոգևորութիւնը տեսնելով զանոնք մի կերպ հանդարտեցնելու համար կը սկսէր ցուցակագրութեան մը, մանրամասն կերպով անհատ առ անհատ հարցնելով թէ ո՞ւր կ'ուզէք որ ղրկենք ձեզ, ու ժողովուրդը իր բնաշխարհէն զատ տարբեր անուն մը բերան չառաւ։ Ներդաղթի ոգևորութեան թափը սակայն տխուր միջադէպի մը հետևանքով կանգ կ'առնէր. Դեկտ. 24ին Հալէպի գծով հայրենիք ներդաղթողներու վերջին կարաւանը Տէր-էլ-Զօրի շրջաններէն չնչասպառ եռա կը գառնար, ու տարագրի մը ոգոմելի երևոյթով եկեղեցւոյ բակին մէջ պատերու տակ կը կծկուէր. այս անգամ աւելի ընկճուած, աւելի յուսահատ։ Տէր-էլ-Զօրի շրջանի Ադաբնները ապատամբած էին ու ճամբաները փակած. կը խօսուէր որ նոյն իսկ վերջընթեր կարաւանը Ադաբներու ձեռք ընկած ու չարդուած էր։ Հալէպի գիծը որ

ներգաղթի միակ և ամենակարճ ճամբան էր, ահա կը գոցուէր։ Բաց ի այս՝ կառավարութիւնն ևս կը դժուարանար քէմբէն հետացողները կրկին քէմբի մէջ ընդունել, այնպէս որ այս անգամ ներգաղթողներու այս կարաւանը կատարեալ դժբաղդութեան մը կ՚ենթարկուէր։ Կային անոնց մէջ այնպիսիներ, որոնք նախապէս յարմարագոյն գործեր ունենալով տանելի կեանք մը առեղծած էին իրենց համար, ու ներկայիս հազար ու մի դժուարութիւններով ձեռք բերուած գործերն ևս կորանցնելով՝ նստած էին վիշտու ու յուսահատ։ Հոգեկան ու նիւթական այս տառապանքի հետ կար նաև բնակարանի հոգը։ Բնականաբար եկեղեցւոյ անպատրաստ բակը բնակարան լինել կարող չէր. իր բազմաթիւ անպատեհութեանց հետ մէկտեղ անձրևի ու ցուրտի ենթակայ էր, Պաղտատի գաղութը տուներ չունէր, որ տրամադրէր կամ ամէն չիտակը՝ եղած տուները վարձու տրուած էին արդէն և գաղութի Ազգային եկամուտի ամենագլխաւորներն էին։ Այդ եկամուտներով էր որ մօտ չորս հարիւր երկաթ տաներու կրթութեան հոգը կը հոգացուէր, կը ձեռք ժողովրդեան իր գլխու ճարը տեսնել։ Գտան հինգ օր չտրունակ եկեղեցւոյ բակին մէջ ձեալէ վերջ, հարկադրուեցան անցնիլ Պաղտատի Ս. Աստուածածին կոչուած լքուած եկեղեցին, ու հոն Աստուծոյ տան անհրապոյր կամարներու տակ ապաստանիլ։ Ապաստանարան մը, որ իր բարերար հովանիին տակ ամիսներ շարունակ պատսպարեց և գիտէ Եւ սակայն այդ հատարակ օժանդակութիւնն անգամ չատ տեսնուեցաւ. Պաղտատի ջերմեռանդ գաղութը Աստուծոյ դէմ մեղանչում նկատեց այդ քայլը և միաձայն բողոքեց Ազգային իշխանութեան որ, եկեղեցին ապատէ այդ արբատպծութենէն, և իրաւ ալ այդ բողոքը իր արժէքն ունեցաւ, եկեղեցին գաղթականներէ ապա-

տելէ վերջ գոցեցին, ու այդ թշուառութեան ենթակայ ժողովուրդը հարկադրուեցաւ եկեղեցւոյ բակը բնակիլ, երբեմն երբեմն Ազգային իշխանութենէն փոքրիկ դրամական օժանդակութիւն մը առանալ, մինչև որ կամաց կամաց ամէն մարդ ինքզինքը գտնելով իր անմխիթար դլխու ճարը նայիլ սկսաւ։ Թէև եկեղեցւոյ բակի սալայատակները մինչև այսօր իսկ կը հիւրընկալեն գաղթականներէ անոնք, որոնք բնակարանի չդոյութենէն հարկադրուած, երեկոներ կը հաւաքուին հոն իրենց յոգնած դլխուն հանգիստ մը տալու համար։ Ու Աստուածածինը իր արբուքեան ամբոնէն հանդարտ աչքերով կը դիտէ այդ բազմութիւնը...։

Ձմեռը կը հասնէր արդէն, անձրևային եղանակը կը սկսէր, մանաւանդ երկնքէն մաղուող անձրևները կ'աւելին ու կը տանէին յուսահատներու արցունքի հեղեղները։ Ներգաղթի յոյսը կը քնանար այլևս, գարնան աւելի մեծ թափով մը վերակենդանանալու մտադրութեամբ։

22.

ԱՐԱՔՆ ԿԻՏՈՒՐԻ ԺԱՄԱՆՈՒՄԸ

Բաղդի բերումով մահուան ճիրաններէն ճողոպրած ու Միջագետք ապաստանած ժողովրդեան ջղագրգիռ երևոյթին ամենադիմաւոր պատճառներն էին Կիլիկիայէն ու Հայաստանէն լուած նպաստաւոր լուրերը՝ նպաստաւոր լուրեր՝ որոնց առեղծուածն ու տարօրինակը մեր Ազգային յատկանշական գծերէն մին է. պատերազմի առթիւ մեռած կարծուած Ազգային իրէալը, ահա դարձեալ վերընձիւղիլ սկսած էր, և մօտիկ անցեալն իր ամբողջ ահաւորութեամբ անկարող էր սանձել այն ոգևորութիւնը, որ հայկական էր, ու անոնք այդ ոգևորութեան ալիքներէն մզուած՝ կ՚անիծէին այս չարաբաղէպ ժամանակաշրջանը, որ իրենց ներգաղթի ուշացման պատճառ կը դառնար։ Իրերու այս վիճակին մէջ Պատրաստի Առաջնորդարանը անապահելիօրէն Տէր-Էլ-Զօրէն կը առանար հեռագիր մը, «Հայ Հանրապետութեան Ֆօնտիւլ՝ Արաքն Կիտուր» առորագրութեամբ։ Հեռագիր մը որուն առորագրողը իր գալուստը կը ծանուցանէր Հայկական Հանրապետութեան այդ շրջանի վիճակը թէև քիչ մը անհամապատասխան էր Ֆօնտիւլներ ուղարկելու վիճակին, որովհետև Հայ Պետութիւնը տէ-ֆաքթօ կերպով միայն ճանչցուած էր, այնու ամենայնիւ որպէս Հայ կը սիրէինք այդ մեծութիւնը տեսնել մեր նորածին Հանրապետութեան վրայ, և այդ իսկ պատճառաւ բոլորս ալ ուրախ էինք, ոգևո-

բուած ու անհամբեր. մանաւանդ որ Մատեաց այդ Ազաւնիէն կարելի պիտի ըլլար առաջ ու թարմ լուրեր առնել Հայաստանի վրայօք։ Պաղտատի Ազգային իշխանութիւնը ասկայն իր պաշտօնի բերումով աւելի խոհեմ կը գտնուէր, և առանց խնդրոյն պաշտօնական գոյն տալու Մարտիրոս Գուլումճեանը կը դրկէր Ֆէլուճէ, որպէս զի Արսէն Կիտուրը, որուն նախաձեռնօք էին՝ իրենց գաղութի մէջ գտնուելուն, իրենց դպրոցի մէջ ծառայելուն, և իրենց գաղութին փեսայ լինելուն պատճառաւ, հոն ժամանած առեն անպաշտօն կերպով աչքէ անցնէր անոր պաշտօնաթուղթերը և եթէ պաշտօնական և կանոնաւոր թուղթեր ունենար, այն առեն պիտի հեռագրէր Պաղտատ, որպէս զի Քանխուլի մը վայել դիմաւորութեամբ մը ընդունէին զինքը, իսկ եթէ անառեղի ու չի մատածուած ոչքլամ մըն էր «Քանխուլ» տիտղոսը, այն առեն լռիկ ձեղիկ քաղաք առաջնորդէր գայն։ Այս խոհեմ կարգադրութիւնը ասկայն խիստ սահմանափակ շրջանակի մը միայն ծանօթ էր. այնպէս որ հասարակութեան անծանօթ ալ մնաց մինչև վերջ։ Գուլումճեանը Ֆէլուճէ կ'երթայ. հոն կ'ընդունի Կիտուրը, բարեկամական խօսակցութեան մը ընթացքին առանց իր նպատակը հասկացնելու, աչքէ կ'անցնէ անոր պաշտօնաթղթերը ու անոնց մէջէն Քանխուլի փոխարէն գաղթականական ներկայացուցիչ մը դուրս կ'ելլէ։ Այս ևս առանց Պաղտատ հեռագրելու Սեպտ. 14ի գիշերը իր չոգեշարժ հեծանիւի մէջ դրած՝ Պաղտատ բերելով իր տունը կը յանձնէ։

Արսէն Կիտուրը թէև անձամբ չէի ճանչնար, բայց պիտի որ ինք Ս. Գ. Հնչակեան մըն էր, կառավ հակառակորդ գաշնակցութեան և Կ. Պոլսոյ Հնչակեան ուսանողական Միութեան վարիչներէն մին, ու երբ Սեպտ. 15ին բարի գալուստի կ'երթայի, մտովին կ'ո-

բռնայի Հ. Հանրապետութեան անկուսակցական քաղաքականութեան վրայ. սիրտս կը լեցուէր անհուն հրճուանքով մը երբ Դաշնակցական վարիչներ Հնչակեան Քօնսիլ մը գրկելու ելեր են, կը նշանակէր որ Հայկական վերազարթնումի նախօրեակին կուսակցական կրքերը մարած էին և բոլորը միասիրտ ու միահոգի վերաշինութեան ձեռնարկած էին, ու այսպիսի գեղեցիկ երազներով օրօրուած Կիւսւրի տան սեմէն ներս մտայ։ Ընդունարանի մէջ լայնկեկ աթոռի մը վրայ, փետրաթափ ագռաւի ճուտի մը նման կծկուած տեսայ մեր Քօնսիլը, որն մեզ տեսածին պէս հանդիսաւոր դանդաղութեամբ մը հազիւ տեղէն շարժուելու ու Մասեաց բարձունքներէն բարեւեց իրեն ներկայացող մահկանացուները։ Հայաստանի գրութեան մասին մեր բրած հարցումները պատասխանուեցան կրակ ու բոց ճառով մը. «Հայաստան երկիր դրախտավայր» նախադասութիւնը ճիշտ ներկայ ժամանակաշրջանի համար գրած են եղեր, մտածեցի ես ճառի ունկնդրութեան առեն, բայց հետաքրքրութիւնս այնքան յառաջ տարի որ, համարձակեցայ հարցնել թէ ինչ դիրքի մէջ են միւս կուսակցութիւնները. հարցումիս ի պատասխան, «տիրողը Դաշնակցութիւնն է, առաջնորդները մի քանի հոգի են և հազիւ կը բզզան. իսկ Ընչակեաններըը կարելի է ըսել թէ կազմալուծուեցան. այնպէս որ ես ալ տեսնելով որ իրական գործ դաշնակցութեան շարքերու մէջ կայ, մաս մը ընկերներով գացի ու անոնց միացայ»։

Արեւմն դուք դաշնակցակա՞ն էք, հարցուցի ես անտարբերութեամբ, «այո» եղաւ պատասխանը. ու Հայ Հանրապետութեան Քօնսիլը իր ֆիզիքականէն աւելի իր բարոյականովը պզտիկցաւ իմ աչքիս. այլ ես ինձի համար ամէն տարակոյսէ վեր էր որ այս դաւանափո-

խութիւնը ոչ թէ գործի, այլ պաշտօնի սիրոյն եղած էր, զի իր Հնչակեանի հանդամանքը ոչինչով արգելք պիտի ըլլար իր ազգօգուտ գործունէութեան, եթէ երբէք ինք գործելու խելք և եռանդ ունէր։ Իսկ իր Քօնսիւլի սիսդոսով տեղս փոխադրուիլը, ոչ այլ ինչի հետևանք կրնար ըլլալ, եթէ ոչ՝ բարւոք վարձատրութիւն մը իր դաւանափոխութեան և յարմար բերանակապ մը Երևանաբնակ Վատպուրականցիներուն, որոնք անխուսափելիօրէն այդ շրջանին կառավարութիւնը կը նեղէին, պնդելով որ Միջագետքի մէջ գանուած իրենց Վատպուրականցի եղբայրներու վիճակը ուշադրութեան առնուի։ Կիտուրին հրաժեշտ տալով դուրս կ'ելլէի յուսախաբ ու մտամոլոր, իսկ երբ տեղեկացայ որ իր թուղթերը Քօնսիւլ բառը չունէին, այլ գաղթականական պարզ ներկայացուցիչ մը, ու նայեցայ «Հանրապետութեան Քօնսիւլ» իր առորագրութեան վրայ. խորունկ նողկանք մը զգացի, մինչ շրթունքներս կը շշնջէին «Վա՛յ քեզ քաղաք, թագաւոր քո մանուկ է»։

Աբէն Կիտուրը սակայն փոխանակ իր ըրած սխալը դարմանելու մասին խորհելու, իրեն բարի գալուստ գացող Պաղտասցի Վահան Մարուքեանին կը հարցնէր թէ «կարելի չէ՞ ձեր չէնքը (դեղեցիկ տուն մը ունին) Հայ Հանրապետութեան Քօնսիւլարան վերածել»։ Մարուքեան ևս իր կարգին մտովին խնդալով այդ անտեղի անափառութեան վրայ, կ'ըսէր. ինչո՞ւ չէ, ես ըսելիք մը չունիմ, եթէ յաջորդ գայն Անգլիացիներու ձեռքէն առնել, ուր կը բնակին ներկայիս։ Այլ ևս հասկանալի էր որ այս կարգի վրան բաց աստ տիտղոսներով հրապարակ իջնելը ինչ կարգի տպաւորութիւն պիտի թողուր այն մարդկանց վրայ, որոց մէջ ինք գործելու էր որպէս գաղթականական ներկայացուցիչ։

Անպա. 21ին կիրակի օր Աբէն Կիտուրի առաջար-

Հին Եգիպտոսի ոռոգման ձևերից մեկը փոսաջուր-ճոպան

կին վրայ մանաւանդ հրաւէրով Պատասխ Ազգային գո-
նազան ժողովներ տեղւոյն Թարգմանչաց Վարժարանի
սրահին մէջ խորհրդակցական նիստ մը կը հրաւի-
րուէին։ Տեղւոյն Ազգային Առաջնորդարանը, ուսուց-
չական կազմը, ժողովի չէր հրաւիրեր, առարկելով որ
ուսուցիչներն վճարովի պաշտօնեաներ լինելով՝ իրա-
ւունք չունին այս կարգի խորհրդակցութեանց ներկայ
գտնուիլ, մինչ անդին $2^1/_2$ անգամ բազկացեալ մի ինչ
որ ընկերութիւն կը հրաւիրուէր. խե՜ղճ ուսուցիչներ...։
Ուսուցիչներն առիթ ունեցան ազմուկ հանել, և վերջապէս
յաջողեցան ներս մտնելու արտօնութիւն ձեռք բերել։
Այդ արհամարհուած ուսուցիչներէն մէկն ալ ես էի, ժո-
ղովին կ'ուզէի ներկայ լինել, ոչ թէ որովհետև իրաւունք
ունէի այդ կարգի ժողովներուն ներկայ գտնուիլ...
այլ անպայման կ'ուզէի այս պատմական իրադարձու-
թեան անձամբ իրապէս լինել։ Ու մինչ ժողովականներն
իրենց տեղեր բազմած էին արդէն, խորհրդաւոր լռու-
թեան մէջ ներս կը մտնէին արհամարհուած ուսուցիչներ
և սրահի վարի ծայր մէկ անկիւն իրենց համեստ և
վարժապետի վայել տեղը կը գրաւէին։ Բոլոր կիսաւար,
որ վերի ծայր աթոռի մէջ կոտաւած էր, վերջապէս
ոտք կ'ելլէր, ներկաները կը պատուէին գինք շռնդալից
ծափերով։ Հայկական Հանրապետութեան դրօշակները
յաղթականօրէն կը փոփոդէին. ու նա իր երջանկու-
թեան գերագոյն ատենաբանին հասած, ամբողջ ոյժը կո-
կորդի մէջ ամփոփած, կը սկսէր իր նշանաւոր ճառը,
վեր հանելով այն հերոսական մաքառումներ, որոց բա-
ցարձակ ծնունդն էր Հայկական Հանրապետութիւնը,
ան դիւցազն մըն էր և պատերազմի դաշտին վրայ ոյժի
գօրութեամբ ձեռք բերած էր իր ազատութիւնը։ Գար-
գից թէ ինչպէս նիւթական և քաղաքական ծանր
պայմաններու տակ ան կը չարունակէր կանգուն մնալ

անսասան ապառաժի մը նման, Մասեաց գագաթի պէս բարձրացեալ ու յաղթական։ Եւ սակայն Աբէն Կիւուրի այս չընդալից ճառի իսկական ոգին տարբեր տեղ էր թաղնուած, ինչպէս իր առաքելութեան ամենապօրեայ մէկ պատճառն ալ այդ էր՝ Մայիս 28ի Աքսորնա Հայաստանի կառավարութեան գերմարդկային ոյժի, անպարտելի բանակի աննուաճ կամքի ներբողականը հիւսելէ վերջ, անոր դիւանագիտութիւնն ևս Եւրոպականին գերազանցելու առաքինանին կը հասցնէր և որպէս գերադրական մէկ նմոյշ այն անզուգական դիւանագիտական հանճարին ցոյց կու տար Մայիս 28ի Աքսոր, և ապա յուզուած շեշտերով կ՚առաջարկէր Պաղատաի Հայ գաղութին որ «Հայ ազգի լուսադոյն մէկ մանրիկը կը կազմէր» անմիջապէս այս վայրկեանիս հետապրել Ազգերանի և Հայ Հանրապետութեան թէ, «Պաղատաի Հայ գաղութը սրտովին համաձայն է Մայիս 28ի Աքսորին և իր հաւանութիւնն ու հաւատարմութիւնը կը յայտնէ»։ Վարագոյրը բացուած էր, խնդուկ շշուկ մը ելեկտրական հոսանքի նման սրահի մէկ ծայրէն միւսը կ՚անցնէր։ Պաղատաի Ազգայիններուն, Ազգային Պատուիրակութեան քաղաքականութեան համամիտներ էին և նոյն իսկ Մայիս 28ի Աքսորմասին լսել իսկ չէին ուզեր։ Դժուար կացութիւն մը առեղծուած էր. առաջին իսկ քայլին անոնք պրկիչ անելի մը առաջ կանգնած էին, մերժել կը նշանակէր առաջին իսկ վայրկեանին յարաբերութիւնները խզել. ընդունել՝ դէմ էր իրենց հակազդութեան։ Աբէն Կիւուր գիտց այդ, թեթև կարմրութիւն մը իր նիհար ու դեղնած դէմքի վրայէն առուգի մը նման փայլելով կ՚անհետանար. պարզ էր որ իր տեղ կանգնած՝ կը տեսակար այդ փոխուքէն, նա կը ճանչնար դինք շրջապատողները։ Վերջապէս ժողովականներէն մին ճնշող փոխուքը ընդ-

միջնով կ'ըսէր. «Լաւագոյն չէ՞ հեռագրել Ամերնեա-
նին թէ «Պատասխ հայ գաղութը համաձայն է Ձեր
և Նուպարի Օգոստ. 8ի պաշտօնական յայտարարու-
թեան»։ Աբէն Կիւրեղը նեղը կ'իյնար։ Գաղէ պատ
կը գարնէր ինքզինք. կը զգար թէ իր նեղած դեղա-
հատը կըլլուած չէր. հեռատր կը դառնար, զգացումային
նախապատմութեանց տեղատարափներով հիպնոսացնել կը
ջանար, բայց ի զուր. ուրիշ մը զգալով Կիւրեղի վի-
ճակի ողբալիութիւնը, կ'առաջարկէր յանձնախումբ
մը կազմել, որպէս զի պատշաճ լեզուով հեռագիր մը
խմբագրեն և ներկայացնեն յաջորդ խորհրդակցական
նիստին, ուր հրաւիրելու էին նաև միւս յարանուանու-
թեանց ներկայացուցիչներ, որպէս զի հեռագիրը ամբողջ
գաղութի արտայայտիչն ըլլար։ Կիւրեղը կը չանթա-
հարուէր, լեզու կը թափէր, կը համոզէր գրեթէ ապա-
շական չեշտով, որ հեռագիրը չուշանայ և այսօր իսկ,
այս ժամուն իսկ, հեռագրուի, բայց անօգուտ։ Ժողո-
վականներն իրենց տեսակէտի վրայ կը մնային ու կը
ցրուէին, սրահին մէջ ձգելով հեռագիրը խմբագրող
յանձնախումբը, որուն ամէն մէկը կը սկսէր իր կար-
գին իր յարմար գտած ձեով հեռագիր մը խմբագրել,
նա ալ հեռաբրբրուած այս իրաւամբ հեռաբրքիր միջկա-
տակով, սրահ մնացի իրազարձութեանց մասին իրազեկ
ըլլալու համար։ Հեռագիրները մէջտեղ եկան. ո՞րքան
գեղեցիկ պատեհութիւն ճանչնալու իւրաքանչիւրի այ-
խարհայեացքը այս խնդրոյ շուրջ։ Ամենք խմբագրած
էին Կիւրեղի սրտէն խօսող ձեով. «Պատասխ ամբողջ
Հայութիւնը ներկայ հեռագրով իր ջերմ համակրանքը
կը յայտնի Երևանի Հանրապետութեան Մայիս 28ի
Աջոին»։ Ամենք «Պատասխ ամբողջ հայ գաղութը
իր համամտութիւնը կը յայտնէ Ձեր ու Նուպարի
Օգոստ. 8ի յայտարարութեան»։ Ամենք «Պատասխ

Հայութիւնը իր համամասութիւնը կը յայտնէ Ձեր ու Նուպարի Օգոստ. 8ի յայտարարութեան, չի մոռնալով նաև Մայիս 28ի Ակտը»։ Ուրիշներ՝ «Պաղտատի ամբողջ Հայութիւնը ներկայ հեռագրով իր ջերմ համակրանքը կը յայտնէ Երևանի Հանրապետութեան 28 Մայիսի Ակտին, միանգամայն Ձեր և Նուպարի Օգոստ. 8ի պաշտօնական յայտարարութեան». և սակայն հեռագիր խմբագրողներու մէջ համաձայնութիւն գոյացնել կարելի չէր, ամէն մարդ իր տեսակէտի վրայ կը պնդէր, վէճը վերջ չունէր։ Ահա գոռ կար նաև հեռագրի հասցէի խնդիր, որո՞ւ հեռագրել, իշխան Նուպարին թէ Հարտնեանին. վերջէն որոշուեցաւ, ինչ որ պէտք էր հեռագրել, Նուպարին և Հարտնեանին անջատ անջատ պէտք էր հեռագրել, ու ցրուեցանք։

Պատմական խորհրդակցութիւնը վերջացած էր. ամբողջ գաղութի խօսակցութեան նիւթը այդ հեռագիրն էր, ամէնքը կը խօսէին, բայց և այնպէս ամէն մարդ իր գիտցածէն չհրաժարելով իր ըմբռնած ձևով շարժուելու որոշում կու տար հանդարտ ու իւրովի։

Սեպտ. 21ը սակայն Պաղտատի գաղութին, ի մասնաւորի Արեն Կիւտւրի համար հանդիսաւոր օր մը եղաւ։ Պաղտատի Միջագետքի Հայ տարագրելոց Նպաստամատոյց մարմինը փառաւոր թէյասեղան մը կազմակերպած էր ի պատիւ Հայ Հանրապետութեան Գօնսիւլ Արեն Կիւտւրի. ժամը հինն, կէս օրէ վերջ, մասնաւոր հրաւիրեալներ Թարգմանչաց Վարժարանի ընդարձակ սրահի մէջ պատրաստուած թէյասեղանի շուրջ՝ իրենց տեղերը գրաւած էին։ Արեն Կիւտւրը, հանդիսաւոր դնացքով մը ներս կը մտնէր, բոլոր ոտքի կ՝ելլէին յարգանքով, Կիւտւրը յառաջանալով սեղանի վերին ծայր պատուոյ աթոռին դիմաց կանգ կ՝առնէր ու կը սկսէր իր ճառը։ Հանրապետութեան մասին առաւօ-

անան իր բառերը ծայրէ ի ծայր կրկնելէ վերջ «մենք այսուհետև մեր գործերը պէտք է կառավարենք պետական ժողովրդի մը յատուկ դրութեամբ և պետական հանգամանքով։ Այս գաղութի Հայութիւնն ալ արդէն մտանիկ մխացեալ անկախ Հայաստանի ապագայ պատուաւոր ժողովրդին, այժմէն իսկ իր գործերուն պէտք է տայ պետական հանգամանքին և ուղղութիւն»։ Ապա Պաղտասարեաններու հացէին կը սկսէր այնպիսի ականջ ծակող և արտասուաբեր պատճառող գովաբանական ճառ մը, որ բոլորն ալ քրտինքի մէջ խեղդուեցան, դի այդ անառակի երեսպաշտութիւնը զգուելիութեան սահմաններէն դեռ քայլ մըն ալ անդին կ'անցնէր։ Ես ալ ներկայ էի, և նոյն իսկ հարկադրուեցայ Ասումնական խորհրդոյ կողմէն քանի մը խօսք խօսիլ, բայց... այնուհետև կարգով խօսք առին զանազան Ազգայիններ և գրեթէ բոլորն ալ միևնոյն ուղղութեամբ արտայայտուեցան. այսինքն, սիրով փարիլ Հայ Հանրապետութեան և չանալ զօրավիգ լինել իր ներկայացուցչին։ Միևնէն անհանդուրժելի պարագան սա էր որ, Պաղտասարի Առաջ. Տեղապահ Տէր Վահան Ա. Քահանայ Թաճիրեանը իրեն յատուկ խորամանկութեամբ ուզելով առնել մեծ պատիւ մը ընել Արամեն Կիւտւրին կ'անուանէր զայն «Տօրին Վահանութիւն Արամեն Կիւտւր». իր այս բռնազբօսիկ ածականը չանթահարեց բոլորին, և որովհետև քահանան էր առաջին խօսողը, միւսներ ստիպուեցան քրտնելով կրկնել միևնոյն ածականը։ Արամեն Կիւտւրը փառաց ի փառս կը բարձրանար. արտի մէջ կտիտած Հայկական դիմագնչանը, Մայր Հայաստանը, դրօշակներ լուռ ունկընդիրներ էին այս ոէբլամին, որու վերջաբանը նոյնքան խայտառակ լինելը այնքան որոշ էր, որքան ներկայի փառքը։ Երեք անգամ «Հառաջ» կանչուելէ վերջ

պահպանիչը կու գար վերջ տալու 1½ ժամ տեղ թէ-
յասեղանին, ուրկէ ամէն մարդ դուրս կ'ելլէր հաշիւ
չկարօղանալով տալ ինքն իրեն։ Թէյասեղանի ցոյցը
համեստ յարգանքի սահմաններէն ելնելով պոռոտու-
թեան սահմանները թևակոխած էր. և այս պարագան
թերևս միայն ու միայն փառքէ գինովցած Կիտուրին
բպաարարած էր, ուրիշ ոչ ոքի։

Ցաջորդ օր Նորին Վսեմութիւնը կ'այցելէր Պաղ-
տատի Ազգային վարժարանը, փոքրերը մի քանի եր-
գերով կը պատուէին գինք. ապա իր շնորհակալութիւնը
յայտնելով դուրս կ'ելլէր դպրոցէն և այնուհետև ձեռք
կը զարնէր պետական հաստատութեամբ Ազգային
գործեր կառավարելու գործին ուր և ճահիճի մը նման
պիտի խրուէր ու կենար։

23.

ԱՐԱՔՆ ԿԻՏՈՒՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

Ենք ես ստիպուած եմ քիչ մը շատ ծանրանալ
Արաքն Կիտուրի վրայ և պարզել անոր ժամանման
ու գործունէութեան մանրամասնութիւնները, պատճառն
այն է որ կ'ուզեմ ցուցնել թէ համազգային ահռելի
ապէտէն վերջ, որուց ձեռք կը զանուէին մեր Ազգային
գործերը. և ինչպիսի մտայնութեամբ կ'առաջնորդուէին
անոնք։ Պաղտատը, որ այդ շրջանին անապատներու
մէջ ցրուած տարագիրներու հաւաքավայրը եղած էր,
բացառիկ դերի մ'արժանանալով մէկտեղ, միջակ ար-

ժանիքներով իսկ օժտուած Ազգային գործիչ մը ունենալու բաղդին չարժանանալէ զատ, գործի մէջ դէպ կը կոխէին այնպիսի փոքրութիւններ, որոնք իրենց քթի ծայրէն անդին տեսնելու կարողութենէն զրկուած ըլլալով, ոչ միայն չկարողացան օգտակար լինել և ծառայել բազմատանջ ժողովրդեան ծով ցաւերուն, այլ և իրենց եսամոլ ու փառամոլ գործունէութեամբ, առիթ տուին անտեղի հակամարտութեանց, անիմաստ ըսի բաւներու, իրենց խօսքը քալեցնելու համար մոռացութեան տուին ու նոյն իսկ քանդեցին՝ ժողովրդական գործերը։

Կիտուրը Պազոտա հասնելէ ու մի քանի օր իր ճամբու յոգնութիւնները մոռանալու համար հանգստանալէ վերջ, գործի ձեռնարկելէ առաջ՝ անհրաժեշտ էր որ ներկայանար կառավարութեան, պաշտօնապէս ճանչցնէր ինքզինք ու ապա գործի սկսէր։ Բայց անհրաժեշտ էր որ հայկական գաղութը առանձնէր զինք կառավարութեան ներկայացնելու գործը, գործ մը որ Հայ գաղութը չկատարեց պատշաճ կերպով և այն կը մնայ մինչև օրս ալ սրատ մը։ Փոխանակ գաղութի պատուաւոր և կառավարութենէ ճանչցուած ու յարգուած մէկը ուղեկցելու անոր, Հոկտ. 7ին Սարգիս Շիրվանեան անուն պարոնը, որ այդ շրջանին օրբանոցի Տեսուչն էր, ընկերացաւ Կիտուրին Թարգմանի պաշտօնով և բնականաբար այս պարագան միայն բաւական էր խորամանկ և ամէն երեւոյթի պատճառներուն խորասէս թափանցող Անգլիացիներուն հասկցնելու թէ ներողը կարեւորութենէ զուրկ, նոյն իսկ իր Ազգային շրջանակի մէջ արհամարհուած մէկն էր, և բնականաբար, այդ կերպ ալ պիտի վարուէր անոր հետ։ Երբ Կիտուրը իր Թարգմանի հետ Մէյազեռքի Հայ Գաղիչներին կը ներկայանար ու իր Թուղթերը կը ներկայացնէր, նա խնամ

պող ու նոյն իսկ արհամարհական ձևով մը կը պատասխանէր, «Քու Ազգային շրջանակին մէջ գործէ ինչ ձևով որ կարող ես օգտակար ըլլալ, բայց մենք Քեզ որպէս պաշտօնական ներկայացուցիչ չենք ճանչնար» ու Կիսուրը արիւն քրտինք մնած դուրս կ'ելլէր Հայ Քոմիշների սենեակէն, խնդրելով իր Քարտմանէն եղած խօսակցութիւնները գաղտնի պահել և ընդհակառակն տարածայնել թէ ընդունելութիւնը եղած էր պաշտօնական ամէն ինչ կարգին էր։ Շիրվանեանը բնականաբար եղածը կը պատմէ միայն անոնց, որոց պէտք էր պատմէր. և միևնոյն ժամանակ իր խոստման համաձայն կը տարածայնէր թէ ընդունելութիւնը եղաւ խիստ պաշտօնական և ամէն ինչ կարգին էր։ Արսէն Կիսուրի ապիկարութիւնը սակայն բնաւ ի վիճակի չէր պարտկելու պաղտատցիները այս ընթացքը։ Պաղտատցիները Կիսուրի հանդէպ ունեցած իրենց արհամարհական գործունէին գոհացում տալով անպատուելին ինքզինքնին և կաշկանդելին անոր գործելու կարողութիւնը, եթէ ունէր։

Կիսուրը իր կարգին գաց այդ, ըմբռնեց իր դիրքի խախուտութիւնը ու նոյն իսկ պահ մը ընկճուեցաւ. բայց փոխանակ շրջահայեաց լինելու, անձնատուր եղաւ կարգ մը ծանծաղամիտ չաւլաթաններու թելադրանքներուն, որոց չնորհիւ իր դոյութիւնը փոխանակ բարիքի՝ չարիք դարձաւ։

Հոկտեմբեր 8ին, վերջապէս Արսէն Կիսուրը կը բախտեհաճէր Պաղտատ մեկնիլ, ուր կը գտնուէր գաղթականութիւնը և որու համար ինք եկած էր։ Պաղտատի Կոմիսէն Արսէն Կիսուրի ժամանումով, Պաղտատի Տարագրելոց Մարմնոյ դէմ աւելի ուժեղ կերպով պայքարելու յեղափոխական մը կ'ունենար. և որպէս զի ի վիճակի ըլլար հարկ եղածին պէս գործածել այս նոր

գնդակը, կարելի ամէն միջոցներու դիմել Կիւուրը դրաւելու համար։

Հակառակ 9ին ժողովուրդը միխինկի հրաւիրելով Կիւուրը բեմը կը հանէր, ուր նա կը կրկնէր իր ճառը. ժողովուրդը սակայն իր տառապանքէն դուրս ճառեր ունկնդրելու տրամադիր չըլլալով, կը սկսէր քրթմնջել ու աժգոհել։ Նա դրական լուրի մը, իրենց անդամակցութեան լուրին կը սպասէր, այդ ելեկտրականացած րոպէին Կիւուր կը յայտարարէր թէ, Հայաստանի կառավարութիւնը 5 միլիոն րուբլի գումարկած է ժողովրդին նեղդացիի համար և թէ ինք շուտով պիտի բաներ այդ գումարը և նեղդացիի գործը կազմակերպէր. գործ մը, որու համար միայն ինք Հայաստանէն եկած էր հոս։ Հայրենասիրութ. ու փրկութեան կարօտ ժողովուրդը, անհուն ոգևորութեամբ և արտընդոստ ծափահարութեամբ կ'ընդունէր այդ չարի լուրը, թէև յոռետեսներ սկսան քրթմնջել թէ, քանի որ դրամը կանխիկ բերած չէ, սուտ կը խօսի ու պարապ տեղ կը յուսադրէ մեզ։ Աղմուկ, իրարանցում, վէճ ու վիճաբանութիւն, այնպիսի աստկալի ժխոր մը կը բարձրացնէին որ, լաւ անգամ չէին ուզեր Կիւուրէն վերջ խօսիլ փորձող պարոններուն ու նոյն իսկ անոնցմէ մէկուն «վար իջիր, ճառ լսելու միտք չունինք» կը պոռային։ Միխինկը վերջացած էր. ժողովուրդը կը ցրուէր, վայրկենական ոգևորութեան յաջորդած էր սառն դառնութիւնը. 5 միլիոնի կանխիկ չըլլալուն պարագան թերահաւատութեան մղած էր զիրենք, ու անոնք խօսակցութեան անոպատ նիւթ մը գտնելով կը խօսէին ու կը վիճէին, և ոչ մէկը սակայն հաւատ կ'ընծայէր իր լսած լուրին։

Թերահաւատութիւնը այն աստիճանին հասաւ որ ժողովուրդը արդէն բնական մի հետևանք սկսաւ խօսիլ,

«մարդը կառավարութենէն ճանապարհածախս և ամսաթոշակ առացած է, հարկաւ պոչաւոր առաջ մը խօսելու առիթ ուած է»։

Կիւտրին գալատեան նպաստակի և գործունէութեան շուրջ որպէս զի աւելի լայն գաղափար մը կազմել կարողանայի, օր մը կանչեցի զինք իմ սենեակս և վանեցի ուսուցիչ ընկերներէս Գաբրիէլ Սարգիսեանի ներկայութեան հետեւեալը խօսեցայ իրեն. «Պ. Կիւտուր դուք Հանրապետութենէն ղրկուած էք գաղթականական գործերով զբաղուելու համար, ձեր յոյսը տեղացիներու վրայ դնելէ առաջ գաղթականութեան վրայ դրէք, անկէ ընտրեցէք ձեր գործակիցները, անոնց հետ գործեցէք, և եթէ կը խորհիք թէ մարդիկ կը պակսին ձեզի, մենք Պաղտասար Ազգային վարժարանի վանեցի ուսուցիչներս այսօր իսկ պատրաստ ենք մեր գործերը ձգել և ձեր տրամադրութեան յանձնուիլ, եթէ սակայն մեր աշխատութեան պէտք ունիք. մենք եթէ մեր ժողովրդեան ներգաղթի գործին օգնել կարողանանք, մեր նիւթական շահերէն կը հրաժարինք»։ Ասոր ի պատասխանի Պ. ներկայացուցիչն ըսաւ. «ես եկայ Վասպուրականցի մտաւորականներու վրայ դնելով իմ յոյսս, և դուք պիտի օգնէք ինծի, դուք իմ թևերս էք, բայց առ այժմ գործեր ձգելու պէտք չի կայ, ես դրամ չունիմ, երբ 5 միլիոն գումարն առանամ, այն ատեն պիտի խնդրեմ ձեզի որ թողուք ձեր պաշտօնները և միահամուռ գործի լծուինք»։ Դրական և խելօք խօսքեր... տարակոյս չկար թէ մենք ալ ասանիկ նեղութիւններու մատնուելով ծաղր ու ծանակ պիտի դառնայինք, եթէ սակայն այդպիսի տգայամտութիւն մ'ընէինք։

Ահաւասիկ Կիւտուրը սակայն նեղ դրութեան մը կ'ենթարկուէր, յաչս կառավարութեան արժէք մը չներկայացնելով. յաչս Պաղտասցիներուն ալ այլ ևս արժէք

Ջրամբարներ՝ որոնք թէրթըլ ջուրը վերցնել տուաւ

մը չպիտի կարողանար ներկայացնել, ինք շատ լաւ գիտէր այդ։ Ձի նախապէս Պատրիարքն ու իր մտայնութիւնը ուսումնասիրած էր. ուստի, փորձ մը կը փորձէր յաչս Պատրիարքութեան բաւական աչքառու դիրքի մը վրայ դնելու համար ինքզինքը։ Նամակով մը կը դիմէր Պատրիարքի Միջադեաքի Հայ Տարագրելոց նպաստամատոյց մարմնոյն և համագործակցութիւն կը խնդրէր։ Տարագրելոց մարմինը, որու արձանագրութեան սերտակէն կը քաղեմ յետագայ տողերը, Հոկտ. 13ին իր խնդ. նիստին կը հրաւիրէր Կիւտւրը, ուր ժողովոյ Առենապետ, Արտիքրտա Գուլումճեանը, ժողովի կոչէն Հայ Հանրապետութեան անդրանիկ ներկայացուցիչը իրենց մէջ ունենալուն համար իր խնդակցութիւնը յայտնելով, կ'առաջարկէր «քանի որ Տիար Կիւտւրի նամակի կարեւոր մասը իր և ժողովի փոխ յարաբերութիւններն են, խօսքը Տիար Կիւտւրին տրուի, որ այդ ուղղութեամբ իր ծրագիրը պարզէ»։ Կիւտւրը ձայն առնելով շնորհակալութեան խօսքերէ վերջ կ'ըսէր, «թէ ես և թէ դուք կարող ենք անջատաբար գործել, բայց ես գիտակցարար հետու կը մնամ այդ գործէն. կ'ուզեմ որ միասնաբար գործենք, քանի որ այս ծախսերն ալ պիտի անցնին Հանրապետութեան հաշուին։ Ես չպիտի միջամտեմ գաղթականներու, եկեղեցական, դպրոցական, բարեգործական և նպաստի վերաբերեալ գործերուն և այլն. ես իմ կառավարութենէս ինծի տրուած հրահանգին համաձայն ուսումնասիրելու եմ միայն ու միայն, ներգաղթի հետ կապուած խնդիրները. և կազմակերպելու եմ այդ ներգաղթը լաւագոյն կերպով, իսկ մինչ այդ պէտք եղած տեղեկութիւններ հաղորդելու եմ իմ կառավարութեան, առանալով միաժամանակ անոր հրահանգները։ Ուրախ եմ որ Հանրապետութեան և Ազգային Պատուիրակութեան մէջ

համաձայնութիւն արդէն գոյացած է. ասով մեր Ազգային գործունէութիւն խոչոր արգելքներէն մին ևս ինքնին վերցուած կարելի է համարել։ Այս առեն Ս. Փոխադեանը խօսք առնելով դիտել կու տայ Կիւուրին թէ, Ազգային Պատուիրակութեան և Հանրապետութեան միջ համաձայնութիւն չի կրնար գոյութիւն ունեցած ըլլալ և որպէս փաստ, ինչու Հանրապետութիւնը ձեզ ուղարկեց, երբ դիտէր որ գաղթականական խնդիրներով զբաղող մարմին մը գոյութիւն ունէր արդէն և հոս կը գործէր ըստ կարի։

Կիւուր. — Ցարդ Հանրապետութիւն և Պատուիրակութիւն անջատաբար կ'ուզէին Ազգային իշխանութիւնը իրենց ձեռք կեդրոնացնել, բայց այժմ միասնաբար կը ստորագրեն որևէ պաշտօնական թուղթ կամ յայտարարութիւն. ես ալ կառավարութեան կողմէ ղրկուած եմ հոս ձեր գործին մասնակցելու։ Եւ քանի որ տեղւոյս Կառավարութիւնը Ձեզ կը ճանչնայ լիազօր պատասխանատու, իմ ձեզ հետ համագործակցութիւնը ինձ համար կը դառնայ հրամայողական. « ես վստահ եմ որ չուտով կը ստացուի Նուպարի հեռագիրը, որ գաղթականական բոլոր գործերը դևկավարուելու են իմ միջոցաւ միայն, և այն ատեն այս հանգոյցը կը լուծուի. իսկ մինչ այդ իմ խորհուրդները կարող են օգտակար լինել, օրինակ, ես հրահանգ ունիմ, որոշ շրջաններ ներգաղթ չարտօնելու, մինչ դուք անտեղեակ էք. հետևաբար ներգաղթի խնդրոյ մէջ իմ խորհուրդներս կարող են օգտակար լինել։

Տէր Վահան. — կարծեմ Արամն Կիւուր մեր փորձառութենէն օգտուիլ կ'ուզէ։

Գուլումեան. — Նուպարը մեզ ալ արգիլած է վեց վիլայէթներ ներգաղթել, բայց եթէ մենք շրջանի մը ներգաղթը որոշենք, իսկ դուք համաձայն չլինիք, ինչ պիտի լինի մեր դրութիւնը։

Կիսուր. — Այդ հնչա է, մեծամտանութեան որոշումը պարտադիր է թէ ինձ և թէ ձեզ։

Փափագեանի առաջարկով Ազգն Կիսուրը իր սենատակէտները կը բանաձևէ։

I. Ես կը խնդրեմ որ ինձ թոյլ տրուի ներկայ լինել Տարագրելոցի ժողովներուն, որպէս Հայկական Հանրապետութեան ներկայացուցչի։

II. Մտահոգութիւն ունենալ Մարմնոյդ դիւանի գործունէութեան մէջ։

III. Առանց իմ գիտութեան և հաւանութեան չթոյլատրել ներդաղթը դէպի Կովկաս և կամ Կովկասի վրայով այլ վայրեր. որովհետև առանց իմ կողմէ տրըուած անցագրի, ներդաղթողներ ճանապարհին չեն տանար ոչ մի օժանդակութիւն Հայկական Հանրապետութեան ներկայացուցիչներից։

IV. Ես պէտք է լինիմ այսուհետև միջնորդը ձեր և Պագուպայի Կոմիտէի մէջ։ Ես պէտք է հրաւիրեմ ժողովիդ ուշադրութիւնը իմ վերջին առաջարկին վրայ։ Ինչպէս ձեզ ևս յայտնի է Պագուպայի մէջ գոյութիւն ունի «Ազգային Կոմիտէ» որի յարաբերութիւնները ձեզ հետ այնքան ալ բարեկամական չեն. ինձ յայտնի է որ անցեալի մէջ ձեր և Պագուպայի Կոմիտէի մէջ տեղի են ունեցած անհամաձայնութիւններ, որոնք նոյն իսկ հասած են մինչև անգլիական կառավարութեան այս տեղի ներկայացուցիչին։ Արդ՝ միանգամ ընդ միշտ վերջ տալու համար այդ կարգի անպատուաբեր երևոյթներուն, ես յանձնառու ընդունել տալ Պագուպայի Կոմիտէին, որ անոնք իրենց գործունէութիւնն այսուհետև պէտք է ենթարկեն իմ Գօնթրոլին, և իրենց յարաբերութիւնը ձեզ հետ պէտք է պահպանեն միայն իմ միջոցաւ։ Այդ որոշումը անոնց ընդունել տալու մէջ ինձ օգնեց Հայկական Հանրապետութեան կողմից Պա-

գործակից Կոմիտէին գրուած նամակը, որով կարուկ պահանջ կը տրուէր անոնց՝ իրենց գործունէութիւնն ենթարկել իմ Գանձրօլին։

Ս. Փափազեան. — Չարմանք կը յայտնէ թէ, ինչպէս Հանրապետութիւնը մի գրնէ ոչ պաշտօնական Կոմիտէի այդ կարգի նամակ կը գրէ, իսկ Տարտպրեւոցին, Ազգային իշխանութեանց և տեղական կառավարութենէ ճանչցուած ու գործի տէր Մարմնոյ մը ոչ, որ կարևոր էր։

Կիւուր. — (այս անել կացութենէն ազատուելու համար) Կայ. բայց Հալէպ մոռացուած է, մի քանի օրէն կը առանձք։

Գուլումճեան. — Պատուպայի Կոմիտէն Մաքսապետէն է, — որ ներկայիս վերաշինութեան նախարարի օգնականն է, — դրամ առացած է։ Կոմիտէին գրած է որ հաշիւները ներկայացնեն Կիւուրին ի քննութիւն և ի վաւերացումն, եղածը այդ է կարծեմ։

Նախագահ. — Խօսքը Կիւուրին ուղղելով. Ինչո՞վ կ'ուզէք օգնել Կոմիտէին։

Կիւուր. — Եթէ դրամ առանամ կը յանձնեմ ձեզ և կը առանամ առացագիր, իսկ դուք բարի կը լինիք ձեր ծախսերու ցուցակի մէկ օրինակ ինձ տալ որ դիտնամ թէ ինչպէս են ծախսուած իմ տուած դումարները։ Վերջը կ'առաջարկէ յանձնախումբ մը կազմել խնդիրը քննելու և իրաւախոհութեան գալու։ Ժողովը կ'որոշէ առանձին խնդրոյ նիւթ դարձնել այս հարցը։ Հոս ժողովի արձանագրութիւնը չէ ամբողջացած, որովհետև այդ շրջանի Տարտպրեւոցի քարտուղարը, Պօլշեվիքներու Թեհրանի հիւպատոս, որ Անգլիացիներու կողմէ գերի բերուած էր ու երաշխաւորութեամբ Պաղատաի մէջ կ'ապրէր վարելով նաև այդ պաշտօնը, չէր ուզած արձանագրել Կիւուրի Կոմիտէի հասցէին ըրած

այն անխորհուրդ յայտարարութիւնները, որոցմէ նա Կամիէն կարողութիւնէ զուրկ բախտախնդիրներու հաւաքածոյ կ'անուանէր, հաճոյանալու և գործակցութեան ելլր մը գտնելու սիրոյն, մինչ անդին նոյն Կամիէի ոյժին կաթնած, Տարապրելոցի հետ պայքարելու ելած էր ու պիտի ելլէր։ Ազգն այս ժողովի արձանագրութիւնը ուշի ուշով կարդացողներ շատ որոշ կերպով կը նկատեն Կիւուրի ազատակոչ հակաութիւններն և անոր մտքի խառնաշփոթ վիճակը։ Մինչ մէկ կողմէ ան հրահանգ ունէր որոշ չրջաններ ներգաղթ չարտօնել կ'ըսէ, միւս կողմէն, երբ իրեն կը հարցուի որ, եթէ մենք որոշենք և դուք համաձայն չըլլաք ինչ պիտի ըլլայ, մեծամասնութեամբ վճռուածը երկուստեք պարտադիր է, կը յայտարարէ, առանց ասկայն անդրադառնալու թէ, ասով ա՞ր կը մնայ իր Հանրապետութեան ներկայացուցչի հանգամանքը, կամ ինչ արժէք կը ներկայացնէ այլ ևս Հանրապետութեան տիրէքթիւանները։

Ցաջորդ նիստի արձանագրութիւնն ևս իր կարգին մեծ շահեկանութիւն մը ներկայացնելով տեսարակէն համառօտած մէջ կը բերենք։

16 Հոկտ. Նիստ Խ. ժողովը գիտնալով որ թէև Հանրապետութեան և Ազգային պատուիրակութեան մէջ մի որոշ համաձայնութիւն չկայ, այնու ամենայնիւ Ազգն Կիւուրի ներկայութիւնը, որպէս ասակ անհատ մը, իր օգուտը կարող է ունենալ և կ'անցնի անոր առաջարկներու քննութեան։

I. Նկատելով որ Պ. Կիւուրը չունի Հանրապետութենէն կամ Ազգային Պատուիրակութենէն տեղւոյն Ազգային մարմիններուն ուղղեալ թուղթ մը, այդ պատճառաւ ժողովս որոշեց ընդունել գինք իբր մէջ, որպէս անդամ, անդամի մը բոլոր իրաւունքներով։

II. Նկատելով որ գիւտնը ամէն որոշում, ամէն ձեռն-

արկ ժողովրդոյն անցնելէ յետոյ է որ գործադրութեան կը դնէ, ժողովս խնդրոյ առարկայ չի կրնար ընել Կիւսւերի այս առաջարկը։

III. Նկատելով որ նախորդ նիստին մէջ Պ. Կիւսւեր ինքն ալ հաւանած է Հանրապետութեան կողմէ ներդաղթի մասին իրեն արուած հրահանգները ժողովին առջև բերել, այդ կէտը խնդրոյ առարկայ չի կրնար ըլլալ իր էութեան մէջ։

IV. Նոյնութեամբ կ'ընդունի։

Նոյեմբ. 10. ՅԳ. նիստի մէջ Կիւսւեր քչիկ մը շարժուելու փորձ կ'ընէ ու կը բողոքէ, իրեն՝ որպէս առաքական անհատ ժողովի մէջ ընդունուելուն համար, ու կ'առաջարկէ որ պինքը ընդունին որպէս Հանրապետութեան ներկայացուցիչ։ Ժողովը այս բողոքին ի պատասխան կ'որոշէ «ժողովս լսելով իր 48րդ նիստին Պ. Ալբէն Կիւսւերի առաջարկին վերաբերող յօդուածի մասին վերջնոյս ըրած նկատողութիւնները, այլ և հիմնուելով Տիար Քասախեանի կողմէ եղած յայտարարութեան վրայ, որով ան կարգուած է ներկայացուցիչ գաղթականական գործին Կիլիկիոյ և Միջագետքի մէջ, որոշեց ընդունել պինքը իբր այնպիսին»։ Կիւսւերը առանց խնդրոյ խորը թափանցելու կը համակերպուի, և նոյն իսկ որպէս ժողովի սոսկական անդամ, ժողովի քաէարկութեամբ Ս. Փափազեանի հետ կ'որոշուի Մուսուլ դրկել, հոն տեղի մանրամասնութիւնները քննելու և ժողովի ծախսով ճամբայ կ'ելլէ, իր տեղեկութիւնները կատարելու համար։ Դեկտ. 8ին ՅԵ. նիստի մէջ Ս. Փափազեանը կը կարդայ իր տեղեկութեան տեղեկագիրը յայտնելով միաժամանակ թէ Կիւսւեր հոն ձեռք գործելու կարգադրութեան համար։

Դեկտ. 12ին ՅԶ. նիստին մէջ կ'որոշեն և կը հեռագրեն Կիւսւերին որ, ատ այժմ Մուսուլ ձեռք,

մինչև որ անոնց գործերը վերջնականապէս կարգադրուին։

Կիտուրը, որուն այնքան ալ հաճելի չէր Պաղտատի միջավայրը, Մուսուլի մէջ մնալու և հոն գոնէ ինքզինք գործի վրայ ցուցնելու մարմաջէն բռնուած կը փափաքէր գործերը այնպէս մը դասաւորել որ, ոչ միայն ինք Պաղտատի միջավայրէն հեռու լինի, այլ տանելով իր Հանրապետութեան ներկայացուցչի տիտղոսն, իր անձնական գործն ալ ունենայ, դի ընտանիքի բեռը իրաւացիօրէն կը հարկադրէր իրեն այդ ուղղութեամբ ալ մտածել. ուստի նա Մուսուլտրնակ կապալառու Յակոբ Օհաննեանէն օգտուելու մտադրութեամբ, կը մօտենայ անոր և կարելի վարպետութիւնն ի գործ կը դնէ՝ անկէ ամսական մը ձեռք ձգելու համար. կը մտնէ որբանոց, կը դրազուի որբանոցի կրթական բաժնի կազմակերպութեամբ, կը կազմակերպէ նաև գիշերային դասընթացք մը՝ ապահովելով միաժամանակ իրեն փոքրիկ ամսական մը։ Սակայն Օհաննեանի ալ նպատակը ուրիշ էր, Աբէն Կիտուրի նիւթական անձկութիւնը յաղթող գործիք մըն էր իր ձեռք, իր մի այլ նպատակ յառաջ տանելու համար. ինք կառավարութենէն Մուսուլի ճամբաներու շինութեան գործը առած էր, ու լաւ աշխատող բանուորներու պէտք ունէր. Պաղտպայի դպրոցականները կը տեսնէր, բայց չէր ուզեր ճակատագրոյ հրապարակ նետուիլ. կապալառուի մը յատուկ խորհրդաժողովներով, կոմիտակի միջոցներով կ'ուզէր այդ գործը գլուխ բերել, և այդ գործին մէջ Կիտուրը իրեն մեծ ծառայութիւններ կարող էր մատուցանել. ինք լաւ գիտէր այդ, և առանց զգացնելու կ'աշխատէր Կիտուրի ճղճիմ ձգտումներուն բաւարարութիւն տալ, այդ բարեկամութեան երեսէն գալիք շահի առիւծի պատառը իրեն պահելու համար. խորամանկ կապալառուն ասկայն՝

առով չէր բաւականանար։ Ազգայի իր ձեռնարկի հետեւանքով ըլլալիք յարձակումներէն աւժեղ կերպով պաշտպանուելու համար, կ'ուզէր ազգային շրջանակի մէջ այնպիսի անուն մը ձգել որ, անխոցելի դառնար ո և է յարձակումի առեն, և արդէն պատերազմի բերումով ակնկալուածէն աւելի հարստացող մէկու մը համար, միջոցնե՞ր կը պակսէին։ Ասոր՝ նա ամենայն խնայացութեամբ բարերարի պատմուճանը վրան առաւ 2000 ոսկիի գումար մը նուիրելով Հ. Բ. Ը. Միութեան, պայմանաւ որ այդ գումարը ծախսուէր Մուսուլի որբանոցի վրայ ի հաշիւ բարեգործականի և որբանոցը Պաղտատի Տարագրելոցի հովանաւորութենէն ելնելով՝ մանէր Հ. Բ. Ը. Միութեան հովանւոյն տակ, որպէս անոր հաստատութիւններէն մին, ասով նա երկու ճնճղուկ մէկ քարով զարկած կ'ըլլար. մէկ՝ որ Բարեգործականի քով դիրք ու անուն մը կ'ապահովէր, և միւս կողմէն Միջագետքի մէջ որպէս իր ծախսով որբանոց մը կառավարող համբաւ մը կը ձգէր և ասոնք ամենալաւագոյն զէնքերն էին իրեն ազգային յարձակումներէն պաշտպանուելու համար։ Կիսաւրը իր կարգին կը զգար այդ, բայց անգիտակ ձևանալով, ինքն ալ իր ապրուստի մտավախութենէն կը տառապէր։ Ասոր Օհանեանի հետ Յունուար 15. Կ.Պ. նիստին ներկայ կ'ըլլար, ուր Օհանեանը ազգասիրաբար ժողովին կը բերէր հետեւեալ առաջարկը «քանի որ Տարագրելոցի նիւթականը ոչ նախանձելի վիճակի մը մէջ կը գտնուի, քանի որ Մուսուլի համար յատկացուած ամսականն 100 ոսկին անբաւական է, ես Մուսուլի որբանոցի նիւթական ծախսը իմ վրայ կ'առնեմ, մատակարարութեան գործը Ս. Ջագմագճեանին և կրթական գործը Ա. Կիսաւրին յանձնելով, որքան առնն որ նա Մուսուլ կը ձգայ։ Որբանոցը պէտք է այսուհետեւ ինքնարկուի

Եպիսկոպոսի Հ. Բ. Ը. Միութեան և «Տարագրելոց մարմինը ոչ մէկ իրաւասութիւն պէտք է ունենայ միջամտելու որբանոցի ներքին գործերուն, բայց ձեր պաշտօնի բերումով ես համաձայն եմ «ուղարկել ձեզ որբանոցի հաշուեկշիռներու պատճէնները ի տեղեկութիւն միայն և ոչ աւելի»։

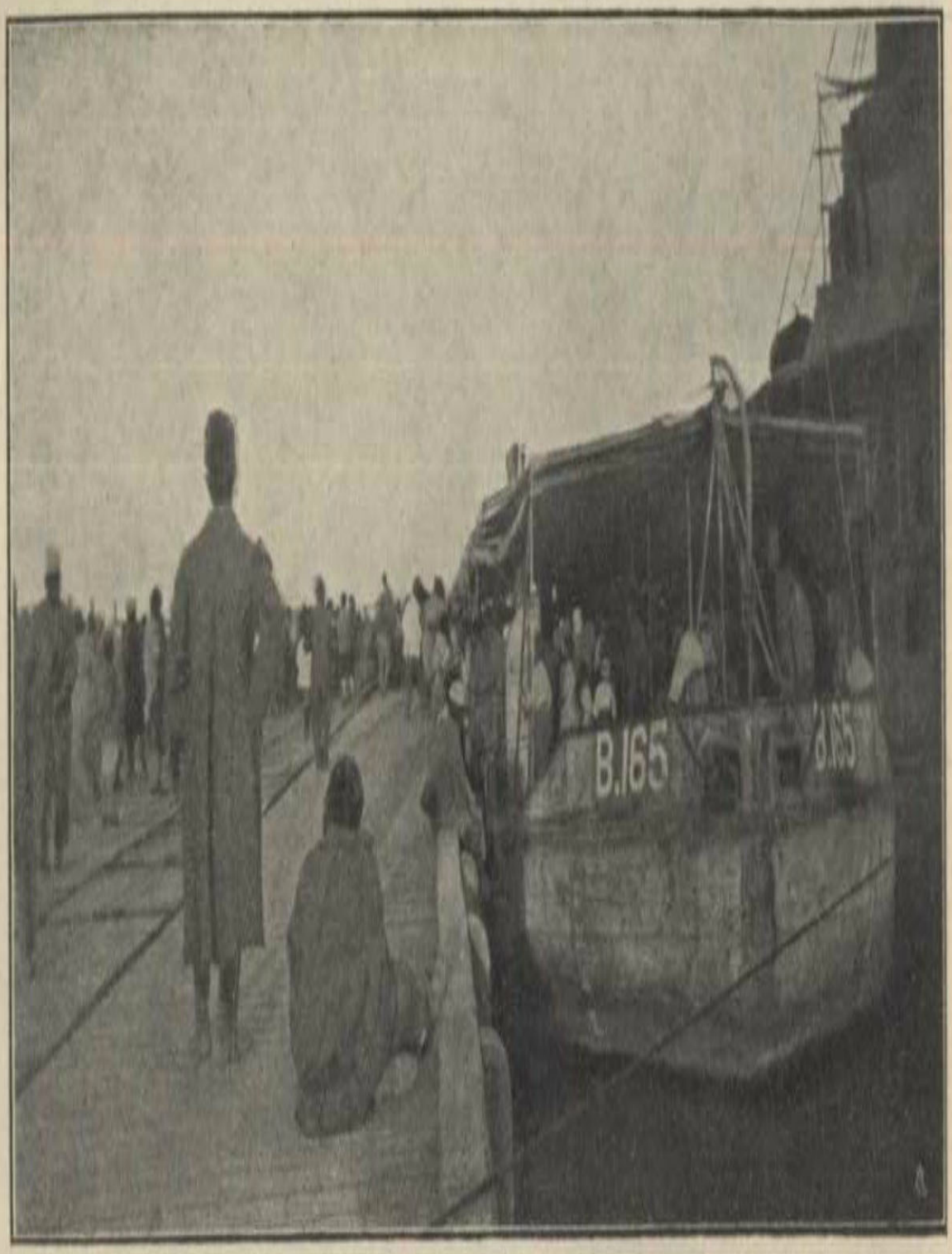
Կիւրեղը նոյն ժողովէն խօսք առնելով Տարագրելոցի անձուկ վիճակի մասին խօսելէ վերջ կը հաստատեր թէ ինքն էր որ գրգռած է Օհաննեանի ազգասիրական զգիները, և որբանոցի ծախուց վճարման գործը ի գլուխ հանած։ Օհաննեանը տեսնելով որ իր լարած մեքենան այլ ևս կը գործէ, կը ձգէ ժողովը և կը հեռանայ, թողնելով որ Կիւրեղ և Ղազարեանը իր սկսածը վերջացնեն։

Կիւրեղը կ'առաջարկէ որ Օհաննեանի առաջարկները ընդունին, իսկ Ղազարեանը իր համամտութիւնը յայտնելով կ'աւելցնէ որ, որբանոցի կրթական բաժնի պատասխանատուութիւնը Տարագրելոցին յանձնուի։ Պարագայ մը որ մեծամասնութեան ձայնով կ'անցնի։ Կիւրեղի հոգը սակայն ուրիշ էր. նա Մուսուլի մէջ ազատագրման գործի կարևորութիւնը շեշտելով, կ'առաջարկէր որ խնայուած 1000 ոսկին յատկացուի այդ գործին և քանի որ ինքն ալ Մուսուլ ծնելու վիրք ունէր, այդ գործը պիտի կազմակերպէր և վարէր անձամբ։ Ժողովականները ազատագրման գործին արտովին համաձայն ըլլալով համամտութիւննին կը յայտնեն։

24.

3000 ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆՑԻՆԵՐՈՒ ՄՈՒՏՈՒԼ ՓՈԽԱԴԱՐՈՒԻԼԸ

Հայ տարագրութեան պատմութեան մէջ Վասպուրականի գաղթականութեան բացառիկ դիրքը անժխտելի է։ Ձիշտ որ Վասպուրականի գաղթականութիւնն ևս միւս գաղթականութեանց չար և նման վիճակ մը ունեցաւ. անոնց պէս վիրծուռ, վշտահար և հայրենիքի կարօտով հալ ու մաշ եղաւ. այնու ամենայնիւ՝ նա բարձրագլուխ էր մաամբ մը։ Չի թէև գաղթեց, բայց ըրաւ ինչ որ իր այժմ սահմանին մէջն էր։ Վագրի հետ մարանչող կատուի մը նման, եթէ նա չի կարողացաւ իրմէ անհամեմատ ուժեղ թշնամիին չաղթել, գոնէ երեսը ճանկեց, իր խօլական արշաւը դանդաղեցուց։ Բայց եկաւ ժամանակ մը որ այդ գնդակներու, թշնամիի գերազանց այժին առաջ չ'ընկճուող ժողովուրդը, ընկճուի կարօտութեան առաջ, որու առթած տպաւորութիւնը այնքան ուժեղ էր որ, նա կորնչացուցած իր ուժեղ կարողութիւնը, իր առօրեայ անհրաժեշտ պէտքերուն բաւարարել խոտացող ամէն շշուկի առաջ լայն լայն կը բանար իր ականջները։ Կը հետևէր այդ քամիին, որ կողմէն ալ որ փչելու ըլլար, անամէջ թէ լեցուն լինելը կշռելու ժամանակ իսկ չունենալով, նա կը ցրուէր... Պապուպայի անմխիթար անապատի կրծքին բազմած այդ վհատութեան ճուտերը, կ'երթային, տա-

Մուսուլ մեկնած 3000 վասպուրականցիներու Նահր-էլ-Օմար վերադարձը

բաժանելու Միջագետքի հայ անմեղ նահատակներու անթաղ ոսկորներով ծածկուած անապատներու երկայնքներին։ Հաւանաբար Նախախնամութեան կողմէ դեռ բաւ չհամարուած ոսկեբակոյտերը բազմացնելու, և այս բոլորը օրը ցերեկով մեր քթին տակ. որովհետև մեզմէ ամէնք ժողովրդասէր ու ազգասէր էին, ամէնք ակար ու անկարող. ուրիշներ անհոգ ու անտարբեր. խակ ժողովուրդը յուսահատ ու կարօտութեան բնաւ տակ ընկճուած։ Եւ եթէ այս չրջանին մէկն ուզէր այս երևոյթին պատասխանատուն գտնել, պատասխանատուն ինքը կը լինէր, զի Պիզատոսի կոնքը մէջտեղն էր, բոլորն ալ ձեռքերնին լուացած էին ու կը լուային. և այն ալ այնպիսի ճարպիկութեամբ մը որ, ինչպէս ըսի, խօսողը ինքը պատասխանատու կ'ելլէր։

Մարտ ամսոյ սկիզբէն ժողովրդին մէջ կայծակի արագութեամբ լուր մը կը տարածուէր թէ Վասպուրականի գաղթականութենէն 3000 հոգի կառավարութեան արտօնութեամբ Մուսուլ պիտի մեկնին, հոն հայրապի կապրստոս Յակոբ Օհաննեանի Մուսուլէն Պաղտատ չինելիք խճուղիի վրայ աշխատելու համար, խակ Մարտ 16ին լուսաց լուրը արդէն կատարուած իրողութիւն մըն էր։ Հակառակ Տարագրելոց Մարմնի և Կամիաէի ըստ երևոյթին արտաքս աշխատութեանց, ժողովրդի առաջին կարաւանը ուղարկուած էր արդէն և մի քանի օր վերջ 3000ը ղրկուած ու թիւը լրացած էր։

Ո՞վ էր մեղաւոր, ոՀ ժողովուրդին միտքը պատրաստեց, յայտնի չէր։ Տարագրելոց մարմինն ու Կամիաէն համաձայն չէին։ Արաէն Կիտուրը ձեռնպահ էր, կառավարութիւնը բանի չի դպաւ, բայց ժողովուրդը տապաձայնուած նպատակաւոր լուրերէն խելայեղ դնաց. ահա քեզի մի անլուծելի առեղծուած։ Եւ սակայն այս առեղծուած կարծուած երևոյթին եթէ մի քիչ հետուէն

և գիւշաւոր քայլերով մօտիկնալու ըլլանք, որպէն աչքի կը զարնէ թէ չան գլուխը ուր էր թաղուած, թէ մեքենան ալ և ինչպէս լարեց, որ առանց իր մեքենաւորը ցուցնելու, այնքան վարպետ կերպով աշխատեցաւ։

Տարագրելոց մարմինը իր 16 Յունուար կգ. նիւսի առնն Յակոբ Օհանեանէ նամակ մը կը առանայ, որով Օհանեանը մէկ օր առաջ բերանացի ըրած յայտարարութիւնը – թէ, «ես որբանոցի ամբողջական ծախսը կը առանձնեմ», այս անգամ գրաւոր կը ներկայացնէր պաշտօնական երեսյթ տալով իր առաջարկութեան։ Տարագրելոց մարմինը առանց տատամսելու կ'ընդունէր այս առաջարկը, և կարող էր իր հաւանութեան կցել նաև արտարուխ չնորհակալագիր մը։ Ասով Տարագրելոց մարմնոյ բեռը մասամբ մը կը թեթեւնար և վերջապէս 100 որբի հոգսը արհամարհելի հոգս մը չէր այնպիսի մարմնոյ մը համար, որու նիւթական աննախանձելի վիճակը արդէն բաւական մտահոգիչ դարձած էր։

Տարագրելոց մարմինը այս խնդիրը վակուած համարելով կ'անցնի մի այլ խնդրոյ, որ ժամանակէ մ'ի վեր մտահոգութիւն կը պատճառէր, ոչ միայն Ազգային շրջանակին այլ և անդլիական կառավարութեան։ Պաղեստինի մէջ հաստատուող ժողովուրդը, Ազգային մարմինները ու նոյն իսկ կառավարութիւնը այն հաւատքն ունէին թէ, շատ շատ ամիսներու խնդիր է այլ ևս ներգաղթի խնդիրը և թէ վերջ ու առաջ մէկ տարուայ ընթացքին անոնք իրենց հայրենիք վերադառնալ պիտի կարողանային, բայց բոլորին ալ ենթադրութիւնները չուրն ընկան։ Երկրորդ տարին էր որ ժողովուրդը կը մնար և բնականաբար կառավարութիւնը, որ կը հոգար այդ ծախսերը, պիտի ուզէր ճար մը խորհիլ իր բեռը

թեթևցնելու համար, և միակ միջոցը աշխատանքի լծելն էր, աշխատանք մը, որ ի վիճակի պիտի ըլլար ժողովրդին վրայ ծախսուած գումարի գոնէ մէկ մասին տեղը լեցնել։ Այդ խորհրդակցութեան մէջ էր կառավարութիւնը, այդ լսած էր Տարագրելոց մասին և բանակցութեան մէջ էր կառավարութեան հետ աշխատանքի ձևն ու տեղն որոշելու համար։ Այս ներգաղթի մասիկութիւնը երևակայելով ժողովրդեան Պատուպատպատաի շրջանէն հեռացնելուն համամիտ չէր, վախնալով թէ մի գուցէ ասով կառավարութիւնը այս ժողովուրդը Միջագետքի մէջ ցրուելով դանոնք հաստատելու մտադրութիւնն ունենայ։ Անգամ Փափազեանը որ ձիշտ նման խնդիրներու համար քէմբի հրամանատար քօլոնէլ Օվենին ներկայացած էր, զեկուցում կու տար իր տեսակցութեան արդիւնքի մասին և կ'ըսէ որ քօլոնէլը յայտնեց թէ կառավարութիւնը մտադիր է ժողովրդեան աշխատանքի լծել Պատուպատ-Պագուպայի շրջանին մէջ, նոյն իսկ գրած է գաղթականական Կոմիտէին և ուզած է արանց ու կանանց աշխատանքի ընդունակներուն թիւը անյապաղ։ Իսկ ինք իր կողմէ առաջարկած է կանանց բուրդի, իսկ տղամարդկանց անթել հեռագրի կայաններ շինելու գործը։ Գաղթականական Կոմիտէի Անանպետ Լևոն Շաղօեանը, որ ժողովին ներկայ էր Կիւտւրի հետ կ'ըսէ թէ, որքան որ ինծի յայտնի է, կառավարութեան նպատակն է ժողովուրդը աշխատեցնել հետևեալ գործերու մէջ. I. Անթել հեռագրի կայարաններ. II. Մուսուլի մէջ գործ հայթայթել. III. Քէմբի պահպանման համար պաթալիոն մը կազմել։ Իսկ կանանց համար ձեռագործի և գորգագործութեան արհեստանոցներ բանալ։ Այս աշխատանքներէն ես նախապատուութիւնը կու տամ կանանց բուրդի գործին, իսկ արանց՝ պաթալիոնի կազմութեան։ Այսպէս ժողովի

մտայնութիւնը այն էր որ ժողովուրդը պէտք է աչխատանքի մը լծուի, կը ձեար միայն աչխատանքի տեսակի վրայ համաձայնուիլ։ Կիսուրը ձայն առնելով կ'առաջարկէր որ այդ խնդրոյ քննութիւն ու կարգադրութիւնը յանձնուին Լևոն Շաղեանին, պայմանաւ որ Տարագրելոց մարմինը իրագեկ պահէ իր ըրածներու մասին։ Ի վերջոյ Կիսուրը կ'ուելցնէր.— «քանի որ ես անգէս պիտի բացակայեմ Մուսուլ մեկնելուս պատճառաւ, այլ ևս Կոմիտէի և Տարագրելոցի մէջ միջնորդ լինել չեմ կարող, այսուհետև Տարագելոցը թող յարաբերի ուղղակի Կոմիտէի հետ»։

Այնուհետև Ազգէն Կիսուրը Մուսուլ կը քաշուի և հանկէ երբեմն երբեմն նամակներ կը գրէ Տարագրելոց մարմինին իր գործունէութեան վերաբերեալ խնդիրներու շուրջ, Տարագրելոցէն տեղեկութիւններ կ'ուզէ իրենց գործունէութեան շուրջ և փոխադարձաբար իրարու պատասխանելով և շնորհակալութիւններ յայտնելով, գործը կը քալեցնեն մինչև որ Փետր. 20ին Պագուպայէն կը հասնի Սարգիս Շերվանեանի նամակը, որով կը յայտնուէր թէ կառավարութիւնը մօտ առնէն ժողովուրդէն մաս մը Մուսուլ փոխադրելու մտադրութիւն ունի։ Այս յայտնութիւնը յանկարծակիի կը բերէ Տարագրելոց մարմինը. կը զարմանայ թէ ինչպէս Կոմիտէն, որուն յանձնուեցաւ այդ գործը, լուր չէ տուած իրենց. ինչո՞ւ արդեօք այս լռութիւնը, ու միաձայնութեամբ կ'որոշէ ամէն միջոց ձեռք առնել այդ գործը արգիլելու համար և միևնոյն ատեն կը գրէ Կոմիտէին և անկէ տեղեկութիւններ կ'ուզէ։

Տարագրելոց մարմինը իր Մարտ. 15. Հ. նիստի մէջ կը կարդայ Կոմիտէի Մարտ 14 թուակիր նամակը. ուր ի շարս կարգ մը խնդիրներու յիշուած էր նաև ժողովրդեան Մուսուլ փոխադրելու խնդիրը։ Կոմիտէի այս

խնդրոյ հանդէպ ցուցաշանած անտարբերութիւնը պարզ կերպով կը ցուցնէր թէ ներքին խաղ մը կայ. թէ ինք Պ. Շաղոեանը կարծես համաւոր կոյր կը ձեւանար և կը թողար որ ըլլալիքն ըլլայ։ Ասոր՝ ժողովը միաձայնութեամբ կ'արոշէր դրկել հետեւեալ ձեով թէ, Մուսուլ անդափոխութիւնք գաղթականներու խնդրոյն գալով, այդ մասին Տարագրելոց մարմինս անդեկութիւն առացաւ չատ ուշ. կատարուած փաստից յետոյ միայն, և այն ալ՝ իր պրաւոր պիտուիից յետոյ։ Եթէ ապագային Հայ բանւորները չարաչար չահագործման ենթարկուին և զրկանքներով լի մի թշուառ գոյութիւն քաշ առն անապատի աւազներու մէջ, այդ բանի մէջ Պ. Լեռն Շաղոեանը, որպէս Ամերապետ Կոմիտէի, ունի իր մեղսակցութեան բաժինը։ Այս ժողովի մէջ Տէր Վահանը կը զեկուցանէ թէ, քան Վահրամ Վարդապետ Կանաչեանի յայտարարութեան, որ Կոմիտէի նախագահն էր, Կոմիտէի պիտուիները Քամանաանին գուբ անցած էին, մինչ անդին ժողովրդեան մէջ չի մեկնելու պրոպականա չէ եղած Կոմիտէի կողմէն, թէ Կոմիտէն իր բացարձակ չէզոքութեամբ, կերպով մը խրախուսած է Մուսուլ մեկնելու գաղափարը։ Ժողովը կ'որոշէ Տէր Վահան և Անդուհ Փափազեան դրկել Պագուպա քօմանաանի քով, թերևս կարելի ըլլայ որոշումը փոխել տալ։

Մարտ 18. ՀԳ. նիստի մէջ Անդուհի և Տէր Վահանի տեղեկագիրը կը յայտնէր թէ իրենք ճանապարհին արդէն հանդիպած էին Մուսուլ մեկնելիք ժողովրդեան առաջին կարաւանին և հետևարար կատարուած իրողութեան մ'առջև գտած էին ինքզինքնին. յետոյ քալօնել Օվեին ներկայացած առեն կը յայտնեն թէ Տարագրելոց մարմինը համամիտ չէր այդ կարգադրութեան, ասոր փոխարէն քամանաանը կը խոստանայ դրել Մու-

սուլ David կոչուած Անգլիացի ապային, որ պիտի աշխատեցնէր այդ բանւորները, որպէս զի հոգ տանի ժողովրդեան և չի թոյլատրէ որ անխիղճ շահագործումի մը ենթարկուին անոնք։

Տեղեկագրի ընթերցումէն վերջ, Սեպուհ Փափազեանը, կասկածելի կը գտնէ Ա. Բսէն Կիւսւրի ընթացքը և նոյն իսկ անոր մեղսակցութիւնը կը գտնէ այդ խընդրոյ մէջ։ Եւ որպէս զի իր կասկածը հիմք մ'ունենայ, կը թուէ հետեւեալ փաստերն I. մարտիոյս 8ունվ. 15ի նիստին, որուն ներկայ էր նաև Ա. Բսէն Կիւսւրը, երբ անպաշտօն կերպով խօսք եղաւ Հայ տարագրեալներու տուրար թիւ մը Մուսուլ փոխադրելու մասին, բոլոր ժողովականներ ժխտական վերաբերմունք ցոյց տուին դէպի այդ, իսկ Պ. Ա. Բսէն Կիւսւր լուռ մնաց։ II. Վահրամ Վարդապետ Կանաչեան անձամբ յայտնած է մարտիոյս նախագահ Հայր Վահան Ս. Քահանայ Թաճիրեանին, երբ նա Պագուպա գացած էր ի մտոյ ծանօթանալու Հայ տարագրեալներու Մուսուլ ուղարկուելու գործի հանգամանքներու հետ, թէ «Պ. Կիւսւր և Յակոբ Օհաննան Յունուար ամսին Հայ տարագրեալներու մի տուրար թիւ Մուսուլ ուղարկելու մասին առաջարկ ըրած էին Պագուպայի Կոմիտէին, և ինքը մի ամբողջ ժամ աշխատած է համոզել Ա. Բսէն Կիւսւրին որ դա ազգայնաս մի գործ է»։ III. Պագուպայի քէմբի մէջ ապրող Հայ և Ասորի տարագրեալներու ընդհանուր խօսակցութեան նիւթն ու կարծիքն է թէ, տարագրեալները Մուսուլ տանողներն են Օհաննան և Կիւսւր։ IV. Որ Կիւսւրը գիտէր թէ տարագրեալներու մի տուրար թիւ Մուսուլ պիտի երթար, որովհետև Մուսուլէն Յունվ. ի 28ին գրուած մի նամակի մէջ ըսուած է «Ա. Բսէն էֆէնտին կ'ըսէ թէ Պագուպայէն 1800 գաղթական կու գայ... Թող գայ անոնց հետ գայ. (Մուսուլարնակ

մէկը Պաղատա գոնուող իր մէկ պարագան քովը առնելու առթիւ կը գրէ իր միւս պարագաներուն)։ Վերև յիշատակուած փաստերով, քանի որ Ա. Քահէն Կիտուրը կատարեալ կը դառնար այլ ևս, ժողովը մեծամասնութեամբ կ՚որոշէր Կիտուրը կախակայուած համարել Տաբագրելոցի անդամակցութենէն մինչև որ ինքզինքը արդարացնէ։

Շաղօնանը երբ Տարագրելոցի նամակը կը առանայ, որու մէջ յանդգնութիւն ունեցած էին իր անձնանմխելի անձին դէմ մեղադրական խօսքեր մ՚ըսել և նոյն իսկ պատասխանատուութեան ենթարկել, իրար կ՚անցնի և Ապրիլ 6. Հ.Ջ.ին նիստին հանդիսաւորապէս բացատրութիւն կը պահանջէ ժողովէն թէ, ինչո՞վ ինք մեղաւոր է. ինք աշխատեցաւ, բայց ժողովուրդը չուզեց լսել՝ և մեկնեցաւ։ Հա Տարագրելոցի անդամներէն Մկրտիչ Ազարաբեանը բաժակը լեցուած լինելով Շաղօնանին կը դիմէ ըսելով. — Կարելի՞ է հարցնել թէ ժողովուրդն ինչո՞ւ չուզեց լսել ձեզ. արդեօք Կամիաէն իր վարկը կորանցուցած է թէ վրանայքին միօրինակ կեանքէն ձանձրացած՝ և այս անզգուշութեան մէջ մխիթարութիւն մը կը փնտռէ։ Ցետոյ Սեպուհը ձայն առնելով կը պատասխանէ. ահա թէ ինչու մենք ձեզ մեղաւոր կը համարենք. որովհետև. I. Յունվ. 16. Օհաննան ձեզի յայտնած է թէ գաղթականներէն մաս մը Մուսալ տանել կ՚ուզէ և դուք մեզ լուր չէք տուած։ II. Յունվ. 16ի նիստին ձեզ յանձնեցինք գործը և խնդրեցինք և դուք խոստացաք մեզ ձեր գործերուն իրազեկ պահել. բայց չի պահեցիք ձեր խօսքը։ III. Դուք քօմանտանի հետ այս խնդրով յարաբերութեան մէջ էիք, մինչ մենք լուր չունէինք։ IV. Այդ ինչպէս կ՚ըլլայ որ, դուք որպէս մի Կամիաէ, չէք կարողանար 20 առօրեայ թղթակցութեամբ հանրագրութիւն մը պատրաստել

տալ. բան մը որ մենք ձեզմէ խնդրեցինք, որ կառավարութեան դիմելու հիմք մ'ունենանք։ Անդուհի այս փաստերէն վերջ ժողովը կը քուէարկէ հետեւեալը. «Ժողովը լսելով Պ. Ղազեանի բացատրութիւնները գոհացուցիչ չի գտներ զանոնք և կը պնդէ իր նամակի բովանդակութեան վրայ»։

Այս ժողովը սակայն կոչուած էր աւելի տարօրինակութիւններ երեւան հանելու Կամիսէի և ի մասնաւորի Լեւոն Ղազեանի իսկական փորի ցաւը մէջտեղ դնելու։ Երկու մարմիններու համագործակցութեան անհրաժեշտութեան պէտքը շեշտուած պարագային Պ. Ղազեանը կ'ըսէր. — Համագործակցութեան խնդրին դալով, ոչ ոքի համար գաղտնիք չէ թէ մեր յարաբերութիւնները հետու են բարեկամական լինելէ, ժխտադարձ չի կայ երբորդ կողմ մը, որու վճիռը պարտադիր լինէր մեզ և ձեզ։ Ես պատմութեան թողլով այդ, համագործակցութեան համար կ'ըսեմ և կը կրկնեմ, մենք կը պիջենք ձեր միջոցաւ միայն դիմել կառավարութեան և առանց ձեր խորհրդակցութեան ոչ մի քայլ չ'առնել. բայց դուք ևս խոստանալու էք առանց մեզ ոչինչ ընել և որքանոցի խնդիրներ, որ ցարդ ձեր ձեռքն է, մեզ ևս մասնակից դարձնել այդ խնդիրներին։

Ժողովականները այս առաջարկին կը պատասխանեն որ, Կամիսէի բոլոր առաջարկները միրով կ'ընդունուին բացի որբանոցէն, որ մերը չէ, այլ Եդիպատոսի Որբախնամին, իսկ մենք խնամակալ ենք միայն։ Ղեմթագահ Հայրը նոյն իսկ կը խնդրէ համագործակցութիւն, յանուն տանջուած գաղթականութեան, որու բազմապիսի ցաւերու հետ բնաւ առընչութիւն չունէր որբանոցը, որն Կամիսէն իրեն մասին փոթաթոց չինած էր։ Բայց Ղազեան, որու միակ խոչընդոտը քիթը որբանոցին ներս խոթել, կը պնդէ իր տեսակէտի վրայ ըսելով. —

Եթէ մեր այս դիմումներէն վերջ, դուք չէք համաձայնուիր որբանոցի խնդիրներու մէջ մեր միջամտութիւնն ընդունիլ, ուրեմն՝ մեր և ձեր մէջ ոչ մի համագործակցութիւն կարող է լինել։ Եւ կը բանաձևէ իր առաջարկը այսպէս. «Դէմքի մէջի բոլոր հիմնարկութիւնները, որբանոցն ալ մէջն ըլլալով, ինչ գործ որ լինի Տարագրելոց մարմնոյ կողմից, Պատուական Կոմիտէի գործակցութեամբ պէտք է լինի. փոխադարձաբար, Պատուական Կոմիտէն պատրաստ է քէմքի բոլոր հիմնարկութեանց գործունէութեան վերաբերող հարցերու մէջ վճիռ արձակել Տարագրելոց մարմնի հետ համագործակցաբար...»։

Ժողովականներէն Ս. Փափազեանն ևս կը բերէր հետևեալ բանաձևը.

«Ժողովը կ'ընդունի Պ. Լևոն Շաղօեանի առաջարկները, վերապահելով իրեն որբանոցի վրայ իր ունեցած վերին հսկողութիւնը»։ Առաջին բանաձևը կը առաջնայ մեկ քուէ, իսկ երկրորդը միաձայնութեամբ կ'ընդունուի։

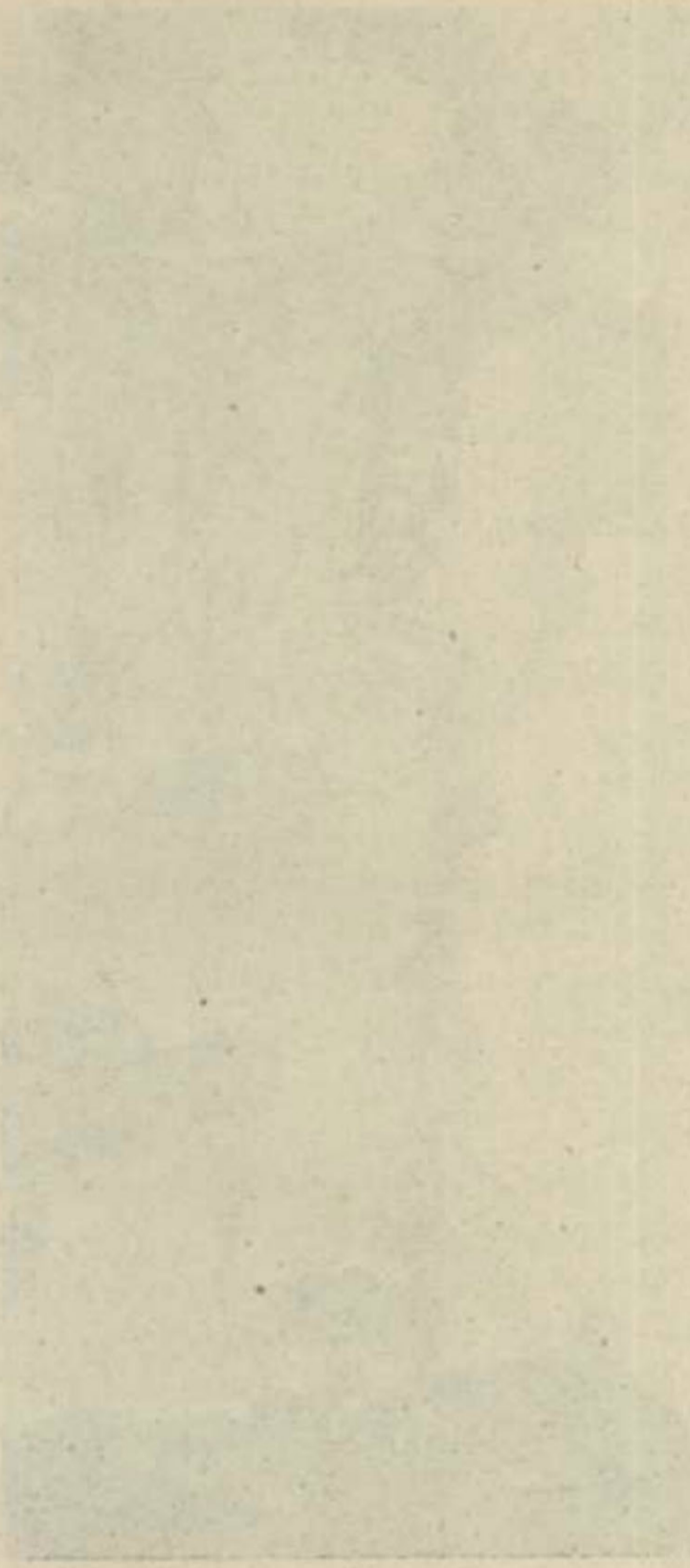
Ժողովի արտայայտութիւնը այլ ևս դադանիք մը չէր թողուր որ Կոմիտէի ամբողջ պայքարի առանցքը որբանոցն էր և եթէ Տարագրելոց մարմինը որբանոցէն ներս խառնուելու թոյլտուութիւնը տար Կոմիտէին, խնդիրն ինքնին կարգադրուած կարելի էր համարել, գոնէ քաա երևոյթին, բայց երբ ամբողջ ժողովրդեան մը ծովածաւալ կարիքները մէջառեղ էին, գործող ձեռքերու կարօտ վիճակի մէջ, ինչո՞ւ Կոմիտէն կը փափաքէր որբանոցի գործերուն խառնուիլ. ինչո՞ւ, այդ ինչութեան պատասխանը չա՞տ հեռուներ կը տանի մեզ և չ'արժէ խօսիլ...։

Տարագրելոց մարմինը որբանոցը Կոմիտէի ազդեցութենէն զերծ պահելու իր որոշման մէջ ինաց անդրդուելի, նոյն իսկ մի քանի անգամ սոխուած եղաւ

որբանոցի ուսուցչական կազմի մէջ արմատական փոփոխութիւններ ընել, որովհետև անոնցմէ կրծքին ընկած այս թոյլ ու փետրաթափ ճուտիկներու բարոյականին կազմութեան չէին կրնար, պէտք էր որ անոնք խաղալ՝ էնթրիքներէ զերծ՝ մթնոլորտի մը մէջ մեծնային։ Կոմիտէն մինչև վերջ աշխատեցաւ որբանոցը իր ձեռք առնել, զրպարտեց, խառնել փորձեց, բայց միշտ ալ իր մեքենայութիւնները ձախողեցան ապարդիւն։

Մինչ ապին երկու մարմիններու մէջ որբանոցի տիրապետութեան անողոք ճակատամարտը կը մղուէր, միւս կողմէն կառավարութիւնը ներդաղթը անհատնական գոնելով, միայն ուտելու համար հաւաքուած այս ժողովրդէն ազատուելու մասին կը խորհէր, կը տեսնէր որ Մէջագետքի բերրի հողէն խոշոր մասեր մը տակաւին անմշակ կը կենան, ու կը ծրագրէր չինարար անուն վաստկող հայերը, որոնք բաղդի բերումով այս կողմերը ընկած էին, գետնել այդ պարապ շրջանները, որով թէ երկիր, թէ կառավարութիւն և թէ ժողովուրդ բախտաւորուած պիտի ըլլային. ուստի կ'առաջարկէր Պագուպայի Կոմիտէին որ ժողովուրդը Քէրքիւքի շրջանն Ակրա կոչուած տեղը փոխադրէ, տալով անոնց երկրագործական գործիքներ, հող և արմաթցու։ Կոմիտէն սակայն համաձայն չգտնուելով մէկտեղ, կը խնդրէր կառավարութենէն որ դէպի Կովկաս ներդաղթը կազմակերպուի. և որպէս զի կարելի ըլլար այդ, կառավարութեան կ'առաջարկէր, «խնդրեմ հնարաւորութիւն տուէք մեզ, մեր կառավարութեան հետ յարաբերուելու. եթէ մերժէ, այն պարագային մենք կը ձեռնք հոս և կ'ենթարկուինք Ձեր կարգադրութեանց»։ Օրեր վերջ սակայն հրապարակ կ'ելլէր մի այլ խնդիր, ամբողջ Ասորիներ վերադառնալու են Ուրմի, ամէն հայեր, որոնք կ'ուզեն Ասորիներուն ընկերանալ, ազատ են և

Որբանոցի բակերը Նահր-էլ-Օմարի մէջ

կարող են ընկերանալ։ Իրարանցում մըն էր որ կ՚իյնար հայերու, ի մասնաւորի պարսկահայերու մէջ, որոնք այլ եւս առանց ասոր անոր խորհուրդին մտիկ ընելու, կ՚արձանագրուէին և պատրաստակամութիւններին կը յայտնէին Աստիճանաբար ընկերանալ Ալմի մեկնելու համար։ Այս խնդրոյ շուրջ գործեալ կառավարութիւնը Կամիաէի կարծիքը կը շօշափէ, բայց միշտ ալ գրեթէ կիսապաշտօնական, այս ու այն անհատի ձեռքէն բռնելով։ Հոս ալ Կամիաէն կը պատասխանէր թէ, « մենք ի վիճակի ենք համոզելու ամբողջ հայերուն, որ Աստիճանաբար ընկերանան, պայմանաւ որ կառավարութիւնը մեր մինչև Ալմի անվտանգ հասնելուն երաշխաւորէ »։ Այս իրազարձութիւններէն, որոնք կրկնուած և հաստատուած են Տարագրելոց մարմնոյ 16 Ապրիլ Հ.։ նիստի Կամիաէի ներկայացուցիչներու տուած զեկուցումներու մէջ, վերջին մաս մասնաւոր կառավարութեան դրգռիչ ըլլալ ունի, Կամիաէի և ժողովրդեան մտայնութիւնը հասկնալու կը ծառայէր թերևս, որովհետև պաշտօնական անձի մը բերնէն եղած մէն մի խօսք կ՚ընդունուէր որպէս կառավարութեան տուած որոշում, և ըստ այնմ կը պատասխանուէր. մինչ այդ խօսքերը, մէկ ալ կը տեսնէիր որ մտածութեան արուած էին, ալ այդ խնդրով զբաղուող մ՚իսկ չէր ըլլար։

Մինչ Տարագրելոց մարմինը կ՚աշխատէր եղք մը գտնել այս անել կացութենէն ազատուելու համար, ու նոյն իսկ հիմնուած Հայ Հանրապետութեան Կ. Պոլսոյ ներկայացուցիչ Թահթաճեանի ըրած յայտարարութեան վրայ « թէ ներքոյիններ ձեռնարկելը վտանգաւոր է և չեն ընդունիր և հետևաբար կ՚աշխատի ներքոյիներ չի ձեռնարկել, և միևնոյն ատեն ժողովուրդը ցրտէ ազատել », անդին Կամիաէն կ՚ուզէր գործեալ պղտոր ջրի մէջ ձուկ որսալ, ու Ապրիլ 16 Հ.։ նիստին մէջ Լեան

Շաղխանի բերանով կ'ընէր հետևեալ յայտարարութիւնը. «քաղաքականապէս օգնել մեր ժողովրդին մենք անկարող ենք և պէտք է թողնենք այդ կարգի օգնութիւնը Հայկական կառավարութեան այս տեղի ներկայացուցիչին։ Միևնոյն ժամանակ ես կ'առաջարկեմ դիմել Հայկական կառավարութեան և խնդրել միջոցներ և հնարաւորութիւն տալ այս ժողովրդեան վոլկաս փոխադրելուն»։ Միշա պայման դնելով որ այդ գործը ամբողջութեամբ թողուի Կիտուրին. ժողովականները դիտել տալով թէ Կիտուրի դիմումը այս տեղի կառավարութեան՝ կը միայ անհետևանք, դի կառավարութիւնը դայն չի ճանչնար որպէս իրաւասու պաշտօնական անձ, կը տոիպուի քուէարկել հետևեալը. նախ՝ Պաղտատի Հայ Գամիշներ Վիլսոնէն ներողութիւն մը խնդրուի և կառավարութեան վերջնական նպատակը հասկնալէ վերջ միայն ներդաղթի խնդրով զբաղուիլ։

Միջադեպի կառավարիչը տակայն կը պատասխանէ ունկընդրութիւն չնորհել ու լուր կը դրկէ թէ ձեր ըսելիքները գրաւոր ներկայացուցէք։ Այս պարագան բնականաբար հաճելի երևոյթ մը չէրլալէ դառ, ենթադրել կու տար թէ, կառավարութիւնն ոչ միայն ծրագիրներ մ'ունի, որոնք անպայման գործադրել կ'ուզէ, այլ և ձանձրացած է Հայ Ազգային իշխանութիւններու միջամտութիւններէն և նոյն իսկ բարկացած։ Այն մարդը որ ունկնդրութիւններ չը պատրաստ էր, ամէն ներելի՝ բարեացակամութիւնը ցուցաշանած էր, այն մարդը այսօր աշա իր ակռաները կը ցուցնէր։ Տարագրելոց մարմինը ընկճուած էր. թէ և կը ձգնէր անտարբերութիւն մը ցուցաշանել ու 27 Ապրիլ ՀԸ. նիստին մէջ կ'որոշէր դրկել Վիլսոնին թէ, 2000 Պարսկահայերու Աորիներու հետ Ուրմի դրկելուն համաձայն չէր, դի ապահովութիւնը տարակուսելի էր, – իսկ ժողովրդին

Պաղատաա Պագուպայի չրջաններ գործ գտնելու խնդրոյ չուրջ, կառավարական գործ հայթայթող պաշտօնեաան հետ խորհրդակցելու իրաւունք տրուէր։ Միւս կողմէն որոշեցին գրել Ազգային պատուիրակութեան և խնդիրը պարզելով գործնական թելադրանք մը խնդրել։ Իսկ սիմիլ Քամիչնեարէն պատասխան լսելէ վերջ, հետապրել պատուիրակութեան ներգաղթի խնդրով։ Եւ թէև ժողովը որոշման համաձայն թէ սիմիլ Քամիչնեարին և թէ Ազգ. Պատուիրակութեան գրուեցաւ, և սակայն ոչ մէկէն պատասխան առացուեցաւ։ Չի դէպքերը գահավիժօրէն իրարու պիտի յաջորդէին և նոր անակնկալները պիտի գային նախկին ծրագիրները հին ի վեր չբերելու։

25.

ՍՐԲԱԶԱՆ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ

Յաչս օտարներու մեր վարկի անկման գործին ոչ ինչ այնքան օգնած է, որքան մեր ինքզինքին Ազգային Վարիչի փառքի վրայ պահելու ախտաւոր մոլեռնութեամբ վարակուած առաջնորդներու ունայնամտութիւնը։ Վերէն վար, բոլոր այն պարոնները, որոնց խելքը հազիւ թէ մի քիչ պնդացած է ու հեղուկային վիճակէ քչիկ մը կը տարբերի, կը ցանկայ որ հանրային կարծիքի արտայայտութիւնը իր ծիծաղելի արտայայտութիւնը ճանչցուի, Ազգային գործիչի փառքը իրեն վերապահուի, և մանաւանդ ինքն ըլլալով

որպէս հաստատուած սրամտաբանութեան ակը և կարող, Ազգն ինքը պիտի դեկավարէ, անոր գործերու առնձերը անպայման իր ձեռքի մէջ պիտի կեդրոնացած ըլլան, այլապէս՝ ոչ Ազգ կ՚ազատուի, և ոչ Ազգային գործեր կերպարանք կը առնեն։ Հակառակորդները դաւաճաններ են և Ազգային ցեցեր, և եթէ պատեհ առիթը ներկայանայ, այդ խոշընդոտները մէջտեղէն վերցնելու է ինչ գնով ալ որ լինի։ Եւ որովհետև Պաղտասար իր հայկական փոքրիկ գաղութով, բախտի բերմամբ այժմ խօսակցութեան նիւթ կը դառնար ու բացառիկ կարեւորութիւն մը կը առանար, արբապզութիւն կը լինէր եթէ անոնք ևս չգուցահանէին այն ամէն ախտեր, որոնք Հայկական նկարագրի յատուկ են։

Մինչ Ապրիլ 16ին Տարագրելոց մարմինը, որպէս կառավարութենէ ճանչցուած մի մարմին կ՚որոշէր ան-ասակցութիւն մը խնդրել Պաղտասար սիմիլ Քամիչներ վխլսանէն, ու կը մերժուէր և հարկադրուած կ՚ըլլար գրաւոր ներկայացնել իր ըսելիքները, անդիէն Ալբէն Կիտուրը անանց ձեռնարկը խաչաձևելու և «ևս եմ այս ժողովրդեան ակը» ցուցնելու համար իր կարգին գրաւոր կը դիմէր սիմիլ Քամիչներին և կը յարուցանէր ճիշտ այն խնդիրները, ինչ խնդիրներ որ յարուցած էր Տարագրելոց մարմինը։ Սիմիլ Քամիչներ զգուած այս երկուօրեակ իշխանութիւններէ, կը պատասխանէր Տարագրելոցին թէ, քէմբի Գամանտանի հետ անմիջապէս խոկ քէմբի Գամանտանը Գալօնել Օլի կը գրէր Տարագրելոց մարմնին թէ, «որո՞ւն պէտք է ճանչնալ ներգաղթի և գաղթականական գործերու լիազօր. Ձե՞զ, Ալբէն Կիտո՞ւր, թէ քէմբի Կոմիտէն»։ Հարցում մը, որով Անգլիացիները լանելեայն կ՚ուզէին հասկացնել թէ, մի այլանգակ մտայնութեամբ վարակուած պարոններ, նախ դուք իրարու լեզուն հասկացէք և ապա, գալ-

թականական գործերու խառնուելու յանգգնութիւնն ունեցէք։ Վիճաբանութիւն, յուզում, իրարանցում վերջ չունէր այլ ևս, պարզ էր որ երեք մարմիններն ևս կրցածնուն չափ ամուր պիտի զարնէին իրենց թմրուկները։ Ամէն մէկը ինքզինք լիազօր և իրաւասու կը համարէր. ոչ ոք կ'ուզէր միւսէն լսել կամ անոր կարևորել։ Բայց խնդիրը ասով չէր վերջանար. Պապուպայի Կոմիտէն ևս նամակով մը Տարտպրելոցին կ'ապտարաբէր, Օմնի նամակին չի պատասխանել, մինչև որ իրենց Ամենապետը հասնէր. պարզ էր որ ան ալ իր ըսելիքը կ'ունենար։ Պաղտատի Տարտպրելոցը իր հակակրանքին արժանացած ըլլալով, անոր կատարած ու կատարելիք լաւագոյն գործերն իսկ իր աչքին վնասակար կ'երեւային։ Պաղտատի Տարտպրելոցը իր կարգին միևնոյն մտայնութեամբ ատրուած ըլլալով, վատ աչքով կը նայէր Կոմիտէի վրայ ու զայն իրաւապէս անպատշաճ համարելով, իշխանութիւնը իւր ձեռք պահել կ'աշխատէր։ Փոխատուականներու Կոմիտէն, որ այս վիճակին քաջածանօթ էր միշկատակի մը կը ձեռնարկէր։ Ամէն Կիւուրը՝ որպէս Հայկական Հանրապետութեան ներկայացուցիչ, իրեն վայելուչ կը չհներ որպէս զի իր նպատակին հասնէր։ Անոր նպատակը՝ Ամէն Կիւուրը — պարզ գործիք մը դարձնել էր, իր կամքին հլու հպատակի մը նման։ Իսկ Ամէն Կիւուրն ևս Պաղտատցիներու հետ գլուխ ելլել անհնար կարծելով Կոմիտէն կ'ուզէր իրեն գործիք դարձնել, իր ձեռք կեղրոնացնելու համար այն իշխանութիւնը, որուն ինք վարուց կը անհնար, և որը երկու Կոմիտէներու մէջ կռուախնճոյր մը դարձած էր։

Երեք տարբեր մտայնութիւններ, տարբեր հետաքրքրութեան նպատակներ հետապնդող, պայմանաւ որ երեքն ալ իրարու մտադրութեան լաւատեղեակ ըլլալով, վերար

խաբելու հարցիկութեանց ձեռնարկին, և ահա այս պիսի մտայնութեամբ ներգաղթի խնդրոյ նման փափուկ խնդիր մըն էր որ պիտի յուզէին։

Պապուպայի գամանաներն գրած նամակին պատասխանելու համար Մայիս 6 ի երեկոյեան Տարագրելոցի նիստը բացուած էր հետաքրքիր հասարակութեան ներկայութեան. խօսք կ'առնէր Պապուպայի ներկայացուցիչ Պ. Լևոն Շաղեանը և կ'ըսէր. «Արդեօք այս ժողովը կ'ուզէ՞ ճանչնալ Հայ Հանրապետութիւնը ու իր ներկայացուցիչը և որպէս այդպիսին՝ պիտի ներկայացնէ՞ կառավարութեան թէ ոչ»։

Ժողովականները կը պատասխանէին. «Կիտուրի դիրքը մեր մէջ անցեալ ժողովներով ճշդուած է արդէն, մենք նորէն ճշդելու պէտք չենք տեսներ. իսկ Հանրապետութիւնը ճանչցած ենք ու կը ճանչնանք. Պ. Ալբէն Կիտուրն ևս կը ճանչնանք որպէս Հանրապետութեան ներկայացուցիչ, թէև այդ տեսակ թուղթ մը ուզենալ այս տեղի Ազգային մարմիններուն ժխտադարձ մենք ցարդ չտեսանք, բայց համաձայն Ազգային Պատուիրակութենէն մեր առացած և Աշարունեանէ իր առացած հետագիրներուն, մենք դինք բացառիկ լիազօր չենք ճանչնար, նա գործակցելու է մեզի»։ Ժողովի ընթացքին Տարագրելոց մարմինը Ալբէն Կիտուրին բացարձակ լիազօր ճանչնալ չ'ուզելուն պատճառը կը համարէր ոչ միայն վերի բարձր հրահանգը, այլ և այն պարագան, որ այս գործը Ալբէն Կիտուրի կարողութենէն վեր կը գտնէր և հետևաբար գաղթականութեան չափերուն միտսակար էր այդպիսի գործ մը յանձնել միակ մարդու մը։ Կամիտէի ներկայացուցիչ Շաղեանն ևս իր կարգին ձայն առնելով կ'ըսէր, — Ալբէն Կիտուրի անկարողութեան մենք ալ համոզուած ենք. և արդէն իր ժամանակին պէտք եղած միջոցները ձեռք առած

ենք պինք փոխել տալու համար, ուրեմն Ա.րաէն Կիւտւրի ձեռնհասութեան մասին այլ ևս կարելի չէր վիճել. քանի որ Կոմիտէն ևս յանձին Շաղկանի կու գար յայտարարելու որ, Ա.րաէն Կիւտւրը այն անձը չէ, որուն կարելի ըլլայ գործ վստահիլ. ուստի Տարագրեալոց մարմինը այս ցաւոտ խնդիրը կարգադրելու համար և Կոմիտէի ցանկութիւնը բաւարարելու համար կ'ընէր հետևեալ առաջարկը, «մենք ևս Կոմիտէի հետ Հանրապետութեան պատուին նախանձախնդիր լինելով, կը յայտնենք, որ յանուն Հանրապետութեան պատուոյն, մենք յանձն կ'առնենք Պագուպայի Գօմանատանին դրեալ նամակը գրել այնպէս, ինչպէս որ Կոմիտէն կ'առաջարկէ, ներկայացնենք պայն բացարձակ լիազօր և միակ ներկայացուցիչ, պայմանաւ որ այս ժողովի մէջ խմբագրենք հետագիր մը ուղղուած Հանրապետութեան և պահանջենք որ այս մարդուն տեղը զրկեն կարող անձնաւորութիւն մը և այս հետագիրը ստորագրէ թէ Տարագրելոց մարմինը և թէ Կոմիտէն։ Կամ թէ յարգելով Ա.րաէն Կիւտւրի անձնական արժանապատուութիւնը, քաղաքավարի կերպով հասկցնենք իրեն որ հրաժարական հետագիր մը ուղէ Բարիզ և Երևան, իսկ մինչև նորի մը ժամանումը ինք լինի լիազօր ներկայացուցիչ կառավարութեան մօտ. իսկ ներքին կեանքի և գործունէութեանց մէջ գործերը կարգադրէ մեր երկու մարմիններու հաւանութեամբ»։ Այս անախորժ միջադէպի առաջն առնելու համար առաջարկուած այս յարմարագոյն միջոցը ոչ միայն ժողովականներու, այլ և ներկայ հետաքրքիր հասարակութեան բոլորի հաւանութեան կ'արժանանար։

Մինչդեռ խնդիրը կարգադրուելու համբու մէջ էր, Կոմիտէի ներկայացուցիչ Շաղկան և կ'ըսէր. «Ա.րաէն Կիւտւրի հրաժարա-

կանի մասին վերջէն ալ գրել կարելի է, հիմա պէտք է որպէս բացարձակ լիազօր ներկայացուննք կառավարութեան, այս երկու գործ այնքան հակասական են իրարու որ միաժամանակ կատարել անյարմար է »...։

Անկէ՞ղծ էին Պ. Ղազօեանի խօսքերը թէ դիւանադիտութիւն, բսած ենք արդէն. այսքան պարզ էր որ ժողովականները բացէ ի բաց անվստահութիւն ցոյց կուտային։ Ա՛յ ժխորը կը սկսէր, ամէրդի վէճեր ու չնորհալի խօսքեր իրարու կը յաջորդէին, որոց վերջաբանը կը լինէր, Պ. Ղազօեանի ընկերացնել ոչ ժողովական քանի մը ապգայիններ և որպէս մի առասկ պատգամաւոր թէ բանագնաց գրկել Պ. Ամէն Կիտուրի քով, անոր յայտնել արդէն իրեն ծանօթ իրաց կացութիւնն ու ժողովի մտայնութիւնն ու առաջարկները և անոր կարծիքը լսել կամ անոր յօժարակամ հրաժարականը բերել։

Պատգամաւորութիւնը գնա Ամէն Կիտուրի չնորհակալացած, կ'ենթադրէի որ Ամէն Կիտուրի հաճելի պիտի չըլլար այնքան գժուարութեամբ ձեռք ձգած պաշտօնէն ու ասոդոսէն հրաժարիլ։ Այդպիսի առնական ժէաո մը ամէն ներկ վերցնելու ընդունակ «ապգայինճի» պարոնէ մը չէր կարելի յուսալ. մանաւանդ որ այս անգամ Պագուպագի Կոմիտէն ևս պինակից էր իրեն, ժողովրդեան անունէն կարելի էր ճառել մեծադղորդ։ Ա՛ժբաղդաբար ենթադրութիւնս կ'իրականանար։

Մայիս 7ի երեկոյեան նիստին, պատգամաւորները կը բերէին Ամէն Կիտուրի հետ իրենց ունեցած առանձնութեան արդիւնքը, որ հետևեալն էր. Ամէն Կիտուրը լսելով ժողովի կարծիքը բսած էր մօտաւորապէս հետևեալը. «ես համագործակցութեան համաձայն եմ, պայմանաւ որ արտաքին յարաբերութիւններ լինին իմ միջոցաւ և չհակասեն իմ կառավարութեանս ընծի

տուած ախրէքթիվներուն, կառավարութիւն մը, որմէ դատ ունէ ժամին չեմ ճանչնար։ Գալով իմ հրաժարականի խնդրոյն, իմ հրաժարականս կարող է ղրկել դիս ղրկող կառավարութիւնը միայն։ Իսկ Մուսուլ ուղարկուած 3000 գաղթականութեան խնդրոյն շուրջ Տարագրելոցի կոմէ ինձի վերագրուած մեղադրութիւնը ամբաստանութիւն մըն է լոկ և ես կը պահանջեմ որ պատուոյ առեան մը կազմուի, որու երկու անդամ ես, և երկու անդամ Տարագրելոցը նշանակէ և այս չորսն ընտրեն իրենց նախագահ մը և խնդիրը քննեն. այնուհետև այդ պատուոյ առեանի արձակած վճիռը պարտադիր լինի թէ ինձ և թէ Տարագրելոցին։ Եթէ ես յանցաւոր դուրս եկայ, այն ժամանակ կարող են հրաժարականս պահանջել և ես ալ կը հրաժարիմ »։

Այն Կիւսուր որ ակէ չորս ամիս առաջ Հանրապետութեան համար անպատասխանելի կը գտնէր բացատրութիւններ տալ այն ժողովին, որու անդամն էր ինք, որուն անդամակցելու համար նախապէս դիմում բրած և ընդունուած էր, ի հարկէ առանց Հանրապետութեան ներկայացուցչի իր դիրքը նկատի առնելու. այն Կիւսուր՝ այս անգամ պատուոյ առեան կը պահանջէր և պատուոյ առեանն անպատասխանելի չէր գտներ իր Հանրապետութեան ներկայացուցչի դիրքին, առանց խորհելու որ օրէնքը կը պահանջէ որպէս ժողովականի նախ ժողովի հետ լուսաբանուիլ և ապագոհ մնացած պարագային միայն պատուոյ առեանի հրաւիրել։

Ժողովը այս պատասխանը լսելէ վերջ, կը գտնէ որ, — Կամիսէն ընդունելով միաժամանակ թէ Ամէն Կիւսուր անկարող է և սակայն վէճին վերջ տալու համար չ'ուզեր անոր հրաժարական պահանջող հեռագիրը ատրադրել. իսկ Ամէն Կիւսուրը հրաժարելու միտք չունենալէ զատ՝ ապառնական դիրք մը բռնած էր Կո-

մեռէի այժին վատահելով, — հիմնուած Բարիզէն ստացուած հեռագիրներու հիման վրայ միջամտութեամբ կ'ընդունէր հետեւեալ բանաձեւը, որու հիման վրայ դրուելու էր Պազուպայի Կոմիտասեանին նամակի պատասխանը. «Պ. Ազատն կիսուր եկած է Երեւանի Հայ Հանրապետութեան կողմէ որպէս ներկայացուցիչ Միջազգի դաղթականական գործերու համար, և մինչև իր Հանրապետութեան ներկայացուցչի հանգամանքը Միջազգի բարձր իշխանութեան կողմէ պաշտօնապէս ճանչցուիլը՝ իրաւասու մարմինը Տարագրելոց մարմինն է, որուն Պ. Ազատն կիսուրը կը համագործակցի»։

Կոմիտէի ներկայացուցիչ Լեւոն Շաղօեանը իրենց յարաբերութիւնները Տարագրելոցի հետ խզած կը յայտարարէր ու ժողովը կը ցրուէր։

Յաջորդ օրը Ազատն կիսուր լսելով այս մասին, կը փութար նամակով մը ազատնալ Տարագրելոցի նախագահ Առաջնորդական Տեղապահ Տ. Վահան Ս. Քահանայ Թաճիրեանի թէ. «Եթէ ստորագրես այդ նամակը ապագային ծանր պատասխանատուութեան կ'ենթարկուիս»։ Տ. Վահան ևս այս նամակը ստանալէ վերջ, հարկ կը համարէ ունկի լայն շրջանակի մը մէջ խորհրդածութեան նիւթ դարձնել գրուելիք նամակը և այս անգամ Տարագրելոցի և Քաղաքական ժողովի խառն նիստ մը գումարել կու տայ ուր ներկայ կը լինի նաև Կոմիտէի ներկայացուցիչ Շաղօեանը։ Խնդիրը կրկին կը քննուի և կ'որոշուի այս անգամ գրել հետեւեալ բանաձեւի վրայ. «քանի որ Քաղաքական ժողովի և Տարագրելոց մարմնի պիւտճեները չունին մի հատիկ վաւերաթուղթ անգամ, որ հաստատէր Պ. Ազատն կիսուրի Հայ Հանրապետութեան գաղթականական ներկայացուցիչ լինելու հանգամանքը, Միջազգի մէջ միակ լիազօր մարմինը որ երեք տարիներէ ի վեր վարած է

Ոզրաձոցի բացօթեայ խոհանոցը. Հրամբարձները վերցուելէ յետոյ

Հայ տարագրեալներու վերաբերող գործերը, եղած է Տարագրելոց մարմինը, որ պաշտօնապէս ճանչցուած է անգլիական կառավարութեան կողմից։ Այսուհետև ևս Հայ տարագրեալներու վերաբերող ամէն մի խնդիր, պէտք է ուղղուի Տարագրելոց մարմնին, իբրև միակ իրաւազօր մարմին Միջագետքի մէջ»։

Եւ այսպէս ալ կը գրուէր Գօմանտատնին, Կոմիտէն չի հանդուրժելով այս որոշումին՝ ալ վար առած էր իր գլխակը, և կանգնած Արեւն Կիտուրի կողքին՝ երկուքը միաձայն խզած էին իրենց յարաբերութիւնները Տարագրելոցի հետ. նոյն իսկ Արեւն Կիտուր նամակով մը լուծուած կը յայտարարէր Տարագրելոց մարմինը, որպէս թէ նախապէս ինքը լինէր զայն պաշտօնի կանչողը։ Արդարեան ճակատամարտը սկսած էր ու ժողովրդեան փրկութեան գործը յառաջ կ՚երթար մեծ կանոնաւորութեամբ?

Մինչ Ազգային մարմիններն իրենց իրաւասութեան սահմանները ճշդելու և մէկզմէկ քշելով աթոռներուն տիրանալու գծուծ խնդիրներով էին զբաղած, անդին անգլիական կառավարութիւնը ներգաղթի վրայ կ՚որոշար ու կոմիտակի հրահանգներով ներգաղթի մասիկութիւնը կ՚իմացնէր։

Պաղուպայի ժողովրդեան գործ հայթայթելու մասք, կառավարութեան կողմէ քաղաք բերուած էին խումբ մը արհեստաւորներ և քաղաքի արեւմտեան կողմ գետի ափին՝ պարտէզի մը մէջ վրաններ հաստատելով՝ փոքրիկ գէմք մը կազմած էին. ուր աշխատանքէն վերջ կը վերադառնային արհեստաւոր տարագիրներ և ուր կը բնակէին նաև իրենց ընտանիքները։ Մայիս 17ին այս բանուորներէն խումբ մը չնչատպատ Առաջնորդարան կը գիմէր ըսելով որ, մեր մեծաւոր Անգլիացի սպան յայտարարեց թէ. Ձեր ժողովուրդը երկու ամիսէն երկիր

պիտի մեկնի, եթէ դուք կ՚ուզէք անոնց ընկերանալ՝ ուրեմն Պագուպա վերադարձէք, իսկ եթէ կ՚ուզէք հոս մնալ՝ պէտք է որ չորս ամսուան համար առորագրութիւն մը տաք մեզի, այլապէս՝ մենք ուրիշ արհեստաւորներ պիտի գտնենք։ Արհեստաւորներու իրարանցումը անտեղի չէր, անոնք գոհ էին որ Պագուպայի մեղկ ու անգործ կեանքէն ազատուելով աշխատանքի տէր էին ու դրամ ալ կը շահէին, բայց գիտնալով որ, իրենք օր մը ի վիճակի չի պիտի ըլլային իրենց միջոցներով երկիր մեկնիլ, հետեւաբար չէին ուզեր առիթը փախցնել ու ժողովրդէն ետ մնալ. միւս կողմէն ալ ներգաղթի լուրը այնքան կրկնուած և այնքան հերքուած էր որ, անոնք չուարած էին, հապա եթէ ներգաղթը սուտ լինի ինչ պիտի ընենք մենք. չէ՞ որ գործերնիս ձեռքերնէս կ՚ելլէ, կ՚ըսէին ամանք, հապա եթէ ճիշտ է ու ժողովուրդը երկու ամիսէն մեկնի, ինչ պիտի ընենք մենք, չէ՞ որ թուղթը առորագրելէ վերջ, այլ ևս կառավարութիւնը մեր օձիքը բաց չի թողուր, կ՚առարկէին ուրիշներ, ու այսպէս գիրար համոզել չկարողանալով՝ անոնք դիմած էին Ազգային իշխանութեանց, որ այս խնդրոյ մէջէն դուրս գալու համար ճամբայ մը ցուցնէր իրենց։ Ազգային իշխանութիւնն ևս չուարած էր. ի՞նք ևս չէր կարող խորհուրդ մը տալ որ սխալ չըլլար։ Ներգաղթի լուրը կար՝ բայց եթէ հերքուէր, ինչպէս եղած էր ասկէ առաջ. այդ իսկ պատճառաւ չուզեց պատասխանատուութիւն առանձնել, ու պարզապէս յայտարարեց այլ, ասկայն իր անդամներէն ամանք, ինչպէս նաև ես, խորհուրդ տուինք որ պայմանագրութիւն չի առորագրեն, բայց խոստանան հաւատարմաբար աշխատիլ մինչև ներգաղթը, իսկ ներգաղթի պարագային՝ ազատ ըլլան իրենց ժողովրդեան միանալու. ժողովուրդը ասկայն գոհ չի մնաց այս պա-

ատախանէն, ու իր տեղը վերադարձաւ անդադար վիճե-
լով իրարու հետ։ Մայիս 20ին 200 անձ չորս ամսուան
պայմանագրութիւն մը արդէն առորագրած էին պա-
տրաստի գործը ձեռք չհանելու նպատակաւ. իսկ ներ-
գաղթի պարագան՝ բախտին ու պատահականութեան
թողուցած էին։ Վերջէն ասկայն դէպքերը եկան ապա-
ցուցանելու որ, ժողովուրդն իր ամբողջ ռամկութեամբ
աւելի խելօք չարժուած էր։

Մինչդեռ ժողովուրդն իր ամենազօրաւոր վճիռներ
տալու վայրկեաններուն անգլուխ կը մնար ու հարկա-
դրուէր իր ճակատագիրը ինք անօրինել, անդին ճա-
կատամարտի մէջ ապուած մէկ գրութեան մը հիման
վրայ, որու մէջ ըսուած էր թէ «Հայ Հանրապետու-
թեան Միջագետքի ներգաղթի համար քուէարկած 5
միլիոն ռուբլին Պարսկաստանի ներկայացուցիչ Աղդու-
թեանէ միջոցաւ Կիւտուրին պիտի դրկուի», Աբսէն
Կիւտուրը ոգևորուած Ազգային Առաջնորդարանի հան-
դէպ իր զգացած աւելութիւնը ծածկել չի կարողանա-
լով, երբ Առաջնորդական Տեղապահի կողմէ նամակաւ
մը խնդրոյ մը համար Առաջնորդարան կը հրաւիրուէր,
նա նամակը իր անհեակի պատուհանէն փողոց նամա-
կաբերին երեսին կը շպրտէր՝ փողոցային մը յատուկ
անպատկառ շարժումով մը կցկտելով իր այդ վարմունքին
նոյնքան կոպիտ ու գռեհիկ նախադասութիւններ։ Պար-
սից Շահը որ զուգադիպութեամբ մը այդ օր Պաղ-
ատատ կը ժամանէր, արևելեան մխապետներու յատուկ
գոռոզութեամբ, թերևս իր թագաւորութեան ամբողջ
շրջանին իր մտքէն իսկ անցուցած չէր իր որևէ առոր-
դասի կամ առուկի հետ նման վերաբերմունք մ'ունե-
նալ։ Ահա թէ Հայ Հանրապետութիւնը որո՞ն յանձնած
էր ինքզինք ներկայացնելու փափուկ պաշտօնը, ահա
թէ ինչ խառնուածքի ու հասկացողութեան տէր մարդ

մըն էր որ կը ձգտէր ամբողջ գաղթականական գործերը ձեռք առնել. ահա թէ ինչով իր պաշտօնը գործադրած ըլլալ կը խորհէր այս մարդուկը։ Եթէ Պաղատասի Ազգային Տեղապահը արդէս մարդ հեռու էր յարգանքի արժանի ըլլալէ, այնու ամենայնիւ իր հանգամանքը, Հանրապետութեան ներկայացուցչի մը կոչմէ այդ կերպ անտեսուիլը վայելուչ չ'ըլլալէ զատ՝ անպատուաբեր իսկ էր։

26.

ՅՈՅՍԵՐՈՒ ԽՈՐՏԱԿՈՒՄԸ

Մինչ վրանային մեղկ կեանքէն ձանձրացած ժողովուրդը ներգաղթի լուրը լսելով վայրկեաններըը կը համրէր, ահա Մայիս 11ին կայծակի արագութեամբ Երևանը Պօլշևիկներու կողմէ գրաւուած ըլլալու լուրը բոլոր բերան կը թռչէր, ծանր մռայլութեան մատնելով ներգաղթի ցաւով բռնուած յուսահատ ժողովուրդը։ Անոնք կը զգային արդէն թէ ինչ ազդեցութիւն պիտի ունենար այդ լուրը իրենց ներգաղթի վրայ. անոնք կը զգային թէ այլ ևս անորոշ ժամանակի մը համար պիտի յետաձգուէր ներգաղթի երազը՝ ու կրկին կենդանանալն ալ մռայլուր ապագայի մը խնդիր լինել չէր կարող։ Ցաւահատ ժողովուրդ մը որ կը կորանցնէր միակ պըլպլացող կանթեղը, ու նորէն կը թաղուէր խոր ու ահաւոր մթութեան մը մէջ. և սակայն կարծես թէ դժբաղդութիւններ խօսքը մեկ ըրած, իրարու կը յա-

ջորդէին, ժամանակ չտալու որ թմրած ժողովուրդը իր պատարիւնութիւնը վերագտնելու ժամանակ ունենայ։ Պօլչևիկներու կողմէ Հայաստանը գրաւուելու լուրը կարծես բաւական չլինէր, ահա վրայ կը հասնէր Միջագետքի Արաբներու ապստամբութեան խնդիրը։ Անոնք Անգլիացիներու ներկայութենէն աժգոհ «գնա՛ք կորէք մեր երկրէն» խօսքերով Անգլիացիներուն ուղղեալ թուղթիկներ պատերուն կպցնելէ զատ, ակտած էին շաբաթ կոչմ Միթինկներ կազմել, պոռալ, կանչել և նոյն իսկ Մայիս 12ին Պաղտատի մէկ մզկիթի մէջ Միթինկի մը ներկայ գտնուած խուժանը, Ճառախօսի խօսքերէն գլեկատրականացած, չկարողանալով ինքզինք զսպել, կը խուժէր մզկիթի սալճէն անցնող օթոմօպիլի մը վրայ, նպատակ ունենալով ապանել մէջի Անգլիացի սպան. օթոմօպիլը կը յաջողի իր ձեռքն ազատել. կառավարութիւնն կը տեղեկանար, զրահապատ օթոմօպիլներ միջագէպին տեղը կը փութացնէր, և գնդացիրներու օդին ուղղեալ ժոխալին կրակով մը՝ ահ ու սարսափի կը մատնէր ցուցարարները, որոնք ճանճերու նման կը փախչէին, տալով միակ ապանեալ մը։

Հակառակ կառավարութեան ձեռք առած միջոցներուն, ձերբակալութենանց ու խիստ հրահանգներուն, ապստամբութիւնը կամաց կամաց կը ծաւալէր, ու Պաղտատի շրջականերու մէջ մանաւանդ, վտանգաւոր կերպարանք մը կը առնուր։ Պաղտատի աւազաններու վրայ աւելյուղ 40–50,000 Հայ ու Ասորի ազգաբնակչութիւնը, չէր կարող չի մտահոգուիլ, մանաւանդ որ, Պաղտատի մէջ գնդացիրին զոհ գացող Արաբը «Հայ մը զարկաւ ու փախաւ» կ՚ըսէին Արաբները, կոյր խուժանը Պաղտատի մէջ՝ բանէն լուր չառնեցող խեղճ գաղթականներու դէմ գրգռելու յայտնի մտադրութեամբ։ Ժողովուրդը կը վախնար, որովհետև

անդէն էր. եթէ իր նախկին վիճակն ունենար, եթէ Անգլիացին մերկացուցած չ'ըլլար զիրենք իրենց այնքան սիրուն հրացաններէն, անոնք այնքան ալ կարեւորութիւն չի պիտի տային այդ պոռչտուքներուն, բայց ներկայի իրենց անդէն վիճակը խիստ մտահոգիչ կը դարձնէր իրենց դրութիւնը. անոնք գիտէին որ Ազատաց դէմ Անգլիացւոց տարած ամենափոքր յաջողութեան մը պարագային, ոտքի կոխան պիտի դառնային վայրենաբարոյ Պէտվիներուն, որոնք պիտի սպաննէին ու կողոպտէին «ձէննէթի» սիրոյն։ Խնդիրը կամաց կամաց այն աստիճանին կը հասնէր՝ որ Մայիս 21ը Պաղտատ քաղաքի համար կատարեալ սոսկումի օր մը կ'ըլլար։ Հրեայ խանութպան մը չուկայի մէջ անցուդարձ ընող Ազաբներու ակնարկներէն զարհուրելով աճապարանօք կը գոցէ խանութը ու կը մեկնի, և սա պատճառ կը դառնայ սոսկալի իրարանցման մը։ Ամէնց հասկնալու ամբողջ խանութները կը գոցեն, և ամէն մարդ կը փախչի. չատերը նոյն իսկ այս ընդհանուր իրարանցման մէջ խանութնին իսկ գոցելու ժամանակ չեն ունենար ու կը փախչին։ Հայեր, որոնք նոյնքան իրար անցնել սոխպուած էին, մեւաներու օրինակին կը հետեւէին։ Բայց ամենէն սրտաճմլիկ տեսարանը տեղի կ'ունենար Պաղտատի Հայոց եկեղեցւոյ բակին մէջ, ուր լեզապատառ հոն փութացող կիները արտասուաթոր աչքերով կը համբուրէին իրենց փոքրիկները, որոնք նոյնպէս կու լային։ Կիներու արտասուքը, անոնց ձիչերն ու ժանուկները զրկերնին սեղմելը, գուշակել կու տար թէ ահա խուժանը հասած է ու ծնողներու զրկէն պիտի խլէ փոքրիկները, որոնք ամեւր մը կպած էին իրենց մօր կրծքերուն, անոնց մայրապօրով բազուկներէ վահանաւորուած։ Պարոցի պատուհանի մէջ կեցած յուզուած կը դիտեմ վարի փրփրացող Ովկիանոսը. չեմ

գիտեր ու չեմ ալ ուզեր հասկնալ այդ խուճապի և խրտնեցման պատճառը. միայն գիտեմ որ եկեղեցւոյ բակի դռները կը գոցուէին, դպրոցականներ ու իրենց ծնողքը կու լային։ Ընդհանուր սարսափ մը կը տիրէր շրջա կողմ, ու կը զգայի որ անգլիական զրօշի տակն խակ կ՚անցնենք սասկումի վայրկեաններ։ Մեքենաբար ձեռքս սարսափս գրպանը կը դնեմ և մեծ դուրգուրանքով մը կը շոյեմ հոն հանգստացող փոքրիկ ռէվոլվէր մը, որն բախտի բերումով այդ օրը քովս էր, անմրցելի, հրաշալի ընկեր մը այսպիսի օրերու համար, ընկեր մը, որու ներկայութենէն ինձմէ զատ ոչ ոք լուր ունէր ու պաղ յուսահատի մը ժպիտը կ՚երեսար դուռնատ շրթունքներուս, ու կայծակի նման մտքէս կ՚անցնէր, սրբան սխալուր է եղեր նման պարագաներուն անզէն լինելը. յուսահատ երեւակայութիւնս տեղի կու տար փոքրիկի մը դառն հեկեկանքներէն աչառնակուած. «վա՛յ պարոն, վա՛յ պարոն, կը ձայնէր անվերջ ինծի՝ իր անձար ուսուցչին գիմելով, մայրս չեկաւ, ես ինչպէս տուն երթամ», կը հեծկլտար խեղճ փոքրիկը ու մինչ ես իր մազերը շոյելով կը հանդարտեցնէի զինք խոստանալով անձամբ տուն տանիլ, սխա պարոցի դռնէն ընչատպատ ներս կը մտնէր փոքրիկին մեծ քոյրը, և իր փոքրիկ եղբայրը թևերու մէջ առած կը համբուրէր կրցածին չափ շուտ և կրցածին չափ շատ։ Տարագրութեան ճիրաններուն անտեղեակ Պաղտասի ժողովրդին այս տակնուվրայութիւնը կարգու աչքին առջևէն անցնել կու տային մեր տառապանքի ճանապարհը իր ամբողջ արիւնոտ աշխատութեամբ. բաղդատեցի ու տեսայ որ ներկան անցեալին նմանելու համար կը պակսէր սրեան կարմիր երիզը միայն, որ մեզ հետ չանէն երկարեց մինչև Պաղտաստ և ավ գիտէ, թևրևս ալ շարունակուի և ավ գիտէ մինչև ուր։

Ոչ Հայաստանի Պօլչեվիկներու կողմէ պրաւուելու լուրը, և ոչ ալ Պաքուի քաղաքական վիճակը իր անառանելի անառուգութեամբ՝ ամենափոքր չափով իսկ չի կարողացան ազդել Պաղտասարի գաղթականական Կոմիտէի, Ամէն Կիտուրի ու Պաղտասարի Տարագրելոց մարմնոյ գրգռուած չիղելու վրայ, որոնք առաջուանէ աւելի մոլեգին կատաղութեամբ մը յառաջ կը տանէին իրենց աթոռակուռ արբազան ճակատամարտը. երեքն ալ իրենց կարգին մտածելով անշուշտ թէ իրաւունքը իրենց կողմն էր, թէ իրենց մտածածը ճշմարիտ էր, թէ իրենք աւելի օգտակար ծառայութիւն մը կը մատուցանէին ժողովրդեան, եթէ գործերն ամբողջապէս իրենց ձեռք կեդրոնացնէին. թերևս երեքին ալ մտածումները անկեղծ համոզման մը արդիւնք էին, այնու ամենայնիւ, երեքին ալ բռնած ընթացքը հետևանքն դիտողի մը համար, հետու էին խելօքութիւն մը արտայայտելէ։ Այդ արբազան ճակատամարտը Ամէն Կիտուրի և գաղթականական Կոմիտէի կողմէն մանաւանդ այնքան անհեթեթ, այնքան փառասիրական, և այնքան շահախնդրական էր որ, ժողովրդին վիճակին կարեկցող որ և է անհատ, չէր կարող զգուանքով մը չդիտել այդ անպատուաբեր աթոռամարտը, որն ինչպէս յետագայ դէպքեր պիտի ցուցնէին աւելի շուտ, քիչ թէ շատ կազմակերպուած Տարագրելոց մարմնոյ մը գործունէութիւնը խանգարելէ զատ՝ ոչնչի պիտի ծառայէին։

Պաղտասարի մէջ տեղի ունեցող այս անպատուաբեր հակառակութիւնները սակայն իրենց չրջանակին մէջ չի սահմանափակուեցան, թէ Տարագրելոց մարմին, թէ Ամէն Կիտուր և թէ գաղթականական Կոմիտէն իրաքանչիւրը իր կարգին սկսաւ նամակներով և հեռագիրներով ամբաստնել. Ազգային Պատրիարքարան, Ազգային պատուիրակութիւն, և Հանրապետութեան

պատուիրակութիւնը; կարծես թէ համազգային աղէտ մը առջև կը գտնուէին։ Վերին մարմիններն ալ սկսած էին աջէն ու ձախէն հրահանգներ տեղացնել։ Մայիս 18ին Պատասխ փոքրաթիւ Հայ գաղութը կը խլրտէր։ Ամէն կիտուրի և Պազուպայի Կոմիտէի միացեալ ճակատը՝ արտասովոր եռուզեռի մէջ էր։ Պատրիարքին հեռագիր մը եկած էր Գաւառական ժողովին, որն այսօր նիստ պիտի ունենար. չնայած Գաւառականի գոնէակ նիստ գումարելու ցանկութեան, կարգ մը ապստամբներու պնդումներու վրայ, ստիպուած եղան գոնէակ նիստ գումարել. սրահը լեցուած էր հետաքրքիրներով, երբ կարդացուեցաւ Պատրիարքին հեռագիրը. «Առաջնորդարան Հայոց. — Գաւառական ժողովին ընտրել տուէք նոր Տարագրելոց մը, որ գործակից կիտուրի հետ, անոր նախագահութեան տակ». հեռագրի ընթերցումը հակատարագրելոցականներուն մեծ գոհունակութիւն պատճառեց որոնք իրենց խանդավառութիւնին ծածկել չկարողացան, երբ Գաւառական ժողովը միաձայնութեամբ ընդունեց հետևեալ բանաձևը. «Ժողովը գտաւ որ համաձայն Ազգային Սահմանադրութեան, իրենք պարտաւոր են Պատրիարքի հրամանը անմիջապէս կատարել. հետևաբար չնայած որ իրենք Տարագրելոցի գործունէութենէն գոհ են ու գնահատանք ունին, այնու ամենայնիւ ստիպուած են եղած հրամանը գործադրել»։ Հին Տարագրելոց մարմինը լուծուած էր այլ ևս, քանի այս յայտարարութեան, կը մնար նոր մարմին մ'ընտրելու գործը, ու Գաւառական ժողովը նկատելով որ այս ամբողջ տակնուվրայութեանց միակ ու իսկական պատճառն այն է որ Պազուպայի Կոմիտէն կը փափաքէր իր վրայ կեդրոնացնել այդ անունը և հետևաբար ամբողջ գործի վերահսկութիւնը առանձնել, միաձայնութեամբ որոշեց որ, նոր Տարա-

գրելոցը կազմուի զուտ գաղթականներէ և գաղթականներու բացարձակ քուէարկութեամբ. բայց որովհետև կարգ մը ոչ ժողովականներ դիտողութիւն ըրին թէ պաղտատաբնակ ազգայիններ ալ կրնան ընտրուիլ, միաձայնութեամբ կ'ընդունուէր հետևեալ բանաձևը. «Նկատելով որ Տարագրելոց մարմինը գաղթականական գործերով զբաղուող միակ մարմինն է, Գաւառական ժողովը կ'որոշէ առաջարկել Պագտատայի Հայկական Կոմիտէին որ ընդհանուր քուէարկութեամբ 36 անուններոց քառանուն ցանկ մը պատրաստէ, ազատ ըլլալով միաժամանակ պաղտատաբնակ հայերէն ալ ընտրել, Գաւառականը այդ ցանկէն պիտի ընտրէ նոր Տարագրելոցը»։

Մինչ Կոմիտէականներ իրենց ծափերով յաղթական ըլլալնին հաստցնել կ'ուզէին, անդին Գաւառ. ժողովն ուրիշ որոշում մը կու տար, այն է, որ թանամ գործն ու Տարագրելոց գործը իրարմէ զատել. հին Տարագրելոցը պահել որպէս որ թանամ, և անոր բացարձակ իրաւասութեան տակ պահել Պագտատայի որբանոցը, իսկ տարագիրներուն վերաբերեալ խնդիրներ ամբողջութեամբ յանձնել նոր Տարագրելոցին և միևնոյն ժամանակ եղած փոփոխութիւնը տեղեկագրել Եգիպտոսի որբանամին. և եթէ այդ մարմինը կարգադրէ որ որբանոցն ևս յանձնուի նոր Տարագրելոցին, այն ատեն յանձնուի։ Գաւառական ժողովը չզտա լաւ կշռելով դիմացիններըը և անոնց հաւանական նպատակները, կ'ուզէր որբանոցը հետև պահել այնպիսի ձեռքերէ, որոնք աւելի չուտ պիտի քանդէին քան թէ վերաշինէին զայն։ Այդ զգացին Կոմիտէն ու Արմէն Կիտուր, և ատկայն քթերնուն տակէն խնամացին, չի քաշուելով յայտարարել թէ, այդ հրահանգն ևս բերել տալը դիւրին էր. ու Գաւառական ժողովը կը ցրուէր. խնդրելով

հին Տարագրելոցէն գործերը չարունակել քան առաջնոյն մինչև նորի ընտրութիւնը. իսկ Գաւառականի նիստը որոշուեցաւ յառաջիկայ կիրակի, ուր և վերջ տալու էին ընտրութեան գործին. հապա թէ ներկաները եկեղեցւոյ բակը հասած էին, երբ լուրը հասաւ թէ Մուսուլի շրջանի արարներ Անգլիացիներու վրայ յարձակած են և թէ պոլշեվիկները 20000նոց բանակաւ մը Ղզլէլի դրաւած են և երկու գծով կը յառաջանան դէպի Թէհրան ու Ղազվին։ Եւ սակայն այս կարգի լուրերով հետաքրքրուող մը չկար. Տարագրելոցի մը կազմութիւնն աւելի չահագրգռող էր։

Մայիս 23ին Արէն Կիւուրը անձնական գործով մը մեզ աննկակից եղող ազգայինի մը այցելութեան եկած ըլլալով պատեհութիւն կ'աննէնայի բաւական երկար անսակցութիւն մ'ունենալ իր հետ և խօսիլ եղած անցուդարձերու շուրջ. որու ընթացքին անվերապահօրէն արտայայտուեցաւ թէ, յարուցուած այս իրարանցումը ոչ միայն անտեղի, այլ և վնասակար էր, զի եթէ Տարագրելոցը գուա գաղթականներէ կազմուէր, ինչ որ Կոմիտէի Առենապետ Լևոն Շաղօնեանի բացարձակ համոզումն էր, գործը չի պիտի քալէր ձեռնհաս անձերու բացարձակ չգոյութեան պատճառաւ։ Արէն Կիւուրը սակայն ոգևորուած, նոյնքան անվերապահօրէն յայտնեց իր կարծիքը այս խնդրոյ շուրջ, որ բառ առ բառ կ'արտագրեմ յուշատետրիս նոյն օրուայ արձանագրութիւնէն։ « Անոնց խօսքին չեմ թողուր. այս խնդրոյ մէջ որպէս պետական ներկայացուցիչ, իմ իրաւասութիւններս ունիմ և պիտի գործադրեմ, այսինքն, սա ալ թէ Պատուպայի այլ Միջագետքի Տարագրելոց մարմին է, հետևաբար՝ ընտրել պիտի ամէն այնպիսի մարմին մը, որու մէջ տեղացիներ լինին անպայման, Մուսուլն ու Պասրան ևս իրենց ձայնները ու ներկա-

յաջուցիչներն ունենալու են և այդ մարմինը հոս պիտի նաեւ ինձի գործակցելու համար, կամ աւելի ճիշտ, իմ հրահանգներուս գործելու համար, իսկ Պապուպայի մէջ լինելու է մի մանուածիւղ, որն անդադար ներքին գործերը վարելու է մեր հրահանգներով. դարձեալ, հոս այլ եւս պետական դրութեամբ ենք առաջնորդուելու, գաղթականական Կոմիտէ կամ նման մարմիններ ձայն ունենալ չեն կարող այլ եւս »։

Կիտուրի այս մտայնութիւնն անծանօթ չէր ինձի, անծանօթ չէր նաև Պապուպայի Կոմիտէի մտայնութիւնը, շատ ազէկ գիտէի որ դաշնակցած են Պատասխ Տարագրելոցը ապստալելու համար միայն, անկէ վերջ գէնքերը՝ եթէ կարելի է այսպէս անուանել՝ իրարու պիտի դարձնէին, զի մէկը միւսին իրեն գործիք ընել կ'ուզէր։ Տարագրելոցը որպէս Տարագրելոց դրամ չունէր, իսկ եղած դումարը որքանոցի կը վերաբերէր ու որովհետև շատ ազէկ գիտէի որ Պատասխ Տարագրելոցը բնաւ որամադիր չէր մէկ ակնթի իսկ նոր Տարագրելոցին յանձնելու, և որովհետև առանց դրամի մարմին մը Միջագետքի աւազներու վրայ ոչինչ պիտի կրնար ընել, այդ իսկ պատճառաւ խօսակցութիւնը այնպէս մը դարձուցի որ խնդիրը այս անգամ նոր Տարագրելոցի նիւթական միջոցներու շուրջ դարձաւ։ Ան առաջ Ամբէն Կիտուրը վրէժխնդիրի մը յատուկ չէշտերով ապառնաց. « Ինչ, երեւի չեն ուզեր դրամական միջոցները մեզի որամադրել, և կը ցանկան որ գործը դատարանի՞ հասնի, այդ է իրենց ուզածը, եա տակէ ալ քաշուող մէկը չեմ ». զգացի որ Կիտուրն խրատացի էր և իր զգացածն էր որ կը խօսէր. նա ամէն միջոցի դիմելու պատրաստ էր, միայն թէ իր ծրագիրները յաջողէին։ Կիտուրը հաւատարիմ իր ապառնալիքին, Պանգ Օթոմանին Տիրէքթօրին կը գրէր թէ Տարագրե-

լոց մարմնոյն դրամ բաց չթողուք. զի այդ ժողովը լուծուած է և նորին ընտրութիւնը ձեզի պիտի ծանուցուի։

Յունիս 10ին Գաւառականը նիստ կը գումարէր օրակարգ ունենալով Կիւտւրի պանքայի մէջ գտնուած Տարագրելոցի դրամի վրայ դրած արգելքը։ Երբ Տարագրելոցը կը փորձէր բան առնութիւնն իր պահ դրած դումարէն մաս մը գանձել որբանոցի առօրեայ ծախսերուն գործածելու համար, իրեն կը պատասխանուէր թէ «նախ ճշդեցէք թէ դուք ձեր նախկին պաշտօնը կը շարունակէ՞ք թէ ոչ»։ Տարագրելոցը խնդիրը Գաւառական ժողովին կ'ուղարկէ և ան ալ կ'որոշէ պաշտօնապէս գրել պանքային թէ «ինք այս Տարագրելոցի վրայ բացարձակ վատահութիւն ունի և թէ իր երաշխաւորութեամբ Պանքան կարող է դրամ բաց թողնել»։

Բ. Խնդիրն էր Կիւտւրի մէկ նամակը, որով Գաւառականին կը գրէր թէ «խնդրեմ պէտք եղած հակոդութիւնը ցուցնել Տարագրելոցին պատկանած դրամներու, թուղթերու և առիւծներու վրայ, որպէս զի չի կորսուին կամ չի փճանան»։ Գաւառականը, որ իր կարգին Կիւտւրին կարևորութիւն տալէ շատ հեռու էր, կ'որոշէր պատասխանել այսպէս. «Այս դիմումը կատարելու էիք 10 օր առաջ» հասկցնել ուզելով թէ պանքային դիմելէ առաջ հոս դիմելու էիք, եթէ որպէս Ազգային իշխանութիւն մը կը ճանչնայիք մեզ։

Գաւառականը կը գրէր նաև պանքային. Կիւտւրի դրած արգելքն իր արժէքը կը կորնչնէր, կորնչնելով նաև Կիւտւրի արժէքը։

Բացատրելու համար թէ ինչ առթիւ յառաջ գացած էր Պագուպայի Կոմիտէի և Տարագրելոց մարմնոյ մէջ բացուած անդունդը, կը բաւէ յիշել միայն Պագուպայէն Վահրամ Ծ. Վ. Կանաչեանի, նախագահ

Պատուպայի Հայ փախստականական Կոմիտէի, առաքագրութեամբ մի նամակն, ուղղուած Միջագետքի Հայ Տարագրելոց Նպաստամատոյց մարմնոյ նախագահ Տէր Վահան Ա. Քահանայ Թաճիրեանի, որու մէջ նախագահ Վարդապետը Ամասիոյ չանթեր կը տեղար նախագահ քահանայի հասցէին, ըսելով որ, Պատասխ Թայմզի մէջ հրատարակուած յայտարարութեան մը տակ նախագահ Տարագրելոց մարմնոյ առորագրած էք. կամ նոյն թերթով պաշտօնապէս եւս կ'առնէք այդ տիտղոսը, որն այլ եւս ձեզի չի պատկաներ. և կամ մենք պիտի ստիպուինք հերքմնագիր մը գրել։ Եւ այս նամակ գրողը փախստականական Կոմիտէի նախագահն էր. կը գրէր նա առանց մտաբերելու որ մինչև նորի ընտրութիւնն ու գործի անցնիլը, Գաւառականը իրաւունք տուած էր հինին շարունակել իր պաշտօնը։

Նոր Տարագրելոց մը ընտրելու համար Գաւառական տուած հրահանգը Պատուպայի Կոմիտէն գլխավայր գործադրութեան կը դնէր, քառանուն ցանկ մը պատրաստեր ու ժողովրդեան կը ներկայացնէր և իննի վրայ քուէարկել կու տար։ Վերջապէս, շաբաթներ վերջ, Կոմիտէն ընտրութիւնը կատարած էր իր ամբողջ օրինական ձեւակերպութեամբ, չմոռնալով առնել նաև Մուսուլի ու Պաղտատաբնակ տարագիրներու քուէները։ Ընտրուածներու անուանացանկը Կիտուրի գըրպանը նստած, ազատ ազատ կը հանգստանար, երջանիկ երազներու առաջնորդելով յաղթական Կիտուրը, որ վերջապէս չուտով իր Հանրապետութեան ներկայացուցչի տիտղոսով և իր ժրաջան... գործունէութեամբ պիտի մխիթարէր տառապած գաղթականութիւնը։

Յուլիս 23ին քաղաք կը հասնէին Կոմիտէի ներկայացուցիչները. առանք կու գային ընտրութեան պաշտօ-

Նահր-էլ-Օմար ժամանման առաջին օրեր երբ դեռ վրաններ ամրողջութեամբ պատրաստ չէին

նական արգիւնքը ձեռքերնին, ու կը դրկէին Գաւառականին, խնդրելով որ արտօնութիւն ժողովին ներկայ լինել, ու երբ Գաւառականը ընտրական տեղեկագիրը կը պահանջէր, անոնք նման պահանջ մը մոքերնէն անցուցած չ'ըլլալնուն, կը մերժէին տեղեկութիւն տալ, որու վրայ և Գաւառականը կը մերժէր գերեզման նիստ հրաւիրել և նոյն իսկ կը սպառնար ժողով չը գումարել՝ եթէ ընտրական տեղեկագիրը չերեւէին։ Տեսնելով որ Գաւառականը նիստ չի գումարեր, Պատուպայէն Պաղատատ կը ժամանէր Կոմիտէի Ատենապետ Լևոն Շաղոյեանը, այն յոյսն ունենալով թէ Յուլիս 25ին Գաւառականը նիստ պիտի գումարէր և իրենք ևս ներկայ պիտի լինէին, բայց Գաւառականը կը մերժէր նիստ գումարել։ Շաղոյեանը այլ ևս չկարողանալով ինքզինքը զսպել, պատարագէն վերջ Առաջնորդարանի մէջ իր բարկութեան ամբողջ թոյնը Տ. Վահանի գլխուն կը թափէր ու ձեռքի գաւազանը չարժելով կը պոռար. «Եթէ Ազգային պատուոյն չխնայեմ, հիմա քեզ կը պառկեցնեմ և այս գաւազանովս կը ծեծեմ մինչև որ սատկիս». բայց Ատենապետի այդ սպառնալիքը հետեւէր պահանջուած ազդեցութիւնը գործելէ։

Յուլիս 31ին վերջապէս Գաւառականը նիստ կը գումարէր և հակառակ Լևոնի ցանկութեան Կոմիտէի ներկայացուցիչները ժողովի չկանչելէ զատ, եղած ընտրութիւնը անհետեւանք կը թողուր և միևնոյն ժամանակ կ'որոշէր հետապրել Պատրիարքարան թէ «մենք չենք կարող ընտրութիւն ընել, հետապրեցէք Արքէն Կիւսուբին, թող նա կազմէ Տարագրելոցը»։

Մինչդեռ Կոմիտէն իր առջև դրուած արգելքներէն կատաղած ինչ ընելը չէր գիտեր, Օգոստ. 9ին Պաղատատի Առաջնորդարանը Զաւէն Պատրիարքէն կը առնար հետեւեալ հետապիրը. «Արքէն Կիւսուբը հրաժա-

բեցուցուած է, չարունակեցէք գործերը վարել մինչև յաջորդի գալը »։

Հեռագիրը կրկին տակնուվրայութիւն մը յառաջ կը բերէր։ Պաղտատի Տարագրելոցը կը զգար որ ամուր գետնի մը վրայ կոխած էր ու ևթէ ոչ դէմքերուը, գոնէ սրտերու վրայ գոհունակութեան ժպիտը կ'երևար. անոնք Ալբէն Կիւուրի այնքան պռոշուածները այս կերպ վախճանի մը յանգիլը տեսնելով գոհ էին և ուրախ, մինչ Կամիաէն և Ալբէն Կիւուր այնքան պայքարներէ վերջ այս գառն յուսախաբութեան ենթարկուած ըլլալնուն՝ գրեթէ յուսահատած էին։ Կիւուր Պագուպա կը մեկնէր Կամիաէի հետ խորհրդակցելու և հակահարուած մը ծրագրելու մտօք, բայց եղածը եղած էր արդէն, և նախկին եռանդը խորտակուած։ Կամիաէն այլ ևս կու գար այն եզրակացութեան որ, Պաղտատի Տարագրելոցի հետ գլուխ ելլել այնքան ալ դիւրին չէր, և թէև Պաղտատի Հայերը իրեն նման հերոսներ չէին, այնու ամենայնիւ անոնի պռոշուածներու ալ կրնաթողներ չէին։

Ալբէն Կիւուրի և Կամիաէի պայքարը այս եղբայրական վախճանին հասնելը որքան ծիծաղելի, նոյնքան և թերևս ուելի հետաքրքիր զուգադիպութիւն մըն էր, նաև Կամիաէի Տարագրելոցի ընտրութեան համար կատարած քուէարկութեան մասնակցողներու գրած քուէները, որոցմէ մի քանիսի ընթերցումը կը բաւէ պաղտիար մը կազմելու համար թէ, ժողովուրդը, որու անունով կատր կատր կ'ըլլար Կամիաէն, ինչ պաղտիար ունէր. ահա թէ ինչ գրուած էր քուէաթուղթի մը վրայ « քուէս կու տամ Գէմմանաս Լէոն Շաղօեանին։ Լօրտ Ճօրճ Ալեսիս Մակացեանին ». ուրիշ մը՝ « ընտրելիներս են երկու Վարդապետ, երկու Վարժապետ, երկու քեմբապետ, երկու Վաչտապետ, մէկ

ալ խոշոր Հազարապետ» և գեռ ասոնց նման բազմաթիւ այլանձև քուէներ, որոնք մի առ մի յիշել աւելորդ կը գտնեմ։

27.

ՊԱԳՈՒՊԱՅԻ ԿՈՒԻՐ ԵՒ ՎՐԱՆԱՔԱՂԱՔԻՆ ԿՈՐՇԱՆՈՒՄԸ

Մինչդեռ Ազգային գործերը այս վիճակի մէջ էին, անդին Մէյնագետքի քաղաքական հորիզոնը խիստ մռայլոգիչ դառնալու սառիճանին կ՚ամպռոտէր, պաղարիւն Անգլիացիներն անգամ իրար անցած էին։ Արաբական ապստամբութիւնը լոյն չափերու հասած էր, ու մօտիկցած Պաղտատի գոնելուն. այնպէս որ Օգոստ. 10ին Պաղտատի ամենամօտիկ գիւղաքաղաքը եղող Պագուպան ապստամբ Արաբներու կողմէ գրաւուած էր։ 30 Անգլ. մղոն հս և արեւ Արար խուժանը սէր պիտի գառնար խալիֆաներու մայրաքաղաքին, գուբս չպրտելով անկէ պիղծ ու բռնակալ Անգլիացին, որ նստած էր սակայն և իր տեղէն չարժուելու միտք չունէր։ Տիալա գետը միայն՝ Պագուպա գիւղաքաղաքն ու անապատը կը բաժնէր իրարմէ։ Անապատ մը, որու մերկ ու անհրապոյր կրծքին հիւրասիրաբար հանդստանալու նստած էր 50–60 հազար Հայ և Ասորի փախստականի ժողովուրդ մը, որու միակ երազը, միակ երեւակայութիւնը օր մը առաջ, վայրկեան մը շուտ, այդ դաշտին վերջնական

հրաժեշտ տալն էր։ Պաղտատէն Պարսկաստան երկաթուղագիծը կ՚անցնէր Պաղտպայի առջևէն. Տիալայի վրայ ձգուած նորաշէն կամուրջը միակ կապն էր, միակ ճամբան՝ ուրկէ ապատամբ Քրտներ անցնելով կարող էին երկաթուղագծին ափը գառնալ։ Անգլիացիները իրենց հետաքրքրութեամբ նման դէպքի մը պարապային իրար չ՚անցնելու համար, նախապէս ամրացուցած էին կամուրջը. բայց կռուի ազդանշան առնելէ վերջ, Հայ և Աւորի տղայ մարդիկը հաւաքելով ու պիչեր ցորեկ աշխատեցնելով Օգոստ. 11ին արդէն պէտք եղածէն աւելի կանոնաւոր խրամներով ու հողաթումբերով ամրացուցած էին կամուրջը։ Քրտներու արձակած գնդակները սուլելով կ՚անցնէին ժողովրդեան մէջէն, մերթ ընդ մերթ վիրաւորելով անմեղ կանայք ու երախաներ։ Ժողովուրդը յուզուած էր. երիտասարդութիւնը գրգռուած. անոնք գիտէին որ Քրտներու գործը Անգլիացիներու հետ է, բայց գիտէին նոյնպէս որ ամենափոքր յայտնութիւն մը իրենց ալ փճանալն էր։ Ժողովրդեան իրարանցումն աւելի կը սաստկանար, երբ նոյն օր քէմբի Գօմանտանը Քօլօնէլ Օ՚մի հրաման կու տար ժողովուրդին պատրաստ գտնուիլ. ալ կարելի է երեւակայել թէ, բայց գոչեմ մը մէջ 50–60 հազար. Հայ և Աւորի այդ հսկայ ազգաբնակչութիւնը երբ կռուի համար պատրաստուելու հրահանգ կը ստանար՝ ինչ խուճապի և իրարանցման կը մատնուէր. անոնք տարապրութեան հսկայական երկայնութիւն ունեցող ճամբաներէ անցած ըլլալով, կ՚ըմբռնէին թէ ինչ ըսել էր պատրաստ գտնուիլ։ Ու այդ հսկայական ժխորին մէջ ալ կարելի էր տեսնել ու լսել ջղայնացած պռոշըտուքներ, հայհոյանքներ, ծեծեր ու հրմշտուքներ. և սակայն այս բոլորը այդ իրարանցած ժողովրդեան համար սովորական էին ու նոյն իսկ խիստ բնական, քանի

որ կռիւ կար, ուրեմն և խուճապն ու իրարանցումը քնական էր ու աչինչ ունէին արտառոց։ Միակ յուսահատական երևոյթը այն էր որ ժողովուրդը անզէն էր։ Օգոստ. 11ին հայ ժողովուրդը պատահական կամ նպատակաւոր գնդակներէ զերծ պահելու համար կառավարութիւնը կը հրամայէր գեռափէն քաշուիլ դէպի վար, ուր դաշտը փոս էր և գնդակէ ապահով, և որովհետև հնարաւոր չէր վրաններն ևս փոխադրել ու հոն գետեղել, ժողովուրդին մեծագոյն մասը հարկադրուած էր Օգոստոսին Պաղտատի անտանելի տաք օրերը արևին տակ անցնել. պարագայ մը որ փորհարութեան համաճարակին ծնունդ կու տար, խլելով բազմաթիւ փոքրիկներ. այդ անտանելի տաքին ջրի սովը զարհուրելի էր։ Վրաններէը վերէն փոխած էին Տիալայի ճամբան, ժողովուրդը ջուրէն տանջելու համար. ջրի մէքենաները պրէթէ չէին գործեր և նոյնիսկ գործէին ալ, հապա գինարներուն և անոնց կենդանիներուն բաւականանար, այնպէս որ ժողովուրդը տարտափելի ծարաւէն պրէթէ կը խելագարէր, գիշերը միայն ջրի սէաակէտով երջանկարեր էր, գի ժողովուրդը գետը իջնելով լճացած տեղերէն իր խմելիք ջուրը կը տաներ։ Օգոստ. 12ին Վրաններէը կառավարի յարձակման մը կը դիմէին, ու ձիաւորներու խումբ մը նոյն իսկ Հայոց քէմբի քով պտուտած կանանց հիւանդանոցին կը մօտենար։ Այդ տաեն երկու վանեցի երիտասարդներ արտաքնոցի մէջ կը պտուին, երբ ձիաւորներու մօտիկնալը կը տեսնեն, այլ ևս առանց հագուստնին կապելու ժամանակ ունենալու, ձախ ձեռքով բանթալոնները բռնած, աջով պատեաններնին դուրս կը քաշեն տաս հարուստ տոլարճանոցին, ու կրակելով կը վազեն յառաջացող ձիաւորներու վրայ. Վրաններն իրենց կարգին զէնքի կը դիմեն, բայց երկու յանդուգն երիտասարդներու տե-

զացուցած գնդակները կը չփոթեցնեն զիրենք ու կը հարկադրեն եա քաշուիլ։ Մինչ այդ՝ Անգլիացի ոպայի մը առաջնորդութեամբ կը հասնին կառավարական հրացաններով զինուած խումբ մը երիտասարդներ և վերջնական փախուստի կը մատնեն յարձակող Աբտալները։

Այս դէպքը մանաւորաբար կը յուզէ ժողովուրդը, անոնք կը տեսնէին թէ ինչպէս երկու յանդուգն երիտասարդներու յանկարծական երեւումը կը փրկէր զիրենք ծանր ազէտէ մը, ուստի Հայ և Աւորի Կոմիտէները միացած դիմումի կ՚ընեն քէմբի հրամանատարութեան, խնդրելով որ ժողովրդեան զէնք արամադրուի, բայց կառավարութիւնը կը մերժէ. միւս կողմէն սակայն Թուրքական միլիցիաներու արձանագրութեան գործը՝ որ այս դէպքերէն առաջ սկսած էր, հաւանաբար նման միջադէպերու առնն պատրաստի մարդ ունենալու հնարաւորութեամբ, մեծ թափով յառաջ կը տարուէր այնպէս որ, արդէն 200 է աւելի երիտասարդներ միլիցա արձանագրուած կարեւոր խրամներու մէջ զետեղուած հրացանային կրակով կը պատսպարեն Աբտալներուն։ Ժողովուրդը սակայն յուզուած էր, կուռելու բնազդը, մանաւանդ Աբտալներու իրենց վրայ ըրած յարձակումը կատաղութեան առաջնորդած էր զիրենք, որ նկարագրութիւնէ վեր էր։ Չէ՞նք, զէ՞նք կ՚ապտակէին Հայերն ու Աւորիներ միաբերան, զէնք տուէք մեզ և մենք 24 ժամուան մէջ այս չրջաններէն կը մաքրենք. բայց կառավարութիւնը թէև ծանր կացութեան մատնուած, ու նոյն իսկ նեղ ճնշում պարագային նահանջելու խակ կազմ ու պատրաստ, այնու ամենայնիւ կը չարունակէր ըստ երեւոյթին անտարբեր ձեւալ և չկարեւորել Ժողովրդեան կատաղութիւնը երթալով կ՚աւելնար, զի Աբտալներու գնդակները սկսած էին իրենց աւերիչ գործը կատարել. ամբողջ կռուի ընթացքին Հայերն ու-

ենգան 30 սպանեալ և 70 վիրաւորներ. գրեթէ նոյնքան ևս Աղբիւներէն։ Ու այս «էշ նահատակութիւնը» ինչպէս սովոր էր կոչել ժողովուրդը նման պատահական կորուստներ, վերին աստիճանի կը զայրացնէր զիրենք։ Եւ անոնք կ'ագռաւակէին. զէնք, զէնք, զէնք տուէք մեզ՝ և մենք մինչև Մուսուլ քարուքանդ պիտի ընենք։ Եւ սակայն ժողովրդեան զայրոյթին կարևորութիւն տուող չկար. ու անոնք փետրաթափ արծիւներու նման, գլուխնին ծռած՝ կը ճանկռտէին անապատի այրուած ասպնները անոյշ ու զայրագին։

Օգոստ. 15ին Աղթաները գարձեալ յանդուգն յարձակման մը կը դիմէին, այս անգամ կառավարական վրաններու ուղղութեամբ որ մօտ էր ուռեստեղէնի պահեստին և որատնոցին, այս յարձակման Աղբիւները կը դիմաւորէին և ոչ միայն կը յաջողէին փախցնել և արար մըն ալ սպաննել, այլ և յարձակման հրաման ձեռք ձգած ըլլալով կը յառաջանային, երկու ժամ վերջ չրջակայ մի քանի գիւղեր արդէն կրակի մէջ էին. կառավարութիւնը կը պարտադրէ մոլեգնած Աղբիւները ևս դառնալ, որոնք արտակարգ ևս կը դառնան իրենց հետ բերելով այդ գիւղերու աչխարները, և արամեան Անգլիացիներու բնաւորութեան անդեակ էին, ու գիտէին որ չի պիտի թողուն որ աչխարները վայելեն, այդ իսկ պատճառաւ, բերած առենին աչխարները մորթելով ճամբաներ կը ձգէին։ Միւս կողմէ ալ լուր կը պրկէին իրենց ժողովրդեան, ու կանոյք խոչոր տապրակներ առած, աչխարի եկած ճամբան բռնելով, կը սկսէին հաւաքել մորթուած աչխարները։ Այդ երեկոյ ժողովրդեան համար քէյֆի երեկոյ մըն էր, բազմաթիւ խաղողիներու շուրջ հաւաքուած ծխախոտելով կը վայելէին Աղթաներու աչխարներու թարմ խորովածները։ Այս յարձակման առթիւ ժողովրդեան մէջ սկսաւ խօսուիլ

անեքթոտ մը որու խոսութիւնը թէև չկրցայ հասկնալ, այնու ամենայնիւ որպէս այդ շրջանի ժողովրդեան հոգեբանութիւնը պատկերացնող պատմուածք մը, ուսումնասիրելի գտներ հոս յիշել։ Յարձակող Ասորիները երբ արաբ մը կը ապաններն ու կը սեռնեն որ Անգլիացի սպան հեռուէն կու գայ, անմիջապէս կը մերկացնեն և ազդրի կաշուէ միսէն մաս կտրելով հողի տակ կը թաղեն. երբ սպան կը մօտենայ ու կը հարցնէ թէ ինչ դիակ է սա, կը պատասխանեն թէ յարձակող Արաբներէն մին է որ սպաննուեցաւ։ Սպայի ուշադրութիւն կը դրաւէ կտրուած մսի տեղը և կը հարցնէ, ասոր միսը ով կտրեց, ինչ ըրիք. կերանք. պարոն, մեր սովորութիւնը այս է. երբ թշնամին սպաննենք, անոր միսը կ'ուտենք։ Անգլիացին զարհուրած կը կանչէ վա՜յ, վա՜յ, այդ տեսակ բաներ մի՛ ընէք, մենք միս շատ ունինք, որքան որ կ'ուզէք կու տանք՝ կերէք. մարդու միս ուտել լաւ բան չէ։

Հայ ու Արաբական դէրքերը Տիտրա գետով միայն բաժնուած էին իրարմէ, այնպէս որ երբ կռիւը մի քիչ հանդարտ կերպարանք կ'առնէր, զաւեշտի կը փոխուէր, երկու պատերազմիկ կողմերը կը սկսէին իրարու հետ խօսիլ։ Արաբներ կ'ըսէին, Հայեր մենք ձեզ հետ գործ չունինք, դուք ինչո՞ւ մեզ հետ կը կռուիք։ Հայեր կը պատասխանէին, եթէ մեզ հետ գործ չունիք, ինչո՞ւ մեզի չդիպատամած էք։ Ասոր վրայ Արաբներ պապանձած կը պոռային. « Էրմէն չօք, սիլահ հօք »։

Հայեր կը պատասխանէին « Արապ չօք, Թօմպան հօք »։

Արաբներ. — « Արապ չօք, պաոըն հօք »։

Հայեր կը պատասխանէին « Պաոընըմըզ հօգ, պօքումուզ չօք », և դեռ հազար ու մի նման պիրար նա-

Հայկական թեմբե Նահր-էլ-Օմարի մէջ

խառող խօսքեր, որոնք բարձրաձայն քրքիչներէ հրա-
հրուած հրացանային ժխորով մը կը վերջանային։

Առաջի երկու օրերը անցնելէ յետոյ, կռիւն այնքան
սովորական մի երեսյթ կը դառնար որ, խրամներու մէջ
կռուողներէն ակնկալով մինչև անզէն ժողովուրդը այլ ևս
մանաւանդ հետաքրքրութիւն մը չէր ցուցներ, թոլորն
ալ գիտէին որ կռիւ կայ։ Հրացաններու ոռմուկները
կը լսէին, վիրաւորները հիւանդանոց և ապաննուածները
գերեզմաններ կը առնէին, այնպիսի հանդարտութեամբ
մը որ կարծես ոչինչ ունէր իր մէջ սարսռինակ, միայն
մեռնողներու և վիրաւորեալներու պարագաներն էին,
որ իրենց ազի արցունքներով կ'իմացնէին թէ իրենցմէ
մէկն ևս հրաժեշտ առաւ այս նամբա աշխարհին ուր
եկած էին առտապելու համար։ Օգոստ. 18ը հետաքրքիր
օր մը եղաւ Պապուպայի հասարակութեան համար,
որովհետև անոնք ականատես կը լինէին թեսարանի մը
որու նմանը տեսած չէին. ու ամբողջ ժողովուրդը մեծ
պոռիկ աչք դարձուցած երկինք կը նայէր, ուր 22
անդլիական օդանաւեր, կռուելներու նման համաչափ
կարաւան մը կազմած, կը պտտէին Պապուպա գիւղա-
քաղաքի վրայ անդադար ռումբեր նետելով. ահռելի
պայթումներ, ծուխի և բոցի մէջ կը թրկէին գիւղա-
քաղաքը ու ժողովուրդն հետաքրքրութեամբ կը դիտէր,
զոհ, որ այդ կռիւը առիթ կու տար իրենց օդանաւի
կռիւն ևս տեսնելու. օդանաւեր չորս ժամ շարունակ
Պապուպայի վրայ պտտելէ ու ամբակոծելէ վերջ ինչ
կարգաւ որ եկած էին, նոյն կարգաւ և կը մեկնէին,
մահի և աւերածութեան անձրև մը տեղալով Պապու-
պայի գլխին։ Օգոստ. 18ը սակայն յաւէտ յիշատակելի
պիտի մնայ Պապուպայի գաղթականութեան մտքին
մէջ. զի այդ օր Պապուպայի վրանաքաղաքի վերջնական
կործանման անդրանիկ օրն է, այդ օր առաջին անգամ

ըլլալով 4 և 27երրորդ սէքշիններու ժողովուրդը չոգեկառք լեցնելով սկսան փոխադրել դէպի Պաղտատ, Հինէյտաւի կայարանը, ուրկէ Հայերն իրենց ճամբան շարունակելու էին դէպի Պասրա Նահր–էլ–Օմար կոչուած անապատը, իսկ Ասորիները դէպի Մուսուլ։ Ժողովրդեան տեղափոխութիւնը սկսած էր և թէև Պաղտատ քաղաքը դրեթէ կործանուած էր, այնու ամենայնիւ Ազգերները կը շարունակէին իրենց պատահական պարդիպանական կռիւներով նեղել Անգլիացիները, անոնք մանաւորապար կը ջանային երկաթուղագիծը քանդել. Օգոստ. 25ին արդէն երկաթուղագիծը քանդած ըլլալով, Պաղտատէն եկած գնացք մը գծէն դուրս կ'ելլէր ու կը խորտակուէր, մէջի զինուորները լուր կը հասցնէին քէմբը, անմիջապէս Հայ միլիցիաներ օգնութեան կը հասնէին։ Գնացքի մէջ գտնուած հրացանները քէմբը կը փոխադրէին կրակի տալով գնացքի մէջ գտնուած ամբողջ կենսամթերքը, որպէս զի թշնամւոյն ձեռքը չ'անցնի։

Օգոստ. 31ին Պաղտատայի վրանաքաղաքը կործանած էր արդէն. ամբողջ անապատի երեսը հնադարեան քաղաքի մը աւերակներով ծածկուած ըլլալու պատրանքը կու տար։ Վրանները վերցուած էին. բաց օդի առակ թողնելով վրաններու շուրջ քաշուած պատերը և ժողովրդեան չինած խցիկները։ Կեանքը մեռած էր այլ ևս, ու Անգլիացի և Հնդիկ պահակազօրքէն ու 150 Հայ միլիցիաներէն զատ, ոչ ոք կար այլ ևս հոն, ուր մի քանի օր առաջ 50–60 հազար Հայ և Ասորի ժողովուրդ մը կ'ապրէր որ աւուրի մը նման եկաւ ու անցաւ, Տիալային անհիւրընկալ ափերուն թողնելով միայն 4000 Հայերու անշուք բունեներ, որոց վրայի հողաթումբերն ևս մի օր անապատի կործանարար ու աւերիչ շար ուժերուն չդիմանալով, ինքզինքին փոթորիկի

Քևերուն պիտի յանձնէին մռայլութեան տակով պէ-
մուրազ մեռելներու յաւիտենական հանգստարանի այդ
աննշան հետքերն անգամ։ Պիտի խլրտին, պիտի զայ-
րանան, պիտի բողոքին. իրենց անհանգիստ ուրուական-
ներու լէգէոններով պիտի ուզեն անապատի անդորրու-
թիւնը վրդովել թէ ոչ, չգիտեմ. միայն այսքան պարզ
է որ, անոնք հաւատքով եկան, երազներով ապրեցան
ու յաւակատար մեռան, և եթէ այսօր Թափառաշրջիկ
Հայ մը յանդգնութիւն ունենայ այցելել Պաղեստայի
անապատը, ու Պաղտատի կախարդական գիշերներէն
գիշեր մը Տիտայի ափը չափչփէ լուսնկայ գիշերուան
հաճոյքը վայելելու մտօք, անկասկած պիտի հանդիպի
հազարաւոր ուրուականներու, որոնք պէմուրազի մը
յաւուրց պղնկաւոր վայ վայներով կը թափառին այդ
գեղափը իրենց դառն արցունքներով գետին ոիրա ու
լեզու ներշնչելու յամառ մտադրութեամբ. որպէս զի
Տիտան իր օձապտոյտ գնացքի պահուն, ի լուր աշ-
խարհի ազազակէ թէ, Պաղեստայի անապատի մէջ իմ
եղերքներուս կը հանդչին հայրենաժարտ ժողովուրդ
մը, որ քալի պէս պայքարեցաւ, որ քրիստոնէի մը
նման հաւատաց, հայրենասէրի մը նման երազեց, բայց
անյոյս՝ մեռաւ... մեռաւ, բայց անխնայելով մեռաւ...։

Մինչ Պաղեստայի մէջ Օգոստ. 10ին ի վեր կռիւը
կը շարունակուէր, ապին Պաղտատը անտեղեակ էր,
բոլորն ալ գիտէին որ Պարակատոնի հետ յարաբերու-
թիւնները խզուած են. բայց ոչ ոք գիտէր թէ Պա-
գեստա կռիւ կայ, մանաւանդ որ քաղաքի մէջ ևս
խլրտումները անպակաս էին և ամէն օր համարեայ ձեր-
բակալութիւններ և անոնց հետևանօք հրապէնի պայ-
թուիները ատրօրինակ անորոշութեամբ ու երկիւղով մը
համակած էին ամբողջ մթնոլորտը և սակայն Օգոստ.
13ին Հայոց եկեղեցւոյ բակը հաւաքուած ժողովուրդը

սակուամի և իրարանցման մէջ էր, Պապուպայի Աբար-
նեռէն դրաւուելու՝ և քէմրի պաշարուելու լուրը արդէն
հասած էր։ Որբանոցի Տնտուչը հեռագրաւ մը որբա-
նոցը Պաղտատ փոխադրելու միջոց կը խնդրէր Տարա-
գրելոց մարմինէն. այդ իսկ բաւական էր գաղափար մը
կազմել տալու տեղւոյն ծանր կացութեան մասին։ Տա-
րագրելոց մարմինը թէև կը ջանար պաղարիւնութիւնը
պահել, այնու ամենայնիւ յայտնի էր որ չփոթուած
էր։ Անմիջապէս իր նախագահ Տէր Վահանը և ան-
դամներէն Միհրան Հալէպլին գրաւոր խնդրանք մը
ձեռքերնին տալով՝ Պաղտատի սիվիլ Կոմիշնէրին կը
դրկէր, իր գրոյն մէջ խնդրելով Պապուպայի ժողովրդեան
պահպանութիւնը և որբանոցի ու ժողովրդեան քաղաքիս
շրջականէր փոխադրումը։ Սիվիլ Կոմիշնէր ամենայն
պաղարիւնութեամբ կը պատասխանէր որ «ժողովրդեան
ապահովութեան համար հարկ եղած միջոցները ձեռք
առնուած են արդէն, իսկ փոխադրութիւնը Տեղւոյն
Կոմանտատնին կը պատկանի, որուն կրնաք դիմել»։
Տարագրելոցը թէև այնքան ալ գոհ չէր ինար այդ պա-
տասխանէն, այնու ամենայնիւ անմիջապէս կը հեռա-
գրէր որբանոցի Տնտչին և փախստականական Կոմիտէին
թէ «ժողովրդեան ապահովութեան համար կառավա-
րութիւնը հարկ եղածը ըրած է, ձեր կարիքներու հա-
մար դիմեցէք գօլճնէլ Օվենին»։ Տարագրելոցի կատարած
դիմումը և անոր ստացած պատասխանը սակայն գոհա-
ցում չէր տար եկեղեցւոյ բակը հաւաքուած գաղթա-
կանութեան, որոնք Պապուպայէն գործ գտնելու կամ
ուրիշ գործերով քաղաք եկած էին ու չէին կրնար
վերադառնալ. անոնք միաբերան կը պահանջէին որ
Տարագրելոցը դիմէ կառավարութեան և կառավարա-
կան միջոցներով և ձեռքով գինէ գերեզման ու Պապուպա
կռւի ուղարկէ. որուած յորդորներուն թէ կառավա-

բութիւնը կը զայրանայ նման առաջարկ մը եթէ արուի, ունկնդրող չկար գրեթէ ու մինչև գիշեր ուշ առնն ժողովուրդը հապա կը ցրուէր յուսահատ։

Անհանգիստ գիշեր մը լուսացնելէ յետոյ շտապ քայլերով Առաջնորդարան կ'ուղղուինք խորհելով թէ Օգոստ. 14ի առաւօտ աւելի բարեացակամ կը լինի. մինչև երեկոյ ի զուր հեռագրի սպասեցինք։ Տարտղրելոց մարմինն իր կարգին մոռացանջ էր. այլ եւս համբերել չկարողանալով՝ Տէր Վահանի հետ երկաթուղոյ կայարանը կը գիմենք, փորձելու թէ հնարաւոր չէ՞ արդեօք կայարանի հեռագրի պաշտօնեան կաշառելով Պոդուպայի քէմբի հետ խօսել և հարկ եղած տեղեկութիւնները առնել. գժբաղդաբար մեր դիմումները ապարդիւն կ'անցնէին. պաշտօնեային ոչ ապաշանքով և ոչ կաշառքով կարելի չեղաւ խօսք հասկացնել. «անխելք մարդիկ, կը խորհիք թնաւ որ ձեր այդ խորհուրդին անասլով վտանգի մէջ կը դնեմ թէ Ձեր և թէ իմ գլուխս. չէ՞ք գիտեր թէ պատերազմի առնն նման պարագայ մը ինչ աշաւոր պատասխանատուութիւն կը հրաւիրէ ինր և է պաշտօնեայի մը վրան »։

– Պաշտօնեան իրաւացի էր, ու մենք յուսահատ եւս վերադարձանք։ Այդ օրուայ միակ մխիթարական երեւոյթն այն էր որ, Պոդուպայէն բերուած արշեւառուոր տարագիրները անակնկալի մը դէմ պաշտպանելու համար, կառավարութիւնը 12 հրացաներ առած էր, պատուիրելով որ գիշերները մատնաւորապար զգոյշ լինին և միշտ հսկեն, խոստանալով միաժամանակ լուրջ վտանգի մը պահուն ամբողջին զինել. անորոշութիւն, մոռացանջութիւն, արամաչութ, ահա թէ ինչպէս անցուցինք Օգոստ. 14ը։

Օգոստ. 15ը կատարեալ անորոշութեան մէջ անցնելէ վերջ, 16ին Պատուպայէն՝ որբանոցի Տեսչէն՝ կը ստացուէր հեռագիրը, «վտանգը բաղդատաբար անցած է, 31 կորուստ, որբանոցը անվնաս է»։ Երեսունմէկ կորուստի լուրը ցնցեց բոլորիս, մանաւանդ որ հաւատա չէինք ընծայեր, մեզի անանկ կու գար որ, գրաքննութիւնը կրնար ըլլալ որ այդ թիւը կրճատած ըլլար. բոլորս ալ ատրօրինակ յուզումով մը լեցուած էինք, Տարագրելոցը ատիպուած եղաւ Եիրվանեանին հեռագրել «օրը օրին իրազեկ պահեցէք մեզ ձեր վիճակի մասին»։ Եիրվանեանէն եկած հեռագիրը որբանոցի անվնասութեան ուրախի հետ, ժողովրդեան վիճակի ծանրութեան լուրը կու տար, և որովհետև այդ առնն իսկ Կոմիտէն տակաւին չէր մոռցած իր քէնն ու ոխը, և չէր զիջեր իր հեռագրով կամ անզգուշութիւններով լուր մը հասցնել Պոլսոյ, այդ իսկ պատճառաւ ես ատիպուած կ'ըլլայի հեռագրել իրենց «մնասանջ ենք, կորուստի քանակի, ներկայ կացութեան և Ձեր կարիքներու մասին հեռագրեցէք» և սակայն ոչ մի պատասխան. Կոմիտէն կը սառնար հեռագիրը, կը խնդար ու մի կողմ կը նետէր, խորհելով որ ինչ ուներին որ ինչ պիտի կրնան ընել մեզ։ Վերջապէս Օգոստ. 18ը Պատուպայէն հասնող անդրանիկ կարաւանը կու գար հանդարտեցնել մեզ. Տարագրելոցի նախագահին հետ Հինէյտիի կայարանը փութացինք ու տեսանք ժողովուրդը, որ ներգաղթի յոյսով պայծառացած, կ'երգէր ու կը խնդար, պատերազմի ու մահուան վտանգէ անցած ըլլալու ամենափոքր նշան մը իսկ չցուցահանելով։

Մինչ ժողովրդեան առաջին կարաւանը Պատուպայէն Պոլսոյս կը հասնէր ու կը հանդարտեցնէր յուզուած մտքերը, անդին ուրիշ ոչ նուազ կարևոր հարց մը

ժէջաեղ կու գար, արդեօք ներգաղթ էր սա թէ տեղափոխութիւն դէպի Պատրա, եթէ ներգաղթ լինէր, անձնական գրաղումներով Պաղտատ եկած ամբողջ տասթագիրները պիտի ուզէին ընկերանալ, իսկ եթէ ներգաղթ չէր այլ տեղափոխութիւն, ոչ ոք կ'ուզէր իր արդէն գտած գործը ձեռքէ հանել. և այդ իսկ պատճառաւ, դարձեալ Ադաչնորդարանի բակը խռնուած, իրենց անվերջ հարցերով Ադաչնորդն ու Տարագրելոցը նեղի կը լծէին։ Ժողովուրդը իրաւունք ունէր. այս տեղափոխութեան նպատակը հասկնալ իրեն համար կենսական նշանակութիւն ունէր, բայց Տարագրելոց մարմինը ի վիճակի չէր որոշ պատասխան մը տալու, ուստի կ'որոշէր իր անդամներէն երկուքը Սիվիլ գօմիշներին ուղարկել հատուցում տեղեկութիւններ ձեռք բերելու համար։ Ներկայացուցիչները կը մեկնէին և տակաւին ունկնդրութեան չէին արժանացած, Սիվիլ գօմիշները լուր կ'ուղարկէր թէ «Գրաւոր թող ներկայացնեն բանը»։ Տարագրելոցը ճարահատ գրաւոր կը կատարէր իր գիտումը, բայց դարձեալ կը մնար առանց պատասխանի. մի քանի օր վերջ Սիվիլ գօմիշներէն գլխաւոր գրագիրներէն մին, անպաշտօն կերպով կը յայտնէր թէ, սա տեղափոխութիւն մըն է լոկ և կարելի չէ ներգաղթ անուանել։ Տարագրելոց մարմինը ժողովրդեան մտքերը հանդարտեցնելու համար Օգոստ. 24ին յայտարարութիւն մը բաց կը թողուր ուր կ'ըսէր թէ «եղածը տեղափոխութիւն մըն է լոկ, անձնական գործ ունեցողներ եթէ կը փափաքին կարող են իրենց գործերը շարունակել. ներգաղթի պարագային, մանաւանդ յայտարարութեամբ մը լուր պիտի տանք ժողովրդեան»։ Իրերու այս վիճակի մէջն անգամ, Կամիսէի, Կիտուրի և Տարագրելոցի միջև գոյութիւն ունեցող պայքարը վերջ գտած չէր։ Կիտուրն ևս իր կարգին

յայտարարութիւն մը բաց կը թողնէր ըսելով որ « Պատուաբնակ տարագիրները թող դիմեն Հայ Հանրապետութեան ներկայացուցիչ Կիտուրի առն արձանագրուելու, որպէս զի ներգաղթի պարագային անոնց մասին ևս հարկ եղածը կարգադրուի »։ Ժողովուրդը առանց կարևորելու մէկը և արհամարհելու միւսը, կը դիմէր թէ Կիտուրին և թէ Տարագրելոցին, չմոռնալով երկու տեղն ևս արձանագրուիլ. այն համոզմամբ թէ, « հարկաւ սա երկու չազացներէն միոյն մէջ իր ցորենը կարող կ'ըլլար ալիւրի վերածել »։ Կոմիտէի համար սակայն ամենամեծ և կենսական խնդիրը որբանոցն էր, հաստատութիւն մը՝ որուն տիրանալու համար իր բրած ջանքերը ցարդ ապարդիւն անցած էին. ժողովրդի Պատուպայէն փոխադրուիլը կը հրճուեցնէր զիրենք, զի վերջապէս կը հեռանային Պաղտատէն և Տարագրելոցի ձեռք գերի ընկած ժողովրդական գործերը կ'ապաստէին, ու իրենք այլ ևս ի վիճակի կ'ըլլային ուշադրին ընել, միայն թէ յաջողէին որբանոցն ևս հետերնին տանել. բան մը, որուն Տարագրելոցը համաձայն չէր. նա Պաղտատի վաստակող կլիմային ծանօթ լինելով, կ'ուզէր որբանոցը Պաղտատի մէջ պահել, որու ուրիշ միակ առաւելութիւնն ալ այն էր որ, մօտ կ'ըլլար իրենց և ենթակայ իրենց անմիջական հակողութեան։ Կոմիտէն իր քունը կորանցուցած էր, անոր Աստեղապետ Շաղօեանը յայտարարած էր թէ, ի գին ամէն զոհողութեան որբանոցը իր հետը պիտի տանէր։ Կառավարութեան մօտ եղած դիմումները ձեռնին ապարդիւն, որբանոցը հակառակ Տարագրելոցի ցանկութեան պիտի ընկերանար ժողովրդեան, ու Օգոստ. 31ին երբ այլ ևս ժողովրդեան վերջին խումբը մեկնած էր Պաղտատէն, որպէս ամենավերջին կարաւան, կառավարութիւնը որբանոցը չոգեկառք կը լեցնէր ու այն

Հասյ Յիւսնդիր՝ վիրցուիլէ յետոյ Ջամբարձիր՝ ձգտելու վասն Ալ-Քաշ

օր որբևթով ծանրաբեռն գնացքը Պաղտատի կայարանը կանգ կ՚առնէր։

Տարագրելոցի առաջարկին վրայ ես ալ ընտանիքով որբանոցին կ՚ընկերանայի։

28.

ՈՐԲԱՆՈՑԻ ՓՈԽԱԴՐՈՒԹԻՒՆ,

Անապատ. Ի առաւօտն էր, հեռուն հարիւրները կարմրել կը սկսէր ու վերջապէս հրաշէկ գունաթը լայնածաւալ անապատի ու երկնքի միացած տեղէն, աւազները դէս ու դէն չպրտելով, դուրս կը ցատկէր խնոցումերեա և յաղթական. գնացքը երեք անգամ սուլելով հրաժեշտ կու տար Պաղտատէն. փոքրիկները իրենց տարիքին վայել զուարթութեամբ, իւրաքանչիւրը իր սենեակի ընկերներու հետ երգելու կը սկսէր, անոնք երգելով հրաժեշտ կու տային Պաղտատին և անոր անապատին, ուր երկու տարի տպրելով անապատն ու իր գաղնութիւնները ճանչցան։ Մէկ ժամ վերջ գնացքը կ՚անցնէր փոքրիկ կամուրջի մը վրայէն, որու տակէն լուիկ ձիւրիկ ձամպատոյտ գնացքով մը կը տոպր գետակ մը իր կանաչավուն ալիքներով, լզելով իր ափերը, Տիալա գետակն էր ան, Պաղուպայի Տիալան. փոքրիկները Տիալա՜, Տիալա՜ պոռալով վերջին անգամ մը ևս կ՚ողջունէին այդ գետը, որու ալիքներու մէջ լողացած էին անոնք երկու երկար տարիներ, որու փէշերուն, անշարժ բունձերու տակ կծկուած, Թոզուցին իրենց ծնողք-

ներէն չսաեր. որու ալիքներուն խառնեցին անոնք իրենց արցունքի բազմաթիւ վտակները, ու կոհակներուն յանձնեցին անոնք՝ որոնք իրենց դառն հեկեկանքները, և այսօր, վերջին անգամն ըլլալով, անոնք հրաժեշտ կու տային այդ բազմայիշատակ գետակին, որն նոյն հանդարտութեամբ 50–60 հազար Հայ ու Աւորի ազգաբնակչութեան արիւն արցունքը չալակած լռիկ ձիջիկ կը գիմէր դէպի ծով, անոր լայնատարած գրկին մէջ թաղելու իր տեսածներն ու լսածները։

Մայր մանող արեգական վերջին ճառագայթներու հետ, մենք ալ կը հասնէինք Գիւթ. կառավարական պաշտօնեան կը հրամայէր վար իջնալ, ակնթարթի մը մէջ կառախումբը պարպուած էր արդէն, ու փոքրիկները իրենց տարիքին համապատասխան անհանգիստ ժխորով մը օդը կը թնդացնէին. կամաց կամաց ժուռը կը կոխէր. մարզարէանալու հարկ չկար հասկնալու համար որ հոն ալ պիտի գիշերէինք. փոքրիկները արդէն յոգնած ըլլալով ոչխարի հօտի մը նման քով քովի երկարեցան, մէկ ժամ վերջ արդէն բոլորն ալ քաղցր քնոյ մէջ թաղուած էին։

Գիշեր էր, մութ ու խորհրդաւոր գիշեր մը. գետաբերանը խարխափ նաւերու լոյսերէն զատ, կենդանութեան ոչ մի նշան, փոքրիկներէ կազմուած կարաւանի կողքին, սիկարիս հաճելի բարեկամութեան անձնաւորեալ, նստած եմ միայնակ ու տխուր. հանդստացող փոքրիկներու առոյգ կրծքերէն ներս ու դուրս երթևեկող օդի բարձրացուցած բարակ շշուկները, պանդուխտներու յաւուրկ դառնութեամբ մը կը լեցնեն հոգիս. Հայրենի յուշիկները իրենց մեծ ու փոքր յիշատակելի մանրամասնութեամբ, աչքիս առջևէն անցնելէ յետոյ, կարգը Պաղտատին կու տային, որուն հոգիս քէ 10 ժամ առաջ տուած էի ես իմ հրաժեշտի

վերջին ողջոյնը. այժմ աչքերուս առաջն էր Պաղատարը իր կարելի մանրամասնութեամբ, ու շրթունքներս դրեթէ ակամայից մրմնջեցին «Հիմա բարեւ, Պաղատար, վերջապէս քեզմէ ալ կը հեռանամ, առնելով փախստականի մը յատուկ յիշատակութեան արժանի ապատրութիւններ. կը հեռանամ ես քեզմէ քո լուսնկայ պիշերներու կախարդիչ հրապոյրին հետ քո մէջ անցուցած գաղթականի ահաւոր օրերու դառնութիւններն ես վայելած, կը հեռանամ Պաղատար, կը հեռանամ, բայց չեմ մոռանար. եթէ Դեկտեմբերին հիւսիսի սառնամանիքի սուր շունչը չվշվայ քու գլխին, այդ չվշվոցի մէջ փորձէ լսել հայրենիքի տաքուկ խցիկէս ուղարկած բարեւներուս մարմրող վանկերը, որոնք սակայն կարօտի շեշտեր չեն ունենար»։

Անգամ. Յի առաւօտն էր, Փխրի երկաթուղւոյ կայարանէն փոքրիկներու երկար առզանգքին եռանէն, գլխակոր ու մտածկոտ կը յառաջանայի գետափերան, ուր քով քովի կանգնած էին բազմաթիւ նաւեր, որոցմէ ամանք առգամիներքի ու ամանք կենսամիներքի ծանր բեռան տակ կքած, յոգնած ու վշտահար, ծանր ծանր կը շնչէին, պաղատապին ակնարկներն գետափերան հաւաքուած նաւեր պարպող բանուորներուն ուղղելով. նաւերու բախտաւորներէն ամանք սկսած էին երբեմնակալ բեռնակիրներու առնդոտ երիտասարդութենէն, իսկ ասելի բախտաւորներէն ամանք իրենց կառարի կարմիր խաշը, ամանք թնդանօթներու և գնդացիրներու բերանները կը ցուցադրէին. ամանք գութ ու մարդասիրութիւն, ամանք մահ ու աւեր սփռելու կազմ ու պատրաստ։ Գետափերանի բանուորութիւնն ու պաշտօնէութիւնը պահ մը կ'ընդհատէին իրենց աշխատանքը. և բոլորը մէկէն կարծես միևնոյն զգացնակէ մղուած, հետաքրքիր ակնարկներն կը դարձնէին դէպի մեր կառաւանը, որ նեղ

կամրջակէ մը անցնելով կը գետեղուէր նաւի մը մէջ. Պագուպայի փախստական հայութեան 800 արուեստներէ բաղկացեալ արբանոցն էր այն, որ կ'երթար միանալու մի քանի օր առաջ Նահր-իւլ-Օմարի մէջ կեդրոնացած իր դժբաղդ ժողովրդեան. ինչ տեսան, ինչ զգացին նաւամատոյցի այդ հազարաւոր հետաքրքիր աչքերը, չգիտեմ. այդ այլազան ու այլակրօն ամբոխի մէջ դիտելի էր միայն որ, ամենք անորոշ հարցեր կու տային իրարու, ամենք այլայլեալ բացագանչութիւններ կ'արձակէին, ամենք գլուխնին կը շարժէին, ամենք կը ծիծաղէին, ամենք ալ արդէս թէ ոչինչ տեսած լուռ ու մունջ իրենց գործին կը նայէին։

Մեծ վշտերով ծանրաբեռնուած փոքրիկները արդէն գետեղուած էին կողք կողքի տուած՝ երկու նաւերու մէջ, որոնք իրարու ձեռքէն բռնած խոպոտ ձայնով մը սուլելէ վերջ, կարծես դժկամակութեամբ սկսան շարժուիլ Տիգրիսի ալիքներու վրայէն։ Թէև հոսանքն իվար, բայց դանդաղ, ծանր էր իրենց բեռը ու ճնշող. փոքրիկ հասակներն էին իրենց բեռները, իրենց հսկայ վշտերով։ Ջուրին մէջ շարժուող անթիւ խլացուցիչ ժխորով մը սկսաւ ապտակել լռիկ ժողիկ ողողող ալիքները, ու նաւը կը քալէր արդէն։ Փոքրիկները իրենց տարիքին վայել հետաքրքրութեամբ նաւերու կողքերուն լեցուած, գլուխնին վար կախած կը դիտէին գետն ու նաւի գնացքը, մինակեացի մը համար խիստ տհաճ ժխորով մը լեցնելով նաւերը։ Ինձ ևս վիճակուած էր լինել մէկը այն պաշտօնեաներէն, որ պարտք ունէր հսկել փոքրիկներու անվտանգ տեղափոխութեան. ու ես դանդաղաքայլ ու լուռ կը շրջիմ նաւին մէջ, ձեռքի նշաններով միայն հսկացնելով փոքրիկներուն հանդարտ կենալու պէտքը։ Կը նայիմ փոքրիկներուն, կը նայիմ Տիգրիսին ու սիրտս կ'ուռի։ Ակունքներուց սա-

Նորակ եղերքներէն կեանք առնող այս վաղաթառամ ծաղիկները թևերուդ առած կը տանիս, ով Տիգրիս. բայց արդեօք գիտե՞ս, ո՛ւր. դաւադրութիւն թէ հայրական գորով ունիս կասկածելի ալիքներուդ տակը, ըսէ, ըսէ, եթէ լեզու ունիս, ըսէ, եթէ ազնիւ սիրտ ունիս, ըսէ, եթէ կեղծաւոր խարերայ մը չես դուն Վէպի սիւներէն ու գինք բաղկացնող տարրերը մենք կորանցուցած ենք մեր հառաչքը. գէպի քեզ, մեր հայրենի լեռներէն ծնունդ առնող գետ ալ մենք կորանցուցած ենք մեր հառաչքը, ըսէ, արդեօք գիտակներու կարօտ կուրծքդ նոր նոր գիտակներ չպի՞տի պահանջէ մեզմէ. ըսէ, ճշմարիտ ըսէ, առասպած ցեղի մը անբախտ փոքրիկներու կարեւան մըն ենք վտառհած ալիքներուդ քմահաճոյքին...։

Կէս օրէ վերջ ժամը 4 էր. մայր մտած ուժերս սիկարիս մուխ ծուխին յանձնած, կը շրջիմ փոքրիկներու խիտ շարքերու մէջէն, որոցմէ ոմանք կ'երգէին, ոմանք կը քնանային. ոմանք մի ինչ որ ուտելիք կը ծամծմէին, ոմանք կը կարդային, ոմանք վէպ, ոմանք տամա կը խաղային։ Յանկարծ արտասովոր ճղրոց մը կը լսուի, որուն կը յաջորդէր փոքրիկներու աստուածի աղաղակներ, կիսամեռ ու շնչահատ նաւեզերք կը դիմեմ, ուր երկու նաւի արանք, ջուրին մէջէն գլուխ մը կ'երեւէր. «խեղդուեցայ, խեղդուեցայ» պոռալով յուսահատ. սիրտս կը ճմլուի. անդօրին յաւուրս զայրոյթ մը կը համակէ զիս, երկու նաւի բնակիչներն իրար կ'անցնեն, բայց փոքրիկը արդէն նաւին անիւներուն մէջ անհետացած եղած էր։ Նաւը կանգ կ'առնէր, մակոյկը կ'իջեցնէին դժբախտ պատանին փնտռելու, բայց չկար... Հայրենակից գեռատը իր օրը խլած ու կլլած էր արդէն, սովալուկ վիշապի մը յաւուրս փութկոտութեամբ։ Տիգրիս, անխիղճ Տիգրիս, արդեօք հայու

դիակը որքա՜ն ախորժելի է քեզի։ Անբացատրելի կսկիծով մը համակուած որբերու մէջ կ'իյնամ առուգելու դժբաղդին խակութիւնը, և ինչ առակամ, դէմս կ'ելլէ խելագարուած փոքրիկ մը, « Տիգրիս, անխիղճ Տիգրիս, կոկորդդ չպառակցա՜ւ. ինչո՞ւ կանցիր եղբայրս... Եղբա՜յր, ջան եղբայր, ինծի ալ հետդ տար, Տիգրիս, անխիղճ Տիգրիս, կանգ առ, ինձ ալ եղբօրս միացուր » կը ձայնէր արցունքի հեղեղի մէջէն, չկանալով դուրս պրծիլ գինք կաշկանդող ընկերներու ձեռքերէն ու գետը նետուիլ, երթալ միանալու իր սպրաբաղդ եղբօրը։ Մեր որբերէն էր ան, որ կ'ողբար. քէմրի Գամանտանի մօտ մէկ ու կէս տարիէն աւելի ծառայութեան մտած էր 18 ամեայ եղբայրը, որ մէկ նաւէն միւսը անցած առեն գետը ինկած ու անհետացած էր. զժբաղդ զոհը որբանոցի որբերէն չէր, բայց հայ մը և իր եղբօրը հետ վերջին չառաւիղը Վատպերտականի Թիմար գառաւոր զուտ հայարնակ և ամենամեծ Ամէր գիւղի Նահիկեան՝ աչքառու և բազմանդամ ընտանիքին։ Նաւակը ձեռնունայն վերադարձաւ. քէմրի Գամանտանը զգածուած ցաւակցութիւն յայտնեց. նաւը յառաջ շարժուեցաւ. Տիգրիսը անտարբեր իր գնացքը շարունակեց, բազմութիւնն ու փոքրիկները գլխահակ կը խոկային, միայն զժբաղդ զոհի կրտսեր եղբօր ազիզօղլի ձիշէրն էին որ կը շարունակուէին լսուիլ. « Վա՜խ եղբայր ջան, վա՜խ, անխիղճ Տիգրիս »։ Գետի երկու եղերքները կը տարածուին արմաւենիներու ընդարձակ պարտէզներ, որոց շուքին տակ կծկուած էին փախթաչէն փոքրիկ հիւղակներ, իրենց տեսքին չափ ողորմելի ու կիսամերկ Արաբներով, որոնք տակաւին իրենց այդ նահապետական ողորմելի կեանքէն գոհ, ուրախ զուարթ կ'երգէին, կամ առօրեայ գործերով կը զբաղէին, մինչ ծերունիներն արմաւենիներու շուքին տակ և կամ իրենց

խղիկներու դրան առաջ նստած, երանութեան արժա-
նացածի մը գոհ երեսքով, ծուխերէն կը կկլացնէին
իրենց կկլակները։ Մեր նաւի տեսքը իր փոքրիկներով
անշուշտ, մանաւանդ կը հետաքրքրէր զիրենք. և
անոնք մեծ թէ փոքր ապմոկով մը գետաբերան կը
վազէին աւելի մօտէն տեսնելու այս նաւի տարօրինակ
բեռը։

Սեպտ. 5ին կէսօրէ վերջ ժամ 2ին, մեր շոգենաւը
ծանր քայլերով Շաթ-իւլ-Արապը կը մտնէր. հոս ալ
կոզմէն Եփրատը նոյնքան հանդարտ գնացքով մը թևերը
բացած կը գրկախառնի Տիգրիսի հետ. Հայաստանի
այս հնագարեան զոյգ բնակիչներն արմատներու հա-
ճելի հովանիին տակ, զիրար գրկած, իրենց լռիկ ինջիկ
համբոյրներուն կը միացնեն նաև իրենց պարտկած
վիշտն ու թախիծը, և ափսորի մը յաւուկ լուռ ու
մելամաղձոտ երթով մը կը շարունակեն յառաջ շար-
ժուիլ իրարու ականջին փսփսալով իրենց բնաշխարհի
ամայութիւնն ու կոտորածը, իրենց գրկի մէջ հանգըս-
տութիւններին փնտռող երիտասարդ կոյսերու ու գեղատի
մայրերու ցաւն ու վիշտը։ Զոյգ հայրենակիցներն իրենց
գրկախառնումովը սրտաթոյր եռանկիւն մը կը ձեւացնեն,
որու վրայ չինուած է Արտաշատ փոքրիկ գիւղաքա-
ղաք մը Կուրնա անունով։ Արաբներն այս եռանկիւնի
մէջ ըլլալ կը կարծեն Աստուածաշունչի դրախտը, և
ցարդ կը ցուցնեն Ադամայ ծառը, որ իր ալեւորի երեսք-
քով յիրաւի դարերու հակայական բեռը իր կռնակին
ունենալն կը ցուցադրէ։ Տեսակ մը Ս. Ծառի համբաւ
վայելող այս ծառը, Անգլիացիներու ժամանումէն վերջն
խակ կը պահէ իր համբաւը. ու նոյն խակ անոր կեանքը
աւելի երկարատև դարձնելու համար, քարաշէն պատով
մը ևս շրջապատած են, ու ներկայիս նա գինք օղակող
քարակոյտի մէջէն, ալեւորի յաւուկ խորհրդաւոր ակ-

նարկներով կը շարունակէ դիտել Եգեմի Եփրատն ու Տիգրիսը, որոնք թէև իր նման դրախտի պերճանքներէն զրկուած, այնու ամենայնիւ կը շարունակեն իրենց ընթացքը նոյն անդորրութեամբ, նոյն դրախտավայել խաղաղութեամբ։

Շոգենաւը յառաջ կը շարժուէր. գարնան ու Եգեմի ծառը իր ետևը թողնելով, այս անգամ իր քայլերը աւելի աշխոյժ էին և աւելի արագ։ Շաթ–իլ–Արապը իր ընդարձակութեամբ ու խորունկութեամբ կը քաջալերէ զինք ու կը տրամադրէ աւելի եռանդուն շարժուելու։ Շոգենաւը յանկարծ կանգ կ'առնէ. Եփրատն ու Տիգրիս խօսքը մէկ ըրած, չախչախած էին մեր նաւու ջուրի մէջ շարժող անիւը. անոնք այնքան դիակներ կլլելէ վերջ, չէին հանդուրժեր որ մեր նաւը իր այս խօլական վարքով անվնաս նաւահանգիստը հասցնէ ջարդ ու փշուր եղած ցեղի մը վերջին փշրանքները. Հայու դիակը իր հաճելի հրապոյրն ունէր այս գետերու համար։ Եւ սակայն անգլիական դրօշի տակ բարձրացուած նաւը, կ'ընդդիմանար գետերու չար նպատակին. 5 ժամեայ դադար մը բաւական եղաւ նաւը քալելու վիճակին մէջ դնելու։

Գիշեր էր արդէն, Նահր–էլ–Օմարի աւազուտ կրծքին իջևանած ժողովուրդը. հազարաւոր խարոյկներով չո՞ւ հեռուէն իսկ իր բանակատեղը ցուցնելու վիճակին մէջն էր. մեր շոգենաւը բարձրաձայն սուլելէ վերջ կանգ կ'առնէր. ալ հասած էինք. նաւի բարձրացուցած ազմուկը ու իր բազմաթիւ էլէքտրական կոուցները, պատճառ դարձան որ ժողովուրդը գետաբերան խռնուի, դիտելու մօտիկցող նաւը որ կը բերէր իրենց դժբաղդ որբուկները։ Գիշեր ըլլալուն և որբանոցին տակաւին որոշ տեղ մը յատկացուած չըլլալուն, այդ գիշեր նաւը գիշերեցինք։

Անպատ. 7ի աղօթարանը կը կարմրէր, փոքրիկները ժամանակէն շատ առաջ ոտքի վրայ էին դուրս ելնելու համար կազմ ու պատրաստ. նաեւ կամրջակին կանդնած կը դիտեմ մեռելատիպ անապատը, որ իր նորնկ բնակչութենէն կեանք ու կենդանութիւն առած, ինքն ալ եղածէն բան մը չհասկանալով շուարքի և այլայլութեան մէջ էր։

Ժողովրդին մեծագոյն մասը վրաններ չունենալով լաթի կտորներէն և եղեգներէ շուքեր ձեւացուցած կը հանգստանար. մշուշի նման թեթեւ ծուխ մը ամպ հովանի մը կազմած էր ամբողջ անապատի դլխին։ Ծուխի բարակ և օձապտոյտ պիւններով կապուելով այն հազարաւոր փոքրիկ օճախներուն, որոց վրայ կ'եռար գաղթականի ապուրը. թափառաշրջիկ ու վրանաբնակ կիսամայրենիներու ցեղի մը պատրանքը կ'ունենար մարդ, երբ վերէն վար ակնարկով մը չափէր անապատն ու բնակչութիւնը, որոյմէ ամանք կ'եփէին, ամանք կը լուային, ամանք կը լուացուէին։ Շաթ–իլ–Արապն անգամ չփոթած էր, իր ափերու վրայ երբէք 12000 ժողովուրդ միասին նստած տեսած չըլլալուն համար։ Ժամի 10ն էր, Անգլիացի սպայի հրամանին վրայ որբերու տաղանգը նաեւէն դուրս կ'ելլէր. երկու ժամ վերջ խառնիխուռն զարնուած վրաններու շուքին տակ փոքրիկները նստած կը հանգստանային։ Ներգաղթի հսկապատկերը աննկատ կը թողուր անապատի անհրապոյր տեսքն իր ամբողջ ոգեմռկութեամբ. բոլորս ալ առժամանակեայ այդ հանգստարանէն գոհ էինք, ու նոյն իսկ տաք տաք կը խօսէինք մօտալուտ ճամբորդութեան մասին։

29.

ԿԵԱՆՔԸ ՆԱՀՐ-ԷԼ-ՕՄԱՐԻ ՄԷՋ

Ներքաղթի խնդիրը այնքան մօտ էր ժողովրդեան սրտին, ու անոր իրականացումը այնքան հաւանական, որ ոչ միայն ժողովուրդը այլ և զինք առաջնորդելու կոչուած փախստականներու Կոմիտէն անհամբեր դարձած էին, մինչև այն աստիճան որ երբ Անգլ. 11ին գաղթականական գործերու ներկայացուցիչ և Պագուպայի մէջ քէմբրի ընդհանուր հրամանատար քօլոնէլ Օ'Ֆլը, քէմբրը այցելութեան կու գար՝ Կոմիտէն իր կազմով քօլոնէլին կը ներկայանար և որպէս զի ներքաղթը փութացնել կարողանար, Նահր-էլ-Օմարի վատառողջ կլիման պատրուակ բռնելով, կը խնդրէր քօլոնէլէն, որ հաճի հարկ եղածը կարգադրել ներքաղթը փութացնելու համար. կլիմայի մասին Կոմիտէի ըրած նկատողութիւնը թէև առաջիկ կը ջղայնացնէ քօլոնէլը, մինչ այն աստիճան որ կը պարտադրէ Կոմիտէին իր խօսքը ետ առնել ու նոյն իսկ կրկնել տալ թէ «Նահր-էլ-Օմարի օդը շատ լաւ է», այնու ամենայնիւ աչքաթող չըներ Կոմիտէի ներքաղթի խնդրանքը, ու կ'ըսէ. «մենք ձեր ժողովուրդը սիրով Պաթումէ կը առնինք, պայմանաւ որ հոն մեզմէ առաջ մը լինի»։

Կոմիտէն «մեր կառավարութիւնը կ'ընդունի» ըսելէն վերջ, կ'առաջարկէ հնարաւորութիւն տալ իրենց, որ երկու մարդ ուղարկեն Երևան լուր տանելու կառավարութեան որ Պաթումի մէջ ընդունելու համար

հարկ եղած պատրաստութիւնները տեսնէ։ Այս առաջարկը Գլօնէլլի հաւանութեան արժանանալով կ՚ըսէ, «շատ լաւ, դուք նշանակեցէք երկու մարդ ես հարկ եղած թուղթերը կը պատրաստեմ անոնց համբորդութեան համար». և իրաւ ալ Գլօնէլլն իր խոստման հաւատարիմ, հարկ եղած թուղթերը կը պատրաստէր ու կոմիտէն իր արդեամբներէն վահրամ վարդապետ Կանանչեանը ու Ջանի անունով պարսկահայ երիտասարդ մը Սեպտ. 25ին Պասրայէն ճամբու կը դնէր դէպի Երևան, Հայկական կառավարութեան յայտնելու թէ, շուտով ներգաղթը կը սկսի, Պաթումի մէջ ժողովուրդը ընդունելու համար հարկ եղածը կարգադրեցէք։

Երկու մարդ մինչև Երևան ղրկելը դրամի կը կարօտէր, դրամ որմէ ղուրկ էր կոմիտէն. Պաղտատի կոմիտէն չուզեց ընդ առաջ երթալ կոմիտէի առաջարկին և անոր ղրկելիք պատգամաւորներուն ճամբու ծախսատալ. Պասրայի հայութիւնը պաշտօնապէս իր կարգին ձեռնպահ մնաց, տեսնելով որ Պաղտատը սառն վերաբերմունք մը ցուցահանեց. միայն խիստ նեղ շրջանակի մը մէջ հանգանակութեան մը ձեռնարկելով զոյգ պատգամաւորները համբայ ելան, չմոռնալով Տարագրելոցէն փոխ վրէժ լուծել. Պասրայէն սկսելով Հնդկաստան, Եգիպտոս ուր որ հանդիպեցան, ամենաւատ գոյներով նկարագրելով Տարագրելոցը և զերօյի իջեցնելով անոր աշխատանքը։

Թէև ժողովուրդը ներգաղթի լուրէն գինովցած, անհամբեր դանդաղաշարժ վայրկեանները կը համրէր, անդին կառավարութիւնը ամենայն անաչառութեամբ քէմբը ձևի բերելու և կազմակերպելու եռանդ էր. ոչ միայն ամբողջ ժողովուրդը այլ ևս վրաններու տակ էր, այլ և վրանները մանուածոյ խումբերու բաժնուած և քսան առաջնոյն իրենց թիւերն, կառավարիչներն ու ոս-

սիկաններն ունէին. առանցմէ զատ կառավարութիւնը քէմբին կից չուկայ մը չինելու յատակագիծը պատրաստելով՝ խանութպաններուն հրահանգ կու տար, որ այդ գեանի վրայ իր գծած յատակագծի համաձայն խանութներ չինեն։

Այս հրահանգը ժողովուրդը սաստիկ զայրացուցած էր, մինչ այն աստիճան որ, սպառնաց պատժել այն յանդուգն խանութպանները, որոնք պիտի փորձէին խանութներ չինել. չուկային պատրաստութիւնը տեղատրուիլ ըսել էր, մինչ իրենք կը փափաքէին վայրկեան մը առաջ ներգաղթել. գործը այն աստիճանին հասաւ որ, ժողովրդեան ճնշման առակ խանութպանները գրաւոր կերպով Հոկտ. 3ին քէմբի կառավարիչ Նարտ Քորաւին դիմելով, հրաժարեցան խանութ չինելէ և խնդրեցին որ ներգաղթը փութացնէ։ Նարտ Քորա, որ երկու տասրիներէ ի վեր Հայերու քէմբը կը գանուէր, և բաւական ծանօթացած էր ժողովրդեան խառնուածքին ու հակացողութեան, և նոյն իսկ բաւական հասկանալի հայերէն մը խօսիլ սովրած էր, իր բնաւորութեան յատուկ ժպիտով մը կը պատասխանէ խնդրամատոյց խանութպաններուն թէ, «ներգաղթը ձեր պատգամաւորներէն կախեալ է, եթէ անոնք ձեր կառավարութեան միջոցաւ լուր ղրկեն մեզի թէ այս ժողովուրդը կ'ընդունինք, մենք ալ կ'ուղարկենք ձեզ. ձեր խանութները ներգաղթին արգելք չեն ըլլար, պահել կը մնաձէք »։

Խանութպաններու ասացած պատասխանը վայրկենապէս տարածուեցաւ ժողովրդին մէջ ու խոր ժպտանքի մը պատճառ դարձաւ. ալ հասկանալի էր որ պէտք էր սպասել գոնէ երեք ամիս. ու այդ երեք ամիսը իրենց համար երեք տարու չափ ծանր կու գար։

Կոմիտէն իր կարգին խորհելով որ ներգաղթի խըն-

դիրը կարող է ամիսներով ուշանալ, ձեռնարկեց ժողովրդային վարժարանի գործի կազմակերպման, զի արբանեակն զաս, որն իր ուսուցչական կազմը ունենալուն պատճառաւ, անապատի մը յատուկ ընծայած դիւրութիւններով արդէն գպրոցական պրպտութիւններու ձեռնարկած էր, ժողովրդին մէջ կային 2000ի հասնող գպրոցական տարիք ունեցող պզտիկներ, հարց մը որ յիրաւի անուշադրութեան մատնելը յանցանք էր, որքան ալ որ պայմանները անբարեպատ ըլլային։ Ասոր Շոկա. Հին Կամիաէի՝ ուսուցիչներուն հետ կատարած բանակցութիւնները վերջացած ըլլալով, գպրոցը կը վերաբացուէր, իրրև գպրոց գործածելով վեց վրաններ։ Այս գպրոցի վերաբացումը որ տարեպիր ուսուցիչներու զոհողութեան պատրաստակամ գտնուելուն ամենազօրաւոր ապացոյցն էր, կամիաէի գործունէութեանն ալ ամենափայլուն և գովեստի արժանի մէկ էջն է. զի բացարձակ անբարեպատ պայմաններու մէջ, առանց մէկ սանդիմ դրամ ունենալու, գերմարդկային ճիգ մը ի գործ դնելով, անապատի աւազներու վրայ, անանք բացին այդ գպրոցը. որն գպրոց կոչուելէ շատ հեռի ըլլալով մէկտեղ, բան մըն էր, և ոչինչէն աւելի լաւ բան մը, ամէն գովեստի իսկ արժանի։ Այս սկզբնական շրջանին գպրոցի ուսուցիչներէն չորսը պիտի առանձին օրական 12 Անա (վեց գրուշ) իսկ չորսը 8 Անա (չորս գրուշ) իսկ այս գրամները պիտի գոյանային իւրաքանչիւր քէմբին կառավարութեան կողմէ յատկացուած մաքրութեան պաշտօնեաներէն Շական հոգիի ամսաթոշակները գեղջելով, իսկ այդ երկու անձերու ամսաթոշակներն ևս պիտի հոգացուէին իրենց ընկերներէն, կարճ խօսքով քէմբի գպրոցը կը վերաբացուէր ի հաշիւ արուարձանցի ծառայողներու։

Ժողովուրդը սակայն անտարբեր էր. Կամիաէի այս գովելի ձեռնարկն անգամ կ'արհամարհէր. ու նոյն իսկ

նման որ և է ձեռնարկ որ հաստատուելու բնոյթ կը կրէր, ներգաղթի փութացման արգելք կը նկատէր։

Հակառակ 8ին ժողովուրդը հանրագրութեամբ մը կը դիմէր քէմրի ընդհ. կառավարիչ Մէյմըր Ռֆնաին, ու կը խնդրէր որ իրենց ներգաղթը փութացնէ. Մէյմըր Ռֆնաը, որ իր կարգին երեք տարիներէ ի վեր այս ժողովրդեան մէջ կը բնակէր, ու անոր բարքերուն մասին ծանօթ էր, նոյն իսկ կարելի է ըսել կը սիրէր այս ժողովուրդը, ամենայն երկայնամտութեամբ կը պատասխանէր որ «եթէ ներգաղթի ժամանակը հասնի, առանց այս կարգի հանրագրութեանց սպասելու Ձեզի կը զրկենք արդէն»։

Ներգաղթի յոյսը կամաց կամաց կ'աւելնար, մանաւանդ երբ լուր առին թէ Մուսուլ փոխադրուած 3000 Վասպուրականցիները ևս Նահր-էլ-Օմար պիտի բերուին. եթէ ներգաղթ չէ, ինչո՞ւ կը բերէին այդ ժողովուրդը, կը տրամաբանէին անոնք, չկանալով իրականէն քիչ մը աւելի վարդապոյն տեսնել ներկան, և հնարաւոր եղածին չափ մխիթարել ինքզինքնին։

Հակառակ 14ի դիչերը Պաղտատէն եկող նաւ մը իր խառատ սուլիչով ժողովրդեան ուշադրութիւնը կը գրաւէր. չը մոռնալով միաժամանակ իր լուսարձակէն բղխող լուսեղէն աիւնով ամբողջ քէմրի երկայնքը չափչփել. գետափ խռնուած ժողովուրդը ծափերով ու հուռռանքով դիմաւորեց այդ նաւը, որ քէմրի առաջ խարխափ կը նետէր այլ ևս, Մուսուլի ժողովուրդը բերող նաւն էր ան։ Ներգաղթի ցաւով բռնուած ժողովուրդը հըրճուանքի մէջ էր. դի Մուսուլի ժողովրդեան գալուն ներգաղթէ զատ տարբեր մեկնաբանութիւն մը տալ կարելի չէր։

Մինչ ժողովուրդը Նահր-էլ-Օմարի աւազներուն վրայ ներգաղթի երազը կը տեսնէր, անդին Պաղտատի

մէջ Կիտուրի և Տարագրելոց մասնի պայքարը կը շարունակուէր նոյն կատաղութեամբ, այս պայքարը արդէն կը սկսէր ծայրայեղութեան հասնիլ։ Կիտուրը նամակաւ մը Պաղտասի սահիկանութեան պաշտօնապէս կը բողոքէր թէ Տէր Վահանը, որ Տարագրելոցի նախագահն էր, իր գործերուն կը միջամտէր. Տ. Վահանն ևս հարկադրուած կ'ըլլար սահիկանապետութեան գրոյն պատասխանել թէ «իմ իրաւասութեանս մասին կարող էք հարցնել Սիմիլ Գամիշներին». և երեք սահիկանապետութեան գրոյն վրայ Սիմիլ Գամիշները կը գրէր Կիտուրին թէ «այլ ևս իրաւունք չունիք գաղթականական գործերուն միջամուխ լինելու»։ Չը գիտեմ թէ Աբէն Կիտուրը ինչ գտաց այդ գիրը սահնակէ վերջ. ինք որ յանուն Հայ Հանրապետութեան ճառել կը սիրէր, չը գիտեմ թէ գտա՞ց իր սխալը և նոյն իսկ Հանրապետութեան պատուին հասցուցած իր անպատուութիւնը, թէ ոչ. միայն այսքան պարզ էր որ նա չզլացաւ իր պայքարին հետևանքով Պաղտասի Ազգային ներքին ամբողջ փոստաժութիւնները մինչև կառավարութեան հասցնել, և սահիլ որ կառավարութիւնն պաշտօնապէս իրաւարար կանգնի պայքարող կողմերու մէջ և իրաքանչիւր իրաւասութեան չափը որոշէ։

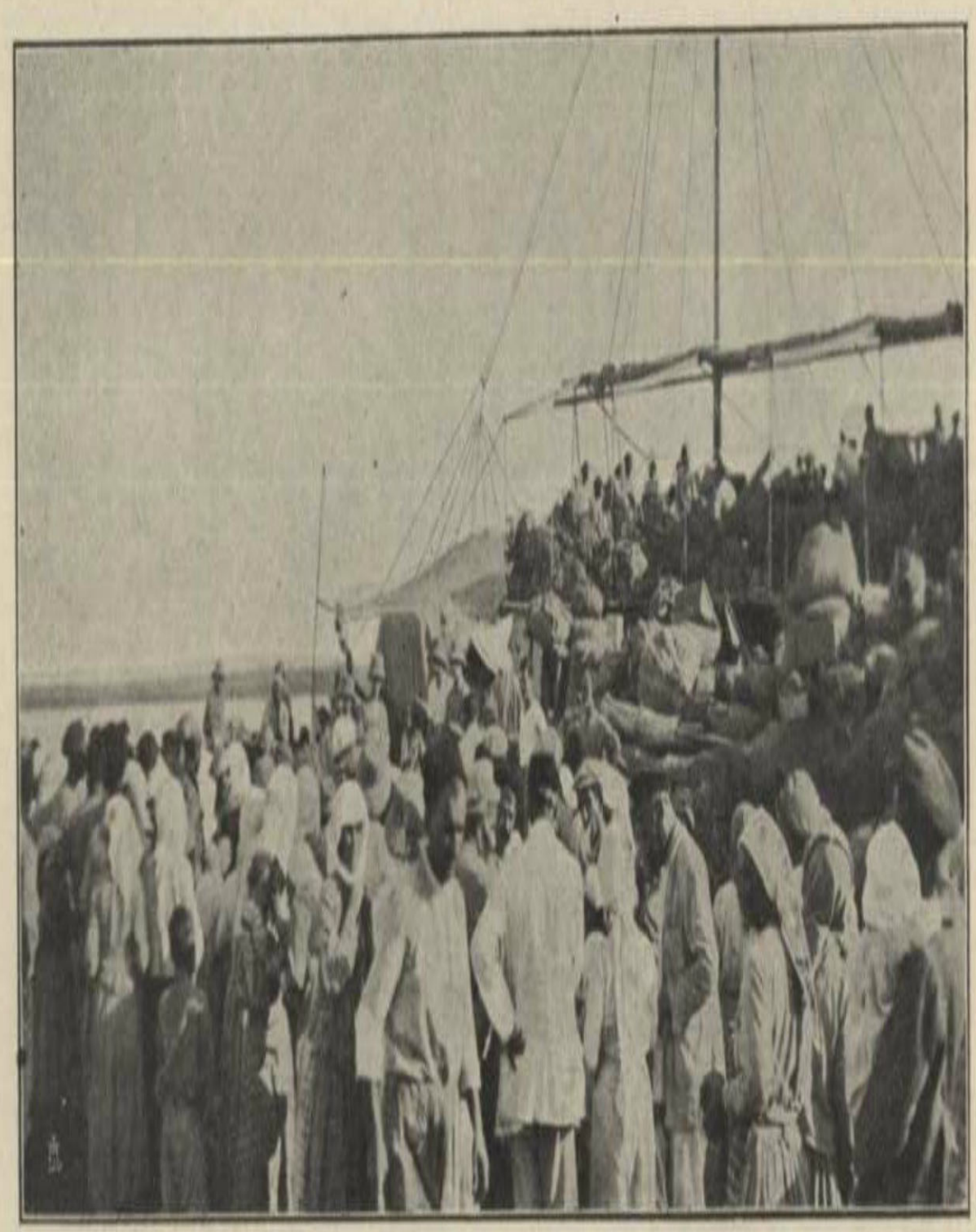
Կոմիտէն իր պատգամաւորները ճամբու դնելէ վերջ ձեռնարկած էր ցուցակագրութեան մը, արձանագրելով թէ ժողովրդեան մէջ, ո՞ւր կուգ մնկնիլ. արձանագրութիւն մը, որն կառավարութիւնը պաշտօնապէս ձեռնարկած էր արդէն ու կոմիտէն ևս կը հետևէր անոր օրինակին։ Արձանագրութենէն պարզուեցաւ որ, ժողովրդեան ոչ վաստակաւոր անձնաւորութիւնները բաւական խոշոր թիւ մը կը կազմուս և Կ. Պոլիս արձանագրուած էին, պարագայ մը որ կրնար Պաթում մնկնելու ծրագիրը վիժեցնել. այդ իսկ պատճառաւ կոմիտէն ոգի ի բռին

կ՚աշխատէր համոզել Պաթումէն տարբեր տեղեր արձա-
նագրուող ժողովուրդը, որ փոխեն իրենց նպատակը և
արձանագրուին Պաթումի համար։

Ներգաղթի մօտիկութիւնը այնքան զրաղեցուցած էր
Կամիաէն, որ նա օրէնք գրած էր որ առանց իր դի-
տութեան մէկը դուրս չմեկնի, որպէս զի մի գուցէ
ներգաղթէն խուսափողներ լինին։

Ներգաղթի մօտիկութիւնը, զլխաւորաբար Կամիաէի
և իր արբանեակներու շահատակութիւնները ժողովըր-
դեան մէջ հակակրանք ու անվստահութիւն մը յառաջ
բերին Կամիաէի հանդէպ, այնպէս որ կարգ մը շրջան-
ներու ժողովուրդներն սկսան ծառանալ անոնց դէմ և
Լնգք գիւղացի Տէր Ստեփան քահանայի առաջնորդու-
թեամբ մօտաւորապէս 1000 անձ, գիմեցին կառավա-
րութեան և արտօնութիւն խնդրեցին զոռ քէմբ մը
կազմել իրենց համար. Կամիաէն այդ քայլի մէջ իր
վարկի անկումը նշմարելով, ամէն միջոց ի գործ գրաւ
որ այդ նպատակը ձախողի, բայց Տէր Ստեփանը հա-
կառակ յարուցուած դժուարութեանց, իր նպատակը
իրագործեց. Տէր Ստեփանի օրինակին հետևեցան և ու-
րիշներ, որոնք իրենց կարգին ուզեցին անջատ քէմբեր
հաստատել, զլխաւորաբար Կամիաէի ազդեցութենէն
զերծ մնալու և ներգաղթի պահուն միտքին ըլլալու հա-
մար. բայց Կամիաէի ջանքերը այս վերջիններու աշխա-
տանքները ի զերև հանեցին։

Մինչ Կամիաէն ու ժողովուրդը ներգաղթի խնդրով
իրար անցած էին, քէմբի կառավարիչը Նոյեմբ. 9ին
իր քով կանչելով բոլոր ակբչիններու կառավարիչները,
անոնց կը կարդար այն հեռագիրը, որով հայկական
կառավարութիւնը պաշտօնապէս կը խնդրէր Անգլ. իշ-
խանութենէն Մէջագետքի տարագիրները Հայաստան
շուտափոյթ առ այժմ, որովհետև ինք զանոնք կերա-

Պարսկահայերու մեկնումը Նահր-էլ-Օմարէն

կրելու ի վիճակի չէր։ Քէմբրպեանները բնականաբար գաղանի չպահեցին այս լուրը, որու տարածումը մոխիր մաղեց ժողովրդեան գլխին. «ձուկը գլխէն հոտած է», Անգլիացին ինչ մեզաւոր է, երբ մեր կառավարութիւնը մեզմէ ձեռք քաշած է», կ'ըսէին անոնք վիշտ ու հայհոյանքներ իրարու խառնած։ Եւ որովհետև Կամիէն գործի գլուխ գանուելու մասին չէր տարուած էր, ներգաղթի յոյսը խորտակուելէ յետոյ, նիւթ մը պիտի ունենար, որով կարողանար ժողովուրդը գրաղեցնել և միևնոյն ատեն գործի վրայ գանուիլ. այդ իսկ պատճառու Նահր–էլ–Օմարի գաղթականութենէն կամաւորական գունդ մը պատրաստելով Հայաստան ուղարկելու ծրագիրը կը յղանար և Նոյեմբ. 14ին գաւառներէ մէկ մէկ մարդ կանչելով, որպէս ներկայացուցիչներ ամբողջ ժողովրդեան, իր Առենապետ Լևոն Շաղեանի բերանով կամաւոր գրելու առաջարկը կը բերէր. չմոռնալով միաժամանակ յայտարարել թէ Թէհրանի Հայկական հիւպատոս իշխան Արղութեան շուտով Պաղտատ պիտի գար, Արաբն Կիսուրը իր պաշտօնին մէջ հաստատելու համար, այս առթիւ անշուշտ Տարագրելոց մասին և հետևաբար արբանեցը մեր ձեռք կ'անցնի ու մենք այլ ևս մեր բոլոր գործերը պիտի կառավարենք մեր գիտցած ձևով։ Յաջորդ օրն իսկ արդէն կը ձեռնարկէին կամաւորներու արձանագրութեան, և սակայն հակառակ թափուած ջանքերուն արձանագրուողները խիստ տանտցաւ թիւ մը կը կազմէին։ Կամիէն չյուսահատեցաւ սակայն, մտանաւոր համաձայնութեան մը եկաւ ժողովրդեան մէջ աչքի զարնուող կարգ մը մարդկանց հետ, որ կամաւոր արձանագրուելով ժողովուրդը իրենց ետևէն քաշեն. գործակալները գործը յաջողցնելու համար ինքնաշնար լուրեր մը կը ստեղծէին, որոյմէ մէկը խիստ յատկանշանական ըլլալուն պատճառու հոս կ'արձ-

ձանապրեմ։ Մին այդ գործակալներէն ժողովրդեան մէջ կեցած կ'ըսէ. «Կոմիտէն եռգմա մը և գլխարկ մը պիտի դնէ սեղանին վրայ, ու պիտի հրաւիրէ բոլոր ազամարդիկ, որ այդ երկուքէն մէկը ընտրեն, ով որ գլխարկը վերցնէ ազամարդ է և կամաւոր պիտի երթայ, իսկ ով որ եռգման վերցնէ կը նշանակէ թէ առնականութենէ զուրկ կնիկ մարդ է ան, և կամաւորութիւն առնականութիւն ըսել է»։ Ժողովրդեան մէջէն մէկը չհանդուրժելով այս ընթացքին կ'ըսէ, «ես ալ այդ հրաւէրին անսալով սեղանին պիտի մօտենամ և եռգման պիտի վերցնեմ. երբ ինծի ըսեն թէ ինչո՞ւ այդ եռգման վերցուցիր, դուն կին ես, պիտի պատասխանեմ թէ, ատ 1918ի Յունիսի նահանջին գերի ընկնող կանանց անտէր ձեռացած եռգման է, պէտք է այդ անտէր եռգմայինն տէր լինել, եթէ Կոմիտէն կամաւոր արձանագրելու չափքալ է, թող Յունիսի նահանջին խելակորոյս չփախչէր ու 15000 ժողովուրդ գերի չթողուր. այս օտար երկրի մէջ ազամարդիկ հաւաքել ու ղրկել ու կիները անպաշտպան թողուլ, այդ անպատուաբեր նահանջին համապօր խայտառակութիւն մըն է, Կոմիտէն իր խելքը կտրած է, իր այս քայլի մէջ գործի վրայ երևնալու մտմտալէն զատ ուրիշ կայ ազդասիրական»։ Ընդելով. որ ժողովուրդը այնքան ալ տոք վերաբերմունք մը ցոյց չէր տար, այնու ամենայնիւ Կոմիտէն կը շարունակէր կամաւորներ արձանագրելու գործը, նոյն իսկ կառավարութիւնն ալ ընդառաջ կ'երթար այդ խնդրանքին, զինուորներու անդամափոխութեան հոգան իսկ առանձնել խոստանալով։

Մինչ մէկ կողմէն կառավարութիւնը կամաւորներ մարզելու համար Անգլիացի Աէրճըն մը կը տրամադրէր, միւս կողմէն Գեկտ. 10ին պաշտօնապէս կը յայտարարէր որ իրենց անձնական միջոցներով քմբէն

հեռանալ ուզողները ազատ են, ուր որ կ'ուզեն թող մեկնին։ Այս յայտարարութիւնը յիրաւի յուսահատական էր, զի ներգաղթի յոյսը այլևս կը մեռնէր։ Իսկ կամաւորական ծրագիրը երկու ամսուան քաշքշուքէ վերջ, Հայաստանին պատահած դժբախտութեան հետ կը մեռնէր։

30.

ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ ՄԻՋԱԳԵՏԻ ՄԷՋ

ՅՐՈՒԵԼՈՒ ՓՈՐՁԵՐ

1921 թուականը Նահր-էլ-Օմարի մէջ ապաստան ժողովրդեան համար չարագէտ թուական մը եղաւ, զի այդ թուականը ոչ միայն այնքան երազուած ներգաղթի յոյսը կը թաղէր, այլ և քէմբի գոյութեան վերապահնար։ Անգլիական կառավարութիւնը նկատելով որ Հայաստանի Հանրապետութիւնը ի վիճակի չէր և չէր ուզեր Միջագետքի գաղթականութիւնը ընդունել, քէմբի դրութիւնը պահելը և հայկական ծախսերու ենթարկուելն ալ իր հաշուոյն չէր գար, ուստի կը վճռէր ժողովուրդը Միջագետքի մէջ ցրուել, նպաստակ ունենալով գլխաւորաբար հողին կապել զանոնք, ու իր այս նպատակը մեկէն ի մեկ արտայայտելը խելօքութիւն չհամարելով, սկսած էր տարտամ լուրեր տարածել. ժողովուրդը որ առ հասարակ աւր հոսանութիւն կ'ունենայ, կ'ըմբռնէր թէ այդ անորոշ չշուկները զարհուրելի ծը-

բագրի մը նախերգանքներն էին. կը զգար թէ այլ ևս ծանր կացութեան մը առաջ կը գտնուէր, և հետևաբար հարկ էր մտածել թէ ի՞նչ ընելու էր այս անել կացութենէն ազատուելու համար. բոլորը, նոյն իսկ Կամիսէն, չէին ուզեր որ ժողովուրդը ցրուի, անոնք կը սրտմանէին թէ, Մինգափեաքի միջավայրը ոչ միայն պիտի խաթարէ իրենց գեղջկական ու զովելի հայ նահապետական բարքերը, այլ և ներգաղթը յաւիտենապէս կարող էր թաղել, զի հողին կապուող ժողովուրդը, երբ մէկ մը Մինգափեաքի առատ հունձքը վայելէր ու հարըստանալու ճամբուն մէջ իյնար, թերևս գայթակղէր, ու այլ ևս չուզէր իր տեղէն շարժուիլ. մինչ անդին ամայացած հայրենիքը աշխատող բազուկներու պէտք ունէր. այս մտածումը ահա կը ծառանար փախստական Հայերը Մինգափեաքի մէջ տեղաւորելու ձեռնարկին դէմ, ու բոլոր նշանները ցոյց կու տային թէ, կառավարութիւնը գործնական ձեռնարկի մը սկսած առեն, անխուսափելիօրէն դժուարութեան պիտի հանդիպէր. իսկ թէ ի՞նչ արդիւնք պիտի տար այդ բաղխումը, յայտնի չէր: Կառավարութիւնը իր կարգին անտեղեակ չէր ժողովրդեան մտայնութեան, իր տարածած անորոշ չշուկները իրենց նպատակին ծառայած էին արդէն. ժողովուրդը այժմ իր ապագայի մասին կը մտածէր, և հետևաբար տալիք որ և է պաշտօնական հրահանգի դէմ արդէն կանխապատրաստուած կը գտնէր ժողովուրդը: Այնու ամենայնիւ տակաւին կ'ուշացնէր իր պաշտօնական հրահանգը և կողմնակի միջոցներու կը դիմէր ժողովուրդը զգուեցնելով ցրուել տալու համար:

Նահր-էլ-Օմար, ուր ներկայիս կը բնակէր 12000 Հայութիւն մը, պատերազմի շրջանին եղած էր զինուորական մեծկակ կայան մը, հոն կեդրոնացած էին Ընդհատանէն և Անգլիայէն եկած բոլոր զինուորները,

ռազմանիւթերն ու պարէնները անկէ Միջագետք դրկելու համար, և որպէս նման կարեւոր մի կայան, պէտք տեսնուած էր ընդարձակ տախտակեայ նաւահանգիստներ շինել ծովային մեծ նաւերը դեռեզերքին մօտեցնել կարենալու համար։ Առանցմէ զատ, անոպատի երկար ծածկուած էր բազմաթիւ շէնքերով, որոնք առկայն քէմբի վերջանալէն յետոյ աւերակներու վերածուած էին։

Երբ ժողովուրդը ներգաղթի յոյսը կտրեց, սկսաւ այդ աւերակներու ապիւռներով իրեն համար խցիկներ շինել, 25 անձ մէկ վրանի տակ պիշերելու անպատեհութենէն ազատուելու համար։ Խցիկներու շինութեան գործը այնքան յառաջ գնաց որ, վրաններու թուոյն չափ և թերևս աւելի խցիկներ շինուեցան։ Բայց այս խցիկները ծածկելու համար փայտի պէտք կար, ու ժողովուրդը սկսաւ նաւահանգստի տախտակները քանդել և անոնցմով իր տունը շինել. սկզբնական շրջանին քէմբի իշխանութիւնը աչք գոցեց և թոյլ տուաւ որ ամէն մարդ իր պիտոյքը ընէ, բայց ժողովուրդը տախտակներու կտոր մը գործը այն աստիճան ծայրայեղութեան տարաւ որ պատասխանատու քէմբը եկող Անգլիացի պաշտօնեաներու ուշադրութիւնը գրաւեց. խնդիրը պաշտօնական կերպարանք առաւ և նոյն իսկ Մէյճըրը յանդիմանուեցաւ իր այդ աստիճանի անհոգութեան համար։ Մէյճըրը այս անգամ ստիպուած եղաւ հրամայել որ ամէն մարդ իր տարած տախտակները վերադարձնէ։

Մարտ 1ը սև օր մը եղաւ ժողովրդին այն դժբաղդներու համար, որոնք նաւահանգստի տախտակներով շինած էին իրենց տուները. կառավարութեան հրամանը անողոք էր, մինչև կէս օրուայ ժամի 12ը ամբողջ տախտակները կառավարութեան դրան առաջ դիզուած պիտի ըլլային. հայրենի տուներնին լքած տուներնին թերևս կը գտային այն կակիծը, ինչ որ կը գտային անոպատի

մէջ հազարամի դժուարութեամբ կառուցած իրենց խցիկները քանդելու պահուն, անոնք խնդրագրով մը դիմեցին քէմբի հրամանատար Մէյճըր Ռինաին, խընդրելով որ տախտակներու արժէքը առնայ ու չքանդէ իրենց տուները. նոյն իսկ լացին, աղերսեցին. բայց ոչ մի գիջում, կառավարութիւնը տախտակներ կը պահանջէր և այն ալ ճիշտ այն վիճակի մէջ ինչպէս որ տրած էին: Ժողովուրդը տեսնելով որ հնարաւոր չէ եղած հրամանը պիտի գործադրէր. դառնացած սրտով մը սկսաւ քանդել իր իսկ ձեռքով շինած խցիկները. տեսարանը յուզիչ էր ու սրտաճմլիկ, ամբողջ ժողովուրդը տուներու վրայ ինկած կը քանդէր իր անէծքն ու հայհոյանքը խառնելով աւերակներէն բարձրացած փոշիին հետ, որն իր ծանր ու աշուոր գալարումներով վեր կը բարձրանար. օդի մէջ ժամանակաւոր ամպ հովանի մը կը կազմէր ու սիեզերքի Արարչի գահին մօտիկնալու յանդգնութիւնը չունենալով, կրկին վար կ'իջնար ու կը մաղուէր նոյն այդ սեւաթախտ ժողովրդեան գլխին. մինչև ժամը 12ը կառավարութեան հրամանը գործադրուած էր արդէն, ամբողջ տուները քանդուած էին և տախտակները կառավարութեան դուռը դիզուած, հսկայական ուրիշ դժուարութիւն մը ծնունդ առաւ, տախտակներէն բաւական խոշոր մաս մը ճեղքուած էին և այդպէս գործածուած, այս պարագան տասնիկ յուզեց քէմբի Գօմանտանը, որն «անիծուածներ, գոնէ իր վիճակին մէջ պահէիք, ինչո՞ւ փճացուցիք այս տախտակները» ըսելով պաշտօնանկ ըրաւ այն քէմբապետները, որոց քէմբերէն համեմատաբար շատ փճացած տախտակներ դուրս եկան: Ժողովուրդը սակայն զայրացած այս քանդումի գործէն, վճռեց իր խցիկները նորէն վերաշինել, գրեթէ բոլորը Պասրա գացին փայտ գնելու, և գիշերով փայտերը հասցուցին քէմբ, ու յաջորդ

օր Մարտ 2ին, դիտելի էր թէ ինչպէս ամբողջ ժողովուրդը առաջնեակ եռանդով մը իր խցիկներու վերաշինութեան ձեռնարկած էր մեղուաջան գործունէութեամբ մը, արհամարհելով բնութիւնը և անոր կարևոր մէկ արգելքը եղող անձրևը, որ մաղիկ մաղիկ վար կ՚իջնէր մառախլապատ երկինքէն. կարծես երկինքն անգամ յուզուած էր վերաշինութեան անապատ կոթովով մը օժտուած այս ժողովրդեան չինարար ջանքերը տեսնելով: Կառավարութիւնը սակայն առիլ չբաւականացաւ, չուզեց վստահիլ թէ առաջնակները ամբողջութեամբ վերագարձուած են, ուստի խուզարկութեան ձեռնարկեց, և որովհետև քէմբապետներու հրաժարումը բաւական ապրատի ազդած էր, այդ իսկ պատճառաւ սկսան մտահոգուիլ. զի այդ առաջնակներէն բաւական խոշոր մաս մը իրենց կարմիր գոյնի և դիմացկուն յատկութեան պատճառաւ, հրապուրած էր զիրենք և առաւ գործ հայթայթած աստղաձագործներուն, որոնք մասնելի դիներով մեծաքանակ անասուններ չինած էին. այս անգամ սակայն ժողովուրդը որ պահ մը ուրախացած էր այդ անասուններու վրայ, անոնց ձեռք փորձանք ընկաւ. ոմէկ դիտէին թէ, որու քովէն որ անասուկ երևնէ բանտը պիտի նետի և ճաշակէ Անգլիացիի բազմաճիւղ ու կապարածայր մարտկներու արիւն հանելու առաջանին փաղաքշական հարուածները: Ու այդ հետապատակները առիթը զիրենք անասուններու կոտորածին դիմել. այդ դիշեր համարեա ամբողջ ժողովուրդն սկսաւ հաց եփել, արտակեղեք ակնարկներով դիտելով թոնիրի մէջ կարմիր բոցերու տակ ճարճատող անասունները, իսկ անոնք որ այդ միջոցին չդիմեցին, առիթուած եղան քէմբէն վար գետզերքները նետած Ազգաներուն Ազատէն ղրկուած անասուններ ուզարկել գետի միջոցաւ. զի պահելու հնարաւորութիւն չունենալով, այրումէ զերծ

Ձեացեալները գեռ ալիքներուն կը յանձնէին։ Կառավարութեան այս հրամանէն վերջ Ձեացին միայն քէմբապետները. որոնք որպէս կառավարական պաշտօնեայի իրաւունք ստացան իրենց տուները չքանդել. այս բացառութիւնը սոսկալի ժժգոհանք մը յառաջ բերաւ ժողովրդեան մէջ. անոնք անվերապահօրէն սկսան հայհոյել քէմբապետներուն թէ, «թէ 60ական ռուբի ամսաթոշակ ստանաք, թէ մեզմէ աւելի լաւ պարէն առնէք և թէ ձեր տախտակները չառնեն, այս ո՞ր խիղճն Աստուած կ'ընդունի, օրէնքը խեղճերուն համա՞ր է միայն »։

Տուներ քանդելու կսկիծը տակաւին չանհետացած, ահա վրայ կը հասնէր չարագուշակ մի այլ յայտարարութիւն, Մարտ 9ին պրաւար և պաշտօնական յայտարարութեամբ. կառավարութիւնը հետևեալը կը ծանուցանէր. « Մուսուլէն գաղթականաց կառավարչէն ստացուած է հետևեալ հեռագիրը։

« Կառավարութիւնը որոշած է ցրուել գաղթականներու քէմբը Ապրիլ ամսի սկիզբէն ետքը՝ կարելի եղածին չափ շուտով։ Մինչև ժողովրդի իւրաքանչիւր խմբի հեռանալը քէմբէն, Ձեացեալները պիտի մատակարարուին ներկայիս պէս »։

ՄԻՑՁԸՐ ՕՒՆՏ
Նահր-էլ-Օմար — Ներգաղթի տնօրէն

Այս յայտարարութիւնը թէև ինքնին սահմռկեցուցիչ, բայց յանկարծակիի չբերաւ ժողովուրդը, որոնք չշուկներով պատրաստուած էին, միայն վայրկենապէս տրտմութեան թանձր քօղ մը իջեցուց ամբողջ քէմբի վրայ. ազատներու հակայական խումբի մը վերածելով զայն։ Պարզ էր որ պիտի ցրուէին, բայց թէ ո՞ւր և ինչո՞ւ, ոչ ոք գիտէր. ու բոլորը լուռ ու մելա-

մարձաւ, կը ապաւէին որ դէպքերը ինքնաբերաբար յաջորդէին իրարու, միակ խօսակցութիւնն ներքը այժմ այն էր թէ առաջին անգամ ո՞ր քէմբէն պիտի սկսին արդեօք, ո՞ւր և ինչպէս պիտի դրկեն։

Մարտ 11ին դարձեալ անձանօթ աղբիւրներէ չշուկ մը կը տարածուէր թէ ժողովուրդը պիտի փոխադրեն Եփրատի եզերքը, ուր 500 ակօնիւմ մշակելի հող կայ և գետի ջուրէն ալ կարելի է օգտուիլ. ինչպէս ցարդ չշուկներով լսուած բոլոր լուրերը, նոյնպէս և Եփրատի եզերք գետեղելու լուրը կամաց կամաց իրականացաւ։ Կառավարութիւնը նոյն իսկ Անգլիացի մասնագէտներ ուղարկեց տեղւոյն վրայ քննութիւն կատարելու. բայց քննիչներու առած աննպատակ տեղեկագիրը պատճառ դարձաւ որ այդ ծրագիրը վիժի. ժողովուրդը լսեց այդ լուրը, խոր շունչ մը առաւ, մինչև նոր տեղ մը գտնեն, մինչև քննիչները քննեն ու իրենց տեղեկագիրը ներկայացնեն Աստուած ողորմած է կ'ըսէր ան ինքզինքը մխիթարելով. որովհետև այն հաւատքն ունէր թէ, կառավարութիւնը առանց ապրուստի ճամբայ մը ցուցնելու չպիտի ցրուէր այս ժողովուրդը։

31.

ԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱԿԱՊԱՏԿԵՐԸ

Երբ յուսահատութիւնը իր ծայրագոյն սահմանին կը հասնի, տրտմութիւնը տաթօրինակ անխուսափելիութեամբ մը համեմուած, զուարճութեան կը փոխուի, գոնէ համաչխարհային պատերազմին այդպէս էր, այս տաթօրինակ տարիներու ընթացքին, մէկէ աւելի առիթներ ունեցած եմ այս տաթօրինակ փոփոխութիւնը տեսնելու։ Նահր–էլ–Օմարի ժողովուրդն ևս Քունուարէն սկսեալ երբ քէմբը ցրուելու շշուկները ծայր տալ սկսան, յուսահատութենէ անզգայութեան ցաւակից, իր պապենական սովորութեան համաձայն տափուղ գոռալու մէջ տեղ բերաւ. Պատրայէն բերած չամիչներէն պատրաստուած օղին գլխին քաշեց, հագաւ իր մաքուր լաթերը, կապկպեց այրերէ ու կիներէ կազմուած խառն շուրջպարը, և սկսաւ երգել, պարել, ամուսնանալ ու խնդալ, այնքան գուարթ, այնքան անփոյթ, որ նոյն իսկ քէմբի կառավարիչ Անգլիացիներու ուշադրութենէն չվրիպեցաւ։ «Ի՛նչ տաթօրինակ տեսարան է սա, փոխանակ իրենց գլխին ճարը նայելու, քէյֆի անձնատուր եղած են սոսկ», կը կրկնէր անվերջ քէմբի Գօմանտանտը երբ մեզի այցելութեան կու գար։ Համատարած ոգևորութենէն անմասն ինծի չէր կարող և որբանոցը իր 800 մեծ ու փոքր սան ու սանուհիներով, մեծցած աղջիկները իրարու եռանկ հարս կը դառնային. քէմբ և որբանոց իրարու կապող ճանապարհը լիք էր շարունակ

հարեւնախօսներու կարաւանով, որոնք որբանոցը ուխտատեղի մը դարձուցած, իրարու եւեւէ կու գային ու մարտիներն ատացած «տաճուլ զուռնա»ներու խլացուցիչ ժխորով կը մեկնէին քէմբէն։

Քէմբի նման որբանոցն ևս ազնական կեբպարանք մը ատացած էր. խոշոր ընտանիք մըն էր ան, անապատ հարեւացուներով. և ուր ամէն օր համարեա մէկէ աւելի հարեւիքներ կ'ըլլային։ Որբացած աղջիկ մը, որբանոցը ընդունուելուն պէս, եթէ մի քիչ մեծ էր, այսինքն 15 և աւելի, որբանոցի հագուստը հագնելէ երեք օր վերջ. փեսացուներու կարաւանի մը առաջ կը գտնէր ինքզինքը, ընտրութիւն անգամ ընելու անկարող, մինչ նոյն աղջիկը քէմբի մէջ իր ատրագով աչքի խակ չէր գարներ։

Եւ սակայն որբանոցը միայն իր աղջիկները ամուսնացնելով չբաւականացաւ, իր ուսուցիչներէն բաւական խոշոր մաս մը ամուրի երիտասարդներ էին, ու այս պարագան մղեց զիս տանք ևս բախտակից դարձնելու իրենց ժողովրդին. եթէ անգործ և կառավարութեան նպաստով ապրող ժողովուրդը ամուսնանալէ չէր վախնար, պարէնի հետ հագուստ և ամսաթոշակ ստացող ուսուցիչները բնաւ վախնալու պատճառ մը չունէին. ալ որոշումս առած էի, ուսուցիչները պէտք էր ամուսնացնել և կարգը եղբօրմէս սկսաւ։ 1918ի Մայիս 4ին Ալեւանի հերոսամարտին մէջ կրծքէն գնդակ ուտող ու գերեզմանի եղերքէն հանող եղբայրս 1921 Յունուար 2ին որբանոցի որբուհիներէն միոյն հետ հարսանեկան հագուստներով զարդարուած, որբանոցի վրանակերտ նկեղեցւոյ բեմին առաջ պսակի կ'երթար, քէմբի Անգլիացի և Հայ պաշտօնէութեան ընկերակցութեամբ և ամբողջ տան ու տնեցիներու լիակատար «հուռռա»ներու և օրհնութեանց մէջէն։ Վերջին

մայրս 1918ը յիշելով ու ներկան տեսնելով յուզմունքէն դողդողացող շրթունքներով «փո՜ւռ քեզ Աստուած, փո՜ւռ քեզ Աստուած» կը կրկնէր շարունակ, մինչ անդին վարդապետներն ու քահանաներ իրենց ազօթքները ընթերցին ու արարողութեամբ, իր որդւոյն կեանքին մեծագոյն մէկ արարուածին վարագոյրը կը բանային։

Եղբօրս ամուսնութիւնը վարակիչ հանգամանք մը ունեցաւ, և մէկ շաբաթ վերջ, որբանոցի բոլոր ամուրի ուսուցիչները մէկ մէկ որբուհիի հետ ամուսնացած էին արդէն, Յունուարէն մինչև բարեկենդանի վերջ՝ ամուսնացող ամուսիններու թիւը 55ի բարձրացնելով։

32.

ՅՈՒՍԱՀԱՏ ՉԵՌՆԱՐԿՆԵՐ

Մեծ պահքը իր հանդիսաւորութեան հետ համատարած լրջութեան մը կ'առաջնորդէր ամբողջ ժողովուրդը, – Կոմիտէէն սկսեալ մինչև ամենայետին գիւղացին սկսած էին լուրջ կերպով մտահոգուիլ, մանաւանդ որ կառավարութեան տուած պայմանաժամը կը մօտենար և հաւանարար կարուկ միջոցներ ձեռք առնուէին։ Մարտ 28ին Կոմիտէն պատասխանատուութենէ կերպով մը ինքզինքը ազատելու համար, խորհրդակցական ժողովի կը հրաւիրէր գաւառներու ներկայացուցիչներ, որոշելու համար թէ ինչ ընեն որ այս խնդրոյ վրէն դուրս գան. խորհրդակցական ժողովը միաձայնութեամբ կը մերժէր Միջագետքի մէջ ցրուելու կառավարութեան

առաջարկը, և կ'որոշէր գրաւոր խնդրել քէմբրի Գօմանատանէն, որ պիրենք Եփրատի եղերք ուղարկելու մասնագրութենէն հրաժարի ու փոխադրէ Եգիպտոս կամ Կիլիկիա և կամ առ առաւելն Միջագետքէն դուրս, զի իրենք որ և է գնով չեն ուզեր Միջագետքի մէջ հաստատուիլ։ Այս խնդրագրին ի պատասխան քէմբրի հրամանատարութիւնը Ապրիլ 7ի երեկոյեան կը հրահանգէր քէմբրապետներուն որ, մինչև երկու օր իրեն բերեն իրենց քէմբի մէջ գտնուած 16 տարեկանէն վեր ամբողջ արու ազգաբնակչութեան լիակատար ցանկը։ Ապրիլը արդէն բաւական էր մտահոգելու ժողովուրդը. զի պայմանաժամու լրանալու ամիսն էր, այս հրահանգը կու գար եղած մտահոգութիւնը կրկնապատկելու, հասկանալի էր որ կառավարութիւնը նպատակ մը կը հետապնդէր, աշխատող ձեռքերու թիւը հաւկնալ ուզելով։

Չպիտի թէ քէմբրապետներն սկսած էին աշխատող ձեռքերն արձանագրել, երբ Բ. սէքշընի ժողովուրդը, որոնք ոչ վաստակաւորներ էին և մեծաւ մասամբ կիներ, Ապրիլ 8ին հսկայական թափօրով մը քէմբրի Գօմանատանի դրան առջև հաւաքուելով, աննկարագրելի կանչվրտոցով ու արցունքներով կը խնդրէին որ պիրենք Կ. Պոլիս փոխադրէ. երբ քէմբրի Գօմանատանը կատակի ձևով կ'ըսէր թէ, «դուք բոլորդ ալ այրի կիներ էք. Կ. Պոլիս կ'երթաք ինչ ընելու, հոս լաւ է, վանեցիներու մէջ տղամարդ չատ կայ, անոնց հետ կ'ամուսնանաք և սա կարծեմ Կ. Պոլիս մեկնելէն աւելի լաւ է ձեզ համար». կանայք քէմբրի Գօմանատանի այս բարեկամական կատակէն աւելի երես առած, միաձայնութեամբ կ'ազազակէին, «մենք ամուսնանալ չենք ուզեր մեզի Կ. Պոլիս դրկեցէք». Գօմանատանը ճարահատ կ'ըսէր թէ, «լաւ, դուք տեղերնիդ գացէք, ես հարկ եղածը կը կարգադրեմ»։

Թէև Եփրատի եղերք փոխադրելու ծրագրի վիժման լուրը ժողովրդեան ականջը հասած էր և ամէն կառավարութեան նպատակի մէջ ո և է փոփոխութիւն յառաջացած չըլլալով, ժողովուրդը կը շարունակէր մտատանջ լինել. Կոմիտէի անկարողութիւնը հասկցած, սկսած էր դիմել հոս ու հոն. որ անդէն որ մխիթարութեան փոքրիկ նշոյլ մը տեսնել կ'ենթադրէր: Այսպէս Ապրիլ 12ին յանուն 2000 ժողովրդեան պատգամաւորներ կու գային ինձի, թախանձագին խնդրելով որ հեռագրով խնդրեմ Պաղտատի Տարագրելոցէն, որպէս զի դիմեն կառավարութեան, որ չարունակէ իր խնամքը մինչև ներգաղթի երջանիկ վայրկեանը. իսկ եթէ անկարելի կը գտնուի այդ, այն ատեն գերեզման թող եգիպտաց տանին և այնտեղ բաց թողուն. Եգիպտոսը իրենց հայրենիքին աւելի մօտ ըլլալով, աւելի դիւրին էր երկիր մտնելու ճամբայ մը գտնել: Եղած առաջարկը անիրագործելի ըլլալուն վստահ էի. բայց դէթ տա՛ր ի մխիթարութիւն՝ նոյն վայրկենին իսկ հեռագրեցի. չմոռնալով նաև հեռագրին ընկերացնել ընդարձակ նամակ մը ժողովրդեան յուզուած դրութիւնը պատկերացնելով և այս դրութեան դարման մը խընդրելով:

Ապրիլ 14ին Պաղտատի Տարագրելոց մարմնոյ նախագահ Տէր Վահանը և Տարագրելոցի անդամներէն Մխիթար Մխիթարեանը Նահր-էլ-Օմար կը հասնէին որպէսզի վերաբերեալ խնդիրները կարգադրելու, ինչպէս նաև եղած դրութեան անձամբ իրազեկ լինելու համար. հազիւ թէ անոնց գալուստն լուրը հասած էր, երբ ժողովուրդին կողմէ պատգամաւորութիւն մը ներկայացաւ, պարզելց իրենու ներկայ վիճակը և խնդրեց յանուն ժողովրդեան, որ իրենց ներկայ անտանելի վիճակին վերջ մը դնելու համար Տարագրելոցը իր կարե-

լին ընէ. նահանգները սակայն իրենց կարելին ընելու խոստումը տալէ վերջ, չքաշուեցան յայտնելու թէ «պիտի աշխատինք, բայց չենք յուսար թէ դրական դարման մը ձեռք բերել պիտի յաջողինք», Տարապրելոցի այս պատասխանը որքան դառն՝ նոյնքան և ճշմարտութիւն էր. անոնք արդէն քանիցս դիմած ու խնդրած էին, բայց յուսոյ նշոյլ մ՚իսկ նշմարած չէլլանուն իրենք ալ յուսահատած էին։

Ապրիլ 24ին քէմբի Գօմանտատը հրահանգ կու տար բոլոր քէմբապետներուն, որ իրենց քէմբի մէջ գտնուած արհեստաւորները, գլխաւորաբար ատաղձագործներ, երկաթագործներ և սրճեպիրներ արձանագրեն, որպէս զի գանոնք իրենց ընտանիքներով Պարսից Ծոցի վրայ գտնուած Քերենա բառած տեղը ուղարկէ, քարիւղի հանքերու մէջ աշխատելու համար։ Քէմբապետները կատարեալ հրահանգը գործադրեցին. իսկ Ապրիլ 27ին նաւթահանքերէն եկող պաշտօնեայի մը ուղեկցութեամբ 5 արհեստաւորներ, մէկ ակչինապետ նաւթահանքեր կը մեկնէին. քէմբապետը ուսումնասիրելու և քէմբի Գօմանտատին հարկ եղած տեղեկութիւններ բերելու, իսկ 5 արհեստաւորներ նաւթահանքերու պաշտօնեաներու կողմէ քննութեան ենթարկուելու համար։

Մի քանի օր վերջ Քերենա քննութեան ուղարկուած քէմբապետը վերադարձաւ. իր տուած տեղեկութիւններէն պարզուեցաւ որ բլալխքը մեծ բան մը չէր. մի քանի արհեստաւորներ միայն կ՚ուզէին ունենալ, ուրիշ ոչինչ, մինչ կառավարութիւնը կը խորհէր թէ գէթ 4–500 անձ մը կարելի պիտի բլլար հոն տեղաւորել։

33.

ԾՂՐԻԴՆԵՐՈՒ ՀԱՄԵՐԳԸ

1921 թուի Մայիսի 17ի երեկոն էր. ջինջ ու կապուտակ երկնակամարին մէջ պատկառազդու հանդիսաւորութեամբ մը կը լողար գիշերային թագուհին՝ Լուսինը, իր խորհրդաւոր ու կաթնագոյն ճառագայթներով արծաթազօծելով Նահր-էլ-Օմարի անապատը, ուր կառուցուած վրանային քաղաքը թաղուած խոր քունի մէջ կը հանգստանար։

Մոծակներու ինքնակոչ երաժշտախմբեր իրենց սուինաւոր հեռւորդներով, պաշարած են անկողինս, ի զուր կը ոքնիմ վերմակի մէջ ծրարուելով խափանել անոնց սուիններու հարուածները, վերէն վարէն, աջէն ու ձախէն, ծակ մը, անկիւն մը կը գտնեն, ներս կը մտնեն, կ՚երգեն ու կը խոցոտեն։ Այսօր կարծես մոծակները սովորականէն աւելի եռանդ մը ի յայտ բերած են, ու իմ ինքնապաշտպանութենէս զայրացած վճռած են խնամել քթիս։ Այլ ևս չը կարողացայ դիմանալ, վեր ելայ ու վրանէս դուրս նետուեցայ։

Լուսնի հմայքը, շրջապատիս անապատավայել լռութիւնը, ապխտակ կտաւրներու խորհրդաւոր միօրինակութիւնը, վայրկենապէս յափշտակեցին էութիւնս, մոծակներու համերգն ու սուիններու հարուածները մոռացայ։ Ընութեան գեղեցկութիւնը վայրկենապէս զգալի դարձուց ինծի տարագիր դժբախտիս բովանդակ դառնութիւնները։ Վայրկենապէս ուռած որպէս հրա-

բուխի մը նման դուրս պոռթկաց խորունկ հառաչանք մը. գաղթականի ահաւոր վիճակը ծանրացած էր սրբոյն. կը զգայի որ դժբախտ ժողովրդեան մը աննշան մէկ հիւղէն էի ես. կը զգայի որ ամայացած հայրենիքի մը ընկճուած ու յուսահատ մէկ ներկայացուցիչն էի ես։

Ա՛լ կորմս կը տարածուէր վրանակերտ հիւանդոտնոցը իր դժբախտ բնակչութեամբ, որոց անքուն աչքերէն հոսող փալփլուն կաթիլները լուանի պաղ ցոլքերուն տակ կ՝առկայծէին, անոնց վշտաստապակ սրտերէն ժայթքող մազձաւ հառաչանքները, իրենց այրուած շրթունքներէն ասհելով, դայրացկոտ պոռոյաններով, ահ ու ահաւոր սիւներով, երկինք կ՝ուղղուէին խաթարելու լուռնեակի հաճելի կաթնագոյնը, վշտահար սրտերու հալեցնող հառաչանքներն էին անոնք, ահ ու ահաւոր։ Որքա՜ն կ՝ուզէի ժամերս այդ դժբախտներէն անքուններու քով անցնել, անոնց ցաւովը տառապել, անոնց արցունքին ու հառաչանքին մասնակից ըլլալ. չէ՞ որ այդ ալ կը թեթեւացնէր կը ափսէր քճքճուած սիրտս, որ կ՝ուզէ ու չի պայթիր, որ կը փրփրի բայց իր պատերը չի խորտակեր։

Կը դառնամ դէպ ի ձախ, 40 վրաններէ բաղկացեալ որբանոցն է այն, ուր կ՝ապրիմ և ես։ Վարանոտ քայլերով կ՝անցնիմ վրաններու եզերքներէն. 850 փոքրիկներ տաքութենէն վրաններուն տակ պառկիլ չկարողանալով, խառն ի խուռն ցրուած են վրաններու շուրջ ու մշիկ մշիկ կը քնանան։ Ո՜հ, երջանիկ մանկութիւն, պէմուրազ աչխարհի տառապանքին էն զարհուրելի բաժակը մինչև իր յատին մրուրը ըմպելէ վերջն իսկ, որքութեան ևս շղարշով պլլուած, լուանի պաղ ցոլքերու համբոյրներու տակ կը քնանան անոնք խաղաղ և անդորր...։ Ա՜խ որքա՜ն կ՝ուզէի ես ալ մանուկ

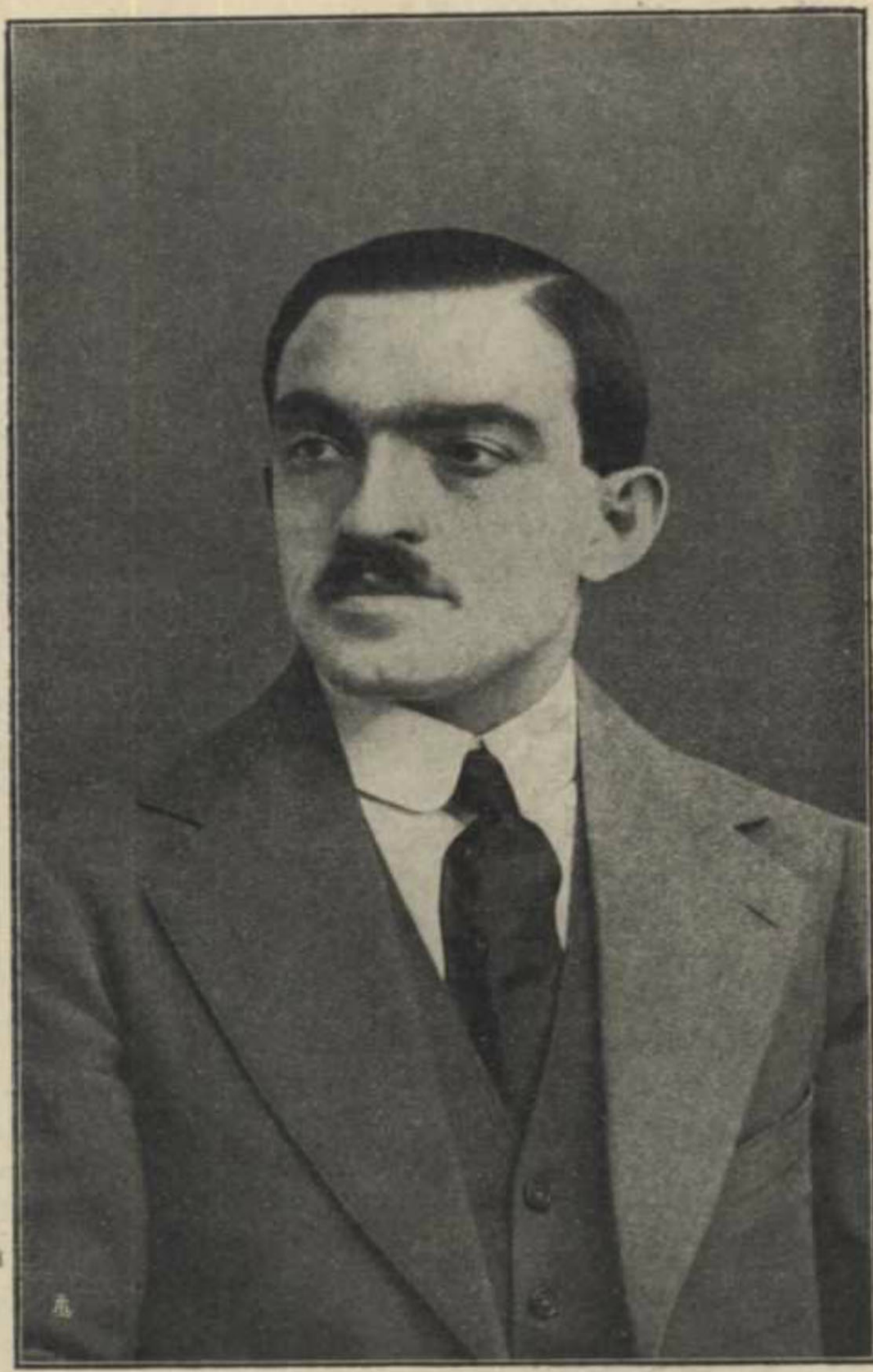
մը լինել այս անմեղներու նման և մշեկ մշեկ քնանալ. որքա՜ն կ՚ուզէի կեանքի այդ մեծագոյն բարիքը վայելել խաղաղ և անվրդով։ Կը մօտենամ փոքրիկներէն միոյն. վերմակը մէկդի հրած պառկած է կռնակի վրայ. ձեռքերն ու ոտքերը տարածելով կրցածին չափ լայն. Որ֊փէսա խաչած էր գայն.... Հետաքրքրութեամբ կը դիտեմ փոքրիկ կուրծքը, որ բարակ շնչառութենէն կը բարձրանայ ու կը ցածնայ. պզտիկը կը քնանար խա֊ղաղ քունով մը, բայց անհանգիստ կուրծքը արթուն էր ու իր պարտականութեան գլուխ, ան կը բարձրանար ու կը ցածնար. մարդկային գործարանը կ՚աշխատէր անդուլ, և կեանքը կը հոսէր փոքրիկ երակներէն ներս. ան կը մեծնա՜ր... Ջարդ ու փշուր եղած ցեղի մը ապա֊գայի սիւներէն մին պիտի ըլլար, ու ես ակնապարար կը դիտէի այդ մատաղ տունկի աճելը, որը մեծնալով մեծնալով, առուերախիտ կաղնի մը պիտի դառնար մի օր իր չուքին տակ հայրենի աւերակները հովանաւո֊րելու համար։ Կարգով աչքէ կ՚անցնեմ բոլոր փոքրերը, բոլորն ալ կը քնանան անուշ քունով մը. որքա՜ն հա֊ճելի է լուռ ու կայուն շողերով շրջիլ այս փոքրիկներուն բարձունքին մէջ։ Որքա՜ն ակնապարար է փոքրիկ կուրծքերու միօրինակ և համաչափ բարձրանալն ու ցածնալը, որքա՜ն միխիթարական, որքա՜ն յուսադրիչ է ցեղի վերակենդանութեան այս ոգեւորիչ պատկերը։ Ինչ֊ո՞ւ թէ գերբնական կարողութեամբ մը օժտուած՝ կարողանայի կարդալ թէ ապագան ի՞նչ է վերապահած այս բարձունքի մէջ լոկ ճիչիկ մեծցող ապագայ ա֊րուեստին, ինչ֊ո՞ւ թէ տեսնել ու կարդալ կարողանայի սիրտը այն Աբարչին, որու ամենակարող առեղծագոր֊ծական կարողութեան կը վերագրուի այս գեղեցիկ երկնականարը։ Կ՚ուզէի կարդալ սիրտը առանաձիրտ լուռ եակին, հասկնալու իր այս կախարդիչ պայծառու֊

թեան տակ պարփակուած զգացումը. վերածնող ցեղի մը կենսունակութեան հանդէպ հիացումի՛, թէ՝ ոճրապարտի մը յաղուրդը ցուցադրող ցնծութեան մը հեւանքն էին, փոքրիկներու մատղաշ այտերէն քաշած իր համբոյրները։ Կը մօտենամ փոքրիկներէն մէոյն. վերմակին մեծագոյն մասը քնացող պզտիկին տակն է, զգուշութեամբ կը քաշեմ, պզտիկը կը շարժուի, յօրանջելու նման շարժուձեւեր մը կ՚ընէ ու նորէն կը թաղուի խոր քունի մէջ. ես ծածկելով զինք կը մօտենամ երկրորդին, երրորդին։ Յանկարծ վրանաշարքի մէկ ծայրէն կը լսուի ըհը՛, ըհը՛, հազալու ձայն մը, ապա լապտերի մը աղօտ լոյսը կը ճառագայթէ։ Արբանեակի պիչերային պահապաններն էին, կը մօտենան, հետաքրքրութեամբ կը դիտէին շարժուձեւերս. ապա իմ յանդիմանական ակնարկները հասկցած, լուռ ու մունջ կը ձեռնարկեն ակսած գործին չարունակութեան։ Հասատատ համոզուելով որ պահապանները ակսուած գործը մինչեւ վերջը պիտի տանին, ես մատներուս մէջ սիգարա ոլորելով կը յառաջանամ և նթէ մէկը այդ վայրկենին ուսիս զարնելով հարցնէր թէ ինչ կը խորհիս, պատասխանը լինելու էր, ոչինչ....։

Եւ իրաւ ալ լուռ ու մատծկոտ երեւոյթիս ճիշդ հակապատկերն էր ուղեղս, ուր բացարձակապէս ոչինչ կար, կարծես քնացած լինէի. կը չարժուէի. կը ծխէի չարժուն մեքենայի մը հանգոյն, ուղեղս ու ջիղերս այնքան վատ ցնցում մը կրած էին, որ կարծես յոգնած կը քնանային, թէև ես կը քալէի։

Յանկարծ ինքզինքս գտայ փոքրիկ փոսիկի մը առջեւ, գերեզմանոցն էր ան, որ հազիւ արբանեակէն 100 քայլ հեռու էր։ Նահր–էլ–Օմար հասնելէս ի վեր երրորդ գերեզմանոցն էր այս, որ օրպէս անպէտք և անգործածելի մի գետին, Արաբները արհամարած էին որ մեռելները

թաղուին. այս անպէտք հողին մէջ սակայն մեռելները հանգիստ էին, որովհետեւ Արաբները այլ եւս գերեզմանները բանալով մեռելները դուրս նետելու նման ցոյցեր չէին ըներ, ցոյցեր մը որ երբեմն նախկին գերեզմանոցները որպէս գերեզմանոց գործածելը արգիլելու համար։ Երկար գիշերանոցով, գերեզմանոցի մէջ կանգնած, լուռանակի լոյսով ողողուն, կատարեալ ուրուականի մը երեւոյթն ունէի։ Հանգիստաւէտ հանգստութեամբ մը կը դառնամ չորս կողմս, ու կը դիտեմ անշուք բունձերու խնամոտ շարքերը, որոնք լուռնակայ գիշերուան խորհրդաւորութիւնովը շրջապատուած երկիւղ ու պատկառանք կ'արտաշնչէին, մեռելներ... մեռելներ... ինչո՞ւ չեմ տեսներ, ո՞ւր են ձեր անհանգիստ ուրուականները, կը շշնչեմ ես մտովին, բարձրաձայն արտայայտելու քաջութիւնը չ'ունենալով ու յոգնած կը նստիմ հողաթումբի մը վրայ. բայց հապիւ թէ նստած էի երբ եռանէս լսելի եղան զիլ երաժշտութեան մը միօրինակ խազերու անվերջանալի շեշտերը. սարսափած վեր ելայ, ուզեցի ատուգել թէ ո՞ր տեղէն էր որ կը լսուէր այդ ձայնը, ու մինչ ես փնտռտուքիս մէջն էի, ահա գերեզմանոցի չորս կողմէն լսելի եղան նման ձայներ ճը՛ռ... ճը՛ռ... ճը՛ռ... ճը՛ռ... վայրկենապէս զարհուրանքը շրջապատեց զիս, ինծի այնպէս կու գար որ ուրուականները արձագանգած էին իմ կոչիս, և խուռներամ դուրս խուժած՝ ներկայութիւնին զգալի դարձնելու թշուառիս, որ կէս գիշերուայ այս խաղաղ ժամին, գերեզմանոցը գալու յանդգնութիւնը ունենալով, խանգարած էի իրենց յաւիտենական հանգիստը։ Ամբողջ մարմնովս աչք ու ականջ դարձած, զգուշութեամբ կը դիտեմ շուրջս, տեսնելու ուրուականներու երկայն ու զարհուրելի հասակները, որոնք անխուսափելիօրէն հետեւելու էին լսուած ձայ-

Մարտիրոս Ց. Գույումճեան Առենապետ Միջ. Հայ
տարագրեալց Նպաստամատոյց մարմնոյ

ներուն։ Յանկարծ նկատեցի որ, հոգաթուժբերուն մէկուն վրայէն կը լսուէր միօրինակ երաժշտութեան ձայնը աւելի ուժեղ ու աւելի բարձր։ Կամաց կամաց մօտիկցայ, ու լսանի լոյսով շատ որոշ կերպով դիտեցի փոքրիկ ծղրիդն, որ իր թափանցիկ թևերը օդի մէջ պարզած, իր մեծութեան անհամապատասխան գոռ ձայնով մը կ'եղերերդէր իր գերեզմանոցային ողբը։ Հրաժեշտ առած դառողութիւնս կը վերադառնար և ուրուականներու ձայներու տեղ, այժմ ականջիս մէջն էին բազմաթիւ ծղրիդներու միօրինակ համերգները։ Անբնական ձեռքս ծխատուփիս մեկնեցի ու սիկառ մը վառելով սկսայ աննպատ փութկոտութեամբ մը ծխել...

Դժբախտ մեռելներու ողբերգուներ, երգեցէք որքան կեանք ունիք, ողբացէք, որքան չունչ ունիք, որովհետև մենք այնքա՛ն ողբացինք որ ողբը մեզ համար իր իմաստը կորսնցուցած է, այլ ևս ողբի ձայներէն չենք յուզուիր. այլ ևս մեռելներու չարաններ չեն ազդեր մեզ, որովհետև ամէնքս ալ մեռելներ ենք ու կանգնած գերեզմանոցի ճամբին, դէպի գերեզմանոց ուղևորողներու կարաւանը այնքան մեծ, այնքան առատաթիթ է որ ողբացող մը չկայ այլ ևս։ Լուռնկայ գիշերներ հնչեցուցէք ձեր եղերերգերը կրցածնուդ չափ ուժեղ, որովհետև Նահր-էլ-Օմարի անապատը ոչ կռունկ ունի ոչ անձեղ, ոչ սխալակ ունի և ոչ ծիծեռնակ, ոչ արագիլ ունի և ոչ նոյն իսկ ողբերգու ու չարագուշակ բու։ Երգեցէք ծղրիդնե՛ր, երգեցէք ձեր համերգը. երգեցէք անապատի միակ փառքն ու պարծանքը եղող երաժիշտներ։ Հայրենիքի արտերու մէջ գլխահակ հասկերուն ի տես երգողներուն միայն կը վայելէ գլխահակ բունծեբուն ի տես երգել, երգեցէք որովհետև այս անչուք բունծերուն տակ կը հանգչին այն գլխահակ հասկերը

մշակող ժրաջան բազուկները... Հալածականի քայլերով դուրս կ'ելլեմ գերեզմանոցէն ու կ'ուղղուիմ որբանոց, մինչ ականջներուս մէջ լսելի էին տակաւին գերեզմանոցէն լսուող ծղրիդներու համերգները ճր՛ռ... ճր՛ռ... ճր՛ռ...։

34.

ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆԻ ԳԱՐՋԸ ՀՆԳԿԱՍՏԱՆԷՆ

1921 Յունիս 13ը առնական օր մը եղաւ 800 փոքրիկներէ կազմուած որբանոցին համար, զի այսօր 18 ամեայ բացակայութենէ մը յետոյ Նահր-էլ-Օմար կը հասնէր Մինգաճաքի Տարագրելոց մարմնոյ հոգածուն ու բազմաչխատ Աւետարանը, իր ընտանիքէն առաջ, այնքան սիրած որբերուն տալու իր անդրանիկ այցելութիւնը, նաեւ համոզուելէն մինչեւ որբանոց երկշարք կազմած փոքրիկներու առղանգի մէջէն անցաւ նա Սիմոն Պարսիկեանի ու Տէր Վահանի ուղեկցութեամբ. ու երբ քէմբին մօտեցաւ ուր հաւաքուած սան ու սանուհիներ իրեն կը սպասէին, որոնցնգուստ ծափահարութիւնները ու սաներու լիակոկորդ ազաղակները օդը կը թնդացնէին արտայայտելով այն անկեղծ համակրանքը, որ կը զգային անոնք իրենց համար առաւելապոյն չափով աշխատող այս երիտասարդ ու անսպառ կորովով օժտուած անձին հանդէպ։ Որբերու կողմէ կար-

դացուած կարճ, բայց զգացումնալից ուղերձէ մը յետոյ, խօսք կ'առնէր Գուլումճեանը ու յուզուած շեշտերով իր շնորհակալութիւնը յայտնելէ վերջ, «ինչ որ ըրի պարտականութիւնս էր որ ըրի. կը ցաւիմ որ աւելի լաւագոյնը չկարողացայ ընել» ըսելով կը վերջացնէր իր խօսքերը։ Փոքրիկները երկու երգ երգելէ վերջ ուրախ արամադրութեան տակ կը ցրուին։

Եւ որովհետև Վատպուրականցի փախստականներու Միջագետքի մէջ անցուցած տարիներու ընթացքին այս որբանոցը իր մասնաւոր դիրքն ունեցաւ, շատ անգամ նոյն իսկ քար գայթակղութեան դարձաւ, այդ իսկ պատճառաւ կ'ուզեմ մի քիչ կանգ առնել և մի քանի թեթև տեղեկութիւններ հաղորդել անոր գոյութեան պահպանման մասին, որ Միջագետքի Հայ Տարագրելոց մարմնոյ փառքը և Գուլումճեանի աշխատասիրութեան արժանաւոր պսակը կը կազմէ։

Եգիպտոսի որբախնամը որբանոցի կազմութեան նախօրեակին որքան որ պատասխանատուութիւն առանձնեց և տակաւին իր անդրանիկ զրամական առաքումէն վերջ ձեռք քաշեց այդ որբանոցէն. և որովհետև Տարագրելոց մարմինը ի վիճակի չէր այդ բեռը առանց արտաքին ժանդակութեան, որմէրը ցրուել չէր կարող առանց զանոնք առյդ մահուան առաջնորդած ըլլալու, ուստի նա որբանոցի գոյութիւնը դէթ մինչև ներգաղթը պաշտպանելը ոչ միայն իրեն համար մարդկային և Ազգային պարտականութիւն մը համարեց, այլ և տեսակ մը արժանապատուութեան խնդիր դարձուց. ուստի վճռեց ամէն միջոց ի գործ դնել այդ որբանոցի գոյութեան պահպանման համար. այդ ժամանակ փրկութեան միակ յոյսը կը կազմէին Ընդհանրայները. եթէ որբանոցի կացութիւնը կարելի պիտի ըլլար պահպանել, այդ ալ Ընդհանրաց նուիրատուութեամբ

միայն կարող էր ըլլալ։ Ու անոնք 1919 Յունուար 17ին իրենց Աւետեացի Մարտիրոս Գուլումճեանը Հնդկաստան կ՚ուղարկէին Հնդկահայերու զգացումներու դռները բացելու, և անոնց նուիրած գումարներով Հայ որբերը խնամելու համար։ Բարեբախտաբար Պաղտատի այդ ժամանակուան Սիվիլ Կոմիշնէրը ոչ միայն Հայերու հանդէպ լուսոյն զգացումներ կը տածէր, այլ և Գուլումճեանի հետ ալ անձնական բարեկամութիւն ունէր. այս երկու պարագաները պատճառ կը դառնան որ, երբ իրեն դիմում կ՚ըլլայ և առաքելութեան նպատակը կը բացատրուի, կու տայ հետևեալ վկայականը, որուն կը պարտի Գուլումճեանը Հնդկաստանի մէջ իր կատարած առաքելութեան յաջողութեան մեծագոյն մասը։

«Տէր, Պատիւը ունիմ Ձեզի իմացնելու որ պրա-մատոյցը, Տիար Մարտիրոս Գուլումճեան, Աւետարեր Մեծագործի Հայ Ներկայացուցչի յանձնախումբի, որուն կ՚ընկերանայ Տիար Տէրվիշեան, Պելճիական Հիւպատոս Պասրայի մէջ, կը մեկնին կատարելու հաւանութեամբը վարչութեանս, այցելելու Հնդկաստան նպատակ հաւաքելու նպատակով Հայ հատարակութենէ և ուրիշներէ, հոգալու համար հայ որբանոցները և ուրիշ բարեսիրական հաստատութիւնները, որոնք կապ ունին Պաղտատի ատրպէյճալ Հայերու հետ։

Ուրախ եմ որ կարող կ՚ըլլամ արձանագրելու թէ Պաղտատի Հայ մտաւորականութիւնը ամենէն մեծ ջերմութիւն ցոյց տուաւ հոգալու համար իր ժրաջան հայրենակիցները և իր ձեռնհասութիւնը ու ողջմտութիւնը բոլոր այն գործերուն մէջ որ կը վերաբերին հաստատութեան անուանութեան և իր հաստատութիւններու մտաւակարտարութեան, որ ժանեկ են ամենաբարձր գովեստի։

Իրենց հաշիւները լիովին քննուեցան. վարչութենէս

նշանակուած քննիչի մը կողմէն և բոլոր ամենայնի գոհացուցիչ գտնուեցան։

Մանաժոզովին գործունէութիւնները կը պարունակեն նպաստի գործ և Մուսուլի ու Տէրզօրի մէջ որբանոց, Պաղուպա տարագրեալներու քէմբի մէջ որբանոց, Վարչական պատասխանատուն նպաստի գործ Պաղտատի մէջ և պատասխանատու ծախքեր Պաղուպայի Տարագրելոց քէմբի մէջ։

Պատիւը ունիմ ըլլալու Ձեր, Ձեր ամենահնազանդ ծառան,

A. T. WILSON.
Տեղակալ Գնդապետ I. A.
Քաղաքային կառավարիչ
Միջագետքի մէջ։

Ուղղուած՝

Պետական Քարտուղարութեան, Պոմպէ
» » Կալկաթա
» » Մասրաս.

Եւ որովհետև այս առաքելութեան կը ձեռնարկուէր Ազգային պատասխանատուութեան ալ հաւանութեամբ, հետևաբար Պօղոս Նուպարը կը հեռագրէր հետևեալը.

Փարիզ. 17 յունուար 1920

Հայր Վահան

Առաջնորդական փոխանորդ

ՊԱՂՏԱՏ

Սոսցայ Ձեր հեռագիրը, Ազգային պատասխանատուութիւնը կը վաւերացնէ Ձեր նպաստահաւաքութիւնը Ընդհանրանի մէջ և կ'երմանէս կը յանձնարարէ Մարտիրոս Գալուստեանը Ընդհանրանի և ձամայի Հայերուն։

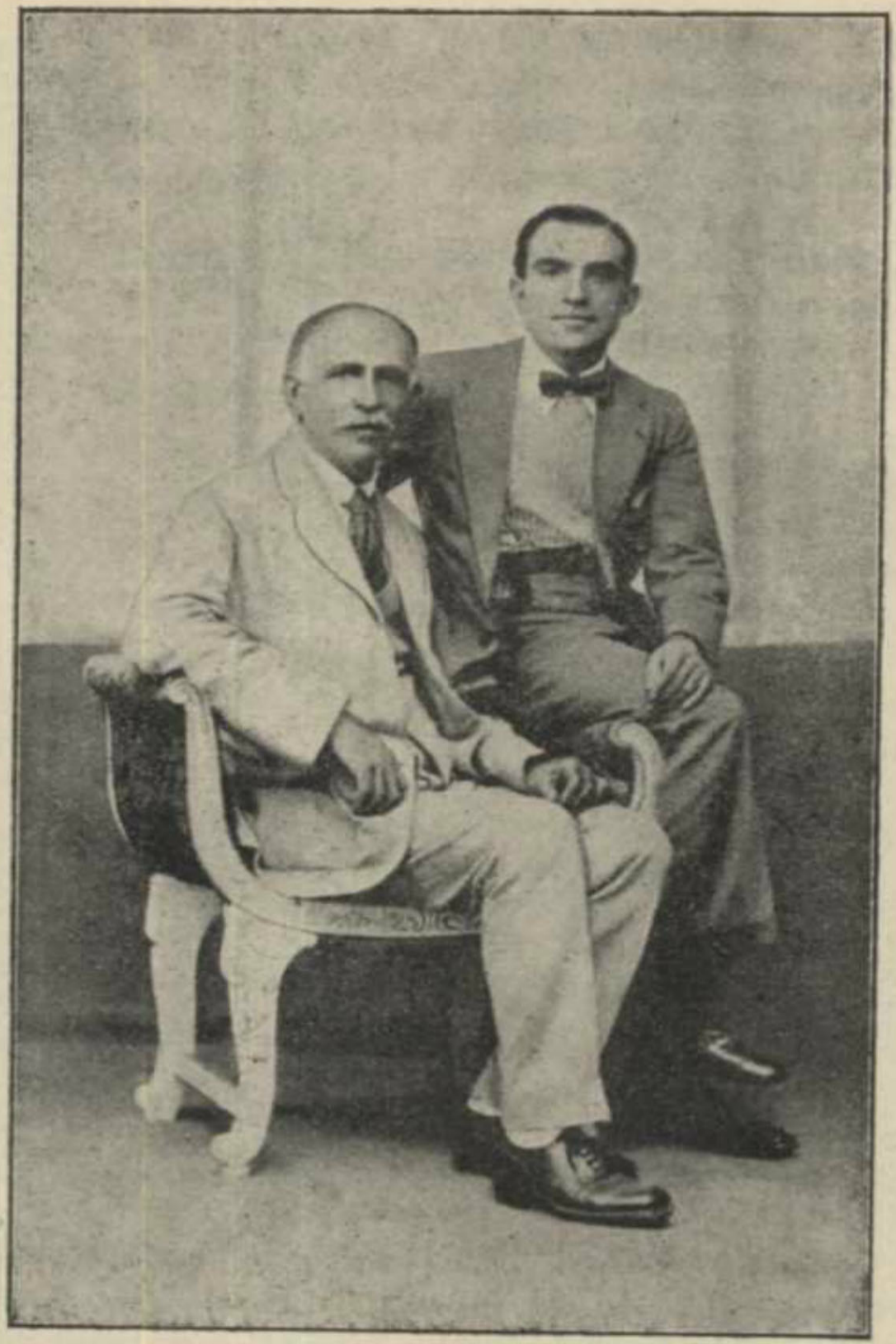
ՆՈՒՊԱՐ

Այս գոյգ վկայականներով ժառուած Գույումճեանը Հնդկաստան կը մեկնէր հանգանակութեան համար, նպատակ ունենալով երեք՝ առ առաւելն վեց ամիսէն, վերջացնել իր գործը։ Եւ սակայն «ման առևտուրը շուկայի մէջ չ'անցնիր» առակը պարապ տեղ գործածուած չէր, պարագաները այնպէս կը բերեն որ Գույումճեանը աւելի երկար տարածութիւններ չափչփէ. հասնի մինչև Հնդկաստանի հեռաւոր անկիւնները ու Ովկիանիոյ կղզիները մինչ այն յոյսով թէ աւելի մեծ գումար մը ձեռք ձգել պիտի յաջողէր և իրօք ալ նա կը հանգանակէր 395000 ռուբլի չափ գումար մը, մէջն ըլլալով նուիրուած հազուստեղէններ և Առաքել Մարտիրոսեանի նուիրատուութիւնը [1]։

Հնդկահայերուն, որոց նուիրատուութեամբ միայն որբանոցը ի վիճակի եղաւ իր գոյութիւնը պահպանելու, երախտապարտ են որբերը. զի այլապէս անոնք պիտի ցրուէին և խնամքէ ու հոգատար ձեռքերէ զուրկ ձեռլով, թերևս և մեռնէին։

Որբանոցի Նահր-էլ-Օժարէն մեկնած օրերուն թէև այլ ևս մէկ սանդիմ անգամ դրամ չկար մէջտեղ, բայց անուրանալի ճշմարտութիւն մըն է որ չորս տարի շարունակ 800 որբեր հագուեցան ու խնամուեցան այդ հան-

1։ Առաքել Մարտին 200,000 ռուբլի նուիրած էր որբանոցին որպէս հիմնադրամ, այս գումարը պիտի փոխանցուէր Բարեգործականին, որովհետև ձեռլու էր իր նպատակին ծառայեցնելու համար. և սակայն սխալ եմ ըսելու որ ի վիճակի չեղայ առուգելու թէ այս գումարի փոխանցումը եղած էր, թէ ոչ, միայն անձամբ կարգացի յիշեալ նուիրատուի մէկ նամակը գրուած Տ. Մ. Գույումճեանին, ուր կ'ըսէր թէ փաստաբանիս յանձնեցի թուղթերը փոխանցման գործողութեան ձեռնարկելու համար։ Մէն պարագային, ամէն պաշտօնական ձեռակերպութիւններէ անցած այս նուիրատուութիւնը, կասկածի ենթարկել ազնիւ նուիրատուն անպատուել պիտի ըլլայ ինչ որ և ոչ մէկու մտքէն կ'անցնի,

Առաքել Մարտիկ և Մարտիրոս Գույումճեան,
լուսանկարուած Ռաքիօճի մէջ 1921 Յունուար 14-ին

դանակութեան չնորհիւ։ Հանգանակութիւն մը, որուն մասնակցող Հնդկահայերու լիակատար անուանացանկը կը գտնեմ այս հատուածի վերջին մասին մէջ, ի նշան այն երախտագիտութեան, որ որպէս հայ և որպէս Վաղարշապատցի կը զգամ ես իմ հայրենակից 800 որբերու կեանքը փրկող այդ անձնուիրութեանց հանդէպ։

Իսկ Պաղտատի Տարագրելոցի թափած չանքերը ընդհանրապէս, Գոյումճեանը մասնաւորապէս, այն ատեն մխայն, իրականապէս կը ճանչցուին, կը գնահատուին, երբ այս փոքրերը այլ ևս հասունցած անձեր կը դառնան ու կ'ըմբռնեն այդ չանքերու իրական արժէքը։ Վստահ եմ թէ պիտի գայ մի օր որ անաչառ պատմագիրը իր արժանիքին վայել պատչաճ խօսքերով արձանագրէ այն մեծ գործը, որ գործեց Պաղտատի Տարագրելոցը յաղթելով ամէն դժուարութեան և շրջելով երկար տարիներ խնամելով 800 որբերէ բազկացեալ որբանոց մը, որու թիւը երբեմն նոյն իսկ մինչև 1200ի բարձրացաւ։

Նահր–էլ–Օմարի մէջ կուտակուած գաղթականութեան ողբմելի վիճակը աննկատ չէր կրնար մնալ այն ամէն Հայերու, որոնք իրենց կրծքին տակ կը պահէին սիրտ մը որու զէթ մէկ անկիւնը հայկական արիւնէն կաթիլ մը կը կենար։ Ու Պատրտյարքնակ Ս. Վարդապետանը մէկն էր այն Հայերէն որ ժողովրդին տանջանքը տեսնելով ինքն ալ անոնց հետ կը տանջուէր, և երբ Յունիս 13ին ան Գոյումճեանի հետ Նահր–էլ–Օմար կու գար, անոր ընկերանալով չուք մը տեւցնել չէր իր նպատակը, ան եկած էր Գոյումճեանի և Կոմիտէի հետ խորհրդակցելու ներկայ կացութեան վրայ և երբ հնարաւոր էր փրկութեան ճամբայ մը գտնելու, այդ իսկ պատճառաւ նոյն օր երեկոյեան ժամի 8ին որբանոց նիստի կը հրաւիրէր։ Հոն այդ նիստին մէջ կը յայտ-

նէր թէ կառավարութիւնը անդառնալիօրէն վճռած է այս քէմբը ցրուել ու Կոմիտէն կը հարցնէր թէ ինչ կարելի էր ընել գէթ առժամանակեայ կերպով, որովհետև 15 օրէն յետոյ՝ ըստ կառավարութեան Տարտպրելոյ մարմնին գրած պաշտօնական նամակին՝ ցրուելու գործին պիտի ձեռնարկուէր. և մինչև 4½ ամիս ոչ ոք պիտի մնար քէմբի մէջ։ Յայտնութիւնը սահմռկեցուցիչ էր. Կոմիտէն չտատամծ մնաց ու պահեց իր լռութիւնը մը որով հասկցնել կ'ուզէր թէ ինք այնքան յուսահատած էր, որ իր ուղեղը այլ ևս չէր գործեր։ Ժողովին ներկայ գտնուելուս պատճառաւ, տիրող լռութիւնը խզել փորձեցի առաջարկելով որ Պաղտասարեան հայ կալուածատէրերը ժամանակաւորապէս իրենց գեօղերուն վերայ ընդունին այս ժողովուրդը մինչև որ անանկ թէ ինչ պիտի ըլլայ վերջը։

Գալուստեանը երբ յայտնեց թէ, այդ կարելի է այն առեն միայն, երբ կառավարութիւնը համամիտ գտնուի և օժանդակէ, միւս կողմէն ևս ժողովրդեան ցանկութիւնը լինէր, զգայի որ Կոմիտէի տրամադրութիւնը աւրուեցաւ, զի կը թուէր թէ, մանաւանդ համաձայնութեան մը վերապրելին մեր խօսքերը։ Երբ Պարսիկեանը կրկին խօսելով կ'ակնկալէր թէ այս ժողովրդեան ցրուելուն ևս ալ անձնապէս համամիտ չըգտնուելով, կ'ուզեմ որ համախումբ վիճակի մէջ մնան, և այդ կարելի է եթէ Վարդանեանի առաջարկը իրագործել կարելի ըլլայ, այն առեն Կոմիտէն կը յայտնէր թէ, գաւառներու ներկայացուցիչները խորհրդակցութեան պիտի հրաւիրէր որպէս զի ժողովուրդը ինք վճռէր իր ընելիքը։ Ապա այս խորհրդակցական ժողովը կ'ուզէր ժողովրդեան ընտրել տալ մէկ կամ երկու լիազօր պատուիրակներ և ղրկել Պաղտատ, Տարտպրելոյի հետ աշխատելու և այս դրութենէն ազատուելու ելք մը

դանելու համար։ Յաջորդ առաւօտ Վ. արիպեանը կը մեկնէր, իսկ միւս օր Գումրիեանը։

Կամիտէն ժողովրդական ներկայացուցիչները նիստի կը հրաւիրէ. խնդիրը կը պարզէ անոնց, որոնք միաձայնութեամբ կ'ընտրեն Կամիտէի Ատենապետ Լևոն Շաղօեանը, որ Յունիս 16ին Նահր-էլ-Օմարէն համբայ կ'ելլէր դէպի Պաղտատ հոն Տարապրելոցի հետ խորհրդակցելու համար։

35.

ՅՐՈՒԵԼՈՒ ՆԱԽԱՔԱՅԼԵՐ ԵՒ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՅՈՑՑԵՐ

Մինչ գաղթականները և գաղթականական գործերով զբաղուող մարմինները իրարանցման մէջ էին ու դրութեան ելք մը ճարելու հետամուտ էին, անդին կառավարութիւնը գործի վրայ էր. քէմբրապետներէն աչխատանքի ընդունակ մարդկանց ցանկը սատանալէ յետոյ, Յունիս 17ին 40 անձէ բաղկացեալ Ա. խումբը և Յունիս 19ին 120 անձէ բաղկացեալ Բ. խումբը Պասրայի նաւահանգիստը եղող Մարգիլը կը ղրկէր, որպէս բեռնակիրներ աչխատելու համար. կը խօսուէր թէ այս բանուորներու օրավարձքին ի հաչիւ պիտի ապրէին այլ ևս թէ բանուորներն և թէ իրենց պարտադանները։ Յունիս 24ին աչխատասէրներու Գ. խումբն ևս 100 անձէ բաղկացեալ դարձեալ համբայ կ'ելլէր – դէպի

Մարդիկ։ Յունիս 24ին Ազգերն աննկարագրելի խանդավառութեան մէջ էին, Իրագի Թագաւոր Էմիր Ֆէյսալը ժամանած էր։ Տաճկական անագորոյն բռնութեան տակ երկար տարիներէ ի վեր տանջուող զոյգ ժողովուրդներէն մէկը իր Թագաւորի ժամանման առթիւ ցնծատօնի մէջ էր, մինչ միւսը, ասկի անիրաւուածն ու տառապածը, իր նոր դժբախտութեան ի տես յուսահատ էր ու չուարած։

Յուլիս 7ին քէմբի Գամանատանը քէմբրապեանները կը կարդար այն հրաշանգ հեռագիրը, որու համաձայն մինչև Յուլիս 15ը բոլոր ընտանիք չունեցող տղամարդիկ քէմբէն հեռացած պէտք էր ըլլային, իսկ մինչև Օգոստ. 15ը քէմբը պէտք էր ցրուեր բացի այրի կիներէ։ Կառավարութեան հրահանգը քէմբրապեաններու միջոցաւ վայրկենապէս տարածուեցաւ ժողովրդեան մէջ յառաջացնելով յուսահատ ժխոր մը. երկինքն անգամ տառապած ժողովրդեան այս իրարանցումէն յուզուած դէմքը խժռուեց, բարձրացուց ահռելի փոթորիկ մը, ու անապատի ամբողջ աւազները վեր հանելով բզբզտուած վրաններու ճեղքերէն մտցնց ամբաց ժողովրդեան գլխին։ Ժողովուրդը ըմբոստացման նշաններ սկսաւ ցուցաբանել. երբ Յուլիս 10ին 200 բանուոր ևս պահանջուեցաւ, անոնք քէմբը ցրուելու նախաքայլեր համարեցին այս ձեռնարկը և ընդհանուր ժողով մը գումարուելով, վճռեցին այլ ևս բանուոր չը տալ. մի և նոյն առեն յանձնախումբ մը ընտրեցին որ պիտի գործակցէր Կոմիտէին ու դիմէր քէմբի Գամանատանին խնդրելու որ քէմբի ցրուելու գործը յետաձգեն, մինչև որ ժողովուրդը ի վիճակի ըլլար հեռագիրներով իր Ազգային բարձրագոյն մարմիններէն խորհուրդ հարցնել։ Ընտրուած յանձնախումբի մէկ անդամն ալ ևս էի, ու մեր վրայ դրուած պատասխանութեան գործադրութեան

անցանք. դիմեցինք քէմբի կառավարչին, նա ամենայն քաղաքավարութեամբ մեզ ընդունելէ ու ներկայելէ վերջ, բարեկամաբար խորհուրդ տուաւ կառավարութեան հրամաններուն չանսալ այն առեն միայն, երբ առանց գործ հայթայթելու ցրուել ուզէ. բայց քանի որ պահանջուած այս 200ը գործի պիտի դրկէ, դիմադրելը լաւ գաղափար մը կազմել չի տար ձեր մասին. Լենաոն նաւապետը Ձեզ չեն ճանչնար ու երբ մենք եզածը նկարագրենք, անոնք Ձեզ ծոյլերու և գաւառակապորտաներու տեղ պիտի դնեն. ինչ որ լաւ չէ Ձեզ համար: Գօմանտանտի արտայայտութիւնը իրաւացի էր, գոնէ ես համոզուեցայ, բայց երբ ժողովրդեան յայտնեցինք, բոլորը միաբերան զայրացած ըմբոստացան և մենք չենք ցրուիր ինչ կ'ուզէ թող ըլլայ պոռացին: Ժողովուրդի լարուած դրութիւնը քաջալերեց յանձնախումբին հեռագիրներ տալու համար հանգանակութեան դիմել. արդիւնքը գոհացուցիչ էր. Պատրիարքարանը ընդարձակ հեռագիր մը տալու չափ դրամ գոյացաւ. և սակայն ասով ալ չբաւականանալով, ես ալ իմ միջոցներովս ուրիշ հեռագիր մը տուի վանեցի Աւետիս Թէրզիպաշեանին, որն այդ առեն Պօլսոյ Քաղաքական ժողովոյ անդամ էր, այն յոյսով թէ հեռագիրներով յարուցուած աղմուկը գործի պիտի մղէր Պօլսոյ Ազգային շրջանակը և մեր տարտին դարման մը գտնել կարելի պիտի ըլլար:

Մինչ ժողովուրդը այս վիճակի մէջ անյոյս կը տապլտկէր, Յուլիս 11ին Պարսկաստանի գծով Կահր-է-Օմար կը հասնէր Կովկասահայ յայտնի մտաւորական Բաշիս Իշխանեանը, ես այն հաւատքն ունէի թէ, այսպիսի ճգնաժամային վայրկեաններուն՝ նման հանրածանօթ դէմքի մը ներկայութիւնը մեր մէջ նախախնամական էր և իր բարերար գերը պիտի ունենար,

բայց իր հետ ունեցած անձնական խօսակցութեանց ընթացքին, չարունակ պղտոնական ցաւակցութիւններ յայտնելէ զատ ոչինչ կ'ըսէր. բոլոր նշաններէն յայտնի կ'երեւար թէ, նա ժողովուրդն ու իր ներկայի տառապանքը մոռցած, ամբողջապէս կլանուած էր տարբեր խորհուրդներով. երեկոյեան երբ առնախաւսելու եղաւ, ներքաղութիւններս իրականացան. նա հռետորի մը յատուկ ապատուրիչ շեշտերով, նկարագրեց Հայաստանի վերջին դէպքերը. ամենանողկալի գոյներով Պոլշեվիկները ներկելէ վերջ, իր ամբողջ տաղանդը ի գործ դրաւ ժողովրդեան համոզելու ու գովեստով արդարացնելու Վրացեանի ու իր ընկերներու հակահարուածի ոճրքիչօսական քայլը, « ու ժողովրդի արդար զայրոյթի հրաբուխն էր որ պոռթկաց իր ափերներու տակ խեղդելով անարդ Պոլշեվիկ մը, որն սակայն առաւակաս կարմիր բանակի այժմ վերակազդուրուած, իր գարշելի բռնակալական լուծը պարտադրեց հայ աշխատաւոր գիւղացիութեան, որու ամբողջ ընտիր մտաւորականութիւնը Պոլշեվիկներու սուր կացիններուն զոհ չերթալու համար լքեց իր արիւնով ձեռք բերած երկիրը և անցաւ Պարսկաստան, բայց Հանրապետութիւնը մեռած չէ, Սիւնեաց անմահաչելի բարձունքներու վրայէն իրենց առիւծասիրտ ապարապետ Նժդեհի գենքավարութեամբ, Հանրապետութիւնը կը շարունակէ պահել իր դիրքերը, անխնայ մահ սփռելով իր նուիրական հողի սահմաններուն մօտիկնալու յանդգնութիւնը ունեցող Պոլշեվիկ կոչուած վարձկան ու ցած հօրդաներուն. ու վստահ եղէք որ 40,000 կանոնաւոր բանակով մը իսկ կարելի չպիտի ըլլայ քանդել այդ արծիւներու բոյնը, ուր թառած արծիւներ Հայաստանի Հանրապետութեան խէլալովը վահանաւորուած պիտի կուրծք տան ու յաղթեն. բայց այդ Պոլշեվիկները այս օր այնքան զրա-

զուած են որ, բնաւ չպիտի ուզեն հակայական այժ մը այդ պողպատեայ ժայռերուն առջև խորտակել տալ, զի Սիւնիքը ինքնին Պօլշևիկներու համար հեռու է շահագրգռական մի վայր լինելէ. իսկ մինչ այդ օր Սիւնեաց մանուկ Հանրապետութիւնը պիտի մեծնայ, ուժգնայ ու մի օր տէր դառնայ իր մեծ հայրենիքին որ այսօր բռնակալ ու արիւնռուչտ Պօլշևիկներու եաթաղանին տակ արիւն արցունք կը թափէ։ Ես կը մեկնիմ Ամերիկա, պատանձեցնելու այն այլասերած լեզուները, որոնք կ՚այպանեն դաշնակցութեան այս վերջին քայլը, քայլ մը որ ժողովրդեան հարազատ զգացումներու արտայայտութիւնն էր. ես կ՚երթամ թքնելու այդ պառաւած բամբասանքներու շառլաթան հեղինակներու երեսին. և ի լուր աշխարհի պատմելու Սիւնեաց փառքը։ Կեցցէ Սիւնիք, կեցցէ իր անզուգական հերոս, սպարապետ Նժդեհը »։ Վառվռուն ճառէն ելևէջառատ կը ծափահարէր ժողովուրդը, չմոռնալով կեցցէ Բաչիս Իշխանեան կոչելով չարունակել իր ծափը։ 2 ժամ տևող բանախօսութիւնը մեր գլխին սառ ջուր քամելէ զատ, այնպիսի դառն յուսախաբութեան մը կ՚առաջնորդէր որ, անկէ ազատուելու համար գերբնական հրաշք մը միայն պէտք էր. մենք հոս կենաց և մահու վայրկեաններ կ՚անցնէինք, 12000 ժողովրդեան ցրուելով՝ փճանալու կամ անասուտ մեռնելու հարցը ունինք առջևնիս, անդին մեր խելօք մտաւորական յորջորջուածները չիմարական ձեռնարկներն աստուածացնելու եռեւէ էին։ Բաչիսն իր ճամբան չարունակեց, բայց կարմիր ծովու վրայ կնքեց իր մահկանացուն, վրացեանն ու իր առած քայլը պախարակող դատաստաններու երեսներուն թքնելու կարօտը սրտին, և թերևս Նախախնամութիւնը իր այդ խմաստուն կարգադրութեամբ խնայեց այդ ոգևորուած մտաւորականին ու

ազատել զայն ամէն մեծ խայտառակութենէ մը։ Իր մահը խորապէս յուզեց բոլորիս, զի արժէք ներկայացնող պատրաստուած մէկը կը պակսէր. բայց գոհ էինք որ ինքզինք ամբողջապէս չը մրսած հրաժեշտ կ՚առնէր այս նեմէսը աչխարհէն. ուր երբեմն ամենազարդացեալն իսկ իր անուններուն ապիթաքումները կ՚ունենայ։

Բայց Իշխանեանի կրակոտ ճառին ու որոտընդոստ ծափահարութեանց կը հետեւէր չարաղուշակ լուր մը, կառավարութիւնը դադրեցուցած էր այն 200 բանուորներու պարէնը, որոնք ժողովրդեան կամքը կատարելով մեկնիլ չէին ուզած։

Յունիս 12ին Մէյմըր Ռինոլը, քէմրի հրամանատարը, կը կանչէր Կոմիտէի ներկայացուցիչներն ու կը յայտնէր որ, եթէ այդ 200 անձինք յանձնին և չ՚ուզեն երթալ, անոնց պարէնը կտրելէ վերջ, քէմրէն ալ պիտի հեռացնէր, բացի այս, 400 շնչի ևս դործ դադրեցուած էր և այսպէս բոլորին պարբերաբար դործ պիտի հայթայթուէր, որպէս զի ժողովուրդը ի վիճակի ըլլար ինքզինք ապրեցնել. «մեր կառավարութիւնը այլ ևս վճռած է ազատուիլ այս աւելորդ մախսումէն, բայց եթէ դուք մարկ չընէք, գիտցէք որ վերջը պիտի ըլլայ Ձեզ համար, միացեալը դուք գիտէք»։ Կոմիտէն. ժողովրդեան կը յայտնէր իր լսածները, բայց նա միաձայն կ՚ազազակէր «մենք չենք ցրուիր, ինչ կ՚ուզէ թող ըլլայ»։ Վայ այն յանդուգնին, որ կը համարձակուէր հանդգել թէ կառավարութեան մարկ ըրէք. անլուր ներհատութիւններու նշանակ ըլլալէ զատ, բազմաթիւ հարուածներու հանդն ևս պիտի ճաշակէր։

Ժողովուրդը չարաւնակ փոթորկայոյզ ովկիանոսի մը նման կ՚ալէկոծուէր, զայրոյթն ու իրարանցում, հայհոյանքն ու կառաղութիւն վերջ չ՚ունէին. կառավարութեան յորդորներուն անսացող չկար։ Նոյն իսկ Ցուլիս

13ին Պարակահայերն ինքնապլուխ դիմում կ'ընէին կառավարութեան, խնդրելով՝ որ իրենց ևս Աթինեոս նման անձ գլուխ 120ական ռուբի տուն և Պարսկաստան դրկուին։ Իրարանցման այս ծայրագոյն աստիճանները հասնիլը իր պատճառը ունէր և այդ պատճառի մէջտեղ ելլելը չուշացաւ։ Կոմիտէն իր Աշենապետ Լևոն Շաղօեանը Պաղտատ դրկելէ առաջ, ժողով կը գումարէ և կ'որոշէ ժողովրդեան հրահանգել որ, մինչև Շաղօեանի վերադարձը եթէ կառավարութիւնը փորձէ ժողովուրդը ցրուել, ընդդիմանան. այս որոշումը Կոմիտէն իր գործակալներու միջոցաւ ժողովրդեան ականջը հասցուցած էր արդէն և հարկ եղած էն առնէ զանոնք պրպտած. նոյն իսկ երբ Շաղօեանը Կոմիտէի կողմէ իրեն քաշուած հեռագրի մը որպէս պատասխան, Պաղտատէն կը հեռագրէր թէ «պէտք է ժողովուրդը հնազանդի կառավարութեան հրահանգներուն» և այդ հեռագիրը ժողովրդեան առաջ կը կարդացուէր, Կոմիտէի ամենամօտ մարդիկ չդքաշուեցան պոռալու թէ «Լևոնի այդ քայլը դիւանագիտական է, տարբեր կերպով հեռագրել չէր կարող, իր մեկնելէն առաջ հարկ եղած հրահանգը արդէն տուած է, այդ հեռագիրը նշանակութիւն չունի»։ Այլ ևս գաղանիք մը չէր թէ ինչու ժողովուրդը կը յամառէր, ինչ յոյսերով կ'օրօրուէր. և որովհետև Միջագետքի մէջ ձնալու գաղափարը խոտելի էր մեծէն մինչև փոքրի համար, այդ իսկ պատճառաւ նման հրահանգներ որքան ալ մակերեսային գաղտնութեան մը արդիւնք լինէին, իրենց ոյժը ունէին և նման խլրտուձներ յառաջ կը բերէին մեծ դիւրութեամբ։

Յուլիս 14ին Մարգիլ բանուորութեան ուղարկուած բանուորներէն 30ի մը չափ վերադարձան հիւանդ և խիստ ողորմելի վիճակի մէջ ու պատմեցին որ իրենց

նման հիւանդներով լեցուն էր Պատրայի Հայոց եկեղեցւոյ բակը։ Հիւանդութիւնները արեւահարութենէ յառաջացած էին. ժողովուրդն այս հիւանդներու թափօրը տեսնելով աւելի գրգռուեցաւ ու երբ Մէյճըրը ժողովրդին համոզելու ելաւ, պատասխանեցին թէ «մենք կառավարութենէն շա՜տ դոհ ենք, եթէ չենք աշխատիր մեր ծուլութեան մի վերագրէք, այս օրին չենք դիմանար, կը մեռնինք, վրանները քուկդ են սո՛ւս, պարէնը քու ձեռքդ է, մի տար, բայց մեզ առոյգ մահուան մի առաջնորդեր, շատ աւելի լաւ կ'ըլլայ որ մեզ բահ ու բրիչներ տրամադրես, մենք բանանք մեր գերեզմանները և ողջ ողջ թաղուինք, քան թէ այս ահաւոր տաքին տակ, մէկ օր աշխատելէ վերջ միւս օր մեռնինք, ինչպէս որ փորձով ալ կը տեսնէք»։

Յուլիս 15ին երբ կառավարութիւնը տասիկաններու ժամանակութեամբ կը փորձէր N. 2 սէքշինի մէջ գըտնուած բանուորացուները հաւաքել ու ղրկել, ու տասիկաններէն մին այդ մարդոցմէ միոյն օձիքը բռնած կը քաշէր, մարդուն կինը կը միջամտէ «թող չեմ տար որ տանիս տանիք» ըսելով, տար վրայ Անգլիացի սերժընը կնոջ կը հրէ, սա ետ ետ երթալով կ'իյնայ ու կը մարի։ Այս դէպքը պատճառ կը դառնայ որ ժողովուրդը յուզուի, ամբողջ սէքշինի կանայք փայտեր բռնած դէպքին վայրը կը խուժեն ու տասիկաններըը ծեծելով կը հալածեն մինչև քէմբի Գօմանտանին վրան քով. ու երբ Մէյճըրը այս իրարանցման ձայները լսելով դուրս կ'ելլէ, կանայք զայրացկոտ չեչտերով կը պոռան «մենք քեզ ըսինք, վրանները կ'ուզես սո՛ւս, պարէնը կ'ուզես կարմիր. մենք աշխատիլ չենք ուզեր. ինչո՞ւ կ'իյնաս մեզ հետ»։ Մէյճըրը ժողովրդեան յուզմունքը տեսնելով, առանց բառ մը իսկ փոխանակելու դուխը չարժելով ներս կը քաշուի։

Որբեր փոխադրող շոգենաւը որ որբերէն զատ 2000 վասպուրականցիներ Պաքուէ փոխադրեց

Ճիշտ այդ օր Պաղտատէն Նահր-էլ-Օմար կը հասնէր ժողովրդեան ներկայացուցիչ Կոմիտէի Անենապետ Լէան Շաղօնանը և կու տար հետևեալ զեկուցումը, «մեր բոլոր դիմումները ի զուր անցան, ներպատիժ ընդհանուր անօրէն Քալօնել Օմէ չմտա վտա ընդունելութիւն մը ըրաւ մեզ. և յայտնեց թէ կառավարութեան տուած հրամանը պիտի գործադրուի։ Պօղոս Նուպարէն ևս առացանք հեռագիր մը, որ կ'ըսէր, դիմեցինք Անգլիական կառավարութեան, խոստացաւ առ այժմ այրինները խնամել»։ Այսպէս անդրադառնալով օրուան ցոյցին իր ցաւը կը յայտնէր այդ անխոհեմ քայլին համար և կը հրահանգէր կառավարութեան հրամաններուն հնազանդիլ։ Ժողովուրդը ձայն կ'ուզէ, կ'ուզէ ընդդիմախօսել բայց մարիկ ընող չ'ըլլար. ու ժողովականներն անէծքներով ու հայհոյանքներով կը ցրուին, յուսահատութիւններին կրկնապատկած։

Յուլիս 17ին Պատրիարքարանը պատասխանելով իրեն քաշուած հեռագրին կ'ըսէր. «Պօղոս Փաշայի դիմումին վրայ կառավարութիւնը խոստացած է ժամանակ մը ևս Նահր-էլ-Օմարի ժողովրդին անկարները խնամել»։

Կառավարութիւնը սակայն որոշած էր կտրուկ միջոցներու դիմել, երբ տեսան որ գործաւորները չ'ուզեցին մեկնիլ, Յուլիս 19ին գադրեցուց N. 1 և 9 ակչիններու պարէնը. ժողովուրդը իրար անցաւ, կառավարութիւնը իր ապրանչանը ուած էր, կը ճնար ժողովրդին անոր պատասխանել, ուստի ամբողջ ժողովուրդը խօսք մէկ ըրած վճռեց իր ստացած պարէնէն բաժին հանել այն ակչիններուն, որոց պարէնը պարբերաբար պիտի կտրուէր, մինչև այն աստն, որ այլ ևս ոչ ոքի պարէն տրուէր։ Ժողովուրդը յարգեց իր խոստումը և չարունակեց պարբերաբար պարէն կտրը-

ած ակբչիններուն հետ բաժնել իր ստացած պարէնը. երեսովթը գնահատելի, սկզբունքը վեհ, և առաքանը յուզիչ էր, բայց ոչ լսող կար, ոչ առնող. ոչ նայող կար և ոչ գնահատող. ժողովուրդ մըն էր ան, անառէր ու անպաշտպան, անապատի մը անկիւնը նետած։ Ադիթներ ներկայանալուն պէս, իր լաւ ու վատ բարքերը կարգաւ կը ցուցահաներ. կը փրփրէր ու առնն ու առղ կը մարէր։

Յուլիս 20ին քէմբրի Գօմանտատնի օդնական մասըր Նարդ Քօրսը հագիւ թէ ոտքը չոգեմակոյկէն ցամաք դրած էր, ժողովրդեան մէջ լուր տարածուեցաւ թէ Պաարա գացած էր դրամ բերելու ու կը վերադառնար 75000 հնդկական ռուբի գումարով մը, այս գումարէն անձ դլուխ 13 ռուբի և 11 օրուան պարէն տալով ժողովուրդը պիտի ցրուէր։

Ժողովուրդը նորէն իրար կ'անցնէր և Էդք գիւղացի Տէր Սահեան քահանայի առաջնորդութեամբ հանգանակութիւն մը կատարելով Պօղոս Նուպարին կը հետագրէր պարզելով ժողովրդեան ներկայ յուսահատ վիճակը։

Ժողովրդեան խնդրանքները մերժել չկարողանալով հետևեալ օրը ևս ալ առիթուած եղայ Պ. Նուպարին հետագրել հետևեալը. «Ժողովրդեան պարէնը կտրուած է, վրաններըը պիտի վերցնեն, հիւանդութիւններ ու մահեր բազմաթիւ են, չուտափոյթ անդամախտութեան հնարք մը»։ Թէև ցարդ տրուած հետագիրներէն և ոչ մէկուն գոհացուցիչ պատասխան մը ստացուած էր, այնու ամենայնիւ յուսահատ ժողովուրդը կը չարունակէր իր յոյսը դրած աշխարհին հետ կապել և իր անվերջ հետագիրներով կը յուսար բաւարար արդիւնք մը ձեռք ձգել, բայց իրողութիւնը այն էր որ, հետագիրներու տրուած դրամները պարապ մախուաներ էին, ուրիշ ոչինչ։

36.

ՄԼՃՃԸՐ ՈՒՆԱՏ ԵՒ ՓԼՓՓԸՆ ՆԱՐՊ ՓՕՐՏԻ ՄԵԿՆՈՒՄԸ, ՈՒ ՄԼՃՃԸՐ ՓԼԱՏԻ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

Մէյ մըր Ուինսը քէմբի ընդհանուր հրամանատարն էր, իսկ քէրթըն Նարպ Փօրտ անուն օգնականը. այս երկուքը երեք երկար տարիներ ժողովրդեան մէջ ապրած ըլլալնուն պատճառաւ, ոչ միայն ժողովուրդը կը ճանչնային, այլ և իրենց մէջ առեակ մը համակրանք արթընցած էր այս ժողովրդեան հանդէպ, որն իր բազմապիսի պակասութեանց հետ ունէր նաև իր գնահատելի և լաւ կողմեր. այս երկու ազնիւ Անգլիացիները ժողովրդեան վիճակը տեսնելով կը խղճահարուէին։ Եւ թէև կառավարութիւնը իր տուած հրահանգներու մէջ չափէն աւելի վճռական և կտրուկ էր, այնու ամենայնիւ տառնք չէին ուզեր բիրտ միջոցներու դիմել իրենց տացած հրահանգները գործադրելու համար. խղճահարութենէ յառաջացած այս ընթացքը, բարձրագոյն մարմիններու կողմէ կ'ընդունուէր եթէ ոչ անկարօդութիւն՝ գէթ որպէս զանցառութիւն, և բնական էր որ անոնք տառնային ծանր հրահանգներ. գործը կը հասնէր հոն որ երբ կառավարութիւնը կը հրահանգէր բռնի միջոցներու դիմել ժողովուրդը ցրուելու համար, երկուքն ալ միաժամանակ կու տային իրենց հրաժարականը ընելով թէ, մեր խիղճը չի թոյլատրեր մեզ նման դիրք մը

բռնել այն ժողովրդեան հանդէպ, որու հետ երեք տարի ապրելով, ծանօթացած ենք անոնց խառնուածքին և հակացողութեան։

Կառավարութիւնը սակայն չուզեց լսել իրենց պատճառաբանութիւնները և հրաժարականնին ընդունելով անոնց փոխարէն նշանակեց քէրթըն Փլաք, որ իր այս նոր պաշտօնի բերմամբ Մէյերսուեհան ասոիճանին կը բարձրանար. երկայնահասակ, կորեակ ու անվախ բնաւորութեան տէր Ակովսիացի մըն էր ան՝ իր վայրագութիւններով նախածանօթ ժողովրդեան, երբ դեռ Պագուպա կը գտնուէր և ասոիկանապետի պաշտօն կը վարէր։ Յուլիս 22ին Մէյերը Փլաքը արդէն հասած էր ու 24ին Մէյերը Ռինաթ այն ազնիւ և բարի անձը հրաժեշտ տալով անդարձ կը մեկնէր, իսկ 26ին կը մեկնէր նաև քէրթըն Կարդ Քօրաթ չմոռնալով իր վերջին այցելութեան առթիւ ըսել որ «Լռնատն պիտի երթամ ու պիտի պատմեմ ձեր ցաւերը, որոց մասին անոնք գաղափար իսկ չունին»։ Երկու տարի վերջ արդէն կը լսէինք որ Կարդ Քօրաթ անգլիական միսիոնի մը հետ Հայաստան մեկնած էր Հայ ժողովրդին ծառայելու համար։

Մէյերը Ռինաթ մեկնելէն վերջ Մէյերը Փլաքը գործի անցաւ. առաջիններու ընել չկրցածը ինք պիտի ընէր. այդ յանձնառութեամբ եկած էր, և թերևս այդ իսկ պատճառու ասոիճանի բարձրացում կ'ունենար։

Ժողովուրդը թէև անոր նկարագրին տեղեակ էր, բայց անոր ներկայութենէն չը սակաց, ընդհակառակն աւելի գրգռուած որոչեց ամէն գնով դէմ գնել այն հրահանգներուն, որոնք ցրուելու նպատակ կ'ունենային։

Յուլիս 25ին Փլաքը իր դոյութիւնը արդէն զգալի կը դարձնէր կարելով N. 6 և 11 ակչիներու պարէնները. ժողովուրդը արհամարհեց այդ պատիժը և չա-

բունակից բան առաջնոյն պարէն առացող սէքչիններու պարէնը բաժնել բոլորին։ Բայց և այնպէս Ազգային շրջանակներէ ևս խրախուսիչ հրահանգ մը չէր առացուեր. Թէհրանէն, իշխան Արտուխեանէ, Կոմիտէին ուղղուած հեռագիր մը իր կարգին կառավարութեան հրահանգներուն անսալ կը թելադրէր։

Յուլիս 26ին Մէյմըր Ռինոլ չոգենաւ գնելէ վերջ քէրթին Գլաքը երբ իր պաշտօնատեղին կը դառնար, գործելու նոր եռանդով մը ներչնչուած՝ հրաման կ'ուղարկէր N. 1 և 9 սէքչինի ժողովրդեան թէ վրաններու առակէն հեռացէք ու բաց դաշտի մէջ գացէք, վրանները պիտի վերցնեմ. բայց այդ պիտի քանդուին քէմրի մէջ շինուած բոլոր առները, իսկ ժողովուրդը թող պատսպարուի 13 առւրի և 14 օրուան պարէն առանալ ու մեկնիլ։ Ժողովուրդը սակայն արհամարհանքով պատասխանեց այս սպառնալիքին. վրանները կառավարութիւնը գարկաւ, կառավարութիւնն ալ թող քանդէ. իսկ առները մերն են, չպիտի քանդենք. գալով 13 առւրիին և 14 օրուան պարէնին, մենք հեռանալու միտք չունինք և հետևաբար չենք ուզեր առանալ հեռանալու պայմանաւ առաջարկուած այդ նպաստը։

Կառավարութիւնը ժողովուրդին գործ հայթայթելու նպատակաւ, Պասրա Թայմզի մէջ յայտարարութիւն մը թաց թողուցած էր ըսելով որ, աշխատասէր ձեռքերու պէտք ունեցողները թող դիմեն գաղթականական քէմրի անգլիական իշխանութեան։ Այս յայտարարութեան վրայ երեք Ազար Շեյխեր Յուլիս 27ին քէմրը կուգան, քէրթին Գլաքին կը դիմեն և 500 աշխատասէր ձեռքեր կ'ուզեն։ Ու երբ քէրթլընը ժողովուրդը կը կանչէր և կը յայտնէր անոնց, անոնք առաջիկ պայթացած կը պատասխին. «եթէ մենք խլամներու ձեռքին տակ ապրուելնուն նման աշխատիլ ուզէինք, հոդ ալ

ունէինք տուն ալ ունէինք. կ'աշխատէինք մեզ համար և քեզի չէինք գար»։ Իսկ կարգ մը նորահաս երիտասարդներ այնչափ կը գրգռուին որ՝ Եէյխերու վրայ կը յարձակին զանոնք գետ նետելու մտադրութեամբ. Աւրար Եէյխերը զարհուրած հազիւ օձիքնին կ'ապատեն կը փախչին։ Այս միջոցին Մէյմըր Քլաքը իր գաւազանով ժողովուրդը ցրուել փորձած ատեն, խուժանը հեղնդի մը նման կը չուխուի դէպի Քլաքը, որն անմիջապէս Կոմիտէի վրանը կը մտնէ անտեղի միջադէպի մը առաջն առնելու համար։

Այս ցոյցին վրայ Կոմիտէի Աւետապետ Լևոնը դուրս կ'ելլէր վրանէն և կը սկսի ժողովրդեան յանդիմանել իր անվայելուչ և չմտածուած քայլին համար. զայրացած ժողովուրդը սակայն այս անգամ իր բարկութեան թոյնը անոր գլխին կը թափէ անլուր հայհոյանքներու նշաւակ դարձնելով զայն. «Վանէն մինչև հոս մեր դիակներու վրայէն քալած ես, փառքիդ հասնելու համար և այսօր մեզ կ'անպատուես, գրէ հրաժարականդ և քաշուէ՛ր գործէդ, քեզ պէտք չունինք»։ Քէրթըն Քլաքը սակայն հանդարտած չէր, ժողովրդեան ցոյցը աւելի գրգռեց զինք, ուստի նոյն երեկոյեան իր հետ բերած ուրիշ Անգլիացիի մը ուղեկցութեամբ N. 1 սէքշինը կը մեկնի ու ժողովրդեան կը յայտարարէ թէ, եկէք ձեր 13 ռուբին և 14 սէշինը առացէք ու մեկնեցէք, այս վրաններըը պիտի վերցուին ու տուները պիտի քանդուին։ Ժողովուրդը իրար կ'անցնի, ապմուկ մըն է որ կը բարձրանայ. կանայք թափօր կազմած կը խուժեն Աբամապեան չանթեր տեղացող Անգլիացիի գլուխին, Քլաքը տեսնելով որ այլևս ապաստելու ժամանակ չէ, կը ձգէ քէմբը ու կը հեռանայ, բայց կանայք օձիքը բաց չեն թողուր, հակայական թափօրով մը կը հետապնդեն զինք։ Քլաքը քէմբէն դուրս կ'ելլէ ու կ'երթայ

դպրեվանական միւս ծայրը գտնուող բանտը. կանայք կը հետեւին անոր, դրան վրայ կը սպասեն մինչեւ դուրս կ'ելլէ կ'ուղղուի իր վրանը. հոն կը խուժեն ու միաձայն կ'աղաղակեն. «կամ մեզ կոտորէ, կամ այս անդուք ընթացքդ փոխէ, մեզ մեր երկիր դրկէ, մենք ցրուելու միտք չունինք»։ Պէյքը ճարահատ «Ձեր պարէնը չը պիտի կտրեմ, վրաններդը չը պիտի քանդեմ, հանդարտ կեցէք» ըսելով հապա հապ կը յաջողի ցրուել ցուցարարները։ Որբանոցի քէմբին ծայրը կանգնած անթարթ աչքերով կը դիտեմ ցուցարար կանայքը, որոցմէ ոմանք կու լան, ոմանք կ'անիծեն, ոմանք բարձրաձայն կը պոռան, այլք կը սրբեն իրենց հեղեղանման արցունքները. մինչ անապատը կը շարունակէ իր մենալային անտարբերութեամբ ունկնդրել իրական վշտի բեռան տակ կքած այս խեղճ ժողովրդեան յուսակտուր մորմոքները. որքա՜ն դառն է եղեր վշտեր ամոքելու համելի պարտականութեան մէջ անզօր զգալ ինքզինքը։

Ժողովուրդը Պագուպայէն Նահր-էլ-Օմար տեղափոխուած ատեն, կառավարութիւնը Շաթ-իւլ-Արապի եղերքը խոշոր ջրամէքենայ մը հաստատեց, որով գետէն ջուր կ'առնէր ու հականեխելէ ետք կը բաշխէր քէմբերուն։ Իւրաքանչիւր քէմբի մէջ դրուած էին երկու խոշոր ջրամբարներ, որոնք օրը երկու անգամ կը լեցուէին, ու ժողովուրդը կը գործածէր, առանց ջրի նեղութիւն ունենալու։ Յուլիս 28ին սակայն Մէյմըր Պէյքը ժողովուրդը կը զրկէր այդ յարմարութենէն, քանդել տալով ամբողջ ջրամբարները, խողովակները ու նոյն իսկ ջրի մեքենան։ Պարզ էր որ ժողովուրդը արքան ալ յամառէր օգուտ չը պիտի ունենար, կառավարութիւնը իր ծրագիրը պիտի գործադրէր, այնու ամենայնիւ ժողովուրդը չյուսահատեցաւ. գետափին նստած ըլլալուն պատճառաւ, ջրի նեղութիւն չէր քա-

չեր, թէև սոխպուած էր այլ եւս առանց հակառնեխ-
ման խմել։ Մինչև այժմ սակայն Գլաքի ցոյցերը ժո-
ղովրդեան դէմ ուղղուած էին, որբանոցը կը ձեար
անձեռնմխելի, բայց որբանոցն ալ սկսած էր անհան-
գըստացնել զինք. Ջրի մեքենան վերցնելով մեզ եւս կը
զրկէր ջրէն և մենք կը հարկադրուէինք որբանոցի խո-
հանոցը, որ ջրամբարի քով չինուած էր, գեռարեւան
փոխադրել։ Ակէ գաս Յուլիս 29ին սահիկան մը գա-
լով, «Մէյմըր Գլաքը քեզի կ'ուզէ» ահաճ լուրը բերաւ
ինծի. գիտէի որ հաճելի լուր մը տալու համար չէր
կանչեր ու գլխարկս վերցուցած շտապ քայլերով սա-
հիկանին հետևեցայ, պարապ տեղ միտքս չարչրկելով
հասկնալու համար թէ ինչ բանի համար կրնայ կանչած
ըլլալ։

Հազիւ թէ Գլաքի վրանէն ներս մտած էի, երբ ան
իր պղնձագոյն դէմքի վրայ չարագուշակօրէն պլպլացող
կարմրակած աչքերը ինծի դարձնելով երկու վայրկեանի
չափ սեւեռուն ակնարկներ պտտցուց վրաս. տեսարանը
ճնշիչ էր, սարսափելիօրէն կը նեղուէի այդ լուռ ակ-
նարկներէն, ու սոսկումի ալիքներ գլխէս սկսելով իջան
մինչև ոտքերս պազ սարսուռի մը ենթարկելով ամբողջ
էութիւնս. ինծի անանկ թուեցաւ թէ անձնապէս ծանր
յանցանք մը գործեր եմ և կանչուած՝ բացատրութիւն
տալու, ուղեղս պայթեցնելու սասիկան քրքրելի հաս-
կնալու համար թէ արդեօք յանցանք մը գործած էի։
Բարեբախտաբար Մէյմըրի խոպոտ ձայնը եկաւ լուռ-
թեան հետ միասին նաև իմ մոտաւանջութեանս թելը
կտրելու, իր Թարգմանին բերանով պատգամի ձեւով
յայտարարեց, «որբանոցի չափահաս առներէն 180 առ-
ներ կ'ուզեմ, որոնք Պասրա աշխատելու պիտի ուղար-
կեմ»։ Ամէն բանի վրայ մտածած էի, բայց այս
պարագան մտքէս իսկ չէր անցած, հազիւ կարողացայ

յուզմունքս զսպել ու հարցնել թէ ինչ աշխատանքի պիտի ուղարկէր.

— Գրասենեակներու և պաշտօնատուններու մէջ ծառայելու, հոն անոնք պիտի սառնան մնային, հագուստ, բնակարան և մինչեւոյն ատեն ամսաթոշակ։

Այս անգամ լռութիւն պահելու կարգը ինծի եկած էր, յանկարծակիի եկած էի ու ինչ ըսելս չգիտէի. բարեբախտաբար Մէյթըրը օգնութեան հասաւ ինծի ըսելով թէ. «Յայտարարէ ատներուն, և անոնք որ կ'ուզեն կամաւոր կերպով նման աշխատանքի մը լծուիլ, անոնց ցուցակը ինծի բեր»։ Կամաւոր բառը սիրտս տուաւ ինծի ու ըսի.

— Իսկ եթէ կամաւոր արձանագրուողներ չլինին.

— Այն ատեն ես ընելիքս գիտեմ, յարեց Մէյթըրը ապառնալից չեչառով մը.

— Բայց Պ. Մէյթըր, ես այս որբանոցին անօրէնն եմ միայն և ոչ ամբը, ամբը Տարապրելոց մարմինն է. կը հաճիք արտօնել ինծի որ Ձեր հրամանը հետապրեմ իրենց.

— Ինչ պիտի հետապրես.

— Պիտի հետապրեմ որ 180 տղաներ կ'ուզեն աշխատանքի ուղարկելու համար, ինչ է Ձեր հրամանը.

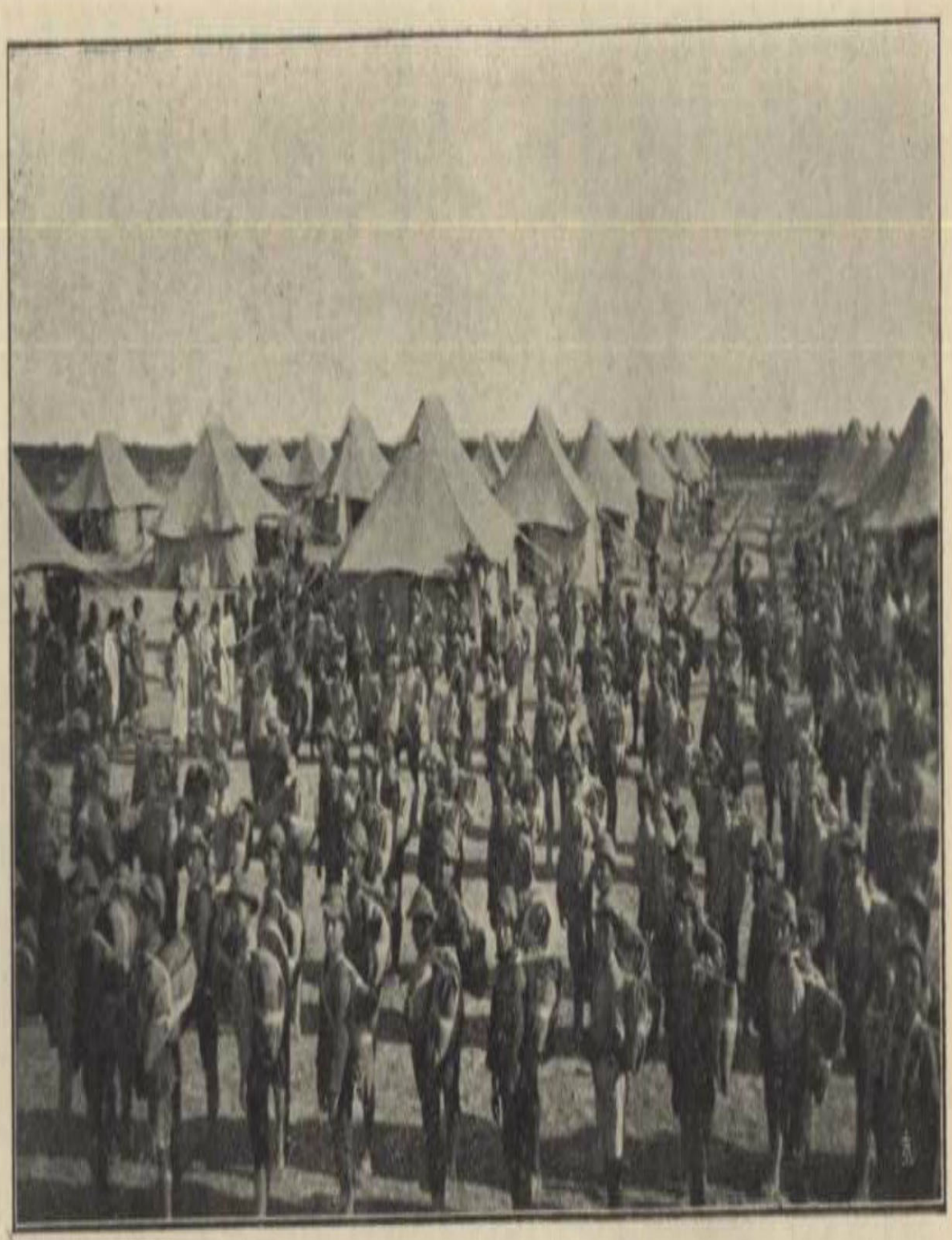
— Գնա, իմ հրահանգս գործադրէ, անկէ վերջ կը հետապրես կամ ոչ, այդ քո գիտնալիքն է, միայն գիտցիր որ ես 180 տղայ կ'ուզեմ։

Աննկարագրելի ամենուվրայութեան մը ենթարկուած դուրս կ'ելլէի Մէյթըրի վրանէն, իրարու հետէն բազմապիսի ծրագիրներ միտքս կը շարչրկէին, ծրագիրներ, որոց միջոցաւ պիտի յաջողէի որբերը ազատել Միջագետքի մէջ ցրուելու անպատեհութենէն։ Երբ քէմբը հասայ, ամբողջ աշակերտներ և պաշտօնեաներ վրաններէն դուրս թափած ինծի կը սպասէին, կարծես

թէ բոլորն ալ համոզած էին որ Ֆլաքի կանչելը իր եաև հաճելի բան մը ունենալ չէր կրնար. յուզուած ու մտածկոտ դէմքս դիրենք հատատաւոց իրենց կարծիքնեբուն մէջ։ Որպէս զի պատասխանատուութենէ մտամբ մը ազատուիմ, ու Մէյճըրի հրամանը գործադրած ըլլամ, անմիջապէս հաւաքել տուի բոլոր սաները ու անոնց ըսի Մէյճըրի առաջարկը, մի և նոյն ատեն թուղթ ու մատիտ մը տալով ուսուցիչներէն միոյն ձեռք, հետևեալ կանգնեցուցի, ըսելով տղոց որ, արձանագրուիլ փափաքողները թող Պարոնի քով երթան և անուններն գրել տան, և սակայն մանչերէն և ոչ մէկը իր տեղէն շարժուեցաւ։ Մէյճըրի հրահանգը աւելի եռանդուն գործադրելի ապացուցանելու համար, մանաւանդ որ դրէն դիտող աչքեր ալ կային, սկսայ համոզողական չեշտով խօսիլ սաներուն, աւելցնելով որ դրամ կը շահիք, մարդ կ'ըլլաք, բայց իրողութիւնն այն էր որ տղաք իմ խօսելուս չեշտերէն շատ բան կը հասկնային և ոչ ոք իր տեղէն շարժուեցաւ. որբերը իրենց վրանները ղրկելէ վերջ ընդարձակ հետապիր մը ղրկեցի Տարագրելոցին, չը մոռնալով անմիջապէս գրել նաև ընդարձակ նամակ մը։

Յաւելս 30ին Պաղտատի Տարագրելոցէն նամակ մը կ'առնէի, ուր գրուած էր թէ, հետապրած ենք Պօղոս Նուպարին, որ որբանոցին տէր կանգնի և անոր փոխադրութիւնը փութացնէ, և սակայն այս նամակը իմ հետապրիս պատասխանը չէր, ու ես հետաքրքիր էի իմանալ թէ, Տարագրելոցը ինչ դիրք պիտի բռնէ այս խնդրոյ շուրջ։

Նահր-էլ-Օմարը հին բանակատեղի լինելով ընդարձակ և կանոնաւոր խրամներով շրջապատուած էր, այդ խրամները, որոնք երկար ատենէ ի վեր իրենց նպատակին չէին ծառայեր, ժողովրդեան հոն ժամանե-

Որբերու մեկնումը Նահր-էլ-Օմարէն

լէն վերջ դարձեալ սկսան կեանք ու կենդանութիւն առնել, այն տարբերութեամբ միայն որ փոխանակ Անգլիացի և Հնդիկ զինուորներու Հայ ոստիկաններն էին, որ հրացանը ձեռքերնին կը պահպանէին քէմբը, անակնկալ պատահարներէ, և սակայն Յուլիս 30ին Մէյթըր Փլաքը այդ դրութեան ևս վերջ կու տար ցըրուելով ամբողջ ոստիկանները և հաւաքելով անոնց զէնքերը։ Բացի այդ՝ նա ևս կ'առնէր նաև նախորդ Մէյթըրի կողմէ որբանոցին տրամադրուած 200 հրացանները, որոցմով առնելը կառավարութեան տրամադրած մարզիչի միջոցաւ զինուորական զէնքի մարզանք կը առնային։

Օգոստ. 1ին Մէյթըր Փլաքը դարձեալ ինծի կը կանչէր, գիտէի որ 180 առներու խնդրով էր, և չսխալեցայ.

— Իմ հրահանգս կատարեցիր.

Այո՛, պատասխանեցի ես, շեշտակի անոր աչքերուն մէջ նայելով, հասկնալու համար թէ ինչ կար հոն.

— Յանկը բերիր.

— Ո՛չ, պատասխանեցի ես. կամաւոր արձանագրուող մը չեղաւ։

Հապա թէ խօսքս վերջացուցած էի, երբ փողոցայինի մը յստակ հայհոյանքով մը պոռաց երեսիս. «Ես քեզ ալ, քու ազաններուդ ալ պիտի ցուցնեմ. դուրս կորիր, անիծած»։ Կենալու կամ խօսելու առիթը չէր այլ ևս, դուրս ելայ ու առանց ետիս նայելու որբանոց նետուեցայ. խնդիրը լուրջ կերպարանք կը առնար, Փլաքը այլ ևս թշնամական դիրք կը բռնէր թէ իմ և թէ որբանոցի հանդէպ, այլ ևս զգոյշ պէտք էր ըլլալ անոր վրէժխնդրութեան չ'ենթարկուելու համար։

Կէսօրին վրանէս ներս կը մտնէր միջահասակ Անգլիացի սպայ մը ու որբանոցի տնօրէնը տեսնել կ'ուզեմ

կ՚ըսէր. հապա թէ ինքզինքս ներկայացուցած էի, երբ պ. Անգլիացին հրամայողական չեչառով մը, «որբերը չարիր, որ 180 չափահաս մանչեր գառեմ» ըսաւ, ամբարտաւան կեցուածքով մը – կը ցաւիմ որ չեմ կարող Ձեր պահանջին բաւարարութիւն տալ, ըսի ես, կարելի եղածին չափ քաղաքավարութիւն կեղծելով, մինչ ատակի բարկութիւնը սիրտս կը կրծէր.

— Բայց ես եկած եմ Անգլիական կառավարութեան ներդաղթի անօրէնութեան հրամանով, որուն կը պատկանի այս որբանոցը. ինչպէս դուք չէ՞ք ուզեր լսել ինծի.

— Կը ցաւիմ որ թիւրիմացութեան մէջ էք. այս որբանոցի տէրը ներդաղթի անօրէնութիւնը չէ, այլ Պաղտասարի հայկական Կոմիտէն. կառավարութիւնը այս որբանոցին պարէն և վրան կու տայ. բայց առիկայ չի նշանակեր թէ, առով ներդաղթի անօրէնութիւնը այս որբանոցին տէր կ՚ըլլայ.

— Ուրեմն որբեր պիտի չառաք.

— Ամենայն սիրով, եթէ Պաղտասարի հայկական Կոմիտէն նման հրաման մը ունենաք Ձեր ձեռքը, ես այս որբանոցին պահապանն եմ միայն, և առանց անոնց հրամանին մէկ հատիկ որբ իսկ չեմ կրնար դուրս հանել այս քէմբէն.

— Լա՛ւ, եթէ այդպէս է, կրնամ մէկմը որբանոցը պառիլ.

— Ո՛չ, պառտախանեցի ամենայն պաղարիւնութեամբ:

Անգլիացին այլ ևս չխօսեցաւ, կոնակը դարձուց և զայրացած քայլերով արագ արագ հեռացաւ որբանոցէն ու գնաց Մէյմըր Փաշի վրանը: Ան պատերազմը յայտարարած էր, կ՚ենթադրէի թէ Փաշը մարսել չպիտի տայ ինծի, բայց գիտէի որ շատ շատ կառավարութեան

ճնշումով պաշտօնանկ ընել պիտի տար զիս, ուրիշ ոչինչ. իսկ այդ պարագան ես նկատողութեան առնել իսկ չէի ուզեր, բաւական էր որ իմ անօրէնութեանս չրջանին որբանոցի ցրուիլը կարելի չէր դառնար։

Մէյմըր Փլաքը ինչ խօսեցաւ այդ ապային, կամ ինչպէս ճամբու դրաւ զայն, չգիտեմ. միայն այսքան տեսայ որ, ան գիս կանչեց, և ան ինք եկաւ. այսօր նա աւելի կարևոր գործով մը զբաղուած էր։ Պարսկահա-յերն՝ որոնք Ասորիներուն ընկերանալով Պարսկաստան երթալու խնդիրք տուած էին, այսօր թուով 300 չունէր, իրենց 14 օրուան պարէնն և 13ական ռուբին տանելո-լով էին զրաւած, մի քանի օրէն անոնք պիտի մեկնէին, քէմբի ցրուելու հիմնարկէքը կատարելով։

37.

ԲԱՐԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀ

Օգոստ. 2ին առաւօտն է, կառավարութեան նպա-տակի յաջողման և Նահր-էլ-Օմարի քէմբի կործանման անդրանիկ առաւօտը. Նահր-էլ-Օմարի մէջ հաւաքուած դաղթականութիւնը բաղդի մէկ չար հարուածով կը սկսէր ցրուիլ՝ փճանալու համար, այլ ևս առանց երկմըտե-լու կարելի էր ըսել որ, Իսրայելացիներու անէծքին արժանացած այս դժբաղդներն ևս դատապարտուած էին իրենց ողորմելի կեանքը քաշկռտելով այս անապատին մէջ անհետանալ։ Ասոնց ալ ոսկորները պիտի փտտին այս աւազներու տակ ցանուցիր, բայց թէ ասոնց նոր սե-

բունդը Աբեսեաց երկիրը պիտի տեսնէ՞ թէ ոչ, հարց էր և նոյն իսկ տարակուսելի։

Ցուսահատութիւնը, որուն չատ անգամ ենթարկուած էր այս ժողովուրդը, դարձեալ իր ահաւորութեամբը տիրած էր այս դժբախտներուն, բայց ինչպէս միշտ, այս անգամ ալ յուսահատութիւնը մոլեգնութեան փոխուած էր. անբերեւակայելի զայրոյթը խելագար ամբոխի մը վերածած էր այս անբախտ ժողովուրդը, որ այլ ևս դէպի Աստուած ու մարդիկ կորանցուցած իր հաւատքը, վճռած էր որ և է միկուն չլսել, որ և է առաջնորդի չ'ունկնդրել։

Այս անգամ արդէն ինք կ'ուզէր իր ձեռքով իր դերնգմանը փորել։ Աւրիշին խաչով չատ թաղուեցանք, հիմա ալ կ'ուզենք մեր խաչով թաղուիլ, դժբախտութիւնը չի յուսահատեցներ մեզ. մեր յուսահատութիւնը մեր մեծերու անհոգութեան երեսէն դժբախտութեան հանդիպելնուս համար է։ Ահա այս էր ընդհանուր հոգեբանութիւնը, և այս հոգեբանութեամբ տարուած ժողովրդեան երբ պարէնը կարեցին, ջրամբարները վերցուցին, ու հրամայեցին վրանները վերցնել ու ցրուել, միաձայն կանչեց. վրանները մենք չդարկինք, կառավարութիւնը դարկաւ և կառավարութիւնը իր ձեռքով ալ կարող է վերցնել. մենք մէկ վրանի իսկ մատ չենք պպցներ, ցրուելու մասին իսկ լսել չենք ուզեր։ Միջագետքի մէջ ցրուելու մեռնելու փոխարէն հոս համախմբուած պիտի մեռնինք։ Ի զուր կ'անցնէին կառավարութեան յորդորները՝ թէ ձեզ գործ կու տանք, աշխատեցէք. ժողովուրդր միաձայն կը պոռար, մենք Միջագետք ճնալ չենք ուզեր, Եգիպտոս, Պօլիս, Կիլիկիա, Ամերիկա, Պաթում, ուր որ կ'ուզէք տարէք մեզ, մենք կ'աշխատինք, իսկ Միջագետք ճնալ չենք ուզեր։

Ժողովրդեան այս ուժեղ կամքը սակայն ակարանալ կը սկսէր. անօթութիւնը, յուսահատութեան այդ դեղատոյն մնունդը, իր քայքայիչ ազդեցութիւնը կը սկսէր ցուցադրել, ու ժողովուրդէն ամենէն աւելի յուսահատները, փոքրիկ խումբերով լռիկ ձիջիկ սկսած էին ցըրուիլ, բռնելով Մուսուլի, Պաղտատի, Պասրայի ու Պարսկաստանի ճամբաները, արշամարշելով նոյն իսկ կառավարութեան տուած 14 օրուան պարէնն ու 13ական ռուբի դրամը։ Երթալնին որոշ էր ու տեսանելի, իսկ վերադարձնին...։

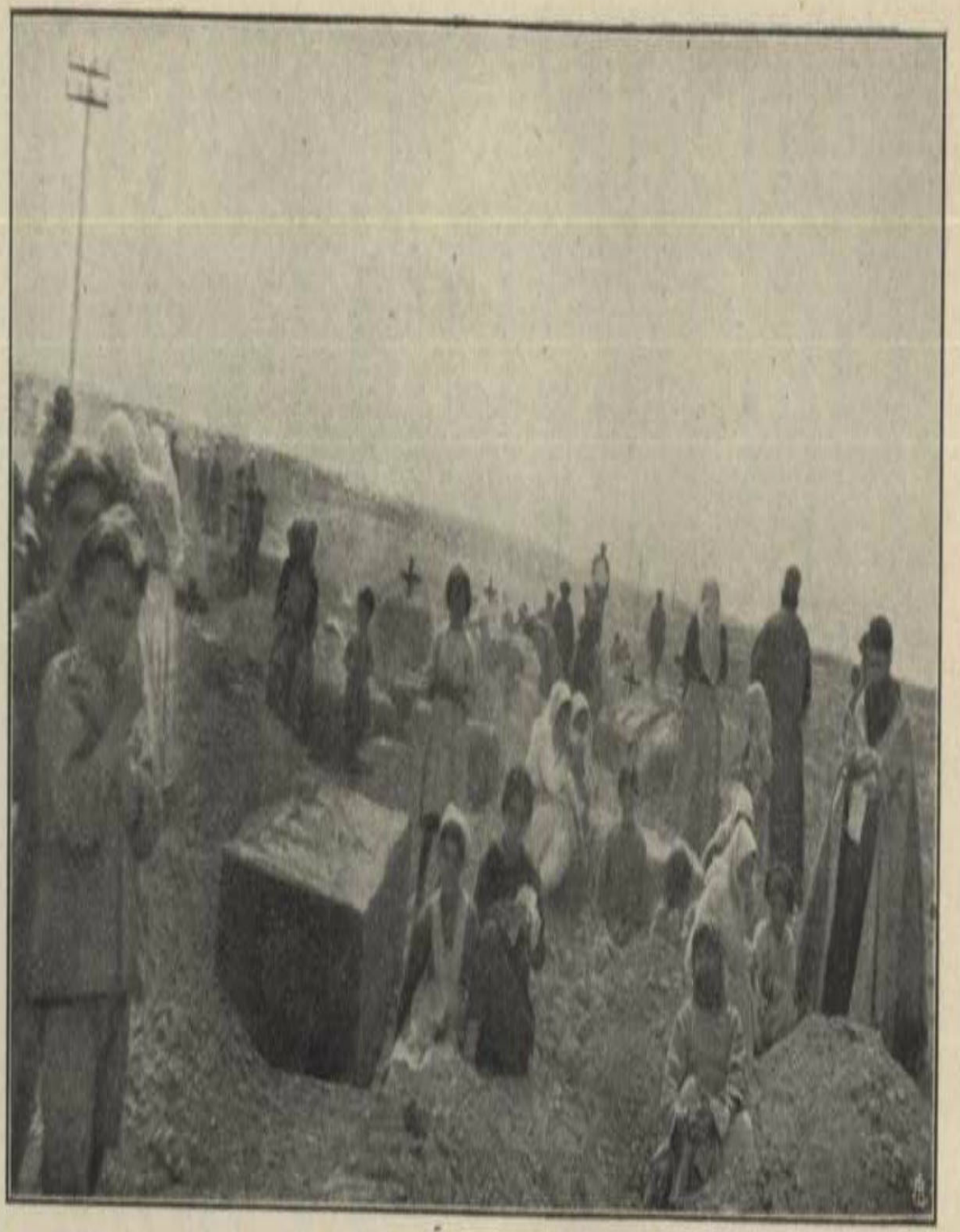
Սակայն մասսայական ցրումի գործին անդրանիկ ձեռնարկողները եղան պարսկահայերը, որոնք իրենց դժբախտութեան պատճառները ուրիշներու վրին ձգելով, հաւաքաբար դիմում կատարած էին կառավարութեան և խնդրած՝ որ իրենց Պարսկաստան մեկնիլը արտօնէ։

Կառավարութիւնը, որ կ'ուզէր օր առաջ ցրուել այս իր տեղին ամուր կառչած ժողովուրդը, սիրով ընդունեց այս առաջարկը։ Տուաւ անոնց անձնագրուխ 13 ռուբի և 14 օրուան պարէն, ատորագրել տալով թուղթին մը, որ կ'ըսէր. «Կիրակոս Մարկոսեանը 14 օրուան պարէն և 13 ռուբի ռուպիով իր չօժար կարքով կը հեռանայ քէմրէճ։ Բժշկական քննութենէ անցած և աշխատունակ ընդունակ է»։ Ու այսօր ահա այդ Պարսկահայերու անդրանիկ կարաւանը 300 անձէ բազկացած, Նահր-էլ-Օմարէն իր հաշուով ճամբայ պիտի ելլէր դէպի Պաղտատ, անկէ Պարսկաստան անցնելու համար։

Գաղթականական քէմրի 7 երրորդ ակքչինը եռուզեռի մէջ է, Պարսկահայեր են անոնք, որոցմէ 300ը երեկոյեան ճամբայ պիտի ելլեն։ Անոնք իրենց 14 օրուան պարէնը ու 13 ռուբին ստացած ըլլալով ճամբու պատրաստութեան մէջ են. ամբողջ քէմրը կը ծփայ,

կ՝երեսայ. անհոգ պատրաստութիւններ, կանչվռտոցներ, լաց, ծիծաղ, իրարանցում, աղմուկ, թոնիրներէն բարձրացած ծուխի թանձր գուլաններով պարուրուած քաօսային վիճակ մը կը պատկերացնեն, ուր սակայն ամէն մէկը իր ընելիքը գիտէ, ամէն մէկը որոշ գործ մը կը տեսնէ և թերևս ամէն մէկը կ՝երազէ, կ՝երևակայէ, կը հրճուի կամ կը տխրի։ Տղամարդիկ խումբ խումբ հաւաքուած, կը խօսին, կը վիճեն իրենց մօտալուտ ճամբորդութեան յաջողութեանց և ձախորդութեանց շուրջ. մինչ կանայք, ի մասնաւորի աւելի տարիքոտները, արտասովոր իրարանցման մէջ են, կ՝ուզեն վայրկեան մը առաջ լմնցնել անային գործերէն։ Արգակը չուտով մայր մտնելու է, կէս օրուան անտանելի տաքը թողացած է իրենց օձիքը, անհրաժեշտ է մայրամուտէն առաջ գերեզմանոց գտնուիլ, հրաժեշտի վերջին ողջոյն տալու իրենց պէմուրազ ու յաւիտենական պանդուխտներու ընչուք բունձերուն։ Չէ՞ որ այլ ևս չպիտի տեսնէին իրենց արցունքներով շաղախուած այդ պէմուրազ հողաթումբերը, անհրաժեշտ էր ուրեմն վայրկեան մ՝առաջ գերեզմանոց գտնուիլ կաթիլ մ՝աւելի արցունք թափելու համար...։

Կանանց դէպի գերեզմանոց տոզանցքը սկսած է արդէն. երեսը դէպի գերեզմանոց դարձնելուն ու առաջին քայլը նետելուն կը հետևին արցունքի կաթիլներ ու կիներու խումբերը գերեզմանոց կը յառաջանան ապէկաուր ողբուկոծով, քղքզուած սրտերէ բղխած աղի արցունքներով ջրելով գերեզմաններուն ճամբան, որն մշտատև երթևեկութենանց պատճառաւ իր որոշ, շա՜տ որոշ հետքը ունէր այլ ևս այս անմարդաբնակ անապատի երեսին, որն իր գոյութենէն ի վեր, երևի առաջին անգամն էր որ, բազմութեանց երթևեկութեան տեղի տալով լայն երես մը կը բանար իր խոպան

Պարսկահայեր հրաժեշտ կու տան իրենց ժառնվներուն

կրծքին։ Ահա և գերեզմաննոցը, բարձր ու ցած հողաթումբեր քով քովի, հոս ալ այս յաւիտենական հանգստարանի մէջն անգամ հաւասարութիւն բառը անխնայ յորջորջում մըն է լոկ, մեռելներէն ամէն ուրնեցողները իրենց կրծքին ունին կաւաշէն բարձր հողաթումբ մը փայտեայ խաչով մը զարդարուն. իսկ անտէրները կը մնան այն բարձրութեան՝ ինչ որ պատրաստած են մեռելթաղները, զուրկ նոյն իսկ փայտեայ խաչէն. բայց գերեզմաննոցի տխուր տպաւորութիւնը հազիւ թէ ժամանակ տայ մարդկանց այդ անհաւասարութիւնը նկատելու, և անոր մասին խորհրդածութիւններ ընելու։

Գերեզմաններու վրայէն բարձրացող խունկի մեղմօրօր գոլաններէն իրենց մահաբոյր հոտով ամենաժայռայեղ անզգային անգամ կը պարտադրեն մի քանի րոպէով մերկանալ աշխարհային ամբոխութիւններէն, նայիլ այս աշխարհի աղետութեանց վրայ ու զղջալ... ափ մը ցուրտ հող, ահա այս փուճ աշխարհի արիւնահեղ ու քրտնաջան ոգորումներու անխուսափելի վերջաբանը...։

Գերեզմաննոցը լեցուն է կանանց ու փոքրիկներու բազմութեամբ, վայ վայն ու մորմոքներ, արցունքն ու վերջին հրաժեշտի առթիւ երգուած արցունքի երգերը այնպիսի կսկծեցուցիչ համերգի մը երեւոյթը առած են որ, մարդս չզգացուելու համար քարէ ըլլալու էր։ Կանանց բազմութեան մէջ աչքի կը զարնուին անոնք զգեստ ու ոգորմելի երեւոյթով քահանաներ, որոնք մէկմէկ գրքոյկ ձեռքերնին, մեռելական երեւոյթով մը մէկ շիրիմէն միւսը կ'անցնին, կ'ոգոթեն ու կ'օրհնեն. ցանցառ մօրուքներու անկանոն ցնցուումները ու գառամած շրթունքներու արանքէն լսուած խօսքերը թէև աչքնոչ ունին իրենց մէջ հասկանալի, բայց յուզիչ են ու տեսարանին տպաւորութիւնը խորացնող։ Տէր պա-

պան կ՚ապթէ, կ՚օրհնէ, կը մխիթարէ ու կ՚անցնի, մինչ մեռելատէրը հոգաթումբը գրկած կու լայ ու կը գալա-բուի վերաւոր ձէի մը նման։ Կ՚արտասուէին և մեռելները, կը զգային բաժանումի այս տխուր վայրկենի աշաւորութիւնը թէ ոչ, չգիտեմ, միայն այսքան պարզ էր որ, արցունքի հեղեղները այդ լքուած գերեզմաններու վրայ մէկ հատիկ ասա անգամ բուացնելու անկարող էին, անապատը բնութեան այդ փոքրիկ պարգևն անգամ կը պահար պէմուրազ մեռելներուն։

Օրը կը մթնար. արեգակը մայրը մտած էր արդէն, գերեզմաններէն բարձրացող խունկի գուլաները, գերեզմանոցի վրայ անուշահոտ կամար մը կազմած կը դժկամակէին ամէն վեր բարձրանալ, կանայք տակաւին մտադիր չէին բաժնուիլ իրենց մեռելներէն, երբ յանկարծ գետափէն լսելի եղաւ չոգենաւի խռպոտ սուլիչի ձայնը։ Արտասուող կանայք վայնասուն մը բարձրացուցին, հրաժեշտի վերջին վայրկեանն էր, դիրենք փոխադրող չոգենաւն էր այն, որ դիրենք կը կանչէր, անոնք այս անգամ գերեզմանները գրկած իրենց դէմքը կը սրսրէին հողի վրայ. կը համբուրէին և հողեր ճանկըռտելով իրենց գլխին կը լեցնէին. բաժանումը իրաւացիօրէն ծանր էր, անոնք իրենց սիրելիներէն գրկուելէ զատ, անոնց գերեզմաններէն ալ գրկուելու էին։ Այլ ևս կիրակնամուտին ով խունկ պիտի ծխէր այդ գերեզմաններուն վրայ։ Ո՞վ պիտի վերանորոգէր անձրևէն ու փոթորիկէն անյայտանալու դատապարտուած այդ հողակոյտերը. ո՞վ կարող էր երաչխաւորել թէ քէմրի վերջնական ցրումէն վերջ, մոլեռանդ Արաբներն չպիտի բանային գերեզմանները և հոն գտնուած ոսկորները դեռ չպիտի թափէին. գերեզմանները բանալով, դիակները դուրս շպրտելով, բոլոքի ցոյց կազմակերպող Արաբներէն ինչ՞ւ չպիտի սպասուի այդ վայրագու-

թիւնն էս, չէ՞ որ քրիստոնեաններու դիակները կը պղծեն իրենց ս. հողը։ Կանայք գիտէին այդ բոլորը ու անոնք կու լային իրենց վշտի դիտակցութեանը ծանրութեամբ. բայց ուշ էր արդէն, արտասուելով հետանալ ստիպուած էին, կէս ժամ ևս և ահա գերեզմաննոցը կը ձեռք իր ահաւոր լռութեանը մէջ։ Գերեզմաններու կրծքերուն դեռ կը շարունակէին ծխալ խունկի վերջին պոպիկները. ծխային կամարը յամառօրէն կը շարունակէր հսկել գերեզմաննոցի գլխին, կարծես թափուած արցունքներու չոգիներուն և քգքզուած սրտերէն բղխած մրմունջներուն առ Աստուած բարձրացումը արգիլելու համար, կարծես այդ անուշահոտ կամարն ևս հասկցած էր որ, տարան ու ցաւ, արցունքն ու հեծեծանքն պէտ մուրազ մեռելներու հետ թաղել աւելի նպատակայարմար էր։

Երեկոյ է, ժամ 8ը, Օգոստոսին ջինջ ու լուռնկայ իրիկուններէն մին, անդորը մարդոց համար վայելքի հրաշալի երեկոյ մըր։ Գետի հանդիսակաց ափին սրմաւենիներու խորհրդաւոր սոսիներու տակէն կը լսուէին արաբական զեղխ խրախճանքի մը անփոյթ ու շաւայտ լե՛, լե՛, լե՛ներու ձայնները, մինչ Նահր–էլ–Օմարի գաղթականական քէմբի նաւահանգիստը կանգնած նաւը, ընդունելու իր աչխատանքը վերջացուցած ըլլալով, կը սկսէր ուժգին հարուածներ տեղալ գետի ալիքներուն, ու արհամարհոտ ժխորով մը պատռելով անոր ընդդիմացող ալիքները կը սկսէր շարժուիլ հոսանքն ի վեր իր հետ տանելով 400 դժբաղդ Պարսկահայեր, որոնք ուղիղ մէկ տարի առաջ ճիշտ այս ամսին, այդ ճամբով կու գային Հայաստան մեկնելու յոյսով, անխնայելով այն ճամբան, որն կը թուէր ըլլալ իրենց համար այլ ևս անդառնալի։ Բայց բաղդը, այդ անողոք կախարդը, չ'ներեւակայուածը վերապահած էր այդ դժբախտ

ներուն, անոնք յոյսով եկան, մաշուելով ապաւեցին, լալով թաղեցին և յուսահատ ու անճարացած դարձեալ արցունքոտ աչքերով ու լքուած՝ կը վերադառնային նոյն ճամբով դէպի անորոշ ու անմխիթար ճամբաները, իրենց անիծուած գլուխները այս ու այն անապատի երեսին ցրուելու համար։

Նաւէն բարձրացած ժխորը աչինչ ունէր իր մէջ ուրախալի, մեկնող ժողովուրդը համոզուած էր որ այդ ճամբան իրեն փրկութիւն չէր խոստանար, բայց ուրիշ ելք չունենալով ճարահատ այդ միջոցին կը դիմէր բախտին՝ պատահականութեան յանձնելով ինքզինքը։ Մի քանի ընկերներով գետաբերան կանգնած, յուզուած ու վշտաբեկ, կամացուկ մը կը շշնչենք, բարի ճանապարհ..... մեքենապէս աչքերս երկինք կը դարձնեմ։ Օգոստոսին ասուպները արշամարշելով լուանի հաճելի ու միօրինակ կաթնելոյսը, իրարու հետէ իրենց հրաշեկ երիզները կ'երկարեն երկնակամարին երեսը, կը թողուն նաւը և երեսս հիւսիսէն հարաւ կը դարձնեմ, ահա աստղ մը, որ հարաւէն մեկնելով, սովորականէն աւելի երկար ճամբայ մը կը կտրէ և գերեզմաններուն վրայ կ'անյայտանայ. ուժեղ ցնցում մը կ'ունենամ, բայց ահա երկրորդ մը, երրորդ մը միշտ հարաւէն հիւսիս և միշտ մինչև գերեզմաններուն, կը դառնամ դէպի նաւը, ատկէ լաւի կը լինէր անհասկանալի ժխոր մըն։ Խեղճ ժողովուրդ... քգքզուած սրտերէ բղխած հրաժեշտի վերջին ողջոյններն էին անոնք, որ իրենց ենթակայի ասրտէն բորբոքած կ'այրուէին ու ասուպներու հանդոյն կը դիմէին դէպի գերեզմաններուն, ուր ատկայն անքուն ուրուականներու ցաւագար տեսքէն ահաբեկ կը մարէին, կ'անյայտանային...։

Այսպէս խումբերով պիտի հեռանային տակաւին 2000 Պարսկահայեր, որոնց ընկերանալու համար ար-

ձանոպրուած էին նաև կարգ մը Վատպուրականցիներ. մինչ բուն Վատպուրականցիները՝ որոնք գաղթականած կան քէմբի բացարձակ մեծամասնութիւնը կը կազմէին, տակաւին կը մնային իրենց որոշման մէջ հաստատ, «պիտի չցրուինք ինչ կ'ուզէ թող ըլլայ». այս էր անոնց վճիռը, իակ թէ ինչ պիտի ըլլար այս վճռի հետեւանքը ոչ ոք գիտէր։

38.

Ա. Ն Ա. Կ Ն Կ Ա. Լ Ն Ե Ր

Մի քանի օր ընդմիջումով մինչև Օգոստ. 18ը արդէն 1200 Պարակահայեր Նահր-էլ-Օմարէն հեռացած էին ու անոնց քէմբի տեղը այժմ կը մնար թափուր. ատերուած քաղաքի մը ամենասոզոմելի երեւոյթով։ Եւ տակաւին Վատպուրականցի ժողովուրդը տակաւին կը շարունակէր իր չցրուելու քաղաքականութեան մէջ յամառիլ. միւս կողմէն, Կոմիտէն կարելի բոլոր դուռները կը ծեծէր ելք մը գտնելու համար, չքաշուելով նոյն իակ այդ շրջանի Մինչագետքի բարձր Կոմիշնէր սըր Ռէգրոի Քօքսին աղերսագիր մը գրել, որու մէջ ի միջի այլոց գրուած էին հետեւեալ տողերը. «իակ եթէ դուք ալ Գերման ու Թիւրք ծրագիրը իրագործելու համար կը թողուք որ մեր ժողովուրդը բնաջնջուի, մենք ոչինչ ունինք ըսելիք»։ Տօն քիշոտական այս խելացնոր քաջութիւնը զոր Կոմիտէն ցուցնել կը փորձէր երկրի մը իշխանութեան գլուխ իր նամակին մէջ, նման խենթ

ու խելար նախապատրաստութիւններ գործածելով, պատճառ դարձաւ որ Կոմիտէն նկատուի ժողովրդեան չցրուելու պատճառը. ուստի Օգոստ. 16ին Մէյ֊ըր Գլաքը կը յայտարարէր Կոմիտէին թէ իր կազմով պէտք է որ քէմբէն Հեռանայ. Կոմիտէն նախ չլսելու զարկաւ թէև, բայց Օգոստ. 25ին արդէն անոնք քէմբը թողուցած էին կառավարութեան հրահանգին հակառակիլ չկարողանալով։ Պարակհայերէն զատ Կիլիկիոյ շրջանի ժողովուրդն ևս քէմբը ձգելու մտքին հետ հաշտուելով ճամբայ ելաւ դէպ ի Պաղատատ, ու մինչ Օգոստ. 26ին Կիլիկիոյ շրջանի ժողովուրդին երկրորդ խմբի մեկնումը դիտելով էինք զբաղուած, ահա հասաւ Մէյ֊ըրի ծառան և յայտնեց թէ Մէյ֊ըր Գլաքը քեզ կ'ուզէ. գիտէի որ կրկին որբեր պիտի ուզէ, ենթադրութիւնս ճիշտ ելաւ. հազիւ թէ իր վրանէն ներս մտած էի, երբ իր բնաւորութեան համապատասխան կոչտութեամբ մը հրամայեց որ 14–18 տարեկան տղոց ցանկը իրեն յանձնեմ։ Ես որովհետև այս առեն լուր կը չրջէր թէ որբանոցը Երուսաղէմ պիտի փոխադրեն, այդ իսկ պատճառաւ, յայտնեցի թէ քանի որ այս որբերը շուտով Երուսաղէմ կը փոխադրեն, և հետևաբար կառավարութեան վրայ բեռ ըլլալէ պիտի դադրին, չարժէր այլևս դպչիլ այս որբանոցին։ Այս յայտնութիւնը սակայն աւելի զայրացուց զինք, «ես ներդաղիի անօրէնն եմ, առանկ լուր մը չունիմ, դու ո՞ր անգէն առացար այդ լուրը», ըսաւ ան կարելի եղածին չափ լայն լայն բանալով իր աչքերը։ – Ես Պաղտատէն առացայ այդ տեղեկութիւնը, եթէ կ'արտօնէք կը հեռագրեմ Պաղտատ որ Ձեզ ալ պաշտօնապէս հեռագրեն։ Շատ լաւ, կորսուիր, բանաւ ինծի. ու ես դուրս ելայ, չմոռնալով Տարագրելոցին հեռագրել թէ, «որբեր դարձեալ կ'ուզեն, հեռագրեցէք Հալէպի որ, որբանոցը Երուսաղէմ պիտի փոխադրուի»։

Այս հեռագրիս ի պատասխան Օգոստ. 28ին Պաշտամտէն կը առանայի հետևեալ հեռագիրը «պետք է հաւանիք կառավարութեան հրահանգներուն, արձանագրելով որբանոցի տղաներէն 14–18 տարեկաններուն»։ Այս հեռագիրը առ ջուր թափեց գլխիս, Տարագրելոցէն այս կարգի հեռագիր մը չէի ապասեր, բայց միևնոյն ժամանակ գիտէի թէ ծանր կացութիւն մը հարկադրած է զիրենք այդ կարգի հեռագիր մը տալու. ուստի առանց ժամանակ տալու հեռագրեցի «Ձեր հեռագիրը չեմ հասկնար, կարո՞ղ եմ Պաղտատ գալ»։ Օգոստ. 30ին կը առանայի պատասխանը «հրաման առիպոդրոմ»։ ալ նպաստակիս հասած էի, անմիջապէս Մէյմըր Փլաքին ներկայացայ և Պաղտատ մեկնելու անցագիր խնդրեցի. Փլաքը չմերժեց. ու ես նոյն օրն իսկ Նահր–էլ–Օմարին ճամբայ կ'ելլէի դէպի Պաղտատ, որբանոցի պաշտօնէութեան խստիւ պատուիրելով որ կառավարութիւնը եթէ որբերը ուզէ մի տար, անօրէնը հոս չէ, մենք իրաւունք չունինք ըսելով, մինչև որ ես գամ։ Եւ արդէն Պաղտատ մեկնելու հրաման ուզելուս նպատակն ալ նոյն էր, որ խնդիրը ձգձգենք մինչև որ տեսնէինք թէ ինչ պիտի ըլլար վերջը։

39.

ՉՈՒԼՈՒՄ ՄԻԵՏ ՉՈՒԼՈՒՄ

1920ի Օգոստոսին Պագուպայի վրանակերտ քաղաքը իր վերջնական կոթծանուժին դատապարտուած, ամէն կ'ընծայէր մեռելատիպ անապատին իր գերած անհամար բունծերովը հրճուելու, մինչ վատասրտականները, ներգաղթի երջանիկ յոյսերով օրօրուն՝ չոգեկառքի երկաթեայ անիւներէն բարձրացող անախորժ ադմուկները կը խլացնէին իրենց զուարթ ճիճիղոցներովը։ Ներգաղթ... դէպի Հայրենիք... երջանիկ պատրանք...։

1920ի Սեպտ. 1ի իրիկունն էր, 800 երկաթ փոքրիկներէ կազմուած որթանոցի հետ, ես ալ իմ հրաժեշտի վերջին ողջոյնը կու տայի խալիֆաններու մեծ մայրաքաղաքին, ու նոզկանքի վերջին ակնարկ մը ձգելով եռիս չոգեկառք կը նստէի, անգամ մըն ալ այս վերան տեղերը չվերադառնալու հաստատ երդմամբ։ Բայց ա՜խ, եթէ մարդկային տկար ուղեղը ի վիճակի ըլլար գուշակելու անորոշութեան մէջ խնամով ծրարուած ապագան, այն ատեն թերևս ես ալ ի վիճակի ըլլայի անտեղի երդումներ չընելու....։

Անցան օրեր, շաբաթներ, ամիսներ և վերջապէս երկա՜ր ու տաղտկալի տարի մը, ու 1921ի ճիշտ սեպտեմբեր մէկին չոգեկառքէն առաջ գետին կը դնէի, ես դարձեալ Պաղտատ էի, հոն՝ ուրկէ ճիշտ տարի մը առաջ ճիշտ Սեպտ. 1ին մեկնած էի այլ ևս չվերադառ-

նալու հաստատ երդումով.....: Ու այս տարօրինակ զուգադիպութիւնը, վերադարձին տեսուր դրդապատճառը, ընկճած էր զիս, ու ես հակառակ ցանկութեանս դարձեալ կը կրկնէի, Չուլա՛մ, Չուլա՛մ.... և ըրքան բազմապիսի բազմագոյնի էին այս զուլումները:

Տարի մը առաջ ներգաղթի յոյսով ճամբայ կ'ելլէինք, տարի մը վերջ մեր աշատոր դրութեան գէթ փոքրիկ դարման մը գտնելու սին յոյսով Պաղտատ կը վերադառնայի: Մեկնելս սին, վերադառնալս ունայն, ներկան աշատոր, ապագան անորո՞շ.... և միթէ այսպիսի պայմաններու մէջ կարելի կը լինէ՞ր տեղ չտալ զուլումներու բացատրութեանց:

Տարտարախտ Վաղուրտականի անբախտ ժողովուրդը, այնպիսի աշատոր դրութեան մը մատնուած էր որ, թերևս զուլումի բացատրութիւններն անգամ անզօր ըլլային հասկանալի դարձնելու իրենց մեծ ցաւը:

Լրագիրներէն և աչ ու ձախ տեղացած բազմաթիւ հեռագիրներէն, ամբողջ ազգը իրազեկ էր, որ Նահր-էլ-Օմարի մէջ տուայտող ժողովուրդը զրկուած ըլլալով կառավարական նպաստէն, անգործ ու անօթի, թափուած Շաթ-իլ-Արապի եզերքը՝ աննկարագրելի յուսահատութեան մէջ կը տառապէր:

Ժողովուրդ մը, որ հաց չունէր, լեզու չունէր, գործ չունէր, ճամբայ չունէր, յոյս չունէր, աչք չունէր, հարցնող փնտռող մը չունէր. և միթէ այս բոլոր չունէրներէն յետոյ կարելի չէ՞ր հարցնել, հապա վերջը.... ա՛խ այդ վերջը.....:

Բայց արդէն անձրևելու պէտք չկար, վերջը պարզ էր ու հասկանալի, վերջը անխուսափելի կարևոր էր. կորուստ ֆիզիքականի և բարոյականի.... ժողովուրդը միջոց չունէր, Միջագետքի Տարտարիոց մարմինը պիտակէ և հնարաւորութիւն չունէր, Գաղութներու

հայութիւնը հանգանակութիւններէ զգուած՝ օգնութեան հասնելու որամադրութիւն չունէր։ Միայն գերեզմանն էր, որ իր յաւիտենական ախորժակն ու որամադրութիւնը պահելով, կ՚ընդունէր գրկաբաց։

Ու այսպիսի պայմաններու տակ կարելի՞ էր արդեօք լուսաւոս քննագատաններու քարոզած, մեզ համար անհասկանալի երջանկութիւններով ու սին յոյսերով օրօրուիլ ու տեղ չտալ զուլումին, որ այնքան իրաւացիօրէն եկեր կախուեր էր մեր շրթունքներէն ու կ՚երեար անվերջ....։

Հազիւ թէ ոտքս գետին դրած էի, երբ առաջնորդարան և ապա Տարագրելոցի Առենապետ Մարտիրոս Գուլումճեանի տունը. ու գոյց զայն անկողնոյ մէջ ու հիւանդ. սովորական խօսքերու փոխանակութենէ վերջ, անցանք բուն նիւթին, 180 որբեր ազատելու խնդրին. ենթադրութիւնս իրականացաւ, ներգաղթի անօրէնութիւնը ամենածանր խօսքերով արտայայտուած էր այս խնդրոյ շուրջ, չմոռնալով աւելացնել թէ «Երբ Ձեր ազգը իր որբերը շատ կը սիրէ, թող հաձի կերակրել զանոնք, որքան որ կերակրնցինք, բաւական է». ու Տարագրելոց մարմինը ամբողջ որբանոցը փրկելու մտահոգութենէն տարուած, ցաւելով տեսած էր համակերպուիլ 180 մանչեր յանձնելու մտքին։ Ի՞նչ կրնայի ընել, ես ալ միջոցէ զուրկ խեղճ գաղթական մըն էի, որպէս վերջին փորձ ըսի որ, ես կարգադրած եմ մինչև մեկնումս որ չպիտի յանձնեն կառավարութեան, իսկ իմ մեկնումս քանի մը օր կը յետաձգենք, կրնայ ըլլալ որ դէպքերու յանկարծական փոփոխութիւնը կը փրկէ որբերը ցրուելու այս անպատեհ խնդիրը։ Առաջարկս ընդունելեցաւ, ձգձգելով կը յուսայինք առաջն առնել։ Բայց մտահոգիչ պարագան որբանոցի 180 տղաներ չէին մի-

Նահր-էլ-Օմարէն մեկնող գարսկահայեր գաղաատի կից բաց դաշտի մը մէջ

այն։ Անդին ժողովուրդ մը կար, որոնք 900 անձի ցուցակ մը տալով ինծի խնդրած էին Պաղտատի մէջ որ և է կալուածատիրոջ հողերու վրայ իրենց տեղ հարկել գէթ ժամանակաւորապէս ապրելու համար։ Տարագրեալը, որուն նախապէս ալ դիմած էին այս 900 անձինք, սկսաւ կալուածատէրերու հետ բանակցութեան մտնել. կանչեց նոյն իսկ Պաղտատի շրջակայ Արար կալուածատէրերը, անոնց խօսեցաւ. բայց ոչ մի դրական արդիւնք, ճարահատ Սեպտ. 12ին Տարագրեալը Ազգային Պատուիրակութեան կը հեռագրէր հետեւեալը. «տարագիրներ սովամահութեան ենթարկուած, երէկ բաւականաչափ գումար չդրկուի կենսական պէտքերուն գոհացում տալու, Տարագրեալց մարմինը պարտաւոր պիտի լինի ինքզինք հրաժարեալ նկատել 27 սեպտ. բոլականին սկսեալ, անկարող լինելով որ և է պատասխանատուութիւն ստանձնելի, հեռագրեցէք»։

Նահր-էլ-Օմարէն մեկնած ժողովուրդը Պաղտատ հասած ու քաղաքին կից բաց դաշտի մը մէջ թափուած էր Պաբակաստան անցնելու մտադրութեամբ, մինչ Պաբակաստանի ճամբան թէ գոց էր և թէ անապահով. ժողովուրդը արեւէն ինքզինք պաշտպանել չկարողանալով, անտանելի վիճակի մը մատնուած էր, Պաղտատի հասարակութիւնը տակաւին օգնութեան փութաց և իր մէջ հանգանակութիւն մը ընելով փոքրիկ վրաններ գնեց, ու ժողովրդեան յատկացուց, որոնք տակաւին այս ժամադակութենէն ժպտէ, «մենք Պաբակաստանի ճամբան բանալ տուէք, ձեր վրաններուն պէտք չունինք» ըսելով նոյն իսկ չուզեցին այդ վրաններու չուքէն օգտուիլ։

Տեսնելով որ Պաղտատն ալ իր Առաջնորդարանով ու Տարագրեալց մարմինով չուտրքի մատնուած է, և անկէ ակնկալելիք մը չկայ, Սեպտ. 13ին Գուլումճեանի հետ չոգնաւ կը նաւէինք դէպի Նահր-էլ-Օմար. շո-

գնեաւով ճամբորդելու նպատակը մեր ժամանումը ձըգձգելն էր, ուրիշ ոչինչ։ Ամսոյ 18ին Ամարայի առաջ մեր շոգենաւին կը դիմաւորէր գաղթականներով լեցուն շոգենաւ մը, վերջէն տեղեկացանք որ Հայոց ընկերացած Աւորիներ ու կարգ մը Հայեր էին. որոնք կառավարութիւնը դրեթէ բոնի նաւը լեցուցած էր ու Մուսուլ կ'ուղարկէր։

Սեպտ. 21ին արդէն Նահր-էլ-Օմար էի, քսաներեք օրուան բացակայութենէ մը յետոյ. երբ դարձեալ քէմբը ոտք կը կոխէի, առաջին ուշադրաւ երեւոյթը Ասթրաի ասթիկաններու ներկայութիւնն էր. Ֆլաքը երեւի Հայ ասթիկաններուն չվստահելով, անոնց ցրուելէն յետոյ, Սեպտ. 4ին 25 Ասթր ասթիկաններ բերած էր կարգը պահպանելու համար. իսկ Ասթր ասթիկաններ բերելն ալ հետեւանքը եղած էր Սեպտ. 2ին ժողովրդական մեծ ցոյցի մը, ժողովուրդը այլ եւս չդիմանալով անօթութեան, որովհետեւ 3000 անկարներէ զատ ամբողջի պարէնն կտրուած էր, հսկայական թափօրով մը, խուժած էր Մէյթըր Ֆլաքի պաշտօնատան վրայ և Չա՜ց, Հա՜ց աղաղակած էր զայրագին բացագանչութիւններով. Ֆլաքը մէջտեղ չ'երեւար և Սարճընները մեծ դժուարութեամբ հազիւ կը յաջողին ժողովուրդը ցրուել։ Ժողովրդական այս ցոյցը պատճառ կը դառնայ որ Սեպտ. 3ին Սիմոն Ղարիպեանի ուղեկցութեամբ քէմբը քննութեան գայ Քօլոնել Լէյքըն, մի ազնիւ և պարկեշտ Անգլիացի։ Քօլոնելը ինք անձամբ կը պատի ժողովրդեան վրաններըը, և տեսնելով անոնց իրական թշուառութիւնը, կը կարգադրէ որ 1000 անձի եւս պարէնն բաց թողուի, բացի այս, նոյն ինքն այս Քօլոնել Լէյքըն էր որ, Ղարիպեանի խորհուրդներուն անսալով, կը սկսէր խորհիլ ժողովրդեան ներգաղթի վրայ, և թէև կը յաջողցնէր, բայց ոչ ամբողջութեամբ։

1000 անձի պարէն ապահովելով սակայն դրութիւնը փրկուած չեղաւ, ժողովուրդը իր վերջին կոպէկները ծախսած ըլլալով, իրական թշուառութեան մը մատնուած էր, և այդ թշուառութիւնը յաճախ կը մղէր դիրենք վայրագութեանց դիմելու։ Սեպտ. 23ին անօթի ժողովուրդը կրկին ցոյցի կը դիմէր և զուտ կիներէ կազմուած հսկայ թափօր մը, Մէյթըր Փլաքի վրայ կը յարձակէր. Անոր ոստիկանները կը փորձեն արգիլել, բայց երբ կը տեսնեն թէ մարդ ընող չկայ, կը սկսին հրացանի բուններով անխնայ հարուածներ իջեցնել ա՛ղ ու ձախ և կոտրել մի քանի կանանց թևերն ու գլուխները. կանայք ոստիկաններու այս ընթացքէն աւելի գրգռուած քարերով ու փայտերով կ՚իյնան ոստիկաններուն վրայ, ու կը կոտրեն անոնցմէ մի քանիսի գլուխները։

Փլաքը, որուն հաճելի չէր անչուշտ նման ցոյցերը, սրտնեղած քէմբի առաջնորդ Յովհաննէս Վարդապետեան կը կանչէ ու կէս մը յանդիմանական լեզուով կ՚ըսէ. «Ձեր մէջ մարդ չկա՞յ որ գայ ու իր ըսելիքը ըսէ, ինչո՞ւ կանայք կ՚ուղարկէք»։

Վարդապետը նոյնքան անսասրբեր կը պատասխանէ. «Ժողովուրդը մէկ ըսելիք ունի. հաց ու ներդաղթ. անօթի ժողովրդէ մը սարբեր վերաբերմունք ապասել կարելի չէ»։

Այս դէպքը սոխի տուաւ որ Գուլումճեանի հետ քէմբեր պատինք և համոզենք ժողովուրդը որ հանդարտ կենայ և նման ցոյցերէ խուսափի։ Առաջնորդարանի մէջ Գուլումճեանը խօսքը ներկաներուն ուղղելով ըսաւ. «Ձեր փրկութեան համար Ձեր երեսակայածէն աւելի աշխատանք մը կը կատարուի, պղուշացէք նման ցոյցերէ, որոնք կարող են մեր աշխատանքները վիժեցնել, մինչև ամսոյ 20ը մեզի ժամանակ տուէք և հանդարտ

կացէք, երբ ես գրեմ Ձեզ թէ անկարող ենք այլ եւս, այն ատեն դուք Ձեր գիտցածը ըրէք »։ Յաջորդ առաւօտ արդէն Գլադսթեանը կը մեկնէր Պարսպ և անկէ Պաղտատ։

40.

ՆԵՐԳԱՂԹՐ

Ժողովրդեան ներկայի ծանր վիճակը և երկիր մեկնելու բուռն փափաքը պատճառ դարձան որ, Սիմեն Վարիպետը ամբողջ օրով գաղթականական գործերուն լծուի, ու նա թէ որպէս առևտրական, թէ որպէս Պելճիական հիւպատոս, Պարսկի մէջ մեծ դիրք ունենալուն, ծանօթ էր Անգլիական Բարձրագոյն չրջանակներուն ու իր այդ ազդեցութիւնը ահա ի գործ կը դնէր ժողովրդեան ցաւերը ամոքելու համար։ Անգամ մը առիթ ներկայացուածին պէս, ներդաղթի խօսք կը բանայ, Անգլիական իշխանութիւնը կ՚ըսէ, « այս ժողովրդեան տեղափոխութեան համար կէս միլիոն ոսկի պէտք է, մինչ մենք չենք կրնար այդքան մեծ գումար մը տրամադրել »։ Վարիպետը, որ նախապէս նաւային գործակալութենանց հետ տեսնուած ու գներու մասին որոշ գաղափար մը առած էր, 36000 ոսկի տուէք և ես այս ժողովուրդը կը տեղափոխեմ, կ՚ըսէ։ Առաջարկուած գումարը այնքան փոքր էր որ, Անգլիացիները կատակ կը կարծեն. և երբ Վարիպետը կը պնդէ, « շատ լաւ բնէք մեզի Ձեր վերջնական առաջարկը ու ապահո-

Առաջին տարագրյալ հայերով բեռնված վագոն

վութիւնը թէ այդքան գումարով ժողովուրդ փոխադրել կարելի է, այն ատեն չկանանք այդ ծրագիրը իրագործել, որպէս ամենալաւագոյն լուծումը այս ցաւոտ խընդրին»։ Պ. արխպեանը ոգեւորուած անմիջապէս նաւային գործակալութեանց կը դիմէ և գրաւոր պայմանագրուելէ յետոյ, թուղթը կը ներկայացնէ Քօլօնել Լէյքընին, որն հաւանութիւն տալով կը հեռագրէ Լընտոն և կը յաջողի ընդունել տալ Հոկտ. 19ին արդէն ժողովրդեան ներգաղթը ընդունուած էր, բայց միայն քէմբի մէջ գըտնուողներու համար, որոց թիւը 9000 կը հաշուուէր, ու ժողովուրդը զուգադիպաբար Հոկտ. 20ին կը լսէր այս լուրը, ու կը մտաբերէր Գուլումճեանի խօսքը որ ըսած էր մինչև ամսոյ 20ը մեզի ժամանակ տուէք. ժողովրդեան ոգեւորութիւնը չափ չունէր, ոչ միայն իր երազը կ'իրականանար, այլ և մինչև մեկնումը բոլորին ալ պարէն պիտի արուէր։ Ներգաղթի լուրը կայծակի արագութեամբ տարածուեցաւ Պարտա, Պաղտատ և շրջակաները գացող տարագիրներու մէջ, դէպի Նահր-էլ-Օմար վերադարձի կարաւանը սկսաւ ծայր տալ. մեկնողներէն ամանք ներգաղթին ընկերանալու արդելքները առանելով, յուսահատած ու զղջացած էին իրենց չուտիկութեանը վրայ, բայց եղածը եղած էր, մինչ անդին իրենց տեղէն չշարժուելու մտքին վրայ հաստատ մնացողները յաղթականօրէն խրախճանքի մէջ էին։

Կառավարութիւնը իր կարգին կը փութար պաշտօնական յայտարարութեամբ մը ժողովրդեան ոգեւորութիւնը կրկնապատկել, ահա հետեւեալ պատճէնը այդ յայտարարութեան։ — Բոլոր սէրչիներուն վերակացուներուն և հաստատուբեանց, — «Քէմբիս մէջ ներկայ գտնուող բոլոր գաղթականները միայն պիտի փոխադրուին Պաթում, մօտաւոր ըոտականի մը մէջ, և յուսացուած է որ ժողովրդին ամէն օգնութիւն պիտի տրուի ցրուելի

կարգադրութիւնները յայտնելու համար։ Մանրամասն հրահանգները և փոխադրութեան թուականները պետք տեղեկացուին յետոյ։

Այսօր կապալառուներու հետ խորհրդակցելէ յետոյ, յուսացուած է որ կարելի պիտի ըլլայ բոլոր գաղթականները պարկեշտ ցուցակին մէջ դնել, կարճ դիտողութեանց բացառութեամբ։

ՏԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԱԴԻՐ ՏՆՕՐԷՆ
20 Հոկտ. 1921 Գաղթականական Քէմբի Նահր-էլ-Օմար։

Ժողովրդեան պարէնը կարելէ յետոյ, կառավարութիւնը մէկ ափչինի մէջ հաւաքած էր այն անկարները, որոց պարէն կու տար և այս պարագան պատճառ դարձած էր որ մի և նոյն ընտանիքի անդամները իրարմէ բաժնուին, օրինակի համար, հայր մը ծերուկի և անկար նկատուելով իր զաւակներէն զատուած էր պարէն առնելու համար, և այս պարագան բնականաբար պատճառ դարձած էր տարօրինակ դրութեան մը. բայց որովհետև ներկայիս այլ ևս բոլորին պարէն պիտի տրուէր, այդ իսկ պատճառաւ Հոկտ. 22ին կառավարութիւնը հրամանատար անկարներէն իւրաքանչիւրը իր տեղը կը վերադառնար և քէմբի կեանքը դարձեալ իր բնականոն վիճակը կը ստանար։ Հոկտ. 24ին կառավարութիւնը պաշտօնապէս լուր կը ղրկէր N. 1, 9 և 11 ափչինի ժողովրդեան, որ պատրաստուին, զի Նոյեմբ. 15ին ճամբայ պիտի ելլեն, 9երրորդ ափչինի ժողովուրդը, որ ամենէն առէլի յամառ կերպով իր տեղը նստող ժողովուրդն էր, ներգաղթի առաջին խումբին մասը կազմելուն համար, աննկարագրելի ոգեւորութեան մէջ էր. ժողովուրդը իրական ազատութեան մը անձնատուր եղած գոհ էր ու երջանիկ։

Ժողովրդեան ոգեւորութիւնը տեսնելով մենք ալ ու-

բախ էինք, բայց մինչեւոյն ժամանակ որքանոցի անորոշ դրութիւնը կը մտահոգէր մեզ։ Երուսաղէմ մեկնելու լուրը մեռած ըլլալ կը թուէր, ու մինչ ես որքանոցի ապագայով մտասանջ Տարտրելոցին նամակ կը գրէի, ահա վրանէս ներս կը մտնէր որքանոցի պաշտօնեաներէն մին ձեռքը բռնած Պօլսոյ Հակառամարտի 1921 Հոկտ. 5 թիւը. ուր տպուած էր Թայմըզի Սեպտ. 28 թուին մէջ Նահր–էլ–Օմարի գաղթականութեան շուրջ գրած յօդուածի այն պարբերութիւնը, որ որքանոցին կը վերաբերէր։ «Կը յուսացուէր որ գէթ 830 որբերը Երուսաղէմ պիտի փոխադրուէին, ուր հայ գաղութը շատ մը միջոցներ ունի, սակայն այս ծրագիրն ալ ո՛ւ է բնաբացք ցոյց չէ տուած, որովհետեւ Պաղեստինի հայերը չեն կրնար երաշխաւորել թէ այս որբերուն մուտքը Ն. Վ. հափրաւորեան Պաղեստինի կառավարութեան կամ տնտեսական քաղաքականութեան վրայ ծանր մը չպիտի աղդացնէ»։ Ձեչա նոյն օր, Նոյեմբեր 8ին, Մէյճըր Փլաքն ևս ինծի կանչելով կը պատուիրէր որքանոցը պատրաստ պահել, որովհետեւ որբերն ևս Ա. խումբին պիտի ընկերանային Պաթում մեկնելու համար։ Այլ ևս տարակոյս չկար որ որքանոցի Երուսաղէմ փոխադրութիւը վիժած էր, անհրաժեշտ էր Տարտրելոցին լուր տալ, որ իր ներկայացուցիչը ուղարկէր վերջնական պատրաստութեանց համար ու հետագրեցի հետեւեալը, «Այսօր կառավարութիւնը յայտարարեց թէ առաջիկայ 14ին որբանոցը պիտի մեկնի Պաթում, ձեզմէ մեկը ուղարկեցէք անմիջապէս»։ Հետագիր տալէ վերջ համբուր պատրաստութեան ձեռնարկեցինք. ժամանակամիջոցը կարճ էր, պէտք էր արագ շարժուիլ։

Պատրաստութեանց ամենադիւրաւոր մասը հացն էր, զի 800 փոքրիկները նաւի մէջ կերակրել՝ ուր լինելու էր և 2000ն աւելի ժողովուրդ, այնքան ալ դիւրին

չէր, ուստի ձեռնարկեցինք չոր հացի պատրաստութեան գործին, որբանոցի փռատան վանեցի Մարտիրոս Սահակեանը իր ամենի գործակիցներով, գիշեր ցորեկ իրաբու խառնած, յիսուն պարկի մը չափ չոր հաց պատրաստեց մի քանի օրուան ընթացքին, ասով գոնէ 5 օրուան պատրաստի հաց ունէինք. ճիշտ այս օրերը կարծես նախախնամութեան կարգադրութեամբ կարմրախտ կոչուած հիւանդութիւնը սկսաւ ծաւալիլ որբանոցի մէջ, այնպէս որ մէկ շաբթուան ընթացքին 70 է աւելի փոքրիկներ արդէն հիւանդանոցի մէջ պառկած էին, այս պարագան պատճառ դարձաւ որ դիմեմ Մէյճըր Քլաքին և խնդրեմ որ մեկնումը յետաձգէ. Մէյճըրը խոստացաւ հարկ եղածը գրել, իր կարգին աւելացնելով որ բժշկէն ևս նման ոտիզ մը ստացած էր, որն կը յայտնէ թէ որբանոցի մեկնումը կարելի չէր։ Եթէ երբէք նախախնամական բարիք մը կը կոչեմ այս հիւանդութիւնը յոկ այն պատճառաւ էր որ, որբերը ձմեռ Պաթում պիտի հասնէին և Միջագետքի նման տաք կլիմայէ մը անմիջապէս Հայաստանի նման ցուրտ կլիմայ ունեցող տեղ մը փոխադրուիլ և այն ալ Դեկտ. և Յունուար ամիսներու մէջ, կը խորհէի թէ կրնայ աղետաբեր լինել փոքրերու համար։ Նոյեմբ. 13ին տակայն Քլաքը գարձեալ կանչեց զիս և ըսաւ թէ, թէև Պաղտատ գրած եմ որ որբանոցի մեկնումը յետաձգուի, բայց ցարդ պատասխան չը առանալուս, կրկին կը յայտնեմ թէ պատրաստ եղէք, եթէ մինչև վերջին վայրկեան հրահանգ չառանամ, պիտի մեկնիք, հիւանդ որբերը ամենավերջին խումբով կ'ուղարկենք։ Ծողովրդեան փոխադրութիւնը նաւերու ուշացման պատճառաւ ամսոյ 21ին յետաձգուեցաւ, մինչ այդ Նոյեմբ. 15ին Պաղտատէն հասաւ Գուլամճեանը. որն իր կարգին յայտնեց թէ, բոլոր հետապիրներն և աշխատանքները

պարսպ գացին. որբանոցը Պոթուամ պիտի մնկնին։ Ա-
ղէն այդ մասին հետ հաշուած էինք. կը ձնար որբա-
նոցի մնկնումը յետաձգել, որպէս զի գէթ գարնան
Հայաստան հասնէինք. երբ արդէն օդերը դժուարա-
մեղմացած կը լինէին։ Միւս կողմէ որբերը աւելի տաք
հագուեցնելու գաղափարը կը մտահոգէր Գուլումճեա-
նին. Տարագրելոցի պիւտճէն սպառած էր, դրամ չկար.
մինչ որբերը Հայաստան պիտի մնկնէին, ուստի ճա-
րահատ կրկին հեռագրի թուղթը ձեռք առաւ և Հնդկա-
հայերուն մէկէ աւելի հեռագիրներ տուաւ, խնդրելով
որ, որպէս վերջին անգամ որբերը տաք շորերով
օժտել կարողանալու համար դրամ ուղարկեն, և սա-
կայն արուած հեռագիրներուս դրամն ևս վրան գնաց։
Պատասխան առացուեցաւ թէ Հնդկահայերն այլ ևս
արամադիր չեն գոհզութեան։ Այս պարագան սակայն
չվհատեցուց զինք «ևս այս որբերը տաք շորերով չ'օժ-
տած Հայաստան չպիտի գրկեմ» ըսաւ նա վճռական,
ձեռքը անգամին գարնելով ու սկսաւ դրամ ճարելու
գործին։

Նոյեմբ. 19ի առաւօտ N. 1–9 և 11 սէքչիններուս
վրաններըը վերցուած էին արդէն և ամբողջ ժողովուրդն
իր գոյքերով գետաբերան հասաքուած նաւի կը սպա-
սէր, և սակայն նաւը չկար, մինչ գիշեր ամպամած
երկինքէն տեղացող անձրևը վրանի ապաստանարանէն
գրկուած 3000 ժողովուրդը այնպէս մը թրջեց որ, խո-
նաւութիւնը մինչև անոնց ոսկորները թափանցեց։ Ա-
շալոյալ կը բացուէր իր հետ բանալով նաև թշուառ
ժողովրդեան ողբալի վիճակը, հեղեղանման անձրևը
գետ հանուածի մը երեւոյթը առած էր ամբողջ ժողո-
վըրդեան, որոնք ցրտէն դողալով կու լային ու իրենց
անբախտութիւնը կ'ողբային։

Վերջապէս Նոյեմբ. 21ին երեք գետային նաւեր

պրկած 3000 ժողովուրդ Պասրա կը տանէին, ուր խա-
բեսխած Տարա անուն չոգենաւը պիտակաց ընդունել
պիտինք, ու Նոյեմբ. 23ին երեք անգամ բարձրաձայն
սուլելէ վերջ հրաժեշտ տուաւ Միջագետքին ու գլուխը
դարձուց դէպի Պաթում, որն այս անգամ իրեն աւելի
մօտ էր քան Միջագետքը. ուր խեղճ ժողովուրդը երեք
տարի տառապեցաւ այդ երազը իրականացած տեսնելու
յոյսով. ու այսօր աչա ոտքը նաւի վրայ դնելէ վերջ,
մոռացած ցարդ իր կրած պրկանքներն ու տանջանքները
գոհ էր և ուրախ: Անոնք գիտէին որ սովին ճիրաննե-
րու մէջ տառապող իրենց հայրենիքը ոչինչ ունէր տա-
լու իրենց, բայց կը մեկնէին, կը մեկնէին դէպ անոր
արբագան հողին տակ հանգչելու բարեբախտութեանը
արժանանալու համար:

Ձիշտ այն օր, երբ Տարան 3000 ժողովուրդ երկիր
կը տանէր, նոյն օր կը հասնէր Կիլիկիոյ պարպումի
բոթը, Ֆրանսացիները 20 օր ժամանակ տուած էին
Հայոց որ Կիլիկիայէն քաշուին, դի իրենք Կիլիկիան
պիտի պարպէին: Խեղճ հայ ժողովուրդ, արդեօք երբ
վերջ պիտի գտնեն քո տառապանքները:

Ուրբանոյի Պաթում մեկնելուն այլ ևս կասկած
չկար, անհրաժեշտ էր պատրաստուիլ, որովհետև պիտի
մեկնէինք երկիր մը, որ ոչ միայն իր ցրտովը կը տա-
կացնէր մեզ, այլ և իր սովի ենթարկուած վիճակով.
պաշտօնեաներու նման ևս ալ առիպուած եղայ անձնա-
կան պատրաստութեան ևս ուշք դարձնել. բաւական
քանակութեամբ տաք շորեր գնելէ զատ, երեք շորս
ամսուան համար ևս ուտելիքի պաշար վերցուցինք,
խորհելով մանաւանդ թէ փոխադրութիւնը ձրի է:

Գուշտամճեանը Նոյեմբ. 21ին Պասրա կ'իջնէր որ-
բերուն կօշիկ ու հագուստեղէն գնելու ու կը գնէր 9000
ռուբլի արժողութեամբ, առանց տակայն այդ գումարը

իր գրպանի մէջ պատրաստ ունենալու։ Գնկտ. 3ին գնուած հագուստեղէնները և կօշիկները արդէն կը բաժնէր ան ու առնուհիներուն, չմոռնալով նաև հատուած բաժին հանել պաշտօնէութեան, որոնք իրենց կարգին բախտակից էին այս օրերուն և անոնց հետ պիտի մեկնէին Հայաստան։

Մինչ մենք Նահր–էլ–Օմարի մէջ պաթէամ մեկնելու պատրաստութիւններ կը տեսնէինք, անդին Եգիպտոսի մէջ տեղի կ'ունենար խորհրդակցութիւն մը, որ պիտի գար արմատական փոփոխութիւն մը մացնել որբանոցի հակատագրին մէջ։ Եգիպտահայոց Առաջնորդը Թորգոմ Եպիսկոպոս Գուշակեանը Նահր–էլ–Օմարի որբերու պաթէամ փոխադրուելու լուրը առնելէ վերջ, հանդուրժութիւնը կորնչուցած էր, քանի դիտնալով որ այս մասին ներուն այս եղանակին և այս դրութեան մէջ Հայաստան ուղարկելը հետու է խելօքութենէ. երկար մտատանջութենէ մը վերջ, անձնական խորհրդակցութեան մը կը կանչէ Հ. Բ. Ը. Միութեան կրթական և որբախնամ յանձնախումբի Առենապետ Լևոն Առաուսբը, որ միևնոյն ժամանակ Գահիրէի Բազմքական ժողովոյ Առենապետն էր, երկու խօսքով կը բացատրէ եղածն ու ըլլալիքը, ու դգացումներով միօրինակ այս դոյգը իր որոշումը առած գործնական միջոցի կը դիմեն և նոյն օր 1921 Նոյեմբ. 27ին Բազմքական ժողովը նիստի կը հրաւիրեն։ Որբանոցը օրակարգ կը դնէ Նահր–էլ–Օմարի 800 որբերու խնդիրը և կու տայ հետևեալ բացատրականը։

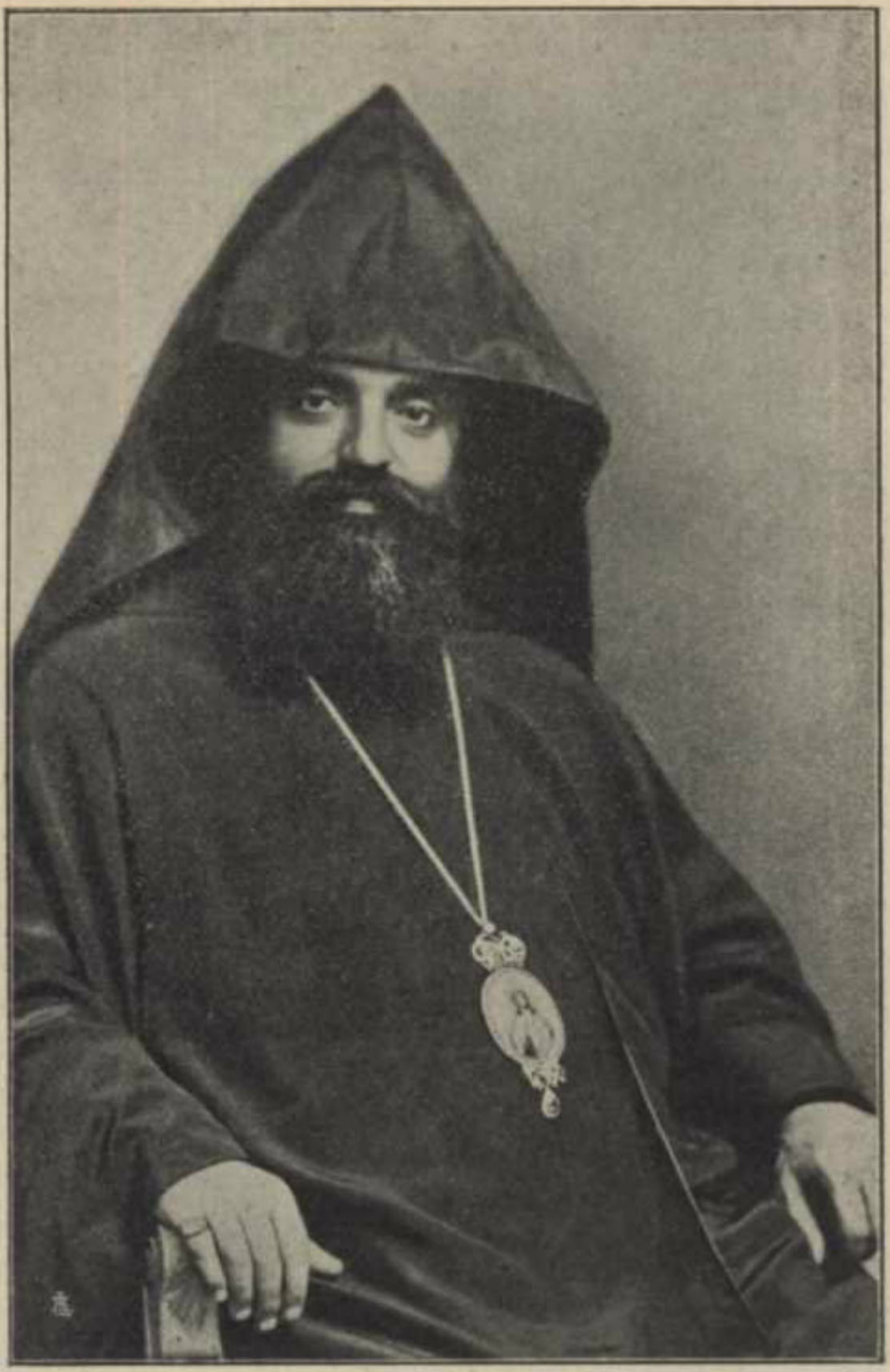
«Տիար Առենապետի հետ գումարեցինք այս բացառիկ նիստը դրազուելու համար Նահր–էլ–Օմարի 800 որբերու խնդրով, խնդիր մը որով ժամանակէ մը ի վեր կը դրազուին Ազգային Պատրիարքարան, Ազգ. Պատասխրակութիւն և Բարեգործ. Ընդհ. Միութիւն, և որու

համար ևս երեք ամիսներ առաջ Երուսաղէմ գացի Պաղեստինի կառավարութեան հաւանութիւնը առնելու համար. այսօր սակայն կը տեսնեմ այս խնդիրը բացառիկ նիստ մը գումարելու նիւթ կը դառնայ, պատճառն այն է որ որբերը քանի մը օրէ ի վեր ճամբայ հանուած են Պասրայէն փոխադրելու համար այլուր։

Ակէ առաջ դիմում եղած էր Ամերիկեան Նիր Խոթի որպէս զի առանձնէ այս որբերու հոգաւորութիւնը, բայց նա մերժած էր յայտնելով թէ մօտ 40,000 որբերու հոգով ծանրաբեռնուած է արդէն Մոսկուայի և Հայաստանի մէջ։

Բարեգործականը փափաք և որամադրութիւն ունէր ինք առանձնելու այս որբերու խնամքը, բայց իր Կիլիկեան որբանոցներուն արուած ֆրանսական նպաստներու դեղչուիլը և իր ծանրաբեռնուած դրութիւնը արգելք եղած էր ատոր. այդ պատճառաւ Անգլիական իշխանութիւնը որոշած է Նահր-էլ-Օմարի մեր որբերն ալ Միջագետքի մեր գաղթականներուն պէս փոխադրել Պաթում անկից առնելու համար Հայաստան։ Ու այս գործին այս երկին յանգիլը չափազանց ցաւալի էր անշուշտ։ Բարեբախտաբար սակայն Նիր Խոթը անդրադարձած ըլլալով իր որոշումին վրայ, Պէյրութի իր ներկայացուցչին միջոցաւ, շաբաթ մը առաջ հեռագրած էր Բարեգործականին թէ ինք՝ պիտի առանձնէր 400 որբերուն խնամքը, եթէ սա ևս առանձնէ միացեալ 400ին խնամքը։ Այս հեռագիրը հաղորդուած էր Բաբիզ, Բարեգործականի կեդրոնին, բայց տակաւին հաւանութեան որ և է պատասխան առացուած չըլլալով, կը վախցուէր թէ Բարեգործականը դժուարութիւն ունենայ առանձնելու 400ի խնամքը »։

Արբազանը այս խնդրի պատմականը ընելով, կը պարզէ այն պարտականութիւնը, զոր պէտք է զգայ

Թորգոմ Եպիսկոպոս Գուշակեան

Եգիպտահայութիւնը օգնելու համար այդ անպաշտպան փոքրիկներու խնամքի նուիրական գործին, և Ազգային ու բարոյական այն պատասխանատուութիւնը որ պիտի ծանրանայ Եգիպտահայ պաշտօնական մարմիններու վրայ. եթէ կարելի չըլլայ աջակցութեան գործնական քայլ մը առնել անոնց օգտին. ուստի կ'առաջարկէ որ, Առաջնորդարանը որոշ թուով որբերու պաշտպանութիւնը ստանձնելով մէկտեղ, ոգի ի բռին աշխատի Գահիրէի և Ալեքսանդրիոյ ազգայիններու մէջ ևս բաւականաչափ թուով պաշտպաններ գտնել որբերուն, դիւրացնելու համար բարեգործականի գործը և փրկելու համար անբախտ որբերը վերահաս կորուստէ մը։

Ժողովը գոհացուած արտով Արբապանը ունկնդրելէ վերջ, միաձայնութեամբ կ'որոշէ 50 որբեր արժեգրել Առաջնորդարանի հաշուին, և 100 որբերու պաշտպաններ գտնել և անմիջապէս հեռագրել Ն. Վ. Պօղոս փաշայի։ Եւ որովհետև Նոր Խոթի Պէյրութի ներկայացուցիչը հեռագրաւ խնդրած էր միութենէն, որպէս զի իր առաջարկն ընդունուած պարագային անոնակցութիւնն մը կարգադրուի իր և միութեան ներկայացուցիչներու միջև, ժողովը խորհելով որ Պօղոս փաշայէ գալիք պատասխանը հաստատական միայն կրնայ ըլլալ, կ'որոշէ խնդրել Բարեգործականէն որ այդ անոնակցութիւնը անհրաժեշտաբար կատարուի, որպէս զի կարելի ըլլայ ամէն ինչ կանխաւ կարգադրել և որբերու ժամանման պարագային չփոթութեան չմատնուիլ։ Ժողովը իր պարտականութիւնը կատարած էր արդէն ու գործի անցած, պատուոյ գեղեցիկ պատկ մը հիւսելով իր և Եգիպտահայութեան անուան շուրջ. անոնք իրենց ազնուասիրտ Առաջնորդի ցուցմունքներով փրկած էին 800 փոքրիկները։

Մինչդեռ Գայմէանն ու որբանոցի ամբողջ պաշ-

ածնէութիւնը իրար անցած Հայաստան մեկնելու հապճեպ պատրաստութեանց մէջ էին։ Կեսկա. 6ին առաւօտեան ժամը 8½ին Գահիրէէն հեռագիր մը կը հասնէր Գուլումճեանին։ Գուլումճեանը Պասրա կը գտնուէր և զբաղուած էր ասոր անոր դիմելով, որպէս զի 9000 ռուբլի բացը գոցէ. բայց իր մեկնումէն առաջ արտօնած էր ինծի իր հասցէին եկած նամակներն և հեռագիրները բանալ։ Հեռագիրը առի և ինչ ուրախութիւն, Մալէզեան առորագրութեամբ հետեւեալ տողեր «Նիւ Իսք և Բարեգործական կը վատահացնեն Ղանր–էլ–Օմարի արբանեակը խնամել Երուսաղէմի վանքին մէջ, յայտնելով արբանեակի մեկնման թուականը»։

Թոռ չունէ մը առի, վերջապէս ձմեռուայ այս եղանակին որբերը Հայաստան տանելու բազմապիսի անպատեհութիւնները մէջտեղէն վերցուած էին. բայց այդ՝ արբանեակը կ'անցնէր այլ ևս Բարեգործականի նման արժէքաւոր ընկերութեան մը ձեռք։ Ու տարակոյսէ վեր էր որ ան ոչ միայն այլ ևս լաւագոյն պայմաններու մէջ պիտի գրուէր, այլ հնոց մը պիտի գտնար, ուրկէ գուրս պիտի ելլէին ձեւի բերուած, գարբնուած, ընտիր քաղաքացիները, պիտանի թէ իրենց անձին և թէ իրենց ազգին ու հայրենիքին։

Հեռագիրը գաղանի պահելու միտք չ'ունէի, յայտարարելի այն պաշտօնէութեան և ատեն ու առնուհինեանն, որոնք խլացուցիչ «Հուռռա»ներով և անվերջանալի ծափերով օդը կը թնդացնէին. փոքրիկները իսկ չափազանց ուրախ էին, որ Բարեգործական անունը իր պատկառելի համբաւով մեծ յոյս և մեծ հաւատք կը ներշնչէր իրենց։

Երկու օր վերջ Պ. Գուլումճեան, ուրախ սրտով քէմր կը վերադառնար, հապճեպութեան հաշիւները փակած էր այլ ևս, ու Ընդհատանէն իր բերած խոշոր կրամօֆոնը

Ախիսխա մասին տեսարան

մէջտեղ դրած՝ ակաու այս անգամ սան ու սանուհիները կարելի եղածին չափ շատ զուարճացնել։ Մինչև Յուն. 17, որբանոցը կատարեալ ուսնական կերպարանք մը առացած էր, ամէն երեկոյ վեց մեծ վրաններ իրար միացնելով պատրաստուած խոշոր վրանային Սալոնի մէջ հաւաքուած ամբողջ որբանոցը կ՚երգէր ու կը պարէր։ Որբերը զուարթ էին ու երջանիկ։

Գեկա. 11ին N. 8, 10, 6 և 5ի կէսը թուով 2700 չունչ Նահր–էլ–Օմարէն նաւ կը նաւէին Պասրայի առաջ խարխող Ալ-պար նաւը երթալու համար, որն իր կարգին Գեկա. 13ին իր հրամեշտի վերջին ոզջոյնը կուտար Մէջագեաքին, իր հետ տանելով փախստականներու Ներգաղթի Բ. խումբը։

Այս ևս որբանոցի մեկնումը մօտիկցած էր։ Գիտէինք որ միայն երեք չոգենաւներ վարձուած են Ներգաղթի համար, հետևաբար որբանոցը այս Գ. խումբով պիտի մեկնէր։ Յուն. 17ին Գուլամհեանը Պասրա կը մեկնէր և 22ին կը վերադառնար, իր հետ բերելով Տարագրելոց եռանդուն անդամներէն Անդուհ Փափազեանն։ Անոնք եկած էին Տարագրելոց կոմիէն, իրենց վերջին «երթաք բարեաւ»ն ըսելու և իրենց խակ ձեռքով նաւ դնելու այն փոքրիկները, որոց համար շորս երկար տարիներ աշխատեցան արհամարհելով Հայկական նկարագրի յատուկ բամբասանքներն ու անուցումները։

41.

ԴԷՊ Ի ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ

1922 Յունվար 24ի արշալոյսին որբանոցը արտասովոր եռուզեռի մէջ էր, արշալոյսէն շատ առաջ պըզտիկները ոտքի վրայ էին արդէն և հապճեպով կը կապոտէին իրենց իրեղէնները, ասելի անհամբերներէն ոմանք բեռներնին չափած անհամբեր քայլերով կ'երթեւեկէին վրաններու շուրջ, աներկրայօրէն պայրանալով մեկնելու հրամանի ուշացման վրայ։ Վերջապէս այդ հրամանը կը տրուէր. 816 տան ու տանուհիներ որբանոցի առաջ շարքի կը կենային իրենց ունեցածները չափած բանակի մը կատարեալ երեւոյթով, Գուլումճեանն ու Փափազեանը շարքի առջեւ ընկած գետափը կ'առաջնորդէին որբերու կարաւանը, ուր խարխափ «Շոշա» չոգենաւը իր ամբողջ պաշտօնէութեամբ բերանաբաց կը դիտէր այս յուզիչ տեսարանը, ժողովրդէն 3000 հոգի, որոց տեղ չէր եղած չոգենաւի մէջ, գետարեբան հաւաքուած «երթաք բարեաւ, բարի ճանապարհ» կ'ազդազակէր իր սիրած փոքրիկներուն, որոնք իրենց կարգին գլխարկնին օդի մէջ շարժելով, «Ձեզ բարեաւ, ժողովուրդ, Ձեզ բարեաւ, Նահր-էլ-Օմար, Ձեզ բարեաւ, որբանոց» կը պոռային յուզուած չեչաերով։ Ու մինչ չոգենաւը սուլելով կը ձեղքէր Շաթ-իլ-Արապի կանաչագոյն ալիքները, 800 տասդ կրծքերէ դուրս կը թռչէր «Հայր մերը» իր տխուր եւևէյներով, որուն կը յաջորդէր «Մեր Հայրենիքը» իր կրակոտ չեչաերով։

Կամաց կամաց Նահր-էլ-Օմարը կը հեռանար և վերջապէս կ'անհետանար։

Չորեքշաբթի առաջ կանգ կ'առնէր ուր և ձեռց երկու օր, Գուլումճեանն ու Փափազեանը մեզ հետ էին, ու որերու հանգիստ ճամբորդութեան համար, նաւապետ հետ հարկ եղած կարգադրութիւններով էին պրաղած, այս առեն մտքէս կ'անցնէր այս երկու ազնիւ պարոններուն որքանոցի կողմէ յիշատակի համար մէկ մէկ փոքրիկ նուէրներ տալ և որպէս ամենալաւագոյն նուէր, անոնց կը ներկայացնէի որոշելու հիւսած գորգերէն երկու հատ, խնդրելով որ ընդունին որպէս փոքրիկ յիշատակ մը։ Առաջարկս սակայն լուռթեամբ ընդունուեցաւ, լուռթիւն մը, որ խորունկ խոկման մը պերճախօս վկայութիւնն էր, ինչպէս եռքէն հասկըցուեցաւ։ Անոնք իրարու երես նայեցան, ու Գուլումճեանը կէս ժպտուն ուէյցաց. «Այո, կը սիրենք այս որերը և մեզ համար ծանր է այս բաժանումը և միւ և նոյն առեն հաճելի և նուիրական՝ անոնցմէ յիշատակ մը ունենալու գաղափարը, բայց ես կ'ուզեմ կենդանի գորգ մը առնել, առ որքանոցէն, որու համար այնքան տառապեցայ և դառնցայ»։ Ցետոյ ակնարկի մը փոխանակութիւն ունեցաւ Անդուլ Փափազեանի հետ, որ ըսաւ «այո, ես ալ միևնոյնը պիտի ընեմ, թէև այդ ուղղութեամբ վայրկեան մ'իսկ մտածած չ'ունիմ, ինչպէս կը հաւատամ դուք ալ մտածած չ'ունէիք։ Վայրկենական տպաւորութեան տակ առած մեր այս որոշումը սակայն կը յուսամ թէ հայկական ցաւոտ իրականութեան մէջ բաւական հրահանգիչ օրինակ մը կարող է ըլլալ»։ Որոշումը արուած էր արդէն, խնդիրը կարգադրուած և երեկոյեան Պաղտատի Հայ գաղութի երկու նշանաւոր այս անձնաւորութիւնները Պասրայի առջև, Շուշա չոգենաւի վրայ, փոքրիկներու ուրախ ծափե-

բան մէջտեղ, որքանոցի գաղթական Տէր Յովհաննէս Քահանայի գաղթական մաշտոցին տակ, երկու գաղթական եղբայրներու բարձրացուցած կնքահայրական գաղթական խաչերու հովանիին ներքև, քով քովի ծածանուող Անգլիական ու Հայկական դրօշակներու չուքին տակ, կ'ամուսնանային Աստրազարցի Աբրինէ և Մաննիկ Տօպաճեան անուն երկու քոյր որբուհիներու հետ ուրախ ու երջանիկ։ Այս դէպքը ամենէն աւելի հիացումը կը պրաւէր «Շուճա»յի նաւապետին ու իր պաշտօնէութեան ու կը խանդավառէր մեզ բոլորս։

Կնքահայրական պատիւը Նորապսակներու փափաքին համաձայն վիճակուած էր ինծի ու եղբօրս՝ նաւապետին պատուակալ Կնքահայրութեամբը։ Ու մինչ յարգելի անձնաւորութեանց և երկու սիրած աշակերտուհիներուս բախտաւորութիւնը գարնող խաչը Նորապսակներու գլուխներուն բարձրացուցած կը կենայի արձանի մը կատարեալ երևոյթով, միտքս կը փոթորկուէր և շրթունքներս գողգոջագին բարբառով մը «երջանկութիւն» կը շշնչային յամրօրէն։

Յունվար 27ին Շուճան իր բարձրաղաղակ սուլիչով հրաժեշտի վերջին ժամը մօտիկցած ըլլալը կը ծանուցանէր, ամրողջ սան ու առնուհիներ նաւի կամրջակին կանգնած կ'ունկնդրէին Անդուհ Փափազեանի՝ ի դիմաց Միջագետքի հայ Տարագրելոց մարմնոյ արտասանած վերջին «Ձեռք բարեաւ»ի յուզուած խօսքերը ու ապա «երթաք բարեաւ, երթաք բարեաւ» ազազակներու սակէն, Փափազեանն ու Պաւյումճեանը իրենց նոր կոզակիցներուն հետ, Շուճայի առջև ապառող փոքրիկ չոգեմակոյկը կ'իջնէին, որ կը սկսէր արագ արագ պտոյտներ գործել Շուճայի չուրջ, որն իր կարգին անդամ մը ևս սուլելով հրաժեշտ կու տար Միջագետքին, ուր 800 փոքրիկներ չորս երկար տարիներ վայելեցին Պաղտատի,

Որբերը Երուսաղէմի Էրնեց յարիւրամեայ ծերս կը մտնեն 1922 փետր. 11ին

Մինչ ահաւոր հայ Տարտպրելոց նպաստամատոյց մարմնոյ այնքան գնահատելի խնամքն ու գուրգուրանքը։ Խոյակելի ժողովրդեան նման, անոնք այսօր անապատի աւազները թողուցած, Աստուծոյ երկրի ճամբան էր որ ձեռք կ'առնէին ուրախ ու խնդումերես, առանց տակոյն անդրադառնալու որ, Անապատն իր ամբողջ ամայութեամբը մի օր պիտի գար բազմելու իրենց յիշատակութեան արժանի յուշիկներու առաջին գծին վրայ, և պիտի յիշեցնէր իրենց իր մեծ ու պզտիկ ամբողջ միջադէպերու հետ նաև Պաղտատի Տարտպրելոց մարմինը և անոր կատարած գնահատելի գործը։ Գիշեր էր արդէն, համատարած խաւարի մէջ կը պլպլային Ապառանի բազմաթիւ ելեքտրական կառոյցները, որոց պայծառ ցոլքերու շնորհիւ, բացօթեայ կը տեսնուէին աչխարի հօտի մը նման հարթ ու հաւասար գետնի վրայ ցրուած բազմաթիւ երկաթեայ քարիւղի ամբարներ, որոնք հանդարտ կը քնանային միացող երկնաթերձ ծխնելոյզներու մութ թխտոյն չունչին տակ։

Կամաց կամաց գետը կ'ընդլայնուի ու ծանծաղուտի կը փոխուի. և վերջապէս բաւական մեծկակ բերանով մը կու կ'երթայ Պարսից ծոցին, որն Պարսիկ կաշառակեր պաշտօնեայի մը նման բերանը բացած կը կայ ու կը կայ, մինչև փոքրերու ամենայատինի քնանալը. զգուշութեան համար նաւի տախտակամածին վրայ պառկիլ վերջ, ընկճուած ու քայլամոլար խցիկս դիմեցի ու մարելով ելեքտրական կանթեղը, խորունկ մթութեան հետ, ես ալ Թագուհեայ խորունկ քնոյ մը մէջ։

Ճամբորդութեան Գ. օրն է, մեր չոգենաւը արագաշաւ կը յառաջանայ կենդանաբոյսերու Թագաւորութեան սահմաններէն ներս. անվերջանալի ծովամայրերու լեզուններ կը ծփան կապոյտ ալիքներու երեսը, զոյգ

մը մեռած կղզիներէ հրաժեշտ առնելէ վերջ, կը մտանենք զոյգ մը ուրիշ կղզիներու, որոցմէ ձախակողմինը բնակելի էր և իր կառուցն ունէր ճերմակ աշտարակաձև շէնք մը, փարոս մըն էր...։

Երեկոյեան ժամը 7ն է, Հիւրմիւզի նեղուցի մէջն ենք արդէն, մի քանի ժամ ևս և ահա պիտի նետուինք Հնդկաց Ովկիանոսին գիրկը, թանձր մառախուղ մը վարագոյրի մը նման կ'իջնէր մեր ետև, կարծես ընդ միշտ գոցելու մեր տեսողութենէն Աահր-էլ-Օմարը. ուր թողուցինք 1100 մեռելներ և 3000 կիսամեռ ժողովուրդ մը բաղդին ու պատահականութեանց ենթակայ։ Շոգենաւի երկու քովերու ճերմակ փրփուրներու վրայ կայծկլտացող ֆոսֆորը, ակնախտիղ տեսարան մը կը պատկերացնէր, մութ կապոյտ ալիքներ, իրենց այս յաւերժահարսային աշուխներով, մրցման ելած էին կապոյտ և սառցազարդ երկնքին հետ, վերը կապոյտ, վարը կապոյտ, վերը սառցազարդ, վարը սառցազարդ, մենք այս սառիկներու թագաւորութեան տակէն ու վրայէն կը քալենք, բնութեան հրաշալիքներովը հրապուրուած։

Կամաց կամաց շոգենաւին ապմուկը կը դադրէր։ Փոքրիկները կը թաղուէին խորունկ քնոյ մը մէջ. քնոյ մէջ էր նաև մեզ ընկերացող 2000 ժողովուրդը. սենեակս կը քաշուիմ, ու ժամուան մը չափ սենեակիս փոքրիկ ու կլորակ պատուհանէն ծովը ու իր սառիկները դիտելէ վերջ, անձնասուր կ'ըլլամ մոթիւոսին։

Յունվար 30ի առաւօտեան ժամը 4½ն է, որ ու որուհիներն ոտքի վրայ են արդէն, ու իրենց սարիքին վայել անփոյթ ու զուարթ ճվճվոցով մը լեցուցած են շոգենաւը. հազիւ թէ սենեակիս դրան կղպանքին ձեռք կ'երկարեմ, երբ անախորժ թրխկոցով մը դուռը կը բացուի, դիս դուրս վռնտելու ցասկոտ շարժումով մը.

փոքրիկներուս մէջն եմ արդէն. ամանք կը հագուին, ամանք կը շքուին, ամանք անկողիններ կը հաւաքեն, ամանք գետինը կը մաքրեն, իսկ ամանք պաքսումի (չոր հաց) պարկերու շուրջ կը դառնան անհամբեր ակնարկներ նետելով պահեստապետի և հոն գտնուող ուսուցիչներու երեսներուն։

Պահեստապետը կը սկսի պաքսումի պարկերուն ձեռք երկարել, փոքրիկներու խանդավառ նայուածքները դիտողին սիրտը կը քրքրեն, խեղճ փոքրիկներս, մի կտոր չոր հացով ու երկու արմաւով, որն կը ծառայէր իրենց արդէս նախաճաշ, արդէն գոհ էին ու երջանիկ...։

Կը բարձրանամ նաւի կամրջակին վրայ, Ընդկաց Ովկիանոսն ենք արդէն, չորս կողմ, վերէն վարէն հսմատարած կապուտութիւն մը, ան կէտ մը միայն՝ մեր նաւն է այն, որ հպարտ ու բարձրագլուխ իր ճամբան կը շարունակէ վճռական ու անսասրբեր...։

Փետր. 4ի արշալոյսի անդրանիկ ցոլքերու տակ, համատարած կապոյտութեան առաջ առնականօրէն կուրծք տուած Աէնի ժայռերը, հպարտութեամբ կը ցուցադրեն իրենց երկնաբերձ փարոսները ու ապիտակաւան սիրունիկ տուները, որքան հաճելի է օրերու մի օրինակ կապոյտի մէջէն տեսնել յաղթական ցամաքը, գըրաւիչ և համայնդ... ծովը կէս գիշերէն սկսեալ, սկսած է իր անկարգութիւնները, կը փրփրի, կը գոռայ. անսխորժ արտասանութի մը ենթարկելով ժողովուրդն ու որբերը։ Կէս օրէ վերջ ժամը հնէ, մեր շոգենաւը դըբօշակներ պարզած կը մտնէ Պաբ-իւլ-Մանտէպի նեղուցէն ներս, ինը տարի առաջ անցած էի այս նեղուցէն, մտովին չշնչալով որ ալ վերջին անգամն է որ կը կըտրեմ կ'անցնիմ այս նեղուցը, բայց ինը տարի յետոյ դարձեալ կ'անցնիմ մի և նոյն տեղէն և ինչ վիճակով... ունայնութիւն, ինչ յիմար է եղեր այս կեանքը, և

որքան դառն, որքան իղձեր և խէալներ, եռանդներ և կանանչ տարիներ, կը խամրին, կը չորնան, ու հովերուն կը տրուին.... Մայրամուտ է, աշխ ուրիշ չոգենաւ մը, մեր ճամբորդութեան ընթացքին, առաջինը որ կու գայ կ'անցնի սրտաշարժ, որերը ու ժողովուրդը նաւի տախտակամածին վրայ լեցուած, հետաքրքրութեամբ կը դիտեն անցնող չոգենաւը, որը մեռելի տպաւորութիւն կը թողու. հետաքրքիր աչքերը նաւապետէն գատ մէկ հատիկ մարդ իսկ չկրցան տեսնել այդ նաւու վրայ, վաճառականական հակերը ի վիճակի չէին հազարաւոր լեզուներէն արտասանուող «բարի ճանապարհ» խօսքերուն պատասխանելու. չոգենաւը կ'անցնի, միօրինակութիւնը կը վերադառնայ. դարձեալ մինակ ենք մենք մեր կապոյտ ծովի, մեր կապոյտ երկնքի հետ։

Կիրակի է, Փետր. 5ի երեկոն, ձեռքս գաւազանիկին հետ խաղալով կը դառնայի որերու մէջ, երբ յանկարծ ուշադրութիւնս գրաւեցին աղիողորմ հեծկլտանքի մը ախուր չեչառներ, ձայնի լուսած կողմը գացի, որերու յարկաբաժնին կից հիւանդանոցէն կը լսուէր, ուր պառկած հիւանդներէն մին հրաժեշտ կ'առնէր աշխարհէն, անուէր ու անօգնական թողնելով կին մը, իր երկու զաւակներու հետ, որոնք դէպի հայրենիք ուղեւորութեան այս երազուած ժամերուն, արցունքի հեղեղներուն մէջէն իրենց դժբախտութիւններն կ'ողբային։ Այրին իր դժբախտ որբևկներով մեռելի քովէն հեռացընելէ յետոյ, մեռելի ոտքի կողմէն խաչոր երկաթ մը կապեցին, ապա չորս ուժեղ երիտասարդներ դիակը վերցուցած բարձրացան նաւի տախտակամածը, նաւը երկու րոպէի համար կանգ առաւ, դիակը նաւի եռանի կողմէն ծովը նետեցին, թնթռ ադմուկ մը միայն, ու ալիքները խանդաղատանօք գրկեցին դժբախտ դիակը, չոգենաւին անիւը սկսաւ ադմկել. փրփուրը բարձրա-

Առաքելական որբանոցի խնամակալության երեսփոխի մէջ

1. Խաչատուր Գանդաչեան (գանձապահ). – 2. Եղիշէ Մինասեան (այժմ սիկին Թորեան). – 3. Մեսրոպ Վ. Վ. Նշանեան, Լուսարարապետ Ս. Յակոբայ Վանից. – 4. Եղիշէ Արքեպիսկոպոս Դուրեան, Պատրիարք երեսփոխի. – 5. Լեան Աստուր, Հ. Բ. Միութեան կրթական և որբանոցաց յանձնախումբի Առենապետ. – 6. Օր. Արաքսի Գէորգեան. – 7. Յարութիւն Թորոսեան. – 8 Յակոբ Մերունեան. – 9. Եսայի Գանդաչեան. – 10. Տօքթոր Վահան Գալպինեան (Առենապետ). – 11. Լեան Գէորգեան (Առենադպիր). – 12. Աստ Խաչատուրեան.

ձաւ և չոգենաւը սկսաւ քալել, մինչ վարը, նաւի երկրորդ յարկը, դժբախտ մնալին այրին ու որբուկները աղիողորմ ձիչերով անբախտութիւնին կ'ողբային, կը վերադառնամ փոքրիկներուս մէջ, անոնք անփոյթ են և զուարթ։

Տան և հօքը օրուայ միօրինակ ու սովորական ձամբորդութենէ մը յետոյ, Փետր. 10ին, չոգենաւը էլ–Գանթարա կանգ կ'առնէր, ուր Հ. Բ. Ը. Միութեան կրթական և որբախնամ հաստատուածի Աւետարան Լեռն Աստուծոյ, Գաբրիէլ Խանճեանի ու Թոմաս Սևջանեանի հետ, մէկիկ մէկիկ կ'ընդունէր 816 փոքրիկներն իրենց ընկերացող պաշտօնեաներու հետ։ Չոգենաւէն դուրս ելլելէ յետոյ, որբուհիներ շարքով կեցած, երգերով և «հուռռա»ներով իրենց յարգանքի ցոյցը ըրին Շուձա նաւին. իր պաշտօնէութեան և ի մասնաւորի պետուասիրտ նաւապետ Captain T. H. Murchին, որն ամբողջ ձամբորդութեան ընթացքին, ոչ միայն որբանոցի պահպանութեան տակ դրաւ իրենց փայտի, քարածուխի և օճառի պահեստները, այլ և կարելի ամէն ջանք ի գործ դրաւ որբերու առողջութիւնը և հանգըստութիւնը ապահովելու համար, և որն իր հրաժեշտի վերջին պահուն փոքրիկներու յարգանքի ցոյցէն յուզուած, թաշկինակի ծայրերուն մէջ ծրարուց արցունքի չիթերը, պետուասիրտ ծերուկի մը յուզմունքի այդ պերճախօս փրփուրներըն։ Նաւապետի օգնական Chief officer H. V. Rogers, որ որբերու հանդէպ իր տածած սիրոյն և հոգածութեանը մէջ նաւապետէն վար չէր մնար, նաւագները նաւի կամրջակին հաւաքած՝ «կեցցէ Հայկական որբանոց» պոռալով կը պատասխանէր՝ որ ու որբուհիներու «կեցցէ Շուձա նաւը ու իր պաշտօնեաները» ազդարարներուն։

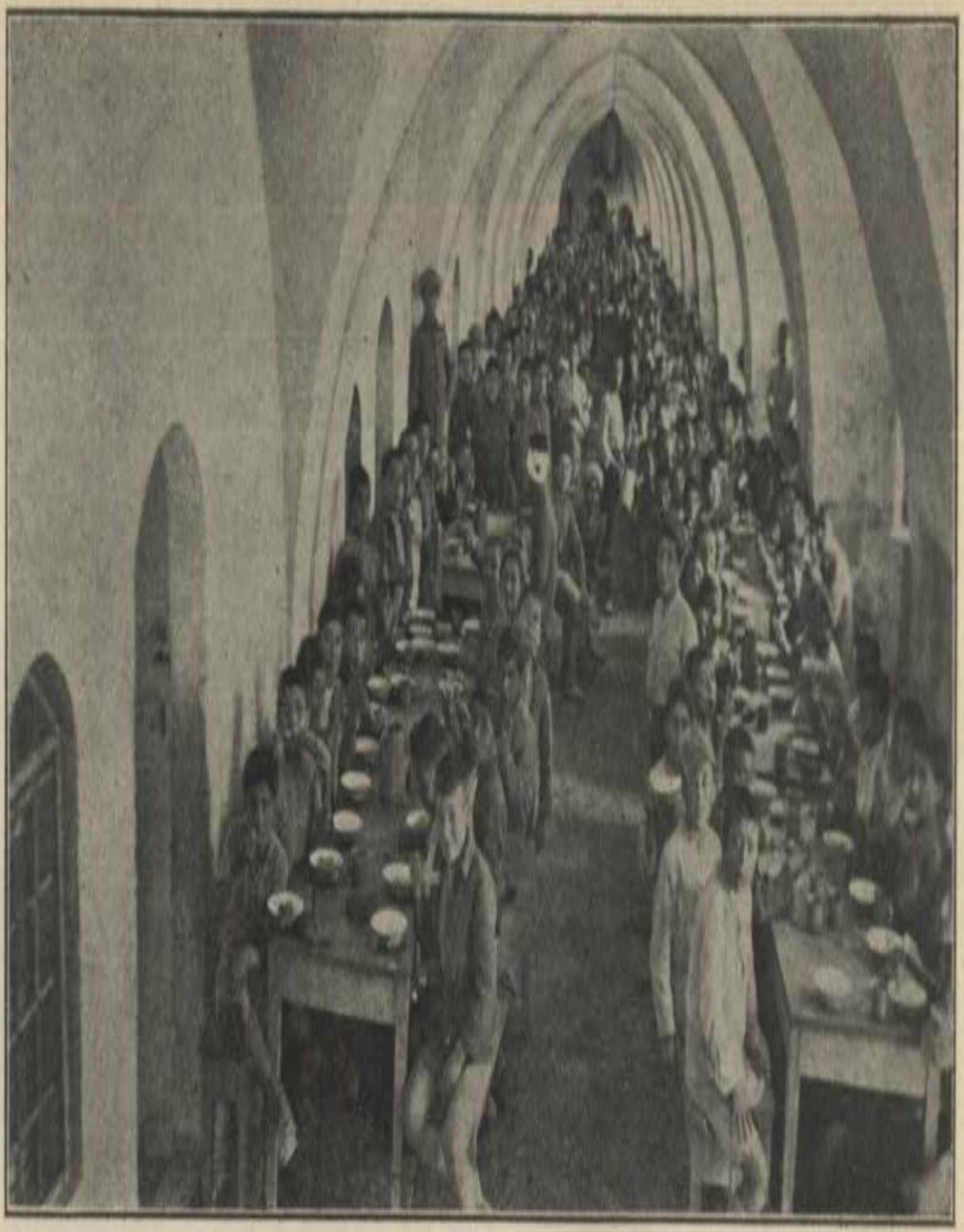
Երկու ժամուան դադարէ մը յետոյ, Շուձան փոք-

բիկներու «հաւատա»ներու ու ծափերու տակ կը շարունակէր իր ճամբան, իր հետ տանելով 2000 փախստական վաստուրականցիներ։

Փետր. 11ի արշալոյսն է, մթնշաղի մէջէն, ուշադրաւ երևոյթով մը ինքզինքին կը ցուցադրեն ծաղկած նշենիներու ընդարձակ ծառաստաններ, որոց հրապուրիչ գրկին մէջէն, չոգեկառքի անցքը կը դիտեն այս ու այն կողմ ընկած քարաշէն տուներըւ Ժամը 6ին կը հասնինք Լիտ կայարանը. հոս է Բարեգործականի այս նորահաս որբանոցի Երուսաղէմի խնամակալութիւնը, որբերուն թէյ ու կերակուր պատրաստած է. փոքրիկները այս անակընկալ ճաշով կշտանալէ վերջ, ուրախ ու զուարթ կը շարունակեն երգել ու ազմկել։

Այս տեղ երկաթուղին միշտ դէպի զառ ի վեր բարձրանալուն համար ի վիճակի չէ մեծ կառախումբով մը յառաջ շարժուիլ, ուստի և որբանոցը երեք խումբերու կը բաժնուի, որոց առաջին խումբին կ'ընկերանամ եւս։

Աչեռնաց երկիրն ենք, մեծ յեղափոխականին՝ Աստուածորդւոյն Հայրենիքը. պատուհանի առջև նստած հետաքրքրութեամբ կը դիտեմ սա մեղր ու կաթ բղխող երկիրը և իր լերկ ժայռերը, որոց վրայ ոչ կաթի և ոչ մեղրի հետքեր կը տեսնուին։ Ահա Յէհուի կոչուած գիւղաքաղաքը, որն ըստ սկզբնական ծրագրի պիտի ըլլար այս որբանոցի բնակավայրը. հետևէն կ'երևի Լատինաց վանքը որ յաղթականօրէն վեր վերցուցած է իր զանգակատան խաչը, քիչ անդին, կարծես մրցելու մարմաջէն բռնուած դէպի վեր երկարած է տաճկական մինարէ մը. իսկ այս երկուքի մէջտեղ, ընկճուածի մը ձևով ոտրմելի երևոյթի մը տակ, կլորակ գմբէթով մը հազիւ իր գոյութիւնը ցուցադրելու կը յանդգնի Հայոց

Աբրահամ որբանոցի սեղանատունը Երուսաղէմի Ս. Յակորայ վանքի մէջ

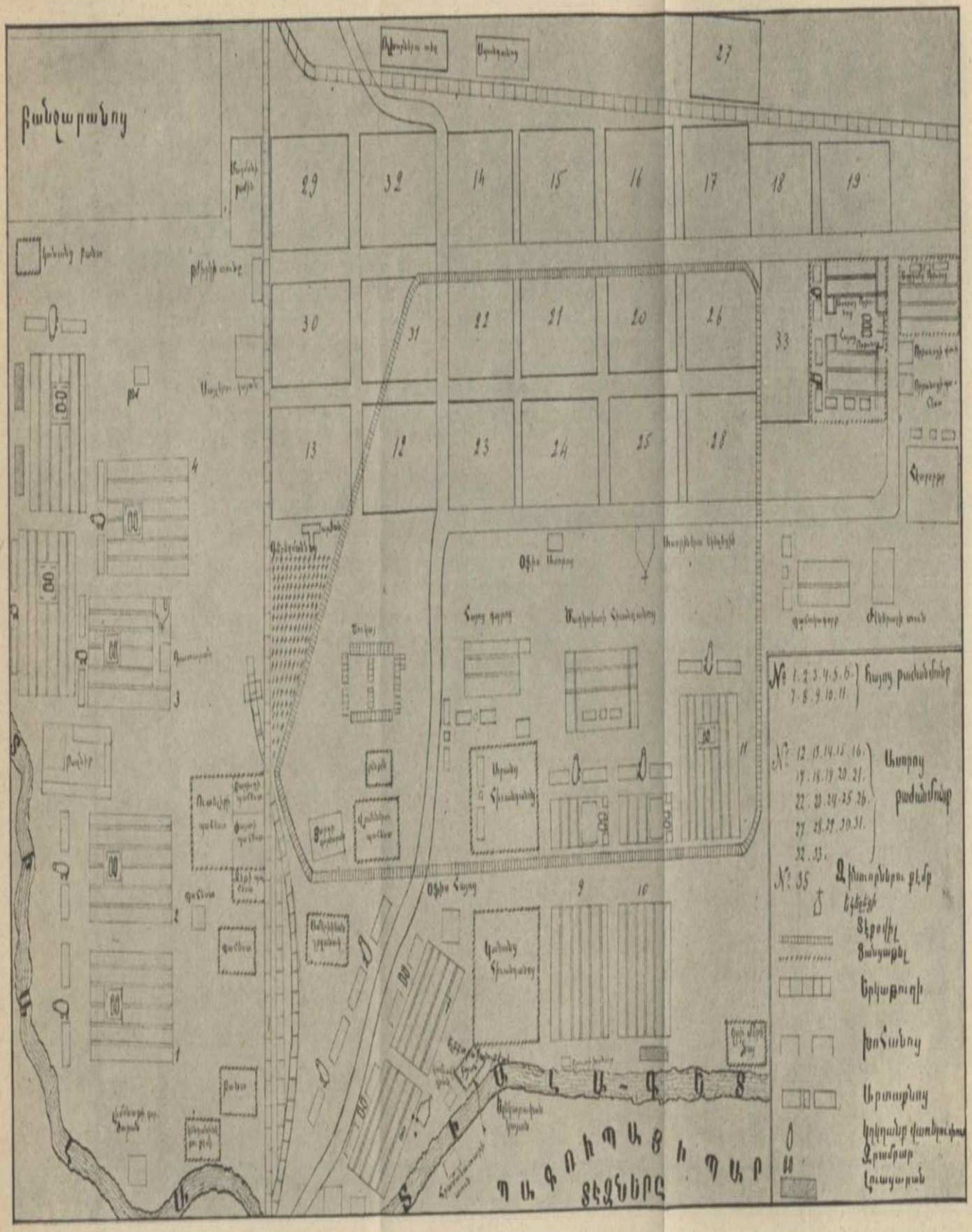
վանքը, խնդ ժողովուրդ. իր հաստատութիւններն անգամ իրեն նման ընկճուած են ու ողորմելի։

Շոգեկառքը յառաջ կը շարժուի միշտ դէպի գառի վեր, ահա ապառաժուտ բլրակի մը կատարն հանդիպատպող Սամանի այրը, լայնարերան ու խորհրդաւոր. այնպէս՝ ինչպէս Սամանն է իր աւանդավէպերով։ Երբեմն երբեմն այս ու այն լեռնաբլուրի կրծքին վրայէն, իրենց գոյութիւններին կը ցուցապրեն ողորմելի գիւղեր, որոնք աւելի ողորմելի կը թուին երբ կը դիտես իրենց չրջապատի քարքարուտները։ Հրէական աշխարհն է սա, իր ազգին նման ստոբրինակ, խորհրդաւոր։

Վերջապէս կը հասնինք Ս. Քաղաքին կայարանը. փոքրիկներու երգերը արտասովոր հետաքրքրութեամբ լեցուած բազմութիւնը կայարանի մէջ խռնուած է. վար կ'իջնեմ, դիմաւորութեան եկած են նորակազմ արքունական նորակազմ խնամակալութեան անդամներէն Մեսրոպ Ծ. Վ. Նշանեան, Խաչատուր Գանդաչեանը ու Երուսաղեմացնակ երիտասարդութիւնը, որոցմէ ամէնքը կը խլեն փոքրիկներու կռնակի բեռները, ամէնք պզտիկները գրկելով օթօմոպիլներու մէջ կը տեղաւորեն, վերջապէս այնպիսի տաք վերաբերմունք մը, այնպիսի հոգատար գուրգուրանք մը կը ցուցադրեն որ, մինչ նոքեկներս չենք կրցած մեր հիացմունքի բացագանչութիւնները զսպել։ Տեսարանը յուզիչ էր ու տխուր, ու այդ յուզուած զբրկընդխառնութեան կը համապատասխանէր նաև այդ օրուայ մռայլութիւնը։ Փոքրիկները արդէն կատաղութեան չափ եղած էին ու այս անգամ ամէնէն փոքրերը օթօմոպիլներով, իսկ մեծերը քալելով մատաթլատան երկնքէն մատուռ բարակ անձրեւին տակէն կը շարժուէին դէպի Ս. Յակոբեանց հայկական վանքը, ուր Շոճեատան և Պատրիարքական թաղերու մէջ

հոգատար ձեռքերէ պատրաստուած ձերմակ առաւոտներով զարդարուն մաքուր մաքուր անկողիններըը յոգնած ու հանգստեան կարօտ փոքրիկներուն կը ապահէին. մենք այլ ևս չէնքի մէջ էինք ու թօթափած մեր ոտքերու անապատի փոշիները։

ՎԵՐՋ

ՀԵՌԱԽՈՐ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ՀԱՆԳԱՆԱԿՈՒԹԵԱՆ

ՄԱՍՆԱԿՑՈՂՆԵՐՈՒ ԱՆՈՒԱՆԱՑԱՆԿԸ

ԵՒ ԻՐԵՆՑ ՆՈՒԻՐԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

CALCUTTA

1.	– A. Stephen	10000
2.	– J. C. Galstaun	10000
3.	– C. L. Phillips	10000
4.	– M. Mackertich	4000
5.	– J. G. Apcar	2500
6.	– P. H. Crete	2500
7.	– Joakim Nahapiet & Co. Ltd	2000
8.	– A. T. Crete	2000
9.	– Jardine Skinner. Co. Անգլիացիք	2000
10.	– H. V. Law & Co. Անգլիացիք	2000
11.	– M. Sevadjian.	1500
12.	– Mc. Houston. Անգլիացի	1500
13.	– Mackertich John	1000
14.	– A. M. Arrathoon	1000
15.	– G. A. Arratoon.	1000
16.	– Lusik Amborch.	1000
17.	– Howson Bros. Ltd. Կէս Գերմանացի	1000
18.	– R. T. Areet	1000
19.	– T. M. Thaddeus	1000
20.	– Anderson Wright & Co. Անգլիացի	1000
21.	– Ralle Bros Յոյն	1000

22. – Dyers Stone & tyre Po. 1000
23. – J. Zorab 750
24. – C. M. Galstaun. 750
25. – Martene & Co. Հնդիկ 750
26. – J. F. Gregory 500
27. – G. M. Gregory 500
28. – J. Boisogomoff 500
29. – Basil Brothers 500
30. – V. N. Arratoon. 500
31. – Hurra Lall Agurmalla & Co. Հնդիկ . 500
32. – Rampurtob Chamaica Հնդիկ . . . 500
33. – Sir Archie Birkmyre Անգլիացի . . 500
34. – Cawnpore Woolen Mills Անգլիացի . . 500
35. – P. E. Guzdar & Co. 500
36. – M. C. Gregory 400
37. – C. John Avetoon 300
38. – S. T. Avetoon 300
39. – C. V. Apcar 300
40. – Kiskun Prasael Saungloy Հնդիկ . . 250
41. – Greenhill Անգլիացի 250
42. – A. M. Jordan. 250
43. – A. M. John 250
44. – Balmer Lawrie & Co. Անգլիացի . . 250
45. – M. C. Martin. 250
46. – S. C. Gasper 250
47. – Margan Waeker & Co. Անգլիացի . . 250
48. – Joe John 200
49. – Geo. H. Creet 200
50. – Sookias Bros 200
51. – John Simon Grigory. 200
52. – Mrs. G. M. Grigory 200
53. – Leo. H. Cieet 200
54. – Anonymous 200
55. – Eric Grigory 150
56. – H. M. Shireore. 150

57. – S. J. Apcar 100
58. – M. C. Baban 100
59. – A. J. Ara 100
60. – J. Mac John 100
61. – M. M. Nahapiet 100
62. – M. C. Gregory 100
63. – P. Z. Martin 100
64. – Bagiratte Rom bros Հնդիկ . . . 100
65. – S. Apcar 50
66. – S. E. Demetrius 50
67. – E. M. Apcar 50
68. – Miss. J. M. Avdall 50
69. – S. V. Nahapiet 50
70. – Mouradian Bros 50
71. – S. A. Lucas 50
72. – Miss Avetoon 50
73. – J. G. Leon 50
74. – J. D. Boldy 50
75. – Mary Arathoon 50
76. – The Angus Co. Ltd. Ամերիկացի . . 50
77. – S. A. Harissiadis Յոյն 50
78. – A. E. Vahouni 50
79. – James Anderson & Co. Անգլիացի . . 50
80. – Watkin & Co. Անգլիացի 50
81. – Senda Barent & Co. Ltd. Հնդիկ . . 50
82. – B. V. M. Gasper 50
83. – M. S. Gregory 30
84. – Jai Narain Singh Հնդիկ 30
85. – E. O. Moses Հրեայ 30
86. – Anonymoos 25
87. – Demetius Brothers 25
88. – Albert Stalthi Զուիցերիացի . . . 25
89. – Տ. Պետրոսեան 25
90. – Chunder Հնդիկ 25
91. – R. Night Անգլիացի 25

92. – Phoenix Chemical Works & Co. . . 25
93. – Անհ 20
94. – G. A. Thaddeus 20
95. - A. Apcar 20
96. – J. M. Thorose 15
97. – Edmund M. Kuhule Հրեայ . . . 10
98. – Անհ 10
99. – Friend K. Arathoon. 10
100. – A. A. Thaddeus 10
101. – H. B. 10
102. – Պետրոս Բ. Ալեքսեան. 5

CAWNPORE – LUKNOW – ALLAHABAD

1. – Muir Mills Co. Ltd. Անգլիացի . . . 250
2. – The Elgin Mills Co. Ltd. Անգլիացի . . 250
3. – Maney & Co. Անգլիացի 250
4. – Alex A. Apcar. 250
5. – Kesoram Paddar Հնդիկ 200
6. – T. R. David 150
7. – A. H. Wheeler & Co. Անգլիացի . . . 150
8. – M. L. Chund & Co. Հնդիկ 25
9. – A. Friend 20

SINGAPORE

1. – Stephen Paul & Co. 3000
2. – Sarkies Brothers 1500
3. – Seth Paul 1500
4. – Mack O. Arathoon 1000
5. – C. A. Edgar. 500
6. – Victoria Edgar 500

7. – S. A. Edgar.	500
8. – Mrs. Arathoon	300
9. – E. Johannes.	200
10. – H. M. Arathoon	150
11. – S. M. Arathoon	150
12. – M. C. Johannes	150
13. – J. Chater	100
14. – E. A. Edgar.	100
15. – H. L. Gaulstin	100
16. – Geo. J. George	100
17. – M. S. Martin	100
18. – W. Martin	100
19. – Rose P. Malcolm	100
20. – Martha Michael	100
21. – M. O. Gregory	100
22. – G. M. Gregory	100
23. – A. Stephen	100
24. – J. Adgare	50
25. – T. Gov. George	50
26. – M. Cachatoor Khazikhan	25
27. – D. S. Apram	25
28. – J. E. Johannes	20
29. – M. S. Casper	15
30. – Miss V. Edgar	10
31. – Miss L. Edgar	10

JAVA, SOERABAJA-GALEOHAN-KEDIRÉ

1. – G. L. Apcar	10000
2. – Galoehan Tapioca Estates & Mills Ltd .	5000
3. – A. P. Hacobian.	5000
4. – S. L. Apcar	1500
5. – W. C. Weskin	1500

6. – Sam Joakim 1000
7. – H. P. Hacobian 1000
8. – J. M. Sarkies 1000
9. – Mac. Hacobian 1000
10. – Car Arzoo 1000
11. – Mr. & Miss A. G. Apcar. . . . 1000
12. – L. M. Sarkies 500
13. – C. A. Apcar 500
14. – George Edgar 500
15. – A. Michael 500
16. – S. M. Simon 500
17. – Arsene Zorab 500
18. – Marten Edgar 500
19. – E. W. Edgar 500
20. – C. G. Edgar 500
21. – G. A. Jordan 400
22. – C. Johannes 300
23. – M. Ellis Vartanian 300
24. – A. G. Edgar 300
25. – Աշխ Տիկ. Մուրատա Տէր Պօղոս Յակոբեան. 300
26. – A. S. Apcar 300
27. – Թ. Խոզաբեան 300
28. – H. A. Apcar 250
29. – Oranje Hotel 250
30. – Էմին Մոմջեա Յարութիւն 250
31. – Edgar & Co. 250
32. – E. E. Mesrope 250
33. – F. Paulus 200
34. – J. P. Hacobian. 200
35. – J. Lazar 200
36. – L. J. Johannes & Family . . . 200
37. – A. Carapiet 200
38. – Miss. J. Apcar. 200
39. – Հայկանոյշ Ոսկանեան. 200
40. – Սարգիս Մարգարեան 200

41. – Գասպար Միքայէլեան. 200
42. – Zaven & Vahe Michael 150
43. – Miss B. Basil 150
44. – Albert Basil 150
45. – Տիկ. Վազգոս Յ. Ծատուրեան . . . 150
46. – G. J. Apcar 150
47. – C. W. Weskin 150
48. – Է. Ս. Չօրաք 150
49. – Z. M. Martin 100
50. – M. J. Vardan 100
51. – C. A. Zorab 100
52. – M. & G. Jordan 100
53. – Mis. A. Michael 100
54. – M. Johannes 100
55. – Miss M. Ellis Vartanian 100
56. – Հ. Գահանայ Վարդանեան 100
57. – R. Johannes 100
58. – E. M. Gregory 100
59. – E. H. Ellis 100
60. – Galstaun en Zonen 100
61. – A. A. Johannes. 100
62. – Mr. & Miss J. C. Joseph. . . . 100
63. – Մկրտիչեան 100
64. – E. E. Johannes. 100
65. – O. V. Vagram 100
66. – Տէր և Տիկ. Յովհաննէսեան . . . 100
67. – Տիկ. Վարդուհի Տէր Եղիշեան . . . 100
68. – Mr. G. A. Jordan 100
69. – Ն. Աբգար 100
70. – Պօղոս Յ. Պօղոսեան 100
71. – Մ. Տէր Յարութիւն 100
72. – Յարգիս. Յ. Պօղոսեան 100
73. – J. S. Martin 100
74. – Malcolm Mathews 75
75. – Լիոն Տէր Յարգիսեան 50

76. – J. M. Alaverdy. 50
77. – J. Johannes 50
78. – A. J. Sarkies 50
79. – Մէրխաբէ Գրիգորեանոս 50
80. – A. Makertoom 50
81. – Տիկ. Ծաղիկ Ն. Յարութիւնեան. . . 50
82. – C. Chaytor 50
83. – Պօղոս Մ. Մաթէոսեան 50
84. – Սարգիս Մկրտումեան. 50
85. – Խ. Մ. Հախուերդեան. 50
86. – E. A. Zorab 50
87. – A. & J. Badal 50
88. – M. C. & J. C. Kazikhan 50
89. – Mr. & Miss J. E. Evers 50
90. – Պ. Մ. Նահապետ 50
91. – Յորդանանեանց 30
92. – Տիկ. Հռիփսիմէ Մ. Պետրոսեան. . . 30
93. – Յ. Ն. Մուրատեան 30
94. – Մ. Յ. Սարգիսեան 30
95. – Սամուէլ Յ. Տէր Մարտիրոսեան. . . 25
96. – Ր. Ն. Տէր Յարութիւնեան. . . . 25
97. – B. J. Galstaun 25
98. – J. Johan 25
99. – J. M. Kamarzarian 25
100. – A. G. Boldy 25
101. – Geo. C. Thaddeus 25
102. – Ոմն 25
103. – Տիկ. Վարդուհի Գալուստանեան . . . 25
104. – Սմբատ Յ. 25
105. – Առաքելեան. 25
106. – Boonacher. 25
107. – M. David 25
108. – Miss S. Weskin 25
109. – Miss H. Basil 25
110. – Avetis O. Apcar 25

111. – Stephen Woskan 25
112. – J. Apcar 25
113. – G. W. Weskin 25
114. – S. W. Weskin 25
115. – *Փոքրիկ Վարսենիկ* 25
116. – *Սոֆիա և Հերսէս* 20
117. – *Աւետիս Վարդանեան* 20
118. – *Մ. Ղ. Յամարգաւեան* 10
119. – J. A. David 10
120. – *Մարիամ Մանուկեան* 10
121. – *Փոքրիկ Մարօ* 10
122. – O. G. Arzoo 5

Փոխան տոկոսի նուէր «Zorab Mesrope & Co.» Հայ բնակերութենէն՝ որոնց փոխ կը մնար հանգանակութեան գումարը . . 800

(JAVA) BANDOENG

1. – S. S. Michael & family 1000
2. – M. P. Michael 500
3. – M. J. Michael (Medan). 500
4. – B. A. Elisha. 250
5. – C. G. Carapiet 250
6. – *Նոյն* 200
7. – M. B. Johannes 100
8. – Terdat Johannes 100
9. – A. B. Johannes Sr. 100
10. – K. Johannes. 50
11. – *Տէր և Տիկին Մկրտիչ Տէր Յարգիսեան* . . 75
12. – A. B. Johannes Jr. 25
13. – Muv. M. B. Johannes 25
14. – *Նոյն* 10
15. – F. G. Vesteeigh (*Հոլանդացի*) . . . 10
16. – S. M. Thoros 5

BATAVIA (JAVA)

1.	– J. M. Galestin	1000
2.	– A. A. Galestin	500
3.	– Յ. Գ. Գասպար	300
4.	– G. M. Johannes	300
5.	– J. A. Stephen	250
6.	– Galestin Brothers.	250
7.	– Geb. Nahapiet	250
8.	– M. Thaddeus	200
9.	– C. W. Weskin	200
10.	– F. P. & Co. Աղլիաց	100
11.	– A. S. Martin	75
12.	– T. Galestin	50
13.	– G. C. Paulus	50
14.	– Եղիշէ	50
15.	– Galoust Galstaun	50
16.	– N. N.	50
17.	– M. N.	30
18.	– S. J. Sherida	25
19.	– Miss Maud Delgijen Չուլահատաց	25

MACASSAR (CELEBES)

1.	– G. M. Gregory	1000
2.	– L. S. Arathoon	1000
3.	– John Stephens	1000
4.	– Th. Seth Paul	500
5.	– P. C. Paul	500
6.	– J. G. Johannes	500

7. – Oranje Hôtel 500
8. – Stephens P. Stephens & Co. . . . 500
9. – Lie Tjeng Sine Չինացի 300
10. – S. J. Ceet 250
11. – Lie Tjan Tie Չինացի 250
12. – Tan Leang Teng & Co. Չինացի . . . 250
13. – Nio Eng Boe Չինացի 250
14. – Thio Kal Boen Չինացի 250
15. – M. H. Maricar & Co. 250
16. – Thoeng Leong Hoei Չինացի . . . 250
17. – Theong Tjing Lon Չինացի 250
18. – Theong Tiong Hoa Չինացի 250
19. – Ting Kok Liong Չինացի 250
20. – Tong Thae & Co. Չինացի 250
21. – Oei Leang Giok Չինացի 250
22. - M. G. Mackertich. 100
23. – Thian Sian & Co. Չինացի 100
24. – Kioe Eang Song Չինացի 100

RANGOON-BURMA

1. – Baltazar & Son 5000
2. – A. C. Martin 3000
3. – Armenian Church Rangoon 1100
4. – Armenian Red Cross of Rangoon . . 500
5. – Carr. C. Johns (Mergui-Burma) . . . 500
6. – John Minus 500
7. – Minto Mausious Hotel 500
8. – Straud Hotel 500
9. – A. Friend 250
10. – Marcar Davidian 200
11. – J. N. Manook 200

12. – J. A. Emin 200
13. – S. M. Minus. 150
14. – V. Nahapiet 100
15. – Mrs. A. C. Martin 100
16. – G. Hurrey Krishan Pilley Հոգիկ . . 100
17. – Markar Manook 100
18. – A. G. Nichalas 100
19. – A. Friend of Armenia. 50
20. – J. A. Martin. 50
21. – Haig Aghanoor 50
22. – A. S. Minus 50
23. – M. Vertannes 50
24. – J. Hatchadoor 50
25. – V. J. Mariano 50
26. – G. J. Martin 50
27. – T. David 25
28. – Mrs. A. M. Minus 25
29. – Անուն 20
30. – Անուն 20
31. – C. D. Sarkissian 20
32. – J. M. Johannes 15
33. – J. O. Gregory 10
34. – Անուն 5

MAYMYO-MANDALAY (BURMA)

1. – J. Vertannes 300
2. – H. S. Vardan & family 100
3. – G. W. Apcar 100
4. – A. T. Eugeny 5

BOMBAY

1. – H. Odian	100
2. – M. Mesropian	100
3. – P. Guevrek	100
4. – Hagopian Zeroonian	100
5. – S. Alatdjian	50
6. – Օ. Լիմոնճեան	50
7. – A. Alyanakian	50
8. – Լ. Պաղոսեան	25
9. – Խ. Յովհաննէսեան	25
10. – Թ. Գույումճեան	20

KOBE-JAPAN

	Yen
1. – Stephen Mortin	100
2. – Stephen Joseph	100
3. – C. M Arratoon	100
4. – Mrs. Zazoonian	100
5. – Petrak Jsmidlian	100
6. – Mack Arratoon.	75
7. – Donglas Bain	50
8. – Mack Owen	25
9. – Mrs. Seth.	25

HONG KONG

	Yen
1. – A. Tutundjian	50
2. – M. Manuk	25
3. – Tigrane Gregory	25

Yen

4. – Harold Leth 15
Շանկհայէն հանգանակուած Տիկ. A. Basilի ձեռամբ 30

YOKOHAMA – JAPAN

Yen

1. – M. C. Galstaun 50
2. – Samuel Galstaun 50
3. – Mrs. Apcar 50
4. – P. M. Papazian 20
5. – Z. Eloyan. 20
6. – Vahé Aghajahn 10
7. – M. Apcar. 10
8. – P. Dedijian 5
9. – Simon Goolian. 4
10. – Haik Markarian 3
Օտարներէ հանգանակուած 55

ՄԱՄՆԱՒՈՐ ՆՊԱՍՏԱԿԻ ՀԱՄԱՐ ԵԼԱԾ ՆԱՒԻԲԱՍՏԱՒՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ոսկի

1. – *Ալբի Տիկին Ալշակունիի ձեռամբ հանգանակուած–կրամօֆօն և սկաւառակներ գնելու համար* 1400
2. – *Տիար Ս. Աբմաճեանի (Բարիզ) նուիրածը Ֆանֆառի Գործիքներուն* 3000
3. – *Տիար Յ. Չրաճեանի նուիրածը Մարմնամարզի գործիքներուն* 100

ՀԱՆԳԱՆԱԿՈՒԱՅ ՉԳԵՍՏԵՂԷՆ

		դրբի
1.	– Ձավայէն 12 տնտուկ	14400
2.	– Միհկաբուրէն 5 տնտուկ	6000
3.	– Կալկաթայէն 2 տնտուկ	1200
4.	– Բ. Խանկունէն 1 տնտուկ	1500
5.	– Տիկ. Բ. Վարդանեանէն 55 ձեռք. . .	300

ԲԱՄԲԱ-ՄԻՋԱԳԵՏՔ

1.	– Basil & Martin. Co	3000
2.	– Simon Garibian	1000
3.	– V. Kouyoumdji oghlou յոյն	500
4.	– Sir A. T. Wilson	250
5.	– Աստիճաբոյժ Լևոն	100

ՑԱՆԿ

		էջ
1.	Նոր տանջանքի նախօրեակին.	9
2.	Բանաբարկութեան ատեան	15
3.	Կանանց դէմքը	59
4.	Կեանքը Պապուպայի մէջ	76
5.	Դէպ ի Պապուպա.	78
6.	Պատուոյ օրէնք	86
7.	Երջանիկ ապառութիւն	98
8.	Արքանոցի հիմնարկէքը և Տարապրէլոյի կազմութիւնը	110
9.	Դժբախտութեան չղիւան կ՚երկարի.	123
10.	Առնարեւու չարիքը	133
11.	Թիմնեղագործներ	146
12.	Աիժառատարան ակզբնաւորութիւն	169
13.	Չոլկական քանակ.	176
14.	Նոր ապրին և Ա. Ծնունդը	214
15.	Մոլիկի մահը	224
16.	Ազգային Ընտանութեան պատուիրակի ընտրութիւնը.	232
17.	Կռիսէի բնաբութիւնը	240
18.	Նորընտիր Կռիսէի առաջին գործը	249
19.	Ջինաիի պինուրնեք և Նիրպաիի խնդիրներ	261
20.	Մուչեզ նախիջեւանի մեկնումը և Ջինագաղարի յայտարարութիւն	270
21.	Կիլիկեցիներու նիրպաիը	277
22.	Արեւն կիսուրի ժամանումը	283
23.	Արեւն կիսուրի պարծանէութիւնը	294
24.	3000 վաստրականցիներու Մուսալ փոխադրութիւը	310
25.	Արքայան հակառամարտը	327
26.	Ցոյներու խորտակումը	340

էջ
27. Պատուպայի կռիվը և վրանաքաղաքին կործանումը . . 355
28. Իրքանոյի փոխադրութիւն 373
29. Կեանքը Ղահր-էլ-Օմարի մէջ. 382
30. Ժողովուրդը Մխ[illegible]ադեաքի մէջ ցրուելու փորձեր . . 393
31. Դրութեան հակապատակիրը 400
32. Յաւաճաա ձեռնարկները 402
33. Մղրիդներու համիրզը 406
34. Գուլյուժեանի գաթձը Ընդկաառանէն 414
35. Ցրուելու նախաքայլեր և ժողովրդական ցոյցեր . . 423
36. Մէյմըր Ռմնաի և Քէբիրն Ղարդ Քօրաի ձեռնաւոր ու Մէյմըր Քլաքի գործունէութիւնը. 435
37. Բաբի Հանաապարհ 447
38. Աջակիկաները 457
39. Ջուլսաւ մէջտ Ջուլսաւ 460
40. Ղերզակիը 468
41. Պէտ ի Կրուսադէտ 486

կա.
փոխա.
տիպ–էլ